

cg. 2 8/2135

183.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

NEGYVENÖTÖDIK KÖTET

(109. 110. 111. SZÁM.)

Sp.

ÁLLAMI
KÖZÉP-IPARTANODA

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1886.

FRANKLIN-TÁRSULAT

1895. évi kiadás

Orsz. Levéltár Könyvtára
1895. évi. sz.

Leliánapló 4758
tétele alatt bevételezve.
Bp. 195 3 IV. 22

26.-

TARTALOM.

CIX. SZÁM.

A NYELV ROMLÁSA. (I.) — Imre Sándortól...	1
I. LIPÓT KORMÁNYA ÉS MAGYARORSZÁG. — Angyal Dávidtól...	18
AZ ÁLLAM ELLEN. (I.) — Pikler Gyulától...	43
LEGÚJABB FÖLFEDEZÉSEK ARABIÁBAN. — Goldziher Ignácztól...	61
KOLOS TORBUL. Vigjáték 1 felvonásban. — Szigeti Józseftől...	77
EGY ÁLOMKÉP. Köttemény. — Horváth Boldizsártól...	105
A TUDOMÁNYOS ÁLLATTAN KÜLFÖLDÖN ÉS MAGYARORSZÁGON.	
Ifj. Apáthy Istvántól...	111
KAKAS ISTVÁN UTAZÁSA PERZSIÁBAN. — f.	133
ÉRTESÍTŐ: Mariska Vilmos: <i>Az államgazdaságtan kézikönyve.</i> Ballagi	
Gézától. — Hegyesi Márton: <i>Biharvármegye 1848—49-ben.</i> — ö. —	
Nyílt levél a szerkesztőhöz. — k. — Nyílt kérelem...	141

CX. SZÁM.

A MORMONOK FÖLDJÉN. — Szabó Józseftől...	161
A NYELV ROMLÁSA. (II.) — Imre Sándortól...	182
KLAPKA EMLÉKIRATAI. — T. I.	199
AZ ÁLLAM ELLEN. (II.) — Pikler Gyulától...	213
A TAKARÉKPÉNZTÁRAKRÓL. — Schwarz Felixről...	238
EMMELÍN. Beszély. Musset Alfréd után, francziából. — Ifj. Apáthy	
Istvántól...	254
KÖLTEMÉNYEK: <i>Az út végén.</i> Szász Károlytól. — <i>A próba.</i> Svéd ballada.	
Győry Vilmostól...	290
EGY NÉMET DIPLOMATA: A FORRADALOM ALATT. — Berzeviczy	
Alberttől...	294
ÉRTESÍTŐ: Pasteiner Gyula: <i>Művészi Ipar.</i> — Inkey Béla: <i>Nagy-Ág föld-</i>	
<i>tani és bányászati viszonyai.</i> T.—s. — Fouillée A.: <i>La propriété</i>	
<i>sociale et la démocratie.</i> L. B. — <i>A tudományos állattan ügye.</i>	
Herman Ottótól. — Nyílt levelek a szerkesztőhöz. I. Szilágyi Sándor-	
tól. II. Egy elégedetlen olvasótól...	331

CXI. SZÁM.

A MAGYAR ÁLLAMVASUTAK. (I.) — Heltai Ferencztől...	337
A NYELV ROMLÁSA. (III.) — Imre Sándortól	365
A FÖLD ÉS AZ EMBER. — Simonyi Jenőtől	384
A TRAGIKUM ÚJ ELMÉLETE. — Beöthy Zsolttól	409
ÜGYETLEN UDVARLÓ. Beszély. — Berczik Árpádtól	432
KÖLTEMÉNYEK: <i>Rákóczi temetése.</i> Vargha Gyulától. — <i>Erdélyi cigány</i> <i>népdalok.</i> Gyűjtötte és cigányból fordította: Wlislóczky Henrik	450
A MAGYAR HUSZITAKRÓL. — Hunfalvy Páltól	460
ÉRTESITŐ: Dr. Jekelfalussy József: <i>Magyarország malomipara.</i> lg. — Beniczkyné, B. Lenke: <i>Nem ismerem a múlt történetét.</i> V. — Renan Ernő: <i>Le prêtre de Nemi. Drame philosophique.</i> a. d. — <i>Suum cuique.</i> Dr. Ifj. Apáthy Istvántól. — <i>Az akadémia történelmi</i> <i>bizottságának munkásságáról.</i> — k.	471

A NYELV ROMLÁSA.

Első közlemény.

Finirà se Dio vuole Questa guerra di parole
Guerra de pettegoli.
Finirà, sarà parlata Una lingua mescolata
Tutta frasi aéree;
E già già di certi tali Nei poemi e nei giornali
Si comincia a scrivere. *Giusti.*

I.

A nyelv változik, ez kétségtelen. Változása sokképen és többféle hatás által történik. Maga az idő, az emberi elme folytonos és fokozatos gyarapodása, fejlődése, a szemlélet s észlelés tárgyainak szaporodása, a nézőpontok és látástávolságok változása a tárgyakhoz képest stb. mind arra hatnak, hogy mint a gondolatok, ismeretek szaporodnak, ezek összekapcsolásai által újabbak állnak elő: úgy egyszersmind a szók és szólások is szaporodnak egyrészt, másfelől kevesednek. Szaporodnak az elvont szólások, kevesednek a kezdetleges érzés- és ösztönhangok, hangutánzók; — eltompúl ezek iránt az érzés, és mint boldogult Lugosi mondá: a természet zenéje, mint a fű növése, csak finomabb érzéseknek lesz hallható vagy fölfogható. Tehát szaporodnak az elvont szólások, az üres, vagy csak jel gyanánt szolgáló és alaki szók. A dolgot érti, a ki valamely nyelvnek csak rövid századokra terjedő történetét is megismerte; az ilyen is átlátja, hogy a szók mind inkább ismeretlen eredetű s nem jelentő, hanem csak jelező eszközökké lesznek, s általában mindig kevésbé érezzük, csak értjük azt, a mit beszélünk.

Változik kivált különböző nyelvű népek érintkezése

által. Ily érintkezésben lehetetlen egyet-mást át nem venni. Mert, mint utóbb is fogjuk látni, az érintkezések által a szükségek szaporodnak, kitűnik, hogy egyik népnek sincs meg minden szava a mi kellene, s csak mindnyájok szólásai tesznek egy gazdag nyelv szükségének eleget. Ez az átvétel a népnél, rendes állapotában, ritkán vagy sohasem tudatos, vagy szándékos. Olyformán megyen a dolog, mint némely madaraknál az emberi vagy egyéb hangok eltanulása, vagy a virágok tenyészítő porainak átszállása és a miatt való koreszosodás. Az idegenekkel való közlekedés nélkül, a nyelv benső valójában történő változást pedig hasonlíthatnók a művelés által okozott úgynevezett teljesedéshez, mely az egyszerű, de illatosabb virágból pompázóbbat de illattalanabbat hoz létre.

Erről nem kell tovább szólnom; csak azt kell itt kérdezni: vajon az ily változás, már akár az első-, akár a másodíkfele, nevezhető-e romlásnak? Arany így nevezi, midőn mondja: «A nyelvromlás kora még sohasem esett össze virágzó költészettel. Az eredeti népköltészet jelessége nagy részét a tömeg nyelvérzeke maradandóbb voltának köszöni». (*Köszorú*, 1862 II. 499.) Így nevezik és nézik nyelvök újabb időkbeli ferdeségeit német, francia és más nyelvügyi írók is. De vannak fatalistáink is, olyak, mint a kit más helytt ismertettem (*Idegen szólások . . .*), és az életben sokfélék. És ezeket az életben valókat, az élőknek s életnek beszélőket nagyon tekintetbe kell vennünk. Tudjuk, nem a nyilvános bűnök tették tönkre a boldogságot, a benső jóllétet; nem a nagyok és ritkák, s fenýtettek és fenýíthetők, hanem a kicsinyek, gyakoriak, a törvény alá nem eshetők. Így nem azok a vélemények vezetik félre a közvéleményt, s terelik rossz irányba a szellemi vagy erkölcsi mozgalmat, melyeket nyíltan kifejeznek, hanem a melyeket alattomban és így annyival bátrabban hirdetnek. Vaunak, a kik azt hirdetik, hogy mind jó az, a mi az «idő karjain» megszületik, az evolúció folyamán kifejlik, kinő. Tehát minden nyelvvegyülés, nyelvmódosulás, új szóalakok szerkesztése stb. A nyelv, vagy jobban mondva a beszédtehetség, mint minden tehetség, természettel ellenállhatatlanul gyarapodik vagy gyengül, — a nyelv a másik értelemben, mint nyelvény, mint a szók és szólások összesége, nem a grammatikában, nem is a szótárakban, hanem az emberek elméjében van; nem meglevő, hanem naponként szülemző és

enyésző szellemi kincs, naponként módosuló tehetség, — mint maga a szellem. Némileg a madár enekéhez hasonlítható, mint tehetség, melynek alapjára, kezdetbeli működésére nem tudunk hatni, de mely utóbb, nem úgy, mint az állati tehetségek s bennünk is az életszervek működései, a szabad akarat kormányra alá is tartozik.*) De ennek közakaratnak kell lennie, csendesen természetes folyamán idomítnia a nyelvet, annak kincsét, annak ösztönét vagy érzékét. Tehát örökké a természet hatalma alatt áll alapjában. Csak kivételes pedig az egyéni akarat, a fejlődés folyamába való tudatos avatkozások egyes akaratoknak; csak forradalmi úton vagy rend ellen létesül az ilyen; csak kénytelenség czimén engedhető meg s nézhető el.

De a mi ama természetes és rendes úton létre jön, tehát a mit a közakarat az előhaladás rendes folyamában létre hoz: az romlás volna-e, ha szinte bizonyos időszakok megállapodott tényei, nézetei s elvei ellen leszen is? A nagy többség, a tényező nép akaratja véteknek mondható-e, — és épen a mit közös sajátjára, a nyelvre nézve szokásba hoz, s úgy, hogy annak célját nem véti el, hanem megtartja, sőt szolgálja, midőn a nyelvet idomitja, gyarapítja: ez mondható-e romlásnak? Ha minden gondolatát tudja közleni az újabb es korcs szólások által is, — sőt talán többet, több árnyéklatot, finomabb hangulatot tud közleni, kifejezni: romlik-e akkor is? Romlás-e, hogy több nép beszédének benső formái, külső alakjai, hangzatai, egyes elnevezései közösökké lesznek? Nem úgy van-e itt is, mint midőn egyik nemzet a másik bölcselését, vagy bölcséleti egyes tételeit, tudományos nézeteit, vagy épen eszejárását veszi át? Megromlottunk-e Kant bölcséletének megismerése, vagy a reformáció, vagy keresztyénedés meghonosodása által? . . . Ezeket inkább gondolják és mondják, mintsem leírják azok, kiktől még képtelenebbeket is lehet hallani. Mert a sok nyelvű népnek — mint a régi latin közmondás is tartja (a hány nyelv, annyi lélek!) — sok esze, azaz

*) Szépen fejezi ki e dolgot már Dante is, midőn *Parad.* XXVI., 130—132. mondja: «Opera naturale è ch' uom favella; Ma così o così, natura lascia Poi fare a voi, secondo che v' abbella». (Természet műve, hogy az ember beszél, de hogy így vagy úgy szóljatok, nektek engedi, hogy tehessetek úgy, a hogy kedvesebb.)

sokfelé irányuló eszejárása van ; a sok ész sok küzdéssel, sür-lódással elvén, kiformalódik a legképtelenebb nézetek tetszetős vitatására is. De utóljára megzavarodás áll be a felől, mi a jobb, mi az igaz és jogos. Az érdek, az önérdek nagyon hatalmas sophista.

Ebből az következnek, hogy a hazafiak összedugott kézzel nézzék és szó nélkül hagyják nemzetiségök elegyedését, hagyományaiknak emlékezetből kitörlését, történelmök meggyalázását, röviden szólva nemzetök, nagyobb családok lassú kihalását. Ezt kívánná az a világpolgári bölcsesség, melyet az előbb ismerteték.

Ilyen törekvést örültség volna elfogadni vagy elméletben helyeselni addig, míg látjuk, hogy a legnagyobb nemzetek nemes fiai a nemzetiségért küzdenek, tehát úgynevezett nationalisták. Nemzetek nélkül csak úgy nem lehet meg az emberiség, mint családok nélkül. Az életmozgalomnak ezek a kisebb-nagyobb körei, vagy kerekai ; egy kerékből nem állhat egy gép. A művelődés, az emberiesedés előhaladása okozta a nemzetek létrejövetelét, azok mind inkább szerves egészekké tömörülését, önállósodását. A barbárságba visszalépni aligha volna valakinek kedve, ha még olyan világpolgár is s még úgy megúnta is a polgárosult nemzeti élet bajait s terheit. Nemzetiségét elveszteni annyi, mint egyéniséget, őseit, családi emlékezeit s minden szentet elveszteni. A nemzetiséget pedig nemzetiség által lehet föntartani, úgy mint az életet egészség és épség eszközlése által. Az a nagy eszme, nagy általános kifejezés : nemzetiség, sok kisebb részletet, tényezőt foglal magában, — lelki sajátságokat, vagy ezek különös irányát — közös emberi kincsek mellett különös kincseket, az általán emberies észjárás mellett szellemi különösséget, a közös szükségek mellett különösebben egy nemzetre tartozókat. A nyelv pedig minden nemzetnek legfőbb tulajdona, kincse, és a nemzeti életnek ma már csaknem egyetlenegy külön tényezője. De ennek megtartása is csak a nemzeties egyéb tulajdonok vagy az úgynevezett faj-sajátságok megtartása által történhetik. Ha ezekből lényegeseket veszünk el, kivált pedig a mi legfőbb tényező, a nyelvtelhetség erőit, a nyelvérzést, a beszéléssel kapcsolatos saját gondolatfűzést, észjárást, a képzelődés nyilatkozásának saját módjait : akkor bizonynyal veszélyeztetjük a nyelv nemzeti lételetét. Nem csak

mivel a kores valók nem tenyésznek s nem gyarapodnak, hanem mivel ily esetben nyelvvegyülés, nyelvvalakulás jó létre. Kores nyelvben az emberi szellem, ha nemesebb szükségei vannak, nem talál meglegedést. Az ily nyelvet vagy fölcserélik mással, nem-korccsal, vagy átalakítják mással. Az elfajúlt nemzeti szellem, a megbénult nyelvérzés miatt, hajlandó lesz más köntöst venni föl, más kifejezésmódokat, — a benső erők meggyengülvén, a külső alkat is összeomlik. Beáll az idő, mikor jobban szeretnek és tudnak a tényező osztályok egy más nyelvet, jobban esik azon tolmácsolni magokat s utóbb jól esik amattól, mint nyügtől megválni. Így szakadtak el néha a népies élő beszédétől s csináltak művelt nyelvet. Így unták meg saját durva nyelvöket a népek néha s vettek át finomultabbakat. A világpolgárság korában ez mind könnyen mehet. Másutt azt is bátorkodám állítani, hogy ha valamely nyelvet csak törvényhozás és állami rendszer tartanak fenn, annak élete hasonló lesz az át- meg átszőtt rúgók és vaskapcsok által föntartott hulla nem-életéhez.

Ennélfogva azt vallom, mert legnagyobb mestereinktől, kik a nyelv életére tekintve s a nemzeti érvek szemmel tartásával írtak a nyelvről, azt tanúltam, hogy ennek romlása ellen küzdenünk kell, csak úgy, mint az erkölcsök romlása ellen. Ezért tanuljuk a múltat, a nemzet állami és magán élete s nyelve történetét, hogy ezt tudjuk és akarjuk is tenni. Ha csak tudjuk, nem egyszersmind akarjuk is, nem teszszük kötelességünket. Minden tudásból tehetés és tevés tartozik következni. A gyakorlat, életre hatás nélkül való elmélet, értéktelen, mint a hit, cselekedetek nélkül, megholt állapot.

Sokféle okoskodást kell, az előbb említetteken kívül is, hallanunk. Az átalakulás miért volna akadályozandó. Ha egy előbbi szervezet elbomlik, más szervezet jön annak romjaiból létre. A *décadence* egy ívású a *renaissance*-val. Más lény az előbbi halála nyomán, annak elemeiből. Így nem vész el a természetben semmi. A latin nyelv elbomlott, s lettek belőle, idegen elemek hozzájárultával, az újlatin nyelvek. Ki meri mondani, hogy ez nem jól van így? Melyik szebb? az olasz vagy francia nem volna oly szép és jeles, és az újabb korbeli emberhez illő, mint a latin volt, vagy volna. Ha ennek számos, határozott vonatkozású, hangzatos alakjai oda vannak, van helyökbe élénk, könnyed, hajlékony mondatszerkesztés,

és új élethez való szók bősége. Az anya elvénül, elhal, hogy szülötte felnőhessen stb. Az egyetemes fejlődés természeti törvénye, mely ellen hiába küzdünk. És ennek általán véve nem merünk ellene mondani. De bár tudom, hogy magam vagy gyermekem testéből egykor másféle élet fejlődik ki, nem kívánok testünkkel eledelt adni annak az újabb élőnek. És józanabb okoskodók nem is kívánnák, hogy nemzetök nyelve az idő kényének kitédessék vagy átengedtessek, hogy formáljon belőle a mit akar. Az ember elete küzdés az elemekkel, a természettel, a mely nagyban és kicsinyben szép és talán imádatdó is, de sokszor dúló és rettenetes; mindig is az ember hatalma alatt volt egy részben, mind inkább ez alá kell hódítatnia. Az ellene való védelem folytatásában telt el az ember elete kezdettől fogva; ebben tűnt ki lelke legfőbb ereje...

Nekünk pedig nem is szükséges, ha jól meggondoljuk a dolgot, a nyelv épségeért való küzdést igazolnunk. Révainak még kellett; de a magyar akadémia e célra áll fönn első sorban; ha e célta nem szolgálta, nem Széchenyi és Kazinczy utódainak szolgálta, hanem azok és a maga ellenségeinek. — Azok bizony a természet törvényei ellen harcolhattak. . . . Ha Hunyadi nincsen, a természet úgy rendelé vala, hogy a török tiporjon el bennünket. Ha Révai, Kazinczy s társai nem voltak volna, elnyeli s mára tán meg is emészti vala a művelt idegen, a kevésbbé művelt magyar nyelvet.

II.

Ha hát van nyelvromlás, kérdjük mi által romlik meg? Vajon belső vagy külső, vagy mindkétfele hatásra.

Megromolhatik bármely szerves való, egyben másban, csak a folytonos szervműködés által is. Elkopnak ezek, elavúlnak magok és a hozzájuk tartozók. A nyelvtehetség, mint az emberi szervezethez tartozó, változik s vele a kútfők, a szók és szólások is. A szók megavúlnak, a szólások módosulnak, úgy a hogy a szükségérzet stb. változik. A görög nyelvre úgy hiszszük, alig hatott más nyelv; legalább virágzása korában; mégis kimutatható időben, elvesztette némely ragait, képzőit, hangzatát. Egyik kornak egy, másiknak másféle ízlése van. Homér epithetonait csak gyéren használta az utóbbi

költés, a tragikai magasztos beszéd nem lett ingyere az utóbbi könnyebb elméjű időnek; a mit előbb érzelmesen vettek, természetesen élveztek, azt utóbb humorral tekintették s megcsúfolták. Pedig itt, a görögöknél, más nemzet műveltsége kevés hatást tett az ízlésre is, annyiaval inkább a nyelvre. Horatius «verborum vetus intèrit ætas»-ával s ide tartozó egyéb szavaival nem czéloz az idegenből például görögből vett szavakra s azok rossz hatására; csak arra, hogy az idő maga is megfoghatatlanul emészt, ront, változtat.

Különösen az, a mit már említék, az ízlés változása. A nyelv idomulását, gyarapodását s bárminő változásait első sorban az ízlés változása okozza. A gazdagabb nép fényezéséhez, művészeti szükségéhez, a széphez való vonzódásához s pompájához, — a szegényebb nép egyszerűségéhez stb. képest mások a szükségek és szenvedélyek itt és amott, tehát mások ezeknek szóbeli kinyomásai is. A hol a képzelő tehetség erősebb, a hol annak több is a tárgya, többféleké a képek; a tűzokádó-hegy vidékén, vagy a hegyek, erdők rengetegében, a tenger szörnyűségei közt vagy a gabona- vagy szőlőtermő vidéken stb. más a szív érzékenysége, a képzelő tehetség működése, tehát a művészi képesség és a nyelv is, mely amazoknak felel meg.

Valóban különböző a nyelv egy nemzet körében is; változik is, bárha nem érintkezik egyik nemzet a másikkal.

Számos ily változást mutathatni ki a magyar nyelven is. Nemcsak szók elenyészését, jók és rosszak kipusztulását, hanem a rendszerre nézve is, oly változást, melyet nem majmólódás vagy idegen befolyás okozott.

Nem idegen hatás okozta, hogy a kétféle é-ről tudomás nincs többé, az életben semmi, a tudományban is kevés. Nem hiszem, hogy idegen vagy külső hatás tette volna, hogy igéink idő-alakjai: *látom volt* — *látom vala* — *látám vala* stb. kivesznek, bár idegen hatás okozhatta, hogy a *láték* és *láltam* jelentése nem különbözik többé és némely vidékről a *láték*, *láték vala*, legtöbbről a *látok vala* kipusztultak. Belső ok szüleménye, hogy *kedeg*-nek annyi változata volt, hogy a *joh* vagy *jonho* kiveszett, sok mással együtt, — hogy igék személyragai: *-muk*, *-omk*, *-onk*, *-unk* így módosultak, s hogy némely szó jelentései szaporodtak, mások jelentése szélesedett, — némely szót tévesztget a mai nyelvérzék, nem ismer és nem ért a mai beszélő, holott régen közönséges használatban voltak. —

Egy nemzetben, magában is van mozgás, testi-lelki tovább haladás, tehát változás önmagától is. Egy nyelvhez kötött néhány millió egyén nem egyféle vidéken és körülmények közt él; ennél fogva különböző fölfogással, nézettel bír, egyszersmind különböző hangérzéssel és hangöszttönnel is; tehát különféleképp nevezheti el a dolgokat, a különféle ségeket mind inkább szaporítja.

Csak a tájszólásokra gondoljunk. Egyik vidék többet, másik kevesebbet örököl, és különbözőket az összes nemzeti nyelvkincsből. És a külön örökséget saját alapon, a magából, a maga kénye szerént gyarapítja és módosítja. És a tájszólások egymással kicserélődhetnek, többek tulajdonává lehetnek az előbb kevesek, vagy épen egy-két egyén szólásai. És ez aztán nem is annyira a nyelv változása, mint a nyelvény helyváltoztatása, terjedése, vagy szűkebb térre szorulása.

De sokkal több és valószínűbb változást okoz a nyelveknek: a külső hatás, a nyelvek érintkezése által, vagy épen az elegyedés.

Ennek sok neme és foka lehet az érintkezés távolabbi vagy szorosabb voltához, az érintkezők alaptulajdonaihoz — ízléséhez, hangérzékéhez stb. képest, — melyekhez még a felsőbb és alsóbb műveltség foka is tényezőleg járul.

De itt részletes kifejtést nem adhatok. Csak azt mondom, hogy néha az egyik veteménytáblából a másikba átszállott himpor hatása kicsiny; csak az ízetlenedés vagy a virág színének halványodása tanúsítja a bensőbb hatást, a kisebb fokú korcsosodást — ilyformán a nyelvben a hangoztatás, szórendezés, idegenes kiejtés stb. a mivel itt is fogunk utóbb találkozni. Néha gépiesen odavetődött, bolygó kövek módjára nem hasonlított darabok, tehát szók mutatnak nem korcsosodást, csak kis mértékbeli elegyedést. Másszor ismét az érintkező két nép szellemének, eszejárásának kirívó és visszatetsző mozdulataiban, fordulásaiban vagy eredeti hajlásainak nehézségén vagy idegenes voltán tűnik ki a hatás. Néha nagy mennyiségben özönlik el a szók a nyelvkincset, de csak a felületen maradva, kárt nem tesznek; máskor lényegesen megromlik a nyelv rendszere vagy alkotmánya is. Elsőbb esetben tarkává lesz az idegen szók által, utóbbi esetben korcsesá, idegen példák szerint való idomítása által.

A kik a belső változásokat nem tartják akadályozni vagy

helyreigazítani valóknak, legtöbbször s természetesen is, a külsőket sem hibáztatják. Nemcsak fatalismusból, mely ezt a gyökeres vagy felületes vegyülést elkerülhetetlennek véli, tehát a természet törvényei, a végzet ellen, melynek az istenek is engedtek, hiába küzdeni nem akar: hanem meggyőződésből, mert hasznosnak tartják! A magyar nemzet azért maradt meg, a világ csodájára, mert alkalmazta magát a nyugoti népekhez, összeházasodott velők, vérvegyülete nem tiszta ázsiai, hanem nyugoti elemekből is áll: így szól az egyik. A magyar nyelv is annak köszöni fejlettségét, erejét, gyarapodását, hogy idegen nyelvekből való átvételek s azok utánzásai által gazdagodott szókkal, azok formájára gyarapította rendszerét: mondja a másik. A harmadik újjong örömben s ez örömét kifejezi a hazai legfőbb tudományos testület előtt, hogy íme a magyar nemzet történelmének egy részét egy nem magyar eredetű új hontárs írta meg; tehát ilyenre nemcsak «Árpád vére» alkalmas. Még van negyedik és több is; de most ennyi elég. Mind ezek jóakarátú hazafiak; de egy sem gondolta meg, hogy tantétele csak félig van kifejtve, csak némi módosítással igaz és elfogadható. Így a mint van, nemzeti öntudat nélkül való szabadelvűséget árul el. Védik a vegyült vért, melynek daczára lett erőssé a nemzet, s a kevert nyelvet, melyet védeni nem szabad. Talán ezért vegyítik, ferdítik oly szabadon, hogy ily tanokat vallanak, s hogy ily hasznokat tegyenek.

Nem szándékom az elegyületlen vért védeni, vagy a vegyülés ellen szólni. Egyszerűen lehetetlen ma a nemzet vérének nem elegyülni, — még képtelenebb volna sóhajtozni vagy fakadozni a már évszázadok óta ténynye lett vegyülés ellen. Csak egyet akarok kimondani: a nemzet vérének vegyülése meglehet a nyelv korcsosulása nélkül is. Az állati dolog, ez szellemi; az nem foszt meg bennünket nemzetiségünkől sőt egyénileg sem — ha akarjuk — nemzetiségünkől; ez, a nyelv vegyülése, szellemileg teszen korcsokká, nemzetiségünket megsemmisíti. És ha a nemzet nyelvének szabad s tán múlhatatlanul kell (?) ezután is legalább fölszínesen vegyülni: lényegében, rendszerében meg kell eredeti mivoltát tartania, sokkal inkább mint a nemzeti jellem a vegyültebb felső körökben megtarthatta. Nagyon egyszerű a dolog. Vérvegyület-, testalkat-, legbensőbb testi szervekre nézve különbség egyik a

másik nép közt nincsen : erre nézve nem különbözhetik egyik a másiktól annyira, hogy a különbség a külön maradásra alapúl szolgáljon. Nem soká fognak különbséget tenni még az eltérő vagy ellenkező szokások és erkölcsök sem. E miatt, a mit a század elején így mondtak :

Mihelyt ruhát, nyelvet és szokást elhagytok
Azonnal megszűntök lenni a mik vagytok,

vagy a mit Aeneas kért az istenektől utódinak :

Nec voces mutare viris nec ponere vestes,

már csak a nyelvre kell korlátoznunk. Csak a nyelv ma már s mind inkább csak az lesz a megkülönböztető tulajdon, a sajátos észjárásnak, tulajdon gondolatoknak, gondolkodásnak, érzésmódnak stb. kifejezője és föntartója. Ez tartozik ma egyedül a nemzet szellemének lényegéhez, mely külön állását jelöli és eszközli. Ez a legfontosabb ; ennek kell fönmaradni, ha külön álló életének kell lenni a nemzetnek, vagy, a mi egyre megy, nemzet akar lenni, nem beolvadva elenyészni, elveszteni múltját, őseit s ezek tetteit és szellemi művei egész kincsét, mint becses örökséget.

Ez ellen még nem nyilatkozott senki, bármely nemzet-hez tartozzék is. Beolvadni nem akar a legkisebb népség sem, annnyival inkább nemzet, a miénknél sokkal kisebb dán vagy svéd vagy finn sem. Beolvadását nyelvének művelése által gátolja a világfejlés egyenlősítő, sőt egyítő árja ellen. És a fönmaradáshoz joga van kicsinek, nagynak ; míg szellemileg elég erős, fönn is maradhat. Mint a külön család alkotásához joga van a sok és kevés tagból álló testületnek, a szegénynek és gazdagnak. Ezért küzdeni szent dolog. Ezt a görögök korától fogva minden nemesebb küzdés története hirdeti. E mellett szólnunk sem kell, mert hiszen egész polgári életünk, mozgásunk célja, hogy nemzetül fönmaradjunk s így boldoguljunk.

Ha már ez a fönmaradás, kivált a nyelv által fönmaradás, joga elvitázhatatlan, és kétségbe nem egy milliókból álló testületre, de egy háznépre nézve sem vonható, az a kérdés első sorban, hogyan veszélyezteteti ezt az elegyedés.

Az elegyedés lehet önkéntes, kivált a népnél, a népéletben, a nemzet hazájának határaiban, vagy idegenekkel vegyült

tájékain. Így van folyamatban a mi népünk elegyülése a nyelvre nézve is egyfelől a némettel, másfelől a tóttal és délszlávval s a ruménnel. Innen van, hogy a némethez közelebb eső vidékeken, mint már Szirmay előtti időkben észrevették és dalolgatták, *glázliból ittak, roszprádlit ettek* stb. s hogy «*ebugatta módon*» beszéltek magyarul. Az erdélyi tájakon a székely és általán magyar beszéd nem kevés oláh szólással és szóval van vegyítve; itt hallik a *kabala* szó a *szokotal* stb. ilyenek, akárhányszor tiszta magyar igék helyett. Itt néha tiszta magyar falu fiai és leányai oláh dallamokra magyar dalokat fújnak, vagy megfordítva, — némely dolognak idegen szóval esik jobban az elnevezése, némely szószerkezet csak úgy hangzik kedvök szerint. Így van a dolog a tót és rácز vidékeken is; és ez annyira ismeretes dolog, hogy róla nincs miért szólnunk. A nyelv ily vegyülése ellenállhatatlan; bizonyos, hogy neha beljebb is terjed a határoktól, a műveltek nyelvében is elhatalmazik. Ily körülmény okozza, hogy a nép nyelvérzéke kisebb-nagyobb mértékben gyengül, végre a népet s még inkább a műveltebbeket a nyelv rendszere iránt is lassanként érzéketlenebbekké teszik a korcs szólások.

Sokkal károsabb a nyelvrendszer alakjaira nézve a nagyobb mértékben való elegyedés. A nép ily elegyedése, vagy beolvadása soha sem mehet végbe a nélkül, hogy az elegyült tömeg vagy olvadék ne vegyen át ízt, színt és szagot az alkatrészekből. Ha az egyik fél nagyban marad is meg s főalkotóul marad is az elegyben: a másiknak egynémely tulajdonát mégis átveszi és megtartja magában az elegy. És ez bármily kis mértékben történik is, vajon nem ronthatja-e meg amaszt lényegében. A körülmények nem fejleszthetik-e a kisebb mértékben bevegült rész némely elemeit erősebben, nem juttathatják-e túlnyomóságra? Ha nagyobb hőség áll be, nem változik-e az arány a részek, elemek közt? Ha újabb rázódás, külső vagy belső újabb hatás járul az elegyhez vagy olvadékhoz, nem lesz-e valamelyik elem tevékenyebb a másiknál, nem okozódik-e az elemek új társulása, mely az egészet megronthatná?

Szóljunk kép nélkül. Csak egy érdekes oldalát vegyük szemügyre állapotuknak, melyet még nem igen vizsgáltunk. «Magyarosodik», azaz megtanul magyarul a közeletből vagy iskolában a szláv, a német stb. Neha, igen ritkán, föl is veszi ezt a nyelvet a magáé ellenében; így nem kevés vegyülhet

kivált a városi életbe és ott nyilvános beszélővé és íróvá is lesz. De lehetetlen, hogy szellemi valójából sokat, és így nyelve belső formáiból, megszokott saját eszejárásából, tehát szófűzéséből is lehetőleg mindent meg ne tartson. Sőt lehetetlen, hogy ha némi szellemi felsőséggel bír, pedig a nép fölött bírhat és bír is, valamit a magyar nyelv szókincséhez, belső formáihoz, vagy mondat-alkotásbeli sajátságaihoz ne adjon. Nem teheti, hogy «semmit ne tegyen hozzá és semmit ne vegyen el belőle», mint az írás mondja. Ha ő megtanul száz magyar szót, ő is megtanít néhány idegenre minket, s kivált ha dologi ismeretekben fölöttünk áll; természetessé teszi, előbb hogy megkívánjuk az ismeretlen dolgokat, azután, hogy nevöket elsajátítsuk. A nép csak olyan újságvágyó, mint a műveltek, vagy még inkább — mint a gyermek. Az új szó, kivált a hangzatos idegen szó, épen oly kíváncsú neki, mint az újabb játékszer a gyermeknek, mint az újabb hangszer: tilinkó, furulya, harmonika stb. A nép fia még inkább szeret több ember lenni, több nyelvet (szókat!) tudni. Ezzel dicsekszik a világot látott közvitész vagy úri cseléd is. És ez a dicsekedés sokba van nekünk!

Nem fölösleges elmondanom, hogy elegyednek, s hogy alakúlnak a nyelvek, így elemileg, népiesen. Mindnyájan tapasztaljuk ezt tulajdon magunkon, ha ismeretlen nyelvű vidékre költözünk avagy csak egy fürdő-idényre *) is. Olyan vidéken időzünk vagy lakunk, melyen csak idegen nyelvet hallhatunk, csak idegen ajkú néptől élhetünk. Sok ily eset van, nem kell példát mondanom. Még a kecskeméti vagy szegedi nagy vásárban is kellene tudni idegen szót. Most már hogy kezdünk kénytelenségből beszédet. A dolog-nevekkel is megakadunk; mert nem minden dolog igazán «dolog», azaz öszszerű valami, hogy rá mutathassunk, vagy ábrázolhassuk, vagy siketnémák módjára jelezhessük. Ez utóbbi jelzés kiter-

*) E szónak engedelmet kérek. «Ebben az idénben» és «erre az idénre» mondja a legtisztábban beszélő magyar nép, írják a legjobbaó író magyar lapok. Ez alak lehetett az újítók előtt, kik közül a jelesebbek s épen ez alkotója is, jobban ismerte, inkább megszokta, az időnél fogva a magyar népnyelvet. mint a maiak. Lett aztán az *idén* ragos alakból főnév *-ény* vagy *-eny* képzővel. A nép csinálta, az újító csak idomította. V. ö. ezekkel: reggel, nappal, esttel (vagy estvel, estvel stb.) éjtszaka, esztendőtszaka stb.

jed sok elvont dologra is; de — nem tanúltuk. Nagy bajunk van hát az elvont dolgokkal, de még nagyobb az igékkel, mert ezek nehezen ábrázolhatók. Ellessük hát s megtanúljuk egy alakjokat. Így *dá-* adni, ezt megtanúltuk, de több alakját nem; *rendut*, eladott, ebből megint ennyit, — így a többinek is. Egynél több alakját egynek sem. Tehát ez az egy alakunk van mindenre, minden helyett. Vagy legfőlebb is, még utóbb is, igen kevés. És megelünk vele, mint az idegen is a mienkből ily kevéssel. A német vagy tót, kinek tárgyesete alanyesetével egyenlő, vagy attól ritkán különbözik, magyarul szólván, nem gondol a mi tárgyragunkkal és megértjük. Minden igénk után *ik-et* teszen, az sem baj. Ha esetragainknak felét nem tudja, beéri vele. Ha egyetlenegy esetben sem fejez ki a mondatban minden viszonyt, vagy pontosan egyet sem, megértjük, közlekedünk vele. Így megy a dolog kölcsönösen. Az alakszókkal, kivált a változatlanokkal (határozók, kötőszók) semmi baj: de amazokkal is elbánunk s megvagyunk. Az igét ragtalanul vagy egy-két raggal, a nevet hasonlóul, a mondatokat vonzatok nélkül; legfőlebb mindig tárgyraggal mindenütt.

Így lesznek elegyedés által a nyelvek ragtalanokká, sőt lassanként megpusztultván, egytagúakká. Így kevesednek, ha mégis megmaradnak, alakjaink. Így maradnak meg oly vonzatok, melyek idegenben is megvannak, kivesznek olyak, melyek amott nincsenek. Így szaporodnak az alanyformájú nevek, a szenvedő igés mondatok, a tárgyragos nevek másféle ragoások helyett. Így alakúlnak az igék helyett névvel vagy igenévvel szerkesztett mondatok (mondva lesz — lett — lenne stb.) Így tapasztaljuk, hogy magyarul jól tudó, jól író, sőt szóbőséggel és némi sajátossággal is beszélő magyarok rosszul élnek az igék tárgyas és tárgyatlan alakjaival stb., miről utóbb kell szólanom.

Ilyforma volt az eredete az újrómai vagy bármely rövid szóból álló új nyelvnek. Így alakultak vagy az által, hogy az alakok nagy része, minden idegen érintés nélkül magától kihalt — mint az újnémethen — vagy elegyedés által a leírt módon. Így romlik el bármely nyelv is; így korcsosodik nagyrészt a mienk is.

Szembetünő hatása van a művelt elemek bevegyülésének, azaz, ha az eszmék terjesztői, a nyelv művelői közé kerülnek idegen ajkúak. Örülünk a nyelv elterjedésének a műveltek közt.

Még az angol is előnyének tartja, ha idegeneket nyerhet meg magának a tudomány művelésére — s Isten tudja, hány angolul író idegen van. . . Figyelemre méltó nálunk is hányan lépnek föl közelebbi időkben, a nyelv teljes tudása, az életből való eltanulása nélkül, oly nyelvvvel, melyben lehet, legtöbb helyen, nyelvtani helyesség, de élet sehol, sajátosság semmi. Írnak történelmet sok új adattal, szorgalmas rendezéssel, éles elméjü összevetésekkel, történetirói szólásokkal, melyeket hazaiaktól tanultak, vagy idegenből fordítottak, olykor síma nyelvezettel is. De bizony egyre sem mondhatjuk, hogy életnedvvel («lactea ubertas») teljes, mint Livius; vagy mély kedélylyel, hazafias és emberies fájdalommal ír, mint Tacitus, vagy hogy olyan kellemesen, mint Maculay (*whig regény*) — egyről sem a mit Quintilian a történetírásról mond: «Scribitur ad narrandum non ad probandum», (minek pedig állani kell legalább így: non minus ad narrandum quam ad probandum). Így írnak egyebet is. — De a nyelvtani helytelenségek is nagy számúak, régen jó magyarokká lett tudósainknál is, — nem szépirodalmi, hanem száraz, stílus nélkül való, tudományos nyelvökben is.

E mellett íce nagyon illik, hogy egy sem sajátítja el a nyelvet úgy, hogy ne adna bele a magából valamit s így ne akarna velünk is valamit eltanúltatni, valamit elfeledtetni. S az is nyomorúság, hogy az ily írókat, természetesen tudományos érdemökért, a stíltre nézve is, bár példánynak nem, de követhetőknek mindenesetre tartják, s általok terjed el, még a nyelvet az életből tudóknál is, az a sok gyarlóság, a mit tapasztalunk. Természetes, hogy a nyelvet jól nem tudó írók írnak úgy, a hogy könnyebb, az ismeretlen mozzanásokat, hajlásokat kerülve. Élnek a legszokottabb mondatszerkesztésekkel, melyekben nem tévedhetnek, oly szókkal, melyeket jól tudnak ragozni, oly igékkel, melyek rendtelenségeikkel nem gyötrik. Könnyű valamit többféleképp kitenni; ők a legkönnyebbet, leggyakoribbat szokják meg s csak azt alkalmazzák. Mindig az elhasználtat, a mindenre illőt, a megszokottság miatt ízetlent. — És ugyan lehet-e máskép?

Nyelvmestereik: a kézikönyvek, a nyelvtan és szótár; ezekből pedig lehet ugyan nyelvet tanulni, de csupán, vagy főképp ezekből, csak holtat, nem élő, nem olyat, melyen élőknek szólni vagy írni akarunk. Ilyformán a hangoztatásra, hang-

nyomatékra, annak különböző helyére, kifejezésére, az ettől függő különböző érteményre semmi utasítás, semmi gond, hozzá semmi érzék, mert hiszen a nyelvtan és szótár nem hangoztatnak, hangoztatni nem taníthatnak. Pedig tudjuk, hogy a nyelv a hangokban él és működik.

A nyelvtan és szótár mindent, minden szót és szólást a maga valóságában, a jelentések finom árnyéklataival, nem adhat; elemi vagy ősi, népies és legvalódibb kapcsolataiban pedig egyet sem. Honnan is vették volna ezeket, ha ez által mindent megtehettek volna is, a mi nyelvtan-íróink és szótárszerzőink? Hol a nyelvtörténelmi szótár, a nép- és tájszólások tára, a nyelv egész kincsét befoglaló szótár és terjedelmes syntaxis? — Általában sem adhatják pedig a nyelvet mint szerves élő egészet, mint mozgó tenyésző, tényező szervezetet: a mint él, a mint hangzik és hat; csak hulláját adhatják, ízénként, darabonként. Hiszen a szó, a jelentősebb szó, a mint a szótárban egyedül áll, bár sok példába foglaltatva tűnik is föl, nem tűnhetik föl minden jelentésével, minden erejében, a mivel bír, a mire képes — nem teheti ránk azt a hatást, a mit az életből tenne. Olyan, mint egyes hang, mely többek folyamában a szomszédoktól némi színezetet és módosulást nyer, magában pedig, a harmonia nélkül, nem hangzat, csak kongás vagy kondulás. Nincs csengése, ércze, vagy mint Renan az ős héber szókról mondja: jelentésöknek nincs perspectivája, a távolságtól okozott változata, a kapcsolat miatti árnyékja, melyet környezetére vet. A szókhöz, a legjelesebbekhez kötött képek, emlékezések, a velök járó hangulat, mind csak az életből, az élő beszédből, huzamos társalkodásból, — némely szó a gyermekszobából és éppen az anyától, másik a mezei munkásoktól, más a népdalból stb. sok időre, csak bele-nevelődés által tanulható meg... Vegyük a dolgot, a hogy magunkon tapasztaljuk. Például ezek a szók: vár, háború, szabadság; vagy: tündér, király; továbbá: aratás, mező, cseléd, család stb. annyival inkább az ilyek: Hunyadi, Széchenyi s más ilyen tulajdonnevek, olyan jelentésűek és értékűek-e azoknak, kik a szótárból vagy történelmi kézikönyvből ismerik, mint a kiknek a történelem családi emlegetéséből, házi emlékezésekből, hagyományokból, közvetett érintkezésekből e nevekhez csatlakozik, utánok hangzik és itt-ott meg is sajdúl valami?! Úgy-e, hogy a nyelv lelkünk minden tehetségének s minden szellemi élet-

működésnek kisarjadzása, hangbeli élet, mely szellemi mindennünket befoglalja, mely épen ezért minden oldalú kifejlés által jó létre. Tehát nem ok nélkül adják jeles nyelvtanítók is utasításul, hogy nyelvet nem szótárból, hanem olvasásból s beszédből kell tanulni, vagy mint egy kitűnő német bölcselő mondja: «die Muttersprache nicht allein gedächtnissmäßig, sondern auch gemüthlich angeeignet werden soll». Valamint azt sem, hogy egy parányi grammatikához tömérdek gyakorlat kell. Azt sem vaktában tanácsolták a latin nyelvet megtanulni akarónak, hogy — Rómába költözzék. És hogy a hallás által tanuljanak . . .

A könyvekből tanult nyelvezet és eltanult stíl soha sem lehet igazán élő, életmozgással bíró, egészségesen szép, szabad levegőn táplált testhez hasonlóan izmos, erős vagy mint Bright nyelvét egy író nevezi: elég massiv. Tehát nem is bírja vonzani és meghatni az egészséges érzéseket, nem bír a valódi szépség tulajdonaival; legfőlebb az értelmet érdekelheti s elégitheti meg. Dolgokat elsorolni, száraz tantételeket formálgatni, számító munkát tenni, alkalmas. De alkotni, szépet alkotni, az ismereteket érzések által forrasztani össze, saját nyelvősztonnel formába önteni, sajátos rhythmusokba az észleléseket, idomos egészszé a gondolatok összegét: ezt nem teheti. Minden meglehet benne, a mi külsőleg kell; minden kimaradhat belőle, a mi külsőleg nem kell: csak az nincs meg, «a mi a lelket adja». Tehát művészi lélek nélkül való mozaikrakás vagy betűszedés, vagy ácsolás, kertészkedés, számítás. Másolat mindig és mindenben, nem művészi ihlettel alkotott festés vagy szobor. Nem stíl, csak nyelvezet.

A művészet szó magyarázza meg a dolgot annak, a ki azt hiszi, hogy itt túlzok. A stíl művészet tulajdona vagy eredménye. A költő vagy szépíró nyelvben művészkedik. Ha ez nem művészet, a költőé, a szépíróé: akkor egy sem az. Azért kell ehhez az a súlytalan, mérhetetlen, a tudománynak talán nem létező valami: az ihletés, a hívás, a nyelvhajlam (nyelvérzés!!), a mit a szótár nem ad; azért kell itt az érzésre és a mi azt alapjában kifejti: a nevelésre annyit számítani, mint a művészetnel mindig.

De mire való az iskola? A tanító élő nyelven beszél, azt tanít. Az iskolában él a nyelv s mily sok oldalú ismeretek közlésében él?! Igaz, de az iskolában csak az elvont ismere-

tek nyelve él leginkább; a nép eszejárása és nyelve ki van onnan zárva. Az iskolában már is a phrasisokkal gazdag kézikönyveknek, többnyire irodalmi üzlet és ipar czikkeinek, nyelve él és uralkodik. Mellette még a hirlapoké és a könnyű irodalomé. És a tanítók közül hányadik, a ki az ép nyelvézés, a gazdag és igazi nyelv tudása érdekének szolgálna. Hányadik beszél mint önálló és hivatott, érzéseiben nemzeties, nyelvezetében művész, — mint hegedű- és nem zongorajátszó? Kivált a tudományok tanítói közül! De még a magyar nyelv és irodalma tanítói közül is hány van, a ki ezt a tiszta s mégis erős nyelvet igazán bírja s erélylyel és hatással közölje?! És élő, egész szótár s nyelvtan szerepét viselje?!

Ha aztán az amolyan nyelvtanulás és a rá alapított irodalomozás csak üzleti szellemű s a lelketlenül tárgyalni szokott «realé»-khoz való, — oda, a hol nem akarnak érzeni, csak érteni; nem szépet, csak valót mondani; hol az igazat formátlanul adják, — ha ugyan lehet —: az is igaz, hogy az ily üzleti és száraz tudományoskodás tartja fenn az ily nyelvromlást, ezek miatt lehet elhatalmazásától félni. Csak ilyest adhat legtöbb hirlap és legtöbb tudományos könyv, melyekből aztán átkerjed a szép formával bírni tartozó úgy nevezett szép-prózára is. Utóbb, ki tudja, meddig lesz tőle ment a költés stílja! Valami furcsa elegyes nyelv, az egyenlősült modern jellemnek megfelelő alakul es terjed el. Mint az elől idézett versecske mondja:

«Im lesz a nemzetnek nyelve Finom szókkal megkeverve
 Új világpolgári nyelv.
 Már is ilyenekkel irnak A költők(?) meg a sok hirlap
 S lassanként minden egyéb . . .»

És beállnak a legújabb nyelv- és stíl-divatok, a «lingva mescolata» kinövései, melyekre nem árt részletesebben figyelemztetni az olvasókat.

IMRE SÁNDOR.

I. LIPÓT KORMÁNYA ÉS MAGYARORSZÁG 1658—1702.

I. Lipót uralkodása kezdetén a szerencsétlen Erdély sorsa kötötte le a hazafiak részvétét. II. Rákóczi György könnyelműen fölidézte a porta haragját és kétségbeesett macacssággal küzdött trónjáért. Mindenütt, hol a török hatalom terjeszkedése iránt mélyebb érdeklődés uralkodott, azt hitték, hogy a német császár és magyar király nem fogja magára hagyni küzdelmében. Mert kiderült, hogy a porta be nem éri főnhéjazó vazallja megfenyítésével, hanem az addiginál szorosabb kötelekkel kívánja birodalmához csatolni Erdélyt, egy-szersmind néhány ahhoz tartozó vár birtokára törvén. Vajon eltűrhetette-e mindezt I. Lipót? Ha házának pusztán osztrákspanyol aspiratióit tekintjük is, mégis igaz, hogy a török túlkapásainak tetlen szemlélete épen úgy veszélyeztette érdekeit, mint a hogy csorbitotta méltóságát. Mert világos volt, hogy a császár bármennyire mérsékli hatalmi vágyait keleten, ki nem kerülheti az összeütközést a törökkel, ki könnyen fegyvert ragad vagy egy nyugati ellenséges hatalom, vagy egy magyar fölkelés hívásának, vagy épen saját szeszélyének engedve. Azért nem lehetett eltűrnie I. Lipótnak, hogy a török a béke által fedezve, könnyű szerrel oly előnyöket biztosítson magának, minők egy nagy és győzelmes háború árán sem volnának drágán vásárolva. Nem lehetett eltűrnie, hogy a török szét akarja robbantani azon útjában álló államcsoportot, melynek élén a Rákóczi Erdélye állott és hogy több fontos vár meghódítása által terjeszti hatalmát és szilárdítja hadászati helyzetét.

Elejét venni ez eshetőségnek a ki nem kerülhető tusa

kiküzdése által, arra alkalmas időpont volt 1660 eleje, midőn a svéd háború megszűnt, midőn a császár viszonya a kereszttyén hatalmakkal bár nem volt aggálytalan, de legalább egy ideig fegyveres bonyodalomra nem nyitott kilátást, midőn egy nagy magyar párt türelmetlenül kívánta a háborút, midőn Rákócziiban a kormány oly szövetségesre akadt, ki bár hová hajoljon az esetleges győzelem után, a háború alatt oly oldalról erősíti az osztrák sereget, honnan az máskor ellenséges indulatot várhat. És vajon a kétkedők vagy vonakodók Magyarország több vidékén, a német birodalomban és Európa néhány udvarában nem nyernek-e bizalmat és ösztönt, ha látják a kormány erélyes harczi készségét? De a becsi tanácsosok, Zrínyi Miklós szavai szerint, a tespedést bálványozták és kezökben eszközzé törpült I. Lipót, kinek tulajdonkép a nagyúri közöny volt legfőbb jellemvonása. Szórakozásai közt nem állott ugyan utolsó helyen a szellemi foglalkozás, de minden szorgalma mellett tulajdonkép kerülte a valódi munkát. Ritkaságokat gyűjtött, élvezte a művészeteket, olvasgatótt, képezte magát minden erély és lelkesültség nélkül. Így tanácsosai körében is figyelt és összegezett, azonban irányt nem szabott. Csak ritkán és futólag nyugtalankodott tanácsosainak érdemtelen volta miatt, mert inkább elringatta kétélyeit, semhogy utána járjon az igazságnak, melynek nyomozása izgalommal jár. Azután megszokta miniszterei személyét, vagy régi családnevők hangzatát, azért nem igen riasztották föl csöndes örömeiből a török zavarok, melyeknek elintezését ama férfiakra bízta, kik arra használták föl az 1658—60 közt lefolyt eseményeket, hogy Rákóczi néhány magyarországi várába német őrséget csempészszenek.

Pedig e közben Rákóczi elvérzett és Nagyvárad török kézre került. A kereszttyénség e nagyhírű várának cserbe hagyása fölháborította az európai közvéleményt. A szégyenérzet és az események új fordulata némi erélyre ingerelték a becsi minisztereket. Rákóczit gyűlölték mind neve, mind múltja miatt és azt hitték róla, hogy a szerencse idején elfelejti majd, mit elhagyottságában ígért, de Kemény Jánosban, ki most mint erdélyi fejedelem segítséget kért tőlök a török ellen, úgy hitték, hogy megbízhatnak. Megadták a fegyveres segílyt Keménynek ama félénk reményben, hogy biztosítják számára Erdély trónját.

A hosszas tanácskozások után megállapított haditerv szerint az osztrák csapatok a fontosabb magyarországi várakat szándékoztak ostromolni, hogy ez által Erdélyből kivonják a török hadi erőt. Montecuccoli örömet vállalkozott a terv végrehajtására, mely nemcsak kedvelt hadászati fogását, a *diversiót* juttatá érvényre, hanem remélni engedett oly foglalásokat, melyek Nagyváradért kárpótolhatnák a keresztyéniséget. Azonban mikor már hozzálátott a terv kiviteléhez, Bécsből hirtelen ráparancsoltak, hogy elhagyván a Duna vidékét, vonuljon az erdélyi részek felé, mert ott szükséges a gyógyszer, hol a bajnak székhelye van. E váratlan rendelet miatt a tudós hadvezér a miniszterek hadászati járatlanságát okolja, pedig úgy látszik, hogy főleg politikai okokból másították meg az eredeti tervet. Attól feltek ugyanis, hogy Buda és Esztergom ostromára a török nyílt háborúval felel, ha azonban Erdélybe küldenek csapatokat, lehető, hogy a török meg nem torolja *souverainitásának* e megsértését. Az utóbbi föltevést egy olasz történetíró oly képtelennek tartja, hogy hajlandó azt a valódi ok elrejtésére célzó ürügynek nézni.**) De hogy mi volt a valódi ok és kinek állott érdekében keresni vagy terjeszteni ily ürügyet, azt nem fejtí ki világosan. Bizonyos, hogy a valóban képtelen föltevés és ennek kapcsában a haditerv változtatása némi magyarázatra szorúlnak. Az osztrák intéző körökben akkortájt úgy látszik két nézet küzdött egymással akár a tanácsosok habozó elméjében, akár két szemközt álló párt által vitatva. Egyrészt elhatározták megadni Keménynek a segítséget a béke nyílt megszegése nélkül, de elszántan a háború eshetőségére.***) Másrészt a Keménynek adott segítség daczára nem akartak háborúba bonyolódni és bár a török elég himezetlenül megízente a császárnak, hogy avatkozását az erdélyi ügyekbe a béke fölbontásának tekinti, még sem hiányozhattak Bécsben oly értesüések, melyeket úgy lehetett értelmezni, hogy a török fenyegetése nem

*) Campori: *Rajmondo Montecuccoli*. Firenze, 1876.

**) *Fontes rerum Austriacarum*, II. oszt. 27. k. Molin 1661-diki jelentésében olvasható, hogyha a török meg akarja hódítani Erdélyt, a császár háborút ízen a portának. A Molin által jelzett föltevés és hangukat akkor lehettek túlsúlyban az udvarnál, mikor az első haditerv fogadtatott el.

egészen őszinte és ha becsülettel teheti, szívesen elkerüli a háborút. Általában ez a hit könnyen támadhatott és verhetett gyökeret a bécsi tanácsosok elméjében, kik, az erőtlén lelkűek szokása szerint, valónak hitték azt, a mit reméltek és lehetetlennek azt, a mitől féltek.

E nézet diadala ejtette el Montecuccoli kedvencz haditervét, kinek aggódó és fontolgató természetét most a boszúság is terhelé. Hadjáratának az lett a vége, hogy 23—24 ezer főnyi seregéből öt vagy hat ezer ember elhullott a fáradalmak miatt, pedig alig volt alkalmuk láthatni az ellenséget.*) Kemény János elesett a csataterén, mint előde II. Rákóczi György, a török újabb területeket csatolt a hódoltságához, Erdély trónjára egy teljesen önállótlan vazallját ülteté és készülleteket tett a nagy háborúra. Ezek voltak eredményei a bécsi udvar békés politikájának 1658-tól 1662-ig: mind oly eredmények, melyek ki nem vívhatták a magyarországi pártok elismerését.

A katolikus kormánypárt becsülte Rákócziban a vitéz fejedelmet, ki egész lengyel hadjáratáig a magyarság vígasza, reménye volt és azóta a pogány gőg által szorongatva, annyit szenvedett. Jól tudta, hogy Rákóczi vesztével oda vész Erdély addigi jelentősége is, már 1658-ban feltették e párt vezérei Nagyváradot és a kapcsolt részeket a telhetetlen ellenségtől. Biztatták tehát az udvart Rákóczi támogatására, előadván, hogy toborzási engedélyek által mily számba vehetően gyarapítható Rákóczi ereje a nélkül, hogy nyílt háborút kellene viselnie a kormánynak, mitől úgy sejtjük, nem riadtak vissza oly nagyon, mint azt az udvarhoz küldött beadványaikban mutatták, kivált nem akkor, midőn az olivai beke után a császár szabadon használhatta erejét. Még akkor is atattvalói kötelességek gyanánt emlegették a béke föntartását, noha érveik elég érthetően izgattak a háború mellett, hivatkozván a császári ház és Magyarország meggyalázott becsületére, eltiprott jogaira és veszelyben forgó érdekeire. Különösen Erdély oltalmára alkotmányos szerződések által kötelezve hitték a királyt, miért is örömet biztatták Keményt a segélykéresre és fájdalommal szemlélték Montecuccoli meddő hadjáratát.***) Fájlalta még e

*) *Oesterreichische milit. Zeitschrift.* Wien, 1828.

**) Galeazzo Gualdo Priorato: *Historia di Leopoldo Cesare.* I. 361. és 730. l.

párt a német katonaság minden hazai és emberi törvényt eltíró féktelenségeit is, nem nézte jó szemmel, hogy a zavarok elején Rákóczi magyarországi váraiba német őrségek vitettek, mi ellenkezett sok egyebek közt az 1659-iki országgyűlés törvényeivel is és oly buzgalommal hajtattott végre, hogy nem annyira a török elleni óvszernek tűnt föl, mint inkább kicsinyes szerzési váagnak, mely szívenletesen hasznára fordítja a közveszedelmet. De megnyugodott e párt ama hitben, hogy Montecuccoli hadjárata által a törökök ingereltetvén, a bécsi kormány bajosan menekszik a háborútól, azért a jövő érdekében leplezni kívánván a múltat, az 1662-iki országgyűlésen erőlesen gondoskodott a honvédelemről.

Bár e törvényhozás munkájában a protestánsok részt venni nem akartak, bár ez által világosan kimutatták, hogy a török terjeszkedés korlátozását alárendelik vallási sérelmeik orvoslatának, mégsem voltak rosszabb hazafiak, mint a katolikusok, csupán helyzetök volt szerencsétlenebb. Ők is feltették az országot a török legújabb vállalatától, hisz mint Horváth mondja, 1660 júliusában buzgón kérték a királyt, hogy ne hagyja elveszni Nagyváradot.*) De a kormányt, melynek segítségét kérték, jobban gyűlölték, mint a törököt. Őseik, sőt magok is többször küzdöttek a török oldala mellett a bécsi udvar ellen, egy részök oly területen lakott, melyet majdnem teljesen megkímélt a török**) és ha a két önkény közt választhatnak volna, bizonyára Allah híveinek uralmát választják, kik megvetvén az egész keresztyén hitet, egyik felekezetét sem háborgatták. Ez érzés, mely az osztrák kormány ellen érzett gyűlölethez képest, majdnem rokonszenvnek nevezhető, a közeledő vész hatása alatt mintegy elmosódott, de a kormány rosszul használta föl a pillanatnyi fordulatot. Souchetól bátran megvehette a török Nagyváradot, pedig katonáinak garázdálkodása fölért egy kis tatárjárással. Íme, mondák a protestánsok, a kormány, mely az annyi törvények által biztosított vallási és egyéb szabadságainkat semmibe sem veszi, az orszá-

*) V, 499. l. Fölteszszük, hogy a felsőmagyarországi megyék tokaji gyűlésén sok protestáns vett részt; különben ved össze Katona 33., 313. l.

**) Pauler Gy: *Wesselényi F. nádor és társainak összeesküvése.* I. 63. l.

got sem bírja, azaz nem akarja megvédeni, sőt pusztítja, mint az ellenség földét. Ingerült kedélyök az udvar fonák politikájának minden következményében a bűnös rossz hiszemnek jeleit látta. Nem szerették volna, ha ily kormány szövetségese foglalja el Erdély trónját, azért haragudtak Montecuccoli hadjáratára és ragaszkodván a törvény betűihez, megtagadták katonáitól a szállást és élelmet.*) E közben vallási sérelmeiket halomra gyűjté a katolikus főpapok és főurak önkénye. Nem csoda tehát, hogy az 1662-iki országgyűlésre érkezett protestáns rendek hangulata nem volt békülékeny. Midőn vallási sérelmeik tárgyalását első sorban fölvetetni kívánván, a kormány és pártja fölhozták, hogy a török elleni oltalom szervezése előbb való, nem akarták fontolóra venni az ellenvetést. A történetek után azt kellett hinnök, hogy a török vesz csak ürügye a kormánynak, mely nem akar bajlódni panaszaikkal. Heves és hajthatatlan természetök erősen föl volt ingerelve, szenvedélyök nem mérlegelte a következményeket, fölháborodott jogérzetök nagyított minden sérelmet és visszautasított minden alkut. Elhagyták az országgyűlést, sőt végzéseinek érvényességét zempléni gyűlésökön el nem ismervén, visszaküldötték azokat a királynak. A zempléni határozat volt az első jelentékeny forradalmi nyilatkozat I. Lipót kormánya alatt és a szavakat a következő alkalommal tettek követték volna, ha a behódolásra buzdító fölhívást nem Apaffy írja, mert a protestánsok is érezhették, hogy igaza van Wesselényinek, ki azt írta Apaffyról, hogy «maga meztelen lévén, másnak kincseket íger».

Apaffy említett fölhívását 1663-ban írta, mikor már kitört a török háború, mely a szentgotthárdi diadal után 1664 őszén a vasvári békével véget ért. A történetírásnak e békéről hozott kárhozható ítéletét újabb időben megdönteni igyekezett Angeli őrnagy, az osztrák hadtörténeti író, kinek tanulmánya levéltári közlései miatt igen tanulságos, de előadása és érveinek csoportosítása azt mutatják, hogy egy előre alkotott nézet védelmére gyűjtött össze különböző becsű okokat.***) Legnyomatekosabb érvei azt fejtegetik, hogy a történetírók rendesen átsiklanak az ütközet és a béke megkötése

*) *Opere di R. Montecuccoli*. Torino 1821. II. 30. l.

**) *Der Friede von Vasvár, Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs* II. Jahrgang. 1877.

közt lefolyt majdnem két havi időszakon, mely alatt kitűnt, hogy a diadalnak nem voltak stratégiai következései, mivel nem lehetett kihasználni, hogy továbbá a súlyos helyzet békét követelt, és végül bár a föltételek nem nevezhetők fényeseknek, tekintve a körülményeket, nem voltak azok kedvezőtlenek. Ha egyselőre elismerjük is ez állítások valóságát, nem kell-e kérdeznünk Angelitől, hogy ki idézte elő azokat a körülményeket, melyek egy váratlan és fényes diadal hatását paralyssálván, kívánatossá tették a vassvári beke föltételeit? Vajon nem a kormány-e, melynek politikája az erdélyi zavarok kezdetétől úgy szólván a béke aláírásának perczeig hibát hibára halmozott? E politikában az a végzetes gondolat érvényesült, hogy a birodalom erejét kímélni kell a nyugati bonyodalmak számára, a mi pedig a magyar királyság érdekeit vagy méltóságát illeti, azokat jelentékenyebb megerőltetéssel csak akkor kell védelmezni, ha történetből megegyeznek a császári ház valódi vagy kepzelt érdekeivel és méltóságával. Így Nagyvárad megmentése nem volt szigorú követelménye a császári ház becsvágyának, azonban Rákóczi szathmári és szabolcsi váraiba okvetetlen német őrséget kellett helyezni, mi ugyan később meg nem akadályozta a nagyváradi törököt abban, hogy e két megyét behódoltassa, de legalább a várak megmaradtak a keresztyénség bajnokának birtokában. Eleinte fönnakadt a török vazallja örökségének lefoglalásán, hanem meggyőződén, hogy Souches pihenni kíván babérain, nyugodtabban látott gyászos munkája után. Megvédeni Erdélyt a barbár önkénye ellen, szintén kívül esett a császári érdekek körén, azonban az udvar egy megbízható szövetségesét látni Erdély trónján, oly eszme volt, melyért fáradni érdemesnek látszott. De mi történik, ha a török visszaveri a Kemény segítségére küldött sereget és a császár tartományai ellen indul? Mi történik, ha Montecuccoli föladata sikerülén, a török rövid idő múlva minden erejéből azon lesz, hogy Keményt kiűzze Erdélyből és boszút álljon szövetségesén? Minden eshetőségnek az által akarta elejét venni az udvar, hogy a seregek kiküldésével egy időben a portára békeltető követeket küldött.*) Szerencséjére a kormánynak, a török vezér épen úgy került az összeütközést, mint ellenfele és az egész vállalatból csupán annyi haszna lett a császárnak, hogy szükség-

*) L. Priorat művét I. 741. l. után és Molin idézett jelentését.

telenül ingerelte a törököt. Azonban az udvar ambíciói még ekkor sem nyugodtak. A lefolyt háború alatt néhány erdélyi várba német őrségek jutottak, melyek akkor sem vonultak ki, midőn Apaffy lett fejedelemmé, mivel a kormánynak egy kalandos terve volt velők. Kemény erdélyi párthívei ugyanis a fejedelem halála után sem akartak elállani a császártól, kit arra kértek, hogy ne vonja ki az őrségeket, sőt újítsa meg a háborút. Az udvar a kérelem utolsó felet nem teljesíté, hanem annál szívesebben ragaszkodott a várak birtokához. Erdélybe küldötte Szentgyörgyi, váczai püspököt színleg azért, hogy intézkedjék a várak átadásáról, a valóságban pedig oly czélból, hogy mind a várak parancsnokait, mind a császár erdélyi híveit kitartásra buzdítván, a várakat csak a legvégső szükség esetén adja át Apaffynak. Midőn a török fölszólította a követet, hogy lásson küldetése után, a püspök nyíltan megvallotta, hogy a várak átadására nem kapott fölhatalmazást. Kucsuk Memhet, kinek föladata volt Apaffy számára megvenni Kolozsvárt, rosszat sejtven, elfogott kém gyanánt küldötte Temesvárra a szegény Szentgyörgyit, maga pedig visszavonult a Kolozsvár segélyére küldött Schneidau tábornok előtt. Szentgyörgyi és a várak esete hatással volt a szakadatlanul folyó bekealkudozásra, a mennyiben újabb nyomatékot adott Izmail, budai basa nézetének, ki a basák közt leghevesebb ellensége volt a békének. Mert természetes, hogy a török főemberek nem mindannyian kívánták a háborút, hisz érdeemesnek látszott a megfontolásra, vajon a bizonytalan háborúnál nem tanácsosabb-e elfogadni a császár által ajánlott békét, mely a porta legfőbb sérelmeiért elégtételt ad. Azonban az udvar magatartása kényszeríté a törököt a háborúra, ki bizonyára megütközött azon, hogy az osztrák kormány daczára folytonos provocióinak, folyvást kérelmezi a békét. Ez eljárásban a török a ravaszság és gyöngeség olyforma kapcsolatát látta, mely egyrészt sértette gögjét, másrészt aránylag könnyűnek és jó eredményeket ígérőnek tűntette föl előtte a háborút. Azért a nagyvezir békehajlamot színlelvén, oly biztonságba ringatta a kormányt, hogy ez leszállította az ezredek létszámát, sőt négy német ezredet elküldött a spanyol királynak 1663 elején. Képzeltető, mily nagy volt a zavar, midőn 1663 ápril végén először érkezett kétségtelen tudósítás a török valódi szándékáról. Vajon e zavar és készületlenség az elha-

tározó perczen, melyek természetes következményei voltak a kormány magatartásának, nem voltak-e befolyással a hadjárat fejleményeire, és mindent mellőzve, nem voltak-e okai a szentgotthárdi csata utáni tétlenségnek? Mert nem a győztes hadvezéren múlt, hogy diadalát ki nem használta. Sőt Montecuccoli sürgette a hadi mozdulatok folytatását, azonban küzdenie kellett főleg az élelem és takarmány hiánya által útjába gördített akadályokkal. Nem kárhoztatja-e maga Montecuccoli minden magyar történetírónál élesebben a minisztereket, kik a világ gyalázatjára egy oly fontos és előre látható háború szükségleteiről nem gondoskodtak annak idején.**) Midőn tehát a vasvári béke védelmezője azt hozza föl I. Lipót kormányának mentségére, hogy a szentgotthárdi diadal mitsem változtatót a hadakozó felek erejének viszonyán, tulajdonkép semmit sem bizonyít, csupán arra figyelmeztet bennünket, hogy a kormány hibáját nem a percnyi helyzet benyomása alatt elkövetett diplomatai ügyetlenségben kell keresnünk, hanem az évek során át folytatott politikában, mely elszakítván magát a védelmére bízott nemzet vágyaitól és érdekeitől, kicsinyes becsvágyából hiában igyekezett erőt és méltóságot meríteni. Sőt ha e politika akár a szentgotthárdi diadal után is megváltozik, még sokat lehetett volna megmenteni mind abból, mi Vasvárnál elveszett. Mert akkor a katonai helyzet nem volt annyira kedvezőtlen, mint Angeli festi. Daczára minden akadálnak, néhány heti tétlenség után a sokáig fontolgtató Montecuccoli elhatározta az előnyomulást és vajon sürgeti-e annyi hévvel, ha nem lett volna sok oka a győzelmet remélni? Miért kellett hát a hadvezér kivont kardját a csapástól tartóztatni?**) Azért, mondják az udvar hívei, mivel IV. Fülöp, spanyol király beteg lévén, halála esetére a császárnak szüksége volt minden erejére. De mivel a miniszterek a spanyol királynak csak a következő év őszén történt halála után is még sokáig megóvták a birodalmat a háborútól, 1664 őszén bizonyára várhattak volna néhány hétig, míg Montecuccoli hadi mozdulata véget ér.

*) L. *Opere* stb. II. 94. l.

**) Téved Wolf, midőn *Fürst Wenzel Lobkovicz* című munkájának 133. lapján azt állítja, hogy Montecuccoli is békét tanácsolt. Hogy egyebet ne említsünk, Angeli a hadvezér levelei alapján czáfolja meg ez állítást.

A békére vágó Köprili Ahmedtől nem lehetett sok erélyt várni és a legrosszabb esetben is az oly közeli téli nyugalom alatt minden esetre ki lehetett volna vívni a vasvári föltételt, melyek úgy sem voltak lényegesen kedvezőbbek azon békepontoknál, melyeket a nagyvezir a diadal előtt terjesztett Reninger elé. De Reninger a csata után nem igyekezett fölhasználni a nagyvezir megfélemlését, hanem úgy látszik, hogy még a csata előtt kapott utasítások alapján sietve megkötötte a békét, melyet néhány hét múlva a nagyvezir első türelmetlen mozdulatára a kormány ratifikált, mivel drágább volt előtte az édes nyugalom a legdrágább magyar érdekeknel.

Ez igazság hét évi kormányzat kétségtelen tanúsága lévén, a nyílt ellenszegülés terére sodorta a nemzet azon részét is, mely attól sokáig idegenkedett. Bocskay óta ugyanis a magyar fölkeléseket leginkább protestánsok intéztek az osztrák ház ellen, a protestáns erdélyi fejedelmek vezérlete alatt. A többször megújuló küzdelmek vívmányai, a bécsi, nikolsburgi és linczi békekötések egyaránt biztosíták az ország és a protestáns vallás szabadságait. A katolikusok tevékeny részvétele a fölkelésekben nem nagy volt; a mennyire lehetett sietteték a kibékülést, sőt szóval és tettel nem ritkán küzdöttek is a protestánsok ellen. Mert bár érezték az erdélyi fejedelmekre támaszkodó párt nemzeti hivatását, nem szívesen szövetkeztek vallásuk ellenségeivel és a mi legfőbb, nem akarták cserbe hagyni a dynastiát, melynek seregeitől vártak oltalmat a törökkel szemben. Reményeiket a Habsburg-ház nem valósítja meg teljes mértékben, folytonos nyugati bonyodalmai és hadvezéreinek hibái miatt, de ők méltányolván a nehézségeket, folyvást reméltek és soha sem voltak annyira eltelve bizalommal, mint az 1663-ban kitört török háború alatt, midőn a király hívására mindenfelől érkeztek segédcsapatok Magyarország védelmére. A mily őszinte fájdalommal korholta akkor Wesselényi nádor a fölkelésben késedelmes nemesség léhaságát, ép oly őszinte örömmel mutatott az uralkodó ház igyekvéseinek eredményére. «Mi nem hiszszük» — így kiáltott föl — «hogy egy seculum s emberi nyom ilyen atyáskodását vélte volna az Felséges Imperiumnak s lett volna ilyen szíves szószólója és gondviselője e hanyatlott szegény magyar nemzetnek.»*) Képzeltető, hogy mennyire emelkedtek a nádor és

*) *Magyar Történelmi Tár.* X. 1861. Nagy Iván közlése, 157. l.

elvtársainak reményei a szentgotthárdi diadal után és mily leve-
rően hatott kedélyökre a váratlan béke. Ha két oly fontos vég-
vár, minő Nagyvárad és Érsekújvár, nem kerülnek végleg török
kézre, talán megbocsátható lett volna ama sokszor megújított
törvény megszegése, mely meghagyta, hogy a törökkel kivált
magyar ügyekről ne alkudozzék a kormány a magyar tanács-
sok mellőzésével. De Vasvárott nemcsak a közjog sértetett
meg, hanem fölládoztattak nagy érdekek is, mi Wesselényieket
egészen a protestánsok álláspontjára terelé, mivel azt kellett
hinniök, hogy a kormány nem akarja védeni a nemzetet, még
akkor sem, midőn mint most egy fényes diadal után könnyen
tehetné. Elszakadt a kapocs, mely I. Ferdinand óta a dynas-
tiához fűzte a nemzet egy részét és Wesselényiek úgy érezvén,
hogy nemettől és töröktől majdnem vállvetett erővel marczan-
goltatik az ország, utána láttak, hogy bármely más kormány-
forma alatt megmentsék azt, a mit még menthetőnek hittek.
Igaz, hogy törekvéseiket nem tisztán a közügy érdekei vezet-
tek, hisz emberek voltak, jó és rossz indulatok zsákmányai,
de ki merné állítani, hogy nem talált lelkökben erős vissz-
hangra «az egészen lenézett és semminek becsült Magyar-
ország» jajkiáltása is?*) Jobbára ez ragadta őket a kétségbe-
esett tervekre, jobbára ennek köszönhető azon újsága által
a magyar közéletben meglepő látvány, mely azután ismétlő-
dött, hogy katolikus főurak a vallási ügyekben némi enged-
ményekre hajolván, élére állottak a protestánsoknak és elkese-
redett harczra készültek, hogy a dynastiától szabadúljanak.

De mivel a magyar ellenzék hagyományait mellőzni
kellett, mivel az erdélyi fejedelem nem lehetett vezére a moz-
galomnak török engedélylyel vagy segítséggel, az új vezérlet
még akkor is bajosan ért volna sikereket, ha szoros egyetértés
és higgadtság jellemzik vala eljárását. Így azonban nem sok
fáradtságába került a kormánynak, majdnem csírájában elfoj-
tani a fölkelest. Elfogattak a vezérek és sorsuk iránt nem
lehetett kétségben az, ki az osztrák kormány természetét
ismerte. A boszúvágy volt most a kormány összes állam-
bölcseisége és Lipót sokszor magasztalt jóságától nem lehetett
várni, hogy ellenkezzék kedvelt tanácsosaival, kivált mivel a
szent személyén ejtett sérelem megtorlása forgott szóban.

*) Egykorú okirat szavai, I. Pauler I. 48. l.

A bocsánat vallásának híve a keresztyén erkölcsstan néhány szólamával igyekezvén igazolni nem-keresztyéni határozatát, helyben hagyta a halálos ítéleteket és két misét hallgatott a kivégzettekért. De még életében volt alkalma tapasztalni, hogy a gondviselés semmit sem büntet oly biztosan, mint az oly politikát, mely erőszakos és eszélytelen egyszersmind. Mert jól mondja e korszak kitünő történetírója, hogy «Frangepán egy igen régi, talán az ország legrégibb sarjadéka, Nádasdy és Zrinyi országos férfiak voltak, és véres árnyaik nem egyhamar tértek vissza a sírba, hanem ott kísértettek negyven éven át minden fölkelésnél és élesztették a gyűlöletet az ausztriai ház ellen».*)

De a nemzet visszatörlesztését nem vette számba I. Lipót kormánya, midőn már 1670-ben a fölkelés fejeinek és részeinek üldözésével egy időben valósítani készült azon tervét, hogy Magyarországot a birodalom oly önállótlan tagjává tegye, minővé Csehországot tette II. Ferdinand a fejrőhegyi csata után. A protestánsok testi és lelki szabadsága ellen intézett támadások, az ősi kormányforma elkobzása a központosító és nemzetellenes törekvések érdekében, végül az ország féken tartása a helységekbe parancsolt idegen katonaság által bár nem egy módszeresen kivitt terv részletei, mégis oly rendszabályok voltak, melyek világosan mutatták a kormánynak különben is kevésbé titkolt szándékát.

Egy protestáns hatalom bécsi követének tudomása szerint Lipót a fölkelés kitöréséről értesülvén, fogadalmat tett a szent szűznek, hogy ha sikerül legyőznie a lázadást, a magyar királyságot a valóságban is apostolivá teszi, kiűzvén belőle mindenkit, ki nem hódol a római szentszéknek. Bármint ítéljük meg a követ értesültségét, bizonyos, hogy Lipót e fogadalmat értelmében járt el és apostoli buzgóságát nem kis mértékben fokozá az a megfontolás, hogy a protestánsok politikai tekintetben is legmakacsabb ellenségei kormánynak. A politikai és vallásos tekintetek ily kapcsolata általában jellemzi az udvar és nem-magyar híveinek magatartását. Bár a terveket koholó tanácsosok, bár a fegyverrel is térítgető Kobbok és Spankauk őszinte buzgalommal küzdöttek a katholicismus diadaláért, mégsem lettek volna oly buzgó térítők, ha nem

*) Pauler. II. 353. l.

hiszik, hogy a katholicismus elterjedése nagyban előmozdithatná politikai eszményeik valósítását. Ebben különböztek a magyar főpapoktól, kiket az üldözés munkájában nem korlátoztak és nem buzdítottak annyira politikai tekintetek, mint a bécsi udvart, mely a helyzet nyomása alatt koronként mérsékletre is hajlott és pedig inkább a vallás ügyében, mint az ország régi intézményei ellen folytatott harczában.

A nyílt, a kijelentett harczot értjük, mely 1673-ban kezdődött, midőn az eddig hallgatag mellőzött alkotmányt egy királyi rendelet elévültnek nyilvánítván, az ország kormányát egy idegenre bízta. Nem az új kormányzó személye tévé gyűlöltté e rendszabályt. Ambringen Gáspárt egy irányunkban elfogulatlan osztrák történetíró nem alaptalanul védelmezi Horváth Mihály szigorú ítélete ellen. *) Ő úgy lát-szik jó hiszemben vállalkozott a bécsi állambölcsek terveinek kivitelére, de Pozsonyban megismerkedvén az ország viszonyaival, nem hitte kivihetőnek a nyers erőszak politikáját, sőt nagy engedményeket javasolt és mivel ízetlenségei az őt mellőzni szerető bécsi körökkel egyre szaporodtak, hat évvel kineveztetése után elhagyta az országot. Tehát nem személyes tulajdonai, hanem az általa, mint a kormányzó által képviselt elv miatt háramlott gyűlölet Ambringenre, azon elv miatt, mely egyértelmű volt az ország önrendelkezési jogainak tagadásával, egyértelmű a nádorság, azon méltóság mellőzésével, mely régi törvényeink szerint a trón előtt a nemzet, a nemzet előtt a trón jogait védvén, mint a dynastiai hűség és rendi szabadság hivatott öre századokon át a nemzeti kegyelet fénye által öveztetett. Vajon mi bátorítá föl Lipótot e méltóság eltörlésére? Talán a theologusok ítélete, kik igennel feleltek a császár azon kérdésére, hogy jogában áll-e neki elkobozni a magyar alkotmányt? Nem hihetjük, mert államférfiait is megkérdezte, kik elébe terjeszték, hogy itt az ideje elbánni a magyarral, mert most nem segítheti a másutt elfoglalt török. Ez a vélemény nyugtatta meg igazán a császár lelkiismeretét, melybe nem csekély bizalmat öntött az a körülmény, hogy az elégtelenség fekezésére elegendő katonaság küldetett Magyarországba.

Németországon egyik legkedveltebb fogása volt a csá-

*) L. Wolf idézett könyvét 340. laptól fogva.

szári politikának, mint a már említettük svéd követ, Pufendorf, megjegyzi, minden alkalmat megragadni oly célból, hogy a makacsabb német rendekre hadsereg küldethessék azok megfélemlítése végett. Mennél nagyobb volt a hadsereg, annál kevesebb költségébe került a császárnak, mert annál inkább remélhette, hogy pénzt adnak eltartására.*) Majdnem így bánt a kormány Magyarországgal is. I. Rákóczi Ferencz fölkelése útát nyitott a császári fegyvereknek és az elnyomások által keltett visszahatások alkalmat adtak a beküldött seregek marasztására. Régi törvényeink aggályosan intézkedtek oly idegen sereg ellen, mely nem a haza védelmére küldetik az országba s most íme nemesnek, polgárnak és pórnak új es terhes adókat kellett elviselnie, hogy élelmeztessek egy hadsereg, mely az országot zsákmányának tekinti. Akkortájt ugyan is az osztrák hadsereg élelmezése igen rendetlen volt. A XVII. század vége felé több rendszer váltotta föl egymást, előbb a lakosok látták el élelemmel a katonát meghatározott díjért, majd a katonának adatott ki a pénz, hogy az élelmet magok vásárolják, de mind a két esetben fölakadván a pénz a kapzsi tisztek zsebeiben, a polgárok károsodtak és az volt a boldog, kit az éhes katona ki nem fosztott. E bajokat érezték mindenütt, hova az osztrák katonaság lépett, de sehol sem oly súlyosan, mint Magyarországon, melynek lakosságát gyűlölé az egész hadsereg. Békés lakosokon elkövetett rablás, erőszak és vérengzés valának hivatva meggyőzni a török rokonszenvvel vádolt magyarokat a keresztyén uralom áldásairól. Kornéli a katonai kihágásokról adott rajzát e szavakkal rekeszti be: «A katonák tudván, hogy mentek a büntetéstől, még ha rajta kaptak is, el nem állottak a fosztogatástól, szentségtöréstől és gyilkolástól. Ez volt oka ama félelemmel vegyes iszonyú gyűlöletnek, melyet a német név ellen éreztek az országban; ha találkoztak némettel, gyorsan kikerültek, mintha dögvészt lehellet, mintha veszettségben sínlett volna».**)

Természetes, hogy e gyűlölet kitörései nem voltak ártalmatlanok. A boszú harcát 1672-ben kezdték meg a bujdo-

*) Esaias Pufendorf's *Bericht über Kaiser Leopold, seinen Ho*
Herausg. von K. J. Helbig. Leipzig. 1862.

**) Kornéli: *Fragmentu ungaricae historiae*, II. 630—639. l.

sók hőiesen és kegyetlenül. Most váltak ismertekké a kurucz, labancz nevek, és rémítő jelenetek voltak eredményei a két ellenfél gyűlölségének. Nem gyöngítette a gyűlölséget az, hogy a labancz vezérek és katonák közt sok magyar is volt, mert e kor fölfogása a nemzetiség eszméjéről annyira különbözött a mai fölfogástól, hogy akkor a magyar vér kiontását csak azon magyar párt fájlalta, mely általa veszteséget szenvedett. Mindamellett vannak e szomorú korszaknak vigasztaló jelenségei is. A foszlányokra tépett magyar királyság árnyéka sem volt a hajdaninak, de így is drága volt fiainak, és a hogy egyrészt a bujdosók csekély számban, de erős hittel mindenöket koczára tették érte, úgy másrészt akadtak főurak és főpapok, kik az udvarban uralkodó hangulattal szembe szálltak az ország érdekében. Tanácsaik a miniszterekre annál erősebben hatottak, mennél több erőt fejtettek ki a bujdosók. De ezek a francziától és töröktől nem elég kitartással támogatva, hozzá még egységes vezérlet híján, nem hatottak elég nyomtatékkal a bécsi udvar hangulatára egész 1678 derekáig, mikor is Tököli Imre vezérlete alatt új jelentőséget nyertek. A gyermekkorában árvaságra jutott Tökölit korán kifejlett önuralma már első ifjúságában képessé tévé azon elv követésére, hogy nem szívünk, hanem érdekeink sugalmi szerint kell bánnunk az emberekkel, ha az életben boldogulni kívánunk. Mint száműzött s mint protestáns átérezte a bujdosók vallási és alkotmányos sérelmeit, közéjük is ment eleinte azon reményben, hogy fegyverrel csikarja ki a kormánytól elkobzott örökségét. Wesselényi Pállal jó barátságot tartott, míg nem érezte magát elég erősnek, majd Teleki vállain fölemelkedvén, megtámadta és legyőzte a kuruczok régibb vezérét, de Teleki is hiában várt tőle köszönetet.*) Éber eszélye, kiméletlen erélye és kitartása mind jobban szilárdíták állását, mely a bécsi udvarra nézve akkor vált felelmessé, midőn kitűnt, hogy Tökölit mind nyíltabban és erősebben támogatja a porta. Pedig ugyanekkor XIV. Lajos tűrhetetlen göggel lépett föl a német birodalomban. Így mind nyugatról, mind keletről tornyosulván a felhők, a bécsi kormány rendes szokása szerint békét

*) Erre nézve l. *Késmárki Tököly Imre naplója* 1676—1678-ki évekből. Közli Torma Károly, M. H. H. II. oszt. 18. k. és *Gróf Tököly Imre levelei*, sajtó alá rendezte Deák Farkas, Buda-Pest, 1882.

akart keleten, hogy a nyugati ellenféllel szembe szállhasson. Nehány hónap alatt szeretne volna eltávolítani mind ama gyúanyagot, melyet húsz év alatt gyűjtött halomra Magyarországon. Rohamosan, majdnem átmenet nélkül változott meg most az osztrák politika, mint azt tenni szokta egész napjainkig nagy válságok előérzetében vagy hatása alatt. A mily gögös és hajthatatlan volt a kormány a vasmárvány béke óta, oly előzekenyre, oly hajlékonnyá lett 1681 körül az alkotmányos kérdéseket illetve, sőt Tökölivel is egyezkedni kívánt, de kezdetben habozón és kedvetlenül alkudozott, mi gyanút keltett a kuruczoknak különben is bizalmatlan elméjében. Pedig Tököli egy ideig nem volt idegen a békétől, azonban szerencséjével arányban emelkedett nagyravágyása, melynek kielégítése hite szerint inkább állott a porta, mint a bécsi udvar érdekében, azért ennek biztosáival alkudozván, folyvást ügyelt, hogy el ne zárattassék a porta kegyeitől.

Engesztelőbb hatással voltak a kormány törekvései az 1681-ben Sopronyba hívott országgyűlésre. Katholikusok és protestánsok egyenlő örömmel fogadták az elévülési elmélet vereségét, a nádorság helyreállítását és a politikai sérelmek kielégítő elintézését. Azonban a vallási ügy szakadást idézett elő. A múltak miatt keserű vádakkal illette egymást a két felekezet; a kormány pedig, bár hangulata igen békülékeny volt, egyrészt nem akarta megsérteni a katolikus többséget, másrészt gyanítván, hogy a legteljesebb szabadságok sem biztosítékai a protestánsok hűségének, nagyon nehezen határozta el magát azon engedményekre, melyek annyira bántották érzéseit. Így jöttek létre az 1681-iki végezmények vallásügyi czikkelyei, melyek a bécsi békekötés megújítását, de egyszersmind Bocskai vívmányainak igen jelentékeny korlátozását is tartalmazzák. A protestáns rendek elégtlenül hagyták el Sopronyt, pedig nem ők lehettek hitsorsosaik közül a leghevesebbek, hisz Tököli és a bujdosók nem jelentek meg az országgyűlésen. Tököli tehát folytathatta küzdelmét és noha a rendek zugolódtak a fölkelésért hozott áldozatok miatt,*)

*) L. Majláth Béla: *A Felső Vármegyék Rendeinek Gyűlése Kassán. Századok* 1883. II., III. füzet. Vizsgálván a nevezett gyűlésen jelentkező elégtelenség okait s mellőzván a nehezen kormányozható nemzet szokásait, melyek Tököly helyzetét most éppen úgy nehezíték,

Tököli győzni tudott minden akadályon, sőt midőn 1683-ban mint magyarországi fejedelem a Bécs ellen indult török hadsereg nyomán egész Pozsonyig száguldott, úgy látszott, hogy kivívta küzdelmei óhajtott díját. De a bécsi és párkányi ütközetek megrendíték diadalérzetét. Még bízott a felhold szerencséjében, azonban el nem fojthatá sejtelmeit. Békét ajánlott a királynak azon határozatlan reményben, hogy még föntarthatja fejedelmi állását, időnként alkalmazkodván a török és német erő egyensúlyának változásai szerint. Ajánlata czéltalan volt s ő nem bírván lemondani az imént már kivívottnak vélt méltóságról, tovább küzdött a török oldala mellett. Midőn két évvel később kételyei erősebben viaskodván reményeivel, szerényebb ajánlatokat tett, már késő volt, sorsa már változatlanul összeforrt a török magyarországi uralmáéval, pedig ez 1683-ban hanyatlani kezdett Lipót szabadító seregeinek csapásai alatt.

Azon német írók, kik vádolják a magyar nemzetet, hogy felejtkezik a háláról, melylyel Lipótnak és Németországnak tartozik, az ország fölshabadítása díjában, nem veszik figyelembe egyebek közt a tizenhat éves háború keletkezése történetét, mely világosan mutatja, hogy Lipót kormánya nem is igyekezett kiérdemelni a nemzet háláját. A porta háborús szándékának neszét véven, mindent elkövetett a kormány, hogy elhárítsa a vészt. A bécsi tanácsüléseken fontolóra vették a fenyegető két háborúnak, a keletinek és nyugotinak, következeit, de senki sem tartotta volna a magyar király kötelességének, fölhasználni a török hadi szervezet nyilván való gyöngülését az ország fölmentésére és végre győzött a spanyol követ véleménye, ki békét sürgetett a törökkel s háborút a francziával. De Kara Mustafát nem lehetett oly könnyen a békére bírni, mint azt Borgomainero képzelé és 1683 elején megújultak a húsz év előtti állapotok. Most is ugyanaz a bekeremény az utolsó perczig, ugyanoly készületlenség, hirtelenkedés és

mint máskor egy bécsi miniszterét, azt kell hinnünk, hogy az elégtelenség nem a fölkelés politikai eszméje, hanem a vele járó áldozatok ellen irányult. A Tökölynek adott athnáme előterjesztését sem azért sürgették a rendek, mintha a töröktől való függést lealázónak tekintették volna, hanem a portának fizetendő adóösszeg nagysága miatt nyugtalankodtak.

ugyanoly hiánya a tervszerű s bátor kezdeménynek. A fővezérnek szóló királyi utasítás igen föltételesen beszél a támadásról és folytonos, majdnem aggályos tekintettel van az örökös tartományok védelmére. A lothringiai herczegnek nem is volt ereje a támadásra és a nagyvezir rövid idő alatt viasztörítje Bécs felé. Eszterházi Pál, ki ez aggodalmas percekben oly méltóan tölté be a nádori hivatalát, buzdítván a királyt a nemzet, s a nemzetet a trón védelmére, keserű fájdalommal panaszkolta az ország cserben hagyását. De Sobieski kardja megnyitotta az új korszakot az európai kelet történelmében. A császár szövetségben a lengyellel és Velenczével, végre szabadulni igyekezett a rettentő ellenféltől. Hogy most a védelmi háborút a hóditó váltotta föl, abból sok áldás háramlott a magyarra, de az egykorú magyarnak fájdalmasan kellett éreznie, hogy ez nem az ő kedvéért történt. Budát ugyan visszafoglalták a császár seregei, de nem sokkal a dicső fegyvertény után ama seregek egyik tábornoka egy bírói meszárlás által tette nevét a rémület tárgyává.

Bármit mondanak Lipót bámulói, Caraffa tettei jól illelnek egy oly természetű uralkodó kormányzásához, minőnek Lipótot ismerjük, kinek kegyessége és nyájas modora csak szoktatás eredménye, csak külső máz volt, mely gögöt és szívtelenséget takart. Sokkal gyöngébb volt tettereje, semhogy vérengző zsarnok válhatott volna belőle, de elég az, hogy jól bánt népének zsarnokaival, mintha trónjának támaszai volnának, hogy kegyekkel halmozta el a Caraffákat és nem bántotta szennyes kezű minisztereit, kik arczátlanul sikkasztottak, miközben a katonaság éhezett és a nép nyomort szenvedett. Nem buzdította Caraffát a vérengzésre, nem is jutalmazta meg érte, de majdnem jutalomnak látszott azon gyöngéd gondoskodás, melylyel csillapítani igyekezett a tábornoknak a kivégzéseket betiltó rendelet által sértett érzékenységet. Ez irgalmas határozatra azon megfontolás birta Lipótot, hogy fegyverei mind jobban terjesztvén hatalmát Magyarországon, szükséges átidomítania a királyság egész politikai rendszerét, és hogy e munka kivitele nem volna könnyítve, ha a tábornok dühöngése egy időre esnek az 1687-iki pozsonyi országgyűlés tárgyalásaival.

Mert ez országgyűlésnek azon föladatot szánta a kormány, hogy mintegy fölavassa az új politikai rendszert két

határozattal s egy ünnepélyes ténnyel. Az egyik határozat értelmében lemondott a nemzet szabad királyválasztási jogáról Lipót és a Habsburg-ház spanyol ágának fiú-örökösei javára, míg a másik határozat megszüntette azon András korabeli híres törvényt, mely följosítja a nemest a fegyveres ellenállásra egy törvénysértő király ellenében. Vajon mit várt a kormány e két határozat elfogadásától? Nem tudta-e, hogy az örökösödési elv kimondása nélkül is a nemzet, mely királyválasztás alkalmával a legrégibb idők óta szeme előtt tartá a legitimitas, vagy a szélszerűség elvét, vagy együttesen mind a kettőt, bizonyára Lipót fiú-örököseit koronázza királylyá, kivéven ha fegyveres viszályban van a trónnal? És nem tudta-e hogy ez utóbbi eshetőségnek nem veheti elejét András törvényének megszüntetése, mert rég megváltoztak a viszonyok, melyek ama törvényt létrehozták s annak komoly jelentőséget kölcsönöztek, és bár a hagyományaihoz ragaszkodó nemzet kegyelettel emlegeti a törvény szavait, világos volt, hogy már régóta nem abból, hanem a kormány intézkedéseiből és az európai helyzet által teremtett jó alkalmakból merített ösztönt a fegyveres ellenállásra? Mindezeket megfontolta, vagy legalább érezte a kormány és első sorban csak a dynastia külső fényének emelése végett kívánta ama határozatok elfogadását, azonban várt attól gyakorlati eredményeket is. Azt remélte, hogy a török erejének gyöngülése és valószínű megtöretése által összeomolván a nemzeti ellenszegülés százados támasztéka, hogy továbbá önkénytesen lemondván a nemzet mindazon tényleg gyakorolt, vagy elévült, de emlegetett jogairól, melyek lazítani képesek viszonyát a trónhoz, remélte mondjuk, hogy ama külső és belső ösztön megszűnésének hatása alatt a nemzet mintegy önfeledt zsibbadtságban lassanként föladjja majd önrendelkezési jogait. Ily remények öregbítheték Lipót atyai örömét, melyet akkor érzett, midőn József fiát örökös királyukká koronázták a rendek és a koronázás után néhány hónappal ama remények egyik föltevése közeledett a teljesüléshez, mivel akkor erélyes rendszabályok tétettek oly czélból, hogy a magyar fölkelések vezére vagy táplálója, a török főnhatósága alatt álló Erdély a magyar királyt ismerje el urának. Az államférfiú, ki e nevezetes változást előkészíté, Teleki Mihály volt, Apaffy fejedelem minisztere és rendületlen hive. Eleinte a bujdosók élén küzdött Lipót ellen és nem tud-

juk, hogy minő szerepet szánt magának azon új alakulásban, melyet kivívhatónak remélt, de bizonyos, hogy a magyar protestantismus helyzetének javítása és Erdély befolyásának öregbitése nem csekély részét tették reményeinek. Ha Tököli nem lép föl, Teleki el nem állott volna e politikától, mindaddig, míg az osztrák fegyverek Erdély határát nem fenyegetik. De mihelyt észrevette, hogy Tököli, kit ő egykor lekötelezni törekedett, oly befolyásra tett szert a portánál, minővel az Apaffyé nem versenyezhet, attól kellett tartania, hogy Tököli török segíellyel erdélyi fejedelem lesz, vagy Magyarországon foglal el oly állást, mely Apaffyra és önmagára nézve nem lesz tűrhető. Azért még a háború kitörése előtt közeledett Lipóthoz, gondolván, hogy mivel a portával nyiltan nem szakít, egyelőre nem lehet ártalmas és esetleg igen hasznos is lehet kinyerni Lipót jóindulatát. Az események arra kényszeríték Telekit, hogy tovább haladjon a megkezdett úton. A folyvást változó, de mindig súlyos helyzet követelményei szerint hűséget ígérve mind a két küzdő félnek s óvatosan kerülve mindazt, mit bármelyik fél a hűtlenség kétségtelen jelének mondhatna, arra irányult legfőbb gondja, hogy a háború ne tereltessek át Erdély földjére és ne mint fegyverrel szerzett hódítmány jusson az ország Lipót birtokába. Nem történt minden úgy, a hogy szerette volna, hisz az óvatosság tökéletes szerencséjéhez nagyobb erő szükséges, mint a minővel Erdély rendelkezett, mindazáltal sok szenvedéstől kímélte meg hazáját és eszméi védelmében halt meg a csatatéren. Politikájának gyümölcse volt a halála után létrejött leopoldi kötlevel, melynek értelmében Erdély a magyar királyok közvetlen kormánya alá jutott, de Magyarországtól független, önálló állami létének föntartásával. A kötlevel szerzői azért nem akarták Erdélyt Magyarországhoz csatolni, mivel így ez ország régi szabadságainak megmentését nem hitték lehetségesnek az új viszonyok közt.

Valóban az új viszonyok fölbátoríták az alkotmány ellenségeit. A Habsburgok az ország örökös királyai lettek. András törvényét az országgyűlés megszüntette, Erdély Lipót kormányának hódolt és a török kiszoríttatása a magyar területről mind előbbre haladt, míg végre a karloviczi békében nemzetközi szentesítést is nyert. Mindamellett kivált a háború tartama alatt a kormány föllépése nem volt oly sértő, oly nyil-

tan támadó, mint Ambringen korában. Nem azért, mintha szándékát megmászította volna, hanem mivel eljárását ingadozóvá tette az, hogy az erőszak czélszerűtlen voltát már tapasztalta és a teljes engedelkenységre még sem bírta magát elhatározni. Nem hívott össze országgyűlést, de annak pótlásául Bécsbe hívott főrendeket és megyei követeket, kiknek tanácsaival azonban nem sokat törődött. Nem törölte el a nádorságot, de hatáskörét hallgatag mellőzé. Az alkotmányos formák megvetésére különösen azon körülmény csábítá a kormányt, hogy egyszerre két nagy háborút viselvén, Magyarországra oly terhet akart róvni, melyet azt hitte, hogy csak idővesztéssel vagy épen el sem vállalnának az országgyűlésre hívott rendek. E teher a hadi adó volt, melynek mikénti kivetése legfontosabb kérdése volt az akkori magyar politikának. Az országra kivetett jutalék összehasonlítva az örökös tartományokra eső részletekkel, világosan mutatja, hogy a kormány nem kímélte Magyarország anyagi jólétét. 1690 elejéről írja Federigo Corner, Velenceze bécsi követe, hogy a császár azért hatalmas, mivel nem kerül erőltetésébe eltartani nagy seregeket, lám Magyarország ronsolt állapotban van s mégis három milliónyi jövedelmet hajt a kincstárnak. E jövedelmet egyre fokozá a kormány, pedig az ország állapota még jobban ronsolódott és a hadsereget azért is tartá el oly könnyen a császár, mert élelmezését a lakosságra parancsolta, mely összeroskadt az izonyú terhek alatt. De bár mennyit követelt az országtól a kormány, meggondolhatta volna, hogy mily sokat vívott ki az 1687-iki országgyűlésen, hogy ez úton haladva, a közvélemény jelentékenyebb fölingerlése nélkül is könnyen kielégíthette volna szükségleteit, mert a rendek nagy áldozatokra voltak hajlandók, a terület fölszabadítását meghálálni kívánván és bizonyára nem szegte volna kedvöket a jogaik iránt mutatott kímélet. Azonban a kormány elég botorúl fölingerelte az ország politikai vezérosztályát, a többi osztályokat pedig elidegeníté tőle a soldateska zsarolása. Hiába gondolt ki azok javára reformokat a buzgó, de rövidlátó és nemzetéhez hűtelen Kollonics bíbornok, nem lehetett oly győkeres reformterv kivihetőségét reményleni, melynek az volt czélzata, hogy Magyarország nyugatibb szellemben rendeztessék ugyan, de magyar jellemét mind jobban veszítse, nem lehetett reményleni kivált akkor, midőn a kormánynak, vagy

hivatalnokainak és katonáinak túlkapásai elkeserítettek minden pártot és minden osztályt.

Úgy láttuk I. Lipót uralkodása elején, hogy két pártra oszlott a nemzet, hogy főleg vallásuk szerint különböztek a pártok, és hogy ugyanegy vallás hívei közt a politikai kérdésekre nézve is kifejlődött az érzések közössége. Lipót uralkodásának későbbi éveiben a nagyobb politikai katastrophák alkalmával a valláskülönbség élessége csorbúl, a mennyiben akkor a katolikusok jó része az ellenzékhez csatlakozik. Így történt ez a vasvári béke után, míg Ambringen korában a kormány vallási üldözéseket rendezvén, buzgó segítőkre talált a katolikusok közt, s azért ekkor a politikai érzetközösség erejében zsibbadt. De a nagy török háború folyamában újra föltűnnek Wesselényi korának pártviszonyai. Meg kell itt jegyeznünk, hogy valahányszor a pártviszonyokról szólunk, érezzük a körvonalakban adott rajz hűségének fogyatékait. E fogyatékok mentségéül fölhozzuk azon igazságot, hogy minden politikai pártalakuláskor nem pusztán az eszmei tartalom dönti el a csoportosulást, és az nem is tekinthető oly szétválasztó mesgyének, mely ne volna több helyen áthidalható, mivel egyrészt a személyes érdekek is befolyással vannak mind a csoportosulásra, mind a számarányok változására s másrészt az érzések azonossága mellett is előforduló különbségei a vérmérsékletnek és az eszmék árnyalatának legfőbb okai annak, hogy a pártokat többnyire nem merevül szemben álló s szilárd, hanem folyékony és folyvást egymás irányában hullámozó tömegek gyanánt kell képzelnünk. E megszorítást szem előtt tartva, úgy képzeljük a nagy török háború alatt kifejtett pártviszonyokat, hogy a nemzet nagy tömegével szemben állva, különállást foglal el a katolikus főurak és főpapok egy töredeke, mely udvari pártnak tekinthető, mi nem azt jelenti, hogy a párt tagjai Kollonics módjára elszakadtak volna a nemzettől. Épen ellenkezően, személyes sértések gyanánt érintették őket, a nemzet politikai sérelmei. Kiket sértett volna inkább az alkotmányos jogok megvetése, mint őket, a szabad nemzet büszke dynastáit? Caraffa eljárását nem annyira a kivégzések kegyetlensége miatt kárhoztaták, hisz a szenvedők nagy része protestáns volt és magok a bírói kínzások nem igen lázíták föl ama kor jogérzetét, hanem inkább a nemesi szabadságok teljes eltipratása miatt.

Örömmel vetették latba befolyásukat a pozsonyi országgyűlésen ama dynastia óhajainak érdekében, mely Magyarországot fölszabadítá s meg kellett érniök, hogy a király egyik ünnepélyes ígéretét sem tartá meg. Nem tartattak országgyűlések, a nádor és a főurak tanácsai semmibe sem vették, a karloviczi békét a magyar tanácsosok mellőzésével kötötte meg a kormány, mely a visszahódított területtel úgy bánt, mint ha az soha sem tartozott volna az országhoz. A régi földesurak kénytelenek voltak túlságos összegeket fizetni tulajdon birtokaik váltságául, sok esetben egyszerűen elvesztették tulajdonukat és idegenek telepedtek helyökre, sőt a jászok és kunok egész összeségben kerültek a német lovagrend birtokába.*) E birtokcseréket ama hírhedt újszerzeményi bizottság eszközölte, melynek kiküldetése és eljárása nemcsak sértettek minden törvényt és jogot, hanem támadások voltak a magyar faj ereje ellen. Mindehhez sok kisebb-nagyobb törvényszegés járult és nem bírtak megakadályozni egyet sem a nádor és elvtársai, kiket alkotmányos aggályaik miatt nem szeretett az udvar, sőt mi több, szűkkeblűséggel vádolá őket az egész ország előtt, mivel a hadi adó fölosztásában saját érdekeiket kímélni igyekeztek a jobbágyság rovására.

Pedig úgy áll a dolog, hogy lemondván szabadalmaikról, elég nagy terhet vállaltak magokra és ha szűkkeblűek voltak a jobbágysággal szemben, a kormányt sem dicsőítheti senki a jobbágyság jóléte érdekében hozott áldozatai miatt. De mit volt tennie az udvari pártnak? Meg kellett nyugodnia a helyzet kényszerűségében, dynastiai hűsége minden erőszakos gondolatot messze űzött lelkétől.

Annál erőszakosabb, annál hevesebb érzések izgatták a főurak másik osztályát s a középnemesség túlnyomó részét. Gyanúval terhelt képzeletök a hatalom különmemű és külön eredetű tetteiben a gonoszság és csalárdság kapcsolatos tervezetét látta. Az örömet, melyet a török kiűzetése miatt éreztek, majdnem egyensúlyozá az aggodalom, hogy mire használja majd erejét a kormány? Caraffa törvényszékét nem különben, mint a bécsújhelyi tragédiát, azon sérelmek közé igtatták, melyek elintezését a véres boszú perczeire tartogatták. A ren-

*) Salamon F.: *A magyar királyi szék betöltése*. Második kiadás. Buda-Pest, 1881, 69. l.

dek megfélemlítése végett rendeztetett a teljesen indokolatlan vérengzés, így beszéltek sokan, hogy annál könnyebben kivihesse a kormány rossz szándékait a pozsonyi országgyűlésen. Valóban nem könnyű szívvel egyeztek az 1687-iki végzésekre, nehezen váltak el oly kiváló s oly régi jogoktól, mint a királyválasztás, vagy a fegyveres ellenállás és szívesen várt mindegyik a másik szavazatára, hogy mások példájával menthesse magát, ha hízeltnek mondják. Rossz sejtelmek teljesültek, mert hallatlan dolgokat kellett tűrniök, nem csak hadi és fogyasztási adót, hanem executiót, beszállásolást és ez alkalommal mennyi gyalázatot szenvedtek!

Szabadságod ellen házádba is bészáll
 Űri a módon bizvást énekölve sétál
 Te nemes fejedre tőle sok «hunczfut» száll
 Azt mondja: házadtúl máshová távozzál.*)

Látszik e versből, hogy költője nem akarta másítani a valót a költői hatás kedvéért. A soraiban festett lealázás még azokat is elkeseríté, kik talán az anyagi károsodást vagy a politikai sérelmeket közömbösen túrték.

A városok, kivált a fölvidékiek, német polgárait nem annyira a nagyobb politikai sérelmek bántották, mint inkább a nyomasztó adók és a protestáns vallásszabadság ellen elkövetett sérelmek. Az országban állomásozó katonaságot a rendetlen fizetés tette elégületlenné, mit a béke után, mikor kisebb számban voltak és a várakba szorultak, jobban éreztek, mint a háború alatt, mikor bő elégtételt csikartak ki a jobbágyoktól, kiknél téli szálláson voltak.

A téli szállásolás és az adóteher leírhatatlan nyomorba süllyeszté a jobbágyságot. Az elszegényedett pórnak falatját és szobáját kellett megosztania a katonákkal, kik kegyetlen zsarolói voltak gazdáiknak. A szegénynek, úgy mond egy hivatalos jelentés, nem marad egyebe, mint üres kunyhója, mely csupán nyomorral és jajjal van telve. Ugyan e jelentésből tudjuk, hogy három falu lakossága féléven a katonai executiótól, éjnek idején elmenekült otthonról, a menekülők közül kilencz gyermek megfagyott és az országúton maradt. Egész ezredek csupán az adó behajtásával voltak elfoglalva, pedig

*) Thaly: *Adalékok* I, 17.

az így behajtott pénz jó része a hadi biztosok zsebeiben maradt. Sok jobbágy katonának állott, de uraik kívánságára visszaküldettek.*) Kötve voltak a földhöz, hol nyugalmat csak haláluk után lelhettek.

Ruzzini, Velence bécsi követe, 1699 végéről írt kitűnő jelentésében Magyarországgal is foglalkozik. Türi a nép, úgy mond, a vasigát, mely ellen annyiszor föllázadott. Fájdalma el, de el van rejtve keble mélyén. A hamvakat lehetne tűzre lobbantani, ha akadna egy erős kéz, mely arra vállalkoznék. De a régi fölkelések vezéreinek utódai képtelenek szárnyaló gondolatokra. Ruzzini e sorokat írván, még nem tudta, hogy a régi fölkelések vezéreinek egy utódja már-már készül tűzre lobbantani a hamvakat.

ANGYAL DÁVID.

*) L. *Codex Ferdinando-Carolinus*. Prága, 1729, 610. l. Az idézett hivatalos jelentésre nézve l. Biedermann: *Geschichte der österr. Gesammt-Staatsidee*. Innsbruck, 1867.

AZ ÁLLAM ELLEN.

Első közlemény.

Spencer Herbert, e nagy és nemes bölcselelő, igen nagy befolyást gyakorol korunk gondolkodására és befolyása még növekvőben van. Goethe, Kantról beszélgetve, egyszer azt mondotta Eckermannnak: «Hatással volt önre is, habár sohasem olvasta». Hasonlókép Spencer is közülünk nem egy olyanak gondolatai fölött uralkodik, a ki nevét sem ismeri. Hatalmas gondolkodók eszméi számos csatornán keresztül, szinte észrevétlenül hatolnak el a szélesebb körű olvasóközönséghez.

Spencer Herbert tanai igen különböző természetűek: először metaphysikai föltevéseket foglalnak magokban, a melyek egy homályos és nem egészen következetes realismus értelmével bírnak; azután egy általános kosmologiai igazság vonúl keresztül rajtok, az evolutio tana; tartalmaznak továbbá becses új eredményeket különös tudományágak, mint az élettan, a lélektan és a társadalmi tudomány terén, végre gyakorlati politikai nézetek is találnak helyet közöttök. A tanok e különböző osztályaival szemben különböző állást foglal el a jelen dolgozat szerzője, ki azonban az alábbi lapokon csupán a kitünő gondolkodó politikai elveivel kíván foglalkozni, illetőleg megczáfolásukat bátorodik megkísérteni, a mi ha igaza van, annál kevésbbé fölösleges munka, mivel a tekintély, mely kiváló írók igaz tanait kíséri, igen könnyen elfogadtatást biztosít tévedéseiknek is.

Spencer politikai alapelve: a korlátlan egyéni tulajdon, a korlátlan szabad verseny és állami be nem avatkozás, tehát ugyanaz, mely több mint egy félszázaddal ezelőtt az angol radi-

calis utilitarianusok, Bentham, élete első szakában J. St. Mill, Ricardo és még sok jeles angol gondolkodó politikai meggyőződésének lényegét képezte. Ezen alapelvével Spencer hű maradt legkorábbi nézeteihez, mert hisz ugyanezen állásponton volt már *Social Statics*-jében (Társadalmi statika), mely 1850-ben, 30 éves korában és azon czikkeiben, melyek 1853-tól 1865-ig a *Westminster Review*-ban és a *Reader*-ben megjelentek. *)

Csakhogya Spencer ez alapelvet még sokkal következtetesebben akarja keresztül vinni, mint bármely író előtte. Minden fölösleges, sőt káros szerinte, a mit az állam a külvédelem és az igazság szolgáltatásán túl tesz. A külvédelem áll védő háborúban, az igazságszolgáltatás pedig 1) a polgárok személyének, 2) tulajdonának bírói megóvásában és 3) a szerződések beváltásának kikényszerítésében. Sem a közoktatás, nevelés és vallás, sem a közgazdaság, sem a közegészség, sem a közbiztonság, a rendészet, szóval azon sok «ügy», mely ma «közügy», nem tartozik az állam igazi cselekvősségi körébe. Ne legyenek iskolái, egyházai, tanítói, papjai, útai, postái, távirdái, vasútjai, hídjai, orvosai, kórházai, közegészségi és építészeti felügyelői, ne kötlessék az orvosi, ügyvédi és hasonló teendők gyakorlása az ő általa alkalmazott vizsgálók kepesítéséhez, minderről gondoskodják a polgárok magán tevékenysége. Helytelenek tehát szerinte azon jóakarató gyakorlati politikusok törekvései, kik az állam tevékenységét és intézményeit a nép szegényebb részének jólléte érdekében még kiterjeszteni, állami humanitarius, biztosítási és segélyező intézményeket létesíteni akarnak, és még helytelenebb ama nem gyakorlati politikusok iránya, kik az egész fönnálló társadalmi rendet eltörölve, socialistikus vagy communistikus társadalmi renddel akarják azt fölcserélni, korlátozva vagy megszüntetve a magán tulajdont és a versenyt, Spencer Herbert eszményi társadalmának e két alapintézményét. A politikusok e két osztálya, egyfelől a gyakorlati államsocialisták, másfelől a tulajdonképeni socialisták és communisták ellen írta Spencer legújabb könyvét, melynek czíme *The Man versus the State* (Az egyén az állam ellen). Habár ebben mindazon érveit egybegyűjti, melyeket politikai elmélete mellett régebbi műveiben

*) Más értekezésekkel együtt: *Essays, scientific, political, and speculative*. 3 köt.

harczba állított, itt-ott mégis egyéb munkáit, úgy *Essayit*, mint nagy rendszerének *) egyes részeit is tekintetbe kell vennünk. A *The Man versus the State* egy utóíraton kívül négy fejezetre oszlik, melyeknek czímei *The New Toryism* (Az új toryismus), *The Coming Slavery* (A jövő rabszolgaság), *The Sins of Legislators* (A törvényhozók bűnei) és *The Great Political Superstition* (A nagy politikai babona). A mi bírálattunk szintén négy szakaszra és egy befejezésre oszlik.

I.

A RÉGI LIBERALISMUS.

A legérdekesebb érv, melylyel Spencer a társadalom általa javasolt berendezését támogatja, az, hogy egyedül e berendezés képes biztosítani az emberiség folytonos tökéletesedését, jobb és jobb alkalmazkodását a boldog élet föltételeihez. A legérdekesebbnek mondottuk ez érvet, minthogy a természettudomány legújabb eredményeire, a létérti küzdelem darwini tanára támaszkodik. Halljuk tehát valamivel hosszabban kifejtését, mint a hogy a többieknél tenni fogjuk.

«Minden magasabb faj főnmaradása, mondja Spencer, attól függ, hogy ket teljesen ellentétes elvnek egyszer egyikéhez, másszor másikához alkalmazkodjék. Tagjainak életök korai szakában ellenkező bánásmódra van szükségök, mint felnőtt korukban. Természetes rendjökben akarjuk a kettőt tekinteni.

..... «Az ingyenes szülői segélynek nagynak kell lenni azon arányban, a melyben a kicsiny csekély értékű, úgy a maga mint mások számára, e segély csökkenhet, mihelyt növekvő fejlettsége következtében a kicsiny értéket nyer, először a maga és lassanként a mások föntartására. Azaz az éretlenség korában a jótéteményeket visszas arányban kell juttatni, a segélyezettnek erejéhez vagy képességéhez. Nyilván való, hogy ha az élet ezen első részében a jótétemények az erdemekhez vagy a jutalmak a szolgálatokhoz arányosulnának, a faj egy nemzedék alatt elpusztulna.

*) *A System of Synthetical Philosophy*. Eddig 9 kötet.

«A családi közösség e régimejétől, forduljunk azon nagyobb közösséghez, melyet a faj felnőtt tagjai alkotnak. Nézzük, mi történik, ha az új egyed, miután erőinek teljes használatára jutott és a szülői segély megszűnt, magára van hagyva. Ekkor egy, a fönnebb megjelölttel épen ellentétos elv lép föl. Élete második szakában minden felnőtt érdemével arányban részesül jótéteményekben és jutalmakban, érdem alatt értve minden esetben a képességet, az élet minden követelményeinek teljesítésére, élelem megszerzésére, hajlék biztosítására, ellenségei kikerülésére. Saját tagjaival versenybe és más fajok tagjaival ellentétbe helyezve, elpusztul és megöletik vagy gyarapszik és szaporodik a szerint, a mint rosszul vagy jól van képesítve. Világos, hogy egy ellenkező régime, ha fenttartható lenne, az idők folyamán végzetes lenne a fajra. Ha a jótétemények, melyekben minden egyed részesül, alsóbbrendűségével volnának arányban, ha ennek következtében az alsóbbrendű sokasodása mozdíttatnék elő, és a magasabbrendűé gátoltatnék, fokozatos elfajulás jönne létre és a faj esetleg nem birna megállani ellenséges és versenyző fajokkal szemben.

«Az általános tény tehát, melyet itt meg kell jegyezni, hogy a természet bánásmódja, a családi közösségen belül és azon kívül homlokegyenest ellenkeznek egymással és hogy az egyiknek betolakodása a másiknak körébe, végzetes lenne a fajra, közvetlenül vagy közvetve.

«Azt hiszi-e valaki, hogy ugyanez nem áll az emberi fajról is? Nem tagadhatni, hogy az emberi családban, ép úgy, mint minden alsóbbrendű családban, végzetes lenne a jótéteményeket az érdemekhez arányosítani. Követelhetni-e, hogy a családon kívül, a felnőttek közt, ne legyen a jótéteményeknek arányosítása az érdemekhez? Azt akarja-e valaki állítani, hogy nem fog abból baj származni, ha a kevésbé képesített épúgy vagy még jobban fog gyarapodhatni és szaporodhatni, mint a jobban képesített? Egyik emberi társadalom más társadalmakkal szemben vagy ellentét vagy verseny viszonyában állván, fajnak, vagy pontosabban, a faj egy változatának tekintetű; igaznak kell tehát róla lenni, a mint igaz más fajokról és változatokról, hogy képtelen lesz helyt állani küzdelmében, más társadalmakkal, ha hátrányosítja magasabb egyedeit, hogy alsóbb egyedeit előnyösítse. Bizonyynal mindenki átlátja,

hogy ha a család elve befogadtatnék és teljesen kivitetnék a társadalmi életben; ha a jutalmak mindig nagyok volnának oly arányban, a milyenben az érdemek kicsinyek: igen gyorsan végzetes következmények támadnának a társadalomra nézve; és ha ez így van, akkor a családi régimenek csak részleges betolakodását is az állam régiméjébe lassankint végzetes következmények fogják kísérni. A társadalom, a maga közösségi erejével, nem avatkozhatik bele közvetlen vagy távolabb balkövetkezmények nélkül ez ellentétes elvek játékába, melyek alatt minden faj életmódja számára azon képességet megnyerte, melylyel bír és melyek alatt e képességét megtartja.

«És mégis, daczára ez igazságok világosságának, a melyek mindenkinek szemébe ötlenének, ki ott hagyná lexikonjait, okiratait és főkönyveit és kitekintene a dolgok azon természetes rendjébe, mely alatt létezünk és melyhez alkalmazkodnunk kell, mégis folytonos az atyai kormányzat védelme. A családi erkölcsstan betolakodását az állam erkölcsstanába jobban és jobban követelik, mint a társadalmi jóllét egyedüli eszközét, a helyett, hogy társadalmilag igazságtalannak tekintsék.*)

. . . . A kormányok helyes teendői nem állapíthatók meg a tények felületes szemlélete és *prima facie* értelmök alapján, hanem a mélyen rejlő tényekhez való fordulás és ezekből való levezetés útján. E mélyen rejlő tények először, hogy az élet bizonyos tevékenységekben áll és azok által tartatik fön és másodszor, hogy miután társaságban élő emberek közt e cselekvények szükségkép kölcsönösen korlátozottakká lesznek, azokat mindenki az innen támadó határok közt tartozik kifejteni és nem azokon túl: és e határok föntartása, ebből folyólag azon hatalom feladatává lesz, mely a társadalmat kormányozza. Ha mindenki, bírván a szabadsággal használni erőit azon határokig, melyeket mások egyenlő szabadsága kijelöl, embertársaitól annyit kap szolgálataiért, a mily értékűeknek tartják azokat, mások szolgálataival összehasonlítva; ha egyformán teljesített szerződések mindenkinek meghozzák az így meghatározott jutalékot és ha személyében és birtokában biztosságban van, hogy szükségleteit jövedelmeivel

*) *The Man versus the State* 64—66.

kielégítse : akkor fönn van tartva úgy az egyéni, mint a társadalmi élet éltető elve.

«Itt tehát megkapjuk a végső tilalmat beavatkozó törvényhozás ellen. Legegyszerűbb elemeire visszavezetve, minden javaslat, tovább belenyúlni a polgárok tevékenységébe, mint kölcsönös korlátjaik kikényszerítése által, azt javasolja, hogy az élet javíttassék az élet alapföltételeinek áttörése segítségével. Ha nemelyek meggátoltatnak a sör vételében, hogy mások megakadályoztassanak a részegeskedésben, akkor azok, kik a törvényt csinálják, föltételezik, hogy több jó mint rossz fog bekövetkezni a belenyúlásból a viselet és következményeinek szabályszerű viszonyába, úgy a kevés magát rosszul szabályozóra, mint a sok jól szabályozottra nézve. Egy kormány, mely számos ember jövedelmének részét elveszi, hogy némelyeket, kiknek itt nem jól ment dolguk, a gyarmatokra küldjön, vagy hogy jobb munkáslakokat építsen, vagy hogy nyilvános könyvtárakat és múzeumokat alkosson, bizonyosnak veszi, hogy nemcsak legközelebb, de végleg is az általános boldogság fokozódása fog bekövetkezni az általános boldogság lényeges követelményének, azon követelménynek áthágása által, hogy mindenki a boldogság azon mértékét élvezze, melyet cselekvényei megtámadtatás nélkül kifejtve, reá hoztak.» *)

Spencer ez érvelésében egy ellenmondást látunk és véleményünk szerint ez ellenmondáson az menthetetlenül megfeneklik. Szerinte az államnak az emberi társadalomban ugyanazon elvet kell megvalósítania, mely az állatvilágban uralkodik, mely szerint tudniillik minden egyén pontosan saját erői és életrevalósága arányában részesül az élet javai-ban és melynek uralma alatt az erők fönmaradnak és szaporodnak és a gyöngék elpusztulnak és szerinte az az állam, mely az ő tanai szerint van berendezve, melynek cselekvőségi köre csupán arra szorítkozik, hogy polgárai személyét és vagyonát a büntettek ellen megvédi és a szerződések megtartását kikényszeríti, valóban eleget tesz ama követelménynek, míg az az állam, mely bármi tekintetben másképp cselekszik, belenyúl a természet rendjébe és föntartja a gyöngét az erős rovására. Mi ez ellentétet a be nem avatkozó és a beavatkozó állam közt el nem ismerjük ; nem mintha tagadnók, hogy az

*) *The Man versus the State* 105.

utóbbi a gyöngét védi az erőssel szemben, de állítjuk, hogy ugyanezt teszi az első is.

Az állatvilágban, mely nem társas, valóban az az elv uralkodik, hogy minden egyed egyéni erői, illetőleg életrevalóságához képest boldogul, a mit az individualizmus elvének mondhatnánk, e szónak a közönséges politikainál mélyebb értelmében. Itt az egyéni erők érvényesülése korlátlan, az egyénre nincsenek ráerőszakolva a fajtársai iránti tekintetek, ereje érvényesül mindennel szemben, a mivel bír, akár legyen az a szervetlen természet valamely tényezője, akár más egyén. Az ellenséges és versenyző egyéneknek a magok érvényesítésére csupán saját egyéni erőik állanak rendelkezésükre, de azok korlátlanul.

Mi történik azonban az államban, azon államban is, mely a Spencer által kijelölt szűk cselekvési körön belül marad? Ez államnak földadata Spencer szerint kikényszeríteni, hogy mindenki csak azon korlátokig használja erejét, a melyeken belül másnak hasonló szabadságába nem ütközik. — Van-e ilyesmi az állatvilágban? Az erősebb állat fönmarad és szaporodik, hasznát látja testi erejének, akár valamely táplálékát képező, élő állat megragadására használja azt, akár más fajabeli állatok már megszerzett zsákmányának elrablására. Az állam ellenben megengedi, hogy az erős vállú és öklű ember zsákokat hordjon, de nem hogy gazdag, de vézna embertársát éjjel az utcán megtámadja. Mi ez? A testileg gyöngé védelme a testileg erős ellen. A rókának határtalanul használ ravaszsága; az állam az ember ravaszságát bizonyos fokig, a meddig élelmességnak nevezi, megengedi és jutalomban részesíteti, azontúl, a hol már csalás, megbünteti. Mi ez? A szellemileg gyöngé védelme a szellemileg erős ellen. A természet nem ismer erkölcsi különbségeket az ügyesség különböző alkalmazásai tekintetében: az állam az ügyes bűvésznak belépti díjak szedését engedi meg, de az ügyes zsebtolvajt elcsukja. Mi ez? Az ügyetlen és gondatlan védelme az ügyes ellenében. A helyett, hogy Spencer állama a testileg vagy szellemileg gyöngébbet, vagy gondatlant és ügyetlent elpusztítani engedné, megvédi e tekintetben magasabbrendű embertársával szemben. De szűkségtelenek a példák. Spencer szerint az állam arra való, hogy mindenkinek «egyenlő szabadságot» biztosítson. Ki ellen irányul e tevékenység? A gyöngé ellen-e, ki az egyéni erők telje-

sen korlátlan mérkőzése esetén eltiportatnék? Korántsem, az erős ellen. Ime, «e belenyúlás a természet rendjébe», «a családi erkölcsstan e beletolakodása az állami erkölcsstanba» történik a Spencer államában!

Mi ebből a tanulság? Az, hogy az államban, mindeu államban, a legszűkebb cselekvőségű, a Spencer-féle, a politikusok által úgynevezett individualistikus államban is azon tiszta individualismusnak uralma, mely az állatvilágban fönnáll és a mely pusztán az egyéni erők arányában osztja ki a jótéteményeket, megszűnik; hogy az emberi társadalom, okvetlenül socialistikus, e szónak a szokottnál magasabb, tágabb értelmében. Az állam fölfüggeszti a tiszta individualismust és helyette egy más rendszert visz keresztül. Hogy mik e rendszer alapelvei, mily törvények uralma alatt áll a jogélet, annak eldöntése a társadalom- és jogphilosophia föladatának teljes megoldása volna, melyet itt meg sem kísértünk. Van e rendszerben a sok összetartó és összeműködő gyöngye védelme a kevesebb erős ellen; van benne az egyesült erősebbek osztályharcza az egyesült gyöngébbek ellen; van a javaknak megosztása a cooperatióban való tehetség és szorgalom arányában; van végre azon határokon belül, melyeket a jog megszab, individualismus is, de annyi bizonyos, hogy a tiszta individualismus, az állatvilág individualismusa, az egyéni erők korlátlan érvényesülése, az egyénileg erősek zavartalan kiválása nincs meg. Már most lehet szóval vitatkozni és fegyverrel harcolni a fölött, hogy a javak megosztásának mily rendszerét tartsa fönn az állam, sőt az emberiség egész történelme az e kérdés eldöntése körüli küzdelmekből áll és az állami beavatkozástajánló gyakorlati politikusok javaslatai, a socialisták és communisták tervei és Spencer Herbert politikai tanai mind e kérdést akarják megoldani; de annyi kétségtelen, hogy ez utóbbiak mellett avval érvelni, hogy azok követésével az állati, természeti individualismus valósúl meg, míg minden más rendszer a természet rendjének mesterséges felforgatása teljesen hamis álláspont. Bizonyos értelemben minden ily rendszer természetes, a mely értelemben természetes, minden a mi letezik, más értelemben minden ily rendszer mesterséges, annyiban, a mennyiben ilyennek nevezzük az ember vagy az emberi cooperatio működését a természet többi erőivel szemben.

Íme miért czímeztük e szakaszt a régi liberalismusnak. A józan angol individualismust vagy liberalismust, mely pusztán hasznossági alapra támaszkodott, Európában mindenütt megelőzte az intuitív, a természetjogi liberalismus. Ez a régi liberalismus mellekesnek tartotta a maga hasznosságát bebizonyítani; fő támasza azon állítás volt, hogy minden más társadalmi szervezet mesterséges, a természet fölforgatása, csupán ő a természet igaz szülöttje. Íme a régi liberalismus hibájába esik a liberalismus új képviselője, a szigorúan pozitív, a szó legteljesebb értelmében tudományos Spencer Herbert.

De Spencer ez érvének üressége nem fog bennünket meglepni, ha meggondoljuk, mily kevésbé világos a követelmény, melyet ez érvel támogat, mihelyt azt egy kissé általánosabb formulázásban vesszük vizsgálat alá. Spencer — ugyanazon szavakkal, mint száz évvel ezelőtt Kant — azt követeli az államtól, hogy ne tegyen többet, mint hogy «egyenlő szabadságot» biztosítson minden egyesnek. Már most nyilvánvaló, hogy csak két esetben forog fön­n valami, a mit egyenlő szabadságnak nevezhetni: először azon teljesen individualistikus állapotban, midőn minden egyes szabadsága teljesen korlátlan, a melyben azonban a társas cooperatio lehetetlen, másodszor azon teljesen communistikus állapotban, melyben minden egyesnek egyenlő részesedés biztosítatik a cooperatio eredményeiben. Van-e azonban mérték, melynek alkalmazásával ki lehetne mutatni, hogy a korlátozás valamely oly rendszere, mely e két határpont között van, és különösen, hogy az egyéni tulajdon és a szerződések kötelező ereje biztosítja az egyéni szabadság egyenlőségét?

II.

A JELEN RABSZOLGASÁG.

Fönnebbi bírálatunkra szinte magától kínálkozik az a válasz, hogy az oly államban, mely Spencer elvei szerint van berendezve, mely a személy és vagyon biztosságának megóvásán és a szerződések megtartásának kikényszerítésén túl egyebet nem tesz és az egyének versenyét e határokon belül szabadjára hagyja, valóban nem általában, qualifikálatlanul az egyéni erő,

illetőleg életrevalóság arányában oszlanak meg a javak, hanem a társadalmi cooperatio tekintetében való érdemekhez, erőhöz, tehetséghez és szorgalomhoz képest. Azt lehetne ugyan is mondani, hogy az erő és életrevalóság, mely az állam által föntartott ama korláton túlcsap, ellenére van a cooperatiónak, a társadalom céljának, és így társadalom-ellenes, de hogy e korlátokon belül a cooperatióban kifejtett tehetség és szorgalom mindig jutalmat, a képesség hiánya és a munkátlanság szenvedést arat, vagy megfordítva a jutalmak mindig tehetségnek és szorgalomnak, a szenvedés képesség hiányának és munkátlanságnak eredményei. — Ez állítás helyességét akarjuk most megvizsgálni.

Előbb azonban egy petitio principii-t kell elhárítanunk, mely daczára annak, hogy elég kézzelfogható, mégis igen gyakran elkövetetett. Azok közül ugyan is, kik a korlátlan egyéni tulajdonon és versenyen alapuló társadalmi rendet avval védik, hogy az a cooperatióban való tehetség és szorgalom arányában osztja ki a javakat, némelyek e tehetség mérvét ismét a javak azon mennyiségében látják, melyet az e társadalmi rendben szerez. «A ki a versenyben ereje, ügyessége, élelmes-sége és előrelátása által gyarapszik, csak gyarapodjék, a ki nem képes magát föntartani, az csak hadd vesszen, annak menthetetlenül el kell vesznie, így szokták mondani. Hogy ez okoskodásban mily petitio principii foglaltatik, az eléggé kitűnik abból, hogy vele a legvilágosabb, a cooperatio föltételeivel szembeszökőleg teljesen ellentétes társadalmi állapotot is lehet védeni. E megjegyzéssel áttérhetünk tulajdonkepi föladatainkra.

«A könyörület rokonsága a szeretettel» — mondja Spencer *) — «egyebek közt abban mutatkozik, hogy tárgyát eszményíti. A rokonszenv valakinek szenvedései iránt elnyomja az időre kihágásainak emlékét. Az érzés, mely valaki küzdelmeinek szemléleténél a „szegény ember“ fölkiáltásban tör ki, kizárja a „rossz ember“ gondolatát, mely más időben keletkezett volna. Természetes tehát, hogy ha a szerencsétleneket nem, vagy csak nagyjában ismerjük, hibáikat tekinteten kívül hagyjuk és így az történik, hogy ha, mint épen mostanában,

*) *The Man versus the State*, 18. s k. l.

a szegénynek nyomorát festik, az érdemes szegény nyomorának tekintik azt, a helyett, hogy, a mint nagy mértékben kellene, az érdemetlen szegény nyomorának tekintsék. Azok, kiknek bajairól rőpiratok beszélnek és szónoklatok és beszédek visszhangoznak a társadalmon keresztül, mind jóra való, de rék embereknek gondoltatnak, kiken súlyos igazságtalanság követtetik el, és egyikre sem gondol senki mint olyanra, a ki saját vétkei büntetését viseli.

«Ha London egy utcáján bérkocsit hívunk, bámulatos, mily gyakran nyitja ki valaki készségesen az ajtót azon reményben, hogy fáradságáért valamit kap. Bámulatunk csökken, ha megolvassuk a boltajtók körül ácsorgókat, vagy ha megfigyeljük, mily gyorsan gyűjt össze egy utcza-átalakítás vagy körmenet a közel lebujokból és istállóudvarokból egy sereg dologtalant. Látva, mily számosak ezek minden kis téren, bizonyossá lesz előttünk, hogy tíz ezer ilyen kóborol Londonban. Nincs munkájok, mondják önök. Mondják inkább, hogy visszaütítják a munkát vagy gyorsan ott hagyják. Egyszerűen semmire valók, kik egy vagy más módon a valamire valók rovására élnek, csavargók és iszákosak, büntettesek és a büntett útján levők; ifjak, kik a nehezen dolgozó szülőknek terhére esnek; férjek, kik nejeik munkabéreit eltulajdonítják; legények, kik az örömlányok nyereségein osztoznak és azután kevesebb láthatón és kisebb számmal létezik a nők egy megfelelő osztálya.

«Vajon természetes-e, hogy ilyenek sorsa a boldogság legyen, vagy nem inkább az-e, hogy szerencsétlenséget hozzanak magokra és a velök összekötöttekre? Nem nyilvánvaló-e, hogy kell körünkben lenni a nyomor egy végtelen tömegének, mely szabályszerű eredménye a helytelen magaviseletnek és melyet attól elválasztani nem kell? Létezik egy nézet, mely többé-kevésbé mindig uralkodik és épen mai nap hangosan ki is szokott fejeztetni, hogy minden társadalmi szenvedés elhárítható, és hogy valakinek kötelessége azt elhárítani. Mind e két nézet hamis. Elválasztani a kint a gonosz tétől annyi, mint a dolgok rendje ellen küzdeni és még több kint von maga után Fölteszem, hogy egy mondás, a melyben a mai hit és a tudomány hite megegyezik, a lehető legmagasabb tekintéllyel bír. Nos, a parancs, «a ki nem dolgozik, ne is egyék», egyszerűen keresztyén kijelentése a ter-

mészet azon egyetemes törvényének, mely alatt az élet jelenlegi magasságát elérte, ama törvénynek, hogy egy teremtménynek, mely nem elég erős magát föntartani, meg kell halni, és az egyedüli különbség, hogy a törvény, mely egyik esetben mesterségesen kierőszakolandó, a másik esetben természeti szükség. És épen vallásuk e tétele, melyet a tudomány oly kézzelfoghatóan igazol, az egyetlen, melyet a keresztyének legkevésebbé hajlandók elfogadni. A mai föltételezés az, hogy nem kellene szenvedésnek lennie és hogy a társadalom gáncsolandó a létezőért.»

Nem idéztük volna Spencer e minden inkább, mint tudományos hangú helyét, ha akár utolsó dolgozatában, akár valamely más művében egyéb bizonyítékot is hozott volna föl azon tétel mellett, hogy az egyéni tulajdonon alapuló szabad verseny az érdemekhez képest osztja ki a jutalmakat. Ő meglegszik avval, hogy a *The Man versus the State*-ban a helyes állapotnak nevezze azt, ha mindenki azon jutalmat kapja szolgálataiért, melyet az irántok való kereslet biztosít; hasonló merészen állítja a *Sociology* III. kötetében,*) «hogy ha minden egyes mint termelő, szétosztó, vezető, utasító, tanító vagy másféle segéd embertársaitól oly fizetést kap szolgálataiért, a melyet a kereslet által meghatározott értéke biztosít, akkor előáll a jutalomnak ama pontos arányosulása az érdemhez, mely a felsőbbrendű gyarapodását biztosítja,» de legtávolabbról sem kísérti meg e tételeit a szabad verseny alapján keletkező közgazdasági állapot beható vizsgálata útján bebizonyítani. Ezt csak úgy vagyunk képesek megmagyarázni, ha fölteszszük, hogy ő is osztozik amaz okoskodásban, melyet fönnebb *petitio principii*-nek ismertünk föl. Azonban ha ő nem bizonyítja be a maga tételének igazságát, mi meg fogjuk kísérteni helytelenségének kimutatását.

Mi nem állítjuk, hogy az egyéni tulajdonon alapuló szabad verseny teljesen kizárja a jutalmaknak az érdemekhez arányosulását, sőt készségesen elismerjük ennek ellenkezőjét. Nem egy esetben tehetetlenség és tétlenség okai a nyomornak, nem egyszer tehetség és szorgalom a jóllét szülői. Ez utóbbi tulajdonságok által itt-ott egy-egy teljesen vagyontalan ember a legnagyobb jóllétre küzdi föl magát, az előbbiek által a leg-

*) *Political Institutions*, 701.

gazdagabbak is tönkre mehetnek. De mindezen, a laissez-faire hívei által elég gyakran idézett példák épen csak példák, épen úgy, a mint csak egy példája az alávalóság és szegénység okozati kapcsolatának a londoni utczai kép, melyet Spencer rajzol; de e' példák nem bizonyítanak semmit. Hisz minden társadalomban, bár mennyire is korlátolva legyen benne az egyéni erők működése, van némi kisebb-nagyobb arányosulás az érdemek, a tehetség és szorgalom és a jutalmak közt, de ez nem bizonyítja, hogy az általában, vagy hogy túlnyomó mértékben megvan. A kasztrendszer mellett is létezik ily arányosulás — az egyes kasztokon belül. Tökés és tökés, vállalkozó és vállalkozó, művész és művész, író és író, és ugyanazon iparágbeli munkások közt meg van nálunk is ez arányosulás, de ez elenyészőleg kevés, ha nincs meg munkás és tökés, ha nincs meg az egyik és a másik iparágbeli munkás közt. A közgazdasági verseny természetére világot deríthet egy hasonlat, melyet a verseny egy egyszerűbb neméről veszünk. Ha egy lóversenyen a lovaknak egyik osztálya minden teher nélkül, a másik nehezen megterhelve fut, a harmadik osztályba tartozóknak pedig még akadályokat is kell átugraniok: ez esetben is meglehet, hogy a második, sőt a harmadik osztályba tartozó ló nyeri el az első díjat, ha annyira fölülmúlja az előnyösített osztályokat, hogy még a reá rótt hátrányokat is leküzdeni képes. A beérkezés sorrendje továbbá meg fog felelni a versenytársak tulajdonságainak az egyes osztályokon belül, de az egyes osztályok közt aligha. — Mi felel meg e hasonlatnak a közgazdasági versenyben? Melyek a termelésben közreműködők azon osztályai, melyek közt nincs meg amaz arányosulás?

A munkabér magassága valamely iparágban függ egyrészt azon okoktól, melyek a munkabér magasságát általában meghatározzák, másrészt az illető ágban különösen létező munkakereslettől s kínálattól. Egy munkás házaspár mindkét fiát közönséges ipari munkásnak szánja; a gyermekek jövő sorsára természetesen igen nagy befolyással van, minő ágra adják őket. Ezt, esetleg tekintetbe véve a gyermekek netalán hajlamát is, a szülők határozzák meg és helyesen, minthogy a fiúknak e téren semmi tapasztalatuk és belátásuk. A gyermekek sorsa tehát nagy részben korántsem saját, hanem szüleik számítóképessége szerint dől el. De ne bántson ez

bennünket. Fogadjuk el Spencer azon tételét, hogy «természetes», ha az érdemetlenek balsorsot hoznak nemcsak magukra, hanem a velök összekötöttekre is. A szülők a leghelyesebb számítással azon két iparágra adják gyermekeiket, melyekben legnagyobb a munkakereslet és legkisebb a kínálat és melyekben legtöbb kilátás van e körülmények állandóságára. Húsz évig a két testvérnek, kik mindketten szorgalmasak és jóravalók, elég jól is megy dolga. Egyszerre azonban, divatváltozás következtében, az egyik iparág termékei iránt a kereslet csökkenni kezd. A vállalatok részben megszűnnek, részben összezsugorodnak, a munkásokat tömegesen elbocsátják. Az egyik testvér meg van fosztva keresetétől. Tűr, vár, dolgozik roppant olesón, elkölti takaritmányait, de az ipar többé nem lendül föl, és ő hosszú és fáradságos gyakorlat által megszerzett ügyességét nem értékesítheti és mivel új mesterség megtanulásához nem foghat, napszámba megy és nyomorog. — Bére valóban a mindenkori kereslet által van meghatározva, de származik-e ez által «pontos arányosulása a jutalmaknak az érdemekhez»? Mivel érdemelte ő ki e keserű jutalmat? Kevésbé volt előrelátó, szorgalmas, takarékos, mint a másik? Nem, hanem a társadalom kereslete megfordult és az ő szolgálatait többé nem szükségli. A kereslet e hullámzásainak hatását csak a vállalkozóra szokták tekintetbe venni, és nem egyszer hallani, hogy a munkást ezek, igen szerencsésen, nem érintik és hogy helyette a munkaadó viseli e tekintetben a kockázatot. Épen megfordítva, a munkás aránylag többet veszthet ily esetben, mint a tőkés. Ez, ha elég előrelátó és ügyes, lassanként, legfőlebb némi veszteséggel, talán még kivonhatja tőkéjét és, bár esetleg kisebb előnyvel, gyümölcsöztetheti másutt, de a munkás csaknem teljesen megpecsételte sorsát, mikor fiatal korában pályát választott, és ő csak nagyon kevésé alkalmazkodhatik, mint a tőkés, a kereslet hullámzásaihoz, még ha elég számító is, azokat előre látni. — Íme ez egy eset, mikor a verseny nem osztja ki az érdemekhez képest a jutalmakat.

De vegyünk egy más esetet. — Sokáig azt hitték, hogy a magasabb rendű, az értelmiségi foglalkozások oly arányban vannak jobban díjazva az alsóbbrendűeknél, a melyben hosszabb és fáradságosabb tanulmányokat követelnek meg. De már ama körülmény, hogy új gyarmatokban az eltérés a két-

féle foglalkozásnem jövedelmezősége közt nem oly nagy, azon gondolatot ébresztette, hogy ez eltérés nem innen ered. Valóban keletkezett egy helyesebb elmélet, mely szerint ama különbség oka a vagyon-megoszlás aránytalansága, mely a kereslethez képest csak keveseknek adja meg a lehetőséget, hogy magokat a magasabb rendű pályákra kiképezzék, minél fogva ezek monopolistikus helyzetben vannak. Ha minden ember választhatna a között: orvosnak, ügyvédnek, mérnöknek stb. vagy ipari munkásnak nevelje-e fiát, ama foglalkozások korántsem volnának annyival jövedelmezőbbek az utóbbiaknál és nem járnának annyival magasabb társadalmi állással, mint ma. Az érdemekhez képest vannak tehát e pályák jutalmazva? A szegény szülő gyermeke lehet épen oly tehetséges, szorgalmas, mint a gazdagé, a szegény szülő épen úgy beláthatja, hogy nagy a kereslet a magasabb rendű foglalkozás iránt, de mivel gyermeke kiképeztetésére nem telik, kénytelen az előzőnlött alsóbb rendű foglalkozások egyikét választani, még inkább akkor, ha Spencer követelményei szerint még ingyenes oktatás sem létezik. A gazdag gyermeke sokkal kisebb tehetséggel és szorgalommal sokkal nagyobb jutalomra tesz szert. — Íme egy másik eset állításunk igazolására.

De mindez ellenvetések mellékesek a következőhöz képest. Hogyan lehet állítani, hogy a szabad verseny a munkás és munkaadó közt «pontosan érdemeik arányában» osztja meg a kettőjük összeműködése következtében előálló termelvényt? Hiszen a kettőnek érdeme össze sem mérhető. A vállalkozó is kifejt ugyan szorgalmat, ügyességet és munkát, de főérdeme, mely neki a közgazdasági megoszlásban jutalmat biztosít, a takarekosság, a tartózkodás tőkéjének elfogyasztásától, melyet talán munkával, talán ingyenes juttatás, például öröklés által szerzett. Ki tudja meghatározni, mily arányban van e negatív áldozat a munkás pozitív áldozatához, és hogy vajon ugyanily arányban vannak-e megfelelő jövedelmeik is? Íme, egy harmadik tere a versenynek, mely Spencert megczáfolja.

Vagy tekintsük a munkás részesedését a társadalmilag termelt javakban önmagában a nélkül, hogy a tőkés részével összehasonlítaniók. A munkabért adott munkakereslet mellett a munkakinálát határozza meg, melynek főtényezője a munkások száma. Ha ez nagy, lenyomja valamennyi munkás bérét. A helyett, hogy, mint Spencer állítja, mindenik kovácsa volna a maga

szerencsésjének, mindegyik kovácsa a másik szerencsétlenségének. A helyett, hogy mindenkinek a maga egyéni érdemei szerint jutna jóllét vagy szegénység, mindeniket a másik szüleinek bűne, túlságos szaporodási hajlama sújtja. Az oly szülők gyermeke, kik elég tisztességes keresettel könnyelműség nélkül kelhettek egybe és hozhattak gyermekeket a világra, a mások könnyelműségeért lakol. Íme, individualismus helyett solidáris felelősség. — Vagyis újra és újra bebizonyúl, hogy az egyéni tulajdon és szabad verseny alapján nem áll elő «a jutalomnak pontos arányosulása az érdemekhez, mely a felsőbb rendű gyarapodását biztosítja». És itt föltolul egyszersmind azon gondolat is, hogy az egyéni tulajdonon alapuló szabad verseny nem csak, hogy nem biztosítja azon keresztyén elv megvalósulását, hogy «a ki nem dolgozik, ne is egyek», hanem annak épen elnyomója, mert hisz az egyéni tulajdon, tudniillik a törzsvagyon egyéni tulajdona nem is jelent egyebet, mint azt, hogy nemcsak munka, de pusztán vagyon alapján, annak más munkájával való összeköttetése által lehessen jövedelemre szert tenni. Az egyéni tulajdonon nyugvó szabad verseny nem a főnnebbi elvek, hanem ama másik evangéliumi tételt juttatja uralomra, hogy «a kinek van, annak adatik».

De ne szaporítsuk az önként kínálkozó példák számát. Hiszen az egyéni tulajdon intézménye, melybe Spencer természetesen belefoglalja az ingyenes elidegenítés jogosítványát is,*) egyenesen arra céloz, hogy a jutalmak ne arányosuljanak az érdemekhez. A ki, mint Spencer, azt állítja, hogy csak az a szolgáltatás biztosítja ez arányosulást, mely megfelelő ellenszolgáltatás által ideztetett elő, az evvel a contrario bevallja, hogy ez arányosulás nem fordul elő az ingyenes juttatásnál. Subjective, a vagyon tulajdonosa szempontjából, a legteljesebb ellentétben van egymással annak önkényes elidegenítése és erőszak által való elvesztése. De ha, Spencer szerint, objective tekintve, csak az a megoszlási állapot a helyes, mely szerződések által a szolgáltatás és ellenszolgáltatás kiegyenlítése következtében jő létre, akkor egyformán helytelen úgy az ingyenes juttatásnak, mint az erőszaknak beletolakodása a szerződési régimbe.

Az ingyenes juttatásnak legfontosabb neme az örökha-

*) *Sociology*, III. *Political Institutions*, 644.

gyás. Ezt a családon belül, az átöröklési elmélet alapján, avval lehetne védeni, hogy a cooperatióban legkitünőbbek kiválását biztosítja. A vagyon, melyet valaki szerzett, így lehetne érvelni, bizonyítéka és mértéke felsőbbrendű voltának és a felsőbbrendűek kiválása érdekében kívánatos, hogy jó tulajdonaival együtt utódaira átszállva, ezek gyarapodását biztosítsa.

De ez okoskodás ellen azon körülmény harczol, hogy a vagyon átöröködése útjában áll ama tulajdonságok átöröködésének, ha még teljesen meg nem gyökereztek. A helyett, hogy meggazdagodott kereskedők és gyárosok vagyonukkal együtt hasznos tulajdonságaikat is átörökítenék gyermekeikre, igen sokszor azt találjuk, hogy ezeknek nincsen sietősebb dolguk, mint az arisztokratia munkátlanságát, folytonos mulatságait, középkorias szokásait és kizárólagosságát majmolni. Ha a nagy vagyon nagyobb számú örökös közt oszlott meg, akkor a vágy az eddigi életmódot megtartani, ezeket ugyan további munkálkodásra sarkalhatja; de ellen esetben az utódok inkább a munkátlanság édes gyönyörét hajlandók élvezni, mint hogy egy munkában töltött élet és vagyonuk kockáztatása árán ezt többszörözni megkíséreljék. És ez természetes; mert a hol a munkaszeretet nem oly kifejlődött, hogy a munka a munkáért végeztetnék, ott a munka meg is fog szünni, ha a legnagyobb élvezek nélküle, pusztán azon csekély mérvű esélyesség árán, hogy a meglevő vagyon el ne pusztíttassék, megszerezhetők.

Spencer elmélete szerint a ma már meggyökeredzett társadalmi erények úgy terjedtek el a nagy tömegnél, hogy először reá kényszerítették a belátóbbak által, későbbben gyakoroltattak hasznosságuk miatt, végre, a megszokottság és fegyelmezettség következtében, ezt nem is tekintve, önmagokért. A kezdetleges compulsiv, erőszakos társadalmi szervezet Spencer szerint, bár absolute tekintve, igazságtalan, mégis üdvös, sőt elkerülhetetlen volt egy helyesebb állapot létesítése végett. Ez elméletnek a socialistikus és communistikus tervek egészen megfelelnek. A meddig a munkaszeretet még gyöngé, mondhatnák e tervek védői, compulsio által kell ezt biztosítani, hogy mindenki dolgozzék; így fog idővel fejlődhetni egy önkénytelen is munkás, Spencer eszményeinek megfelelő társadalom. Ellenben az egyéni tulajdon intézménye, mely a munka

nélküli megélést lehetségesíti, elszoktatja az utódokat attól, a mire az elődök reászoktak.

Ezekből kitűnik, hogy méltán címezhattük e fejezetet a jelen rabszolgaságnak. Spencer szerint a rabszolgára nézve az a jellemző, hogy «dolgozik a más vágyai kielégítésének kényszere alatt». Spencer elő is adja e rabszolgaság «a másért dolgozás» különböző fokait, a tulajdonképeni rabszolgaságot, a robotolást és a jobbágyság enyhébb nemeit. Szerinte e rabszolgaság a szabad versenyben teljesen megszűnik. Azonban láttuk, hogy a szabad verseny nem osztja meg az érdek arányában a javakat. Ha az érdekes nem kapja a maga részét, az érdeketlen pedig többet annál, akkor amaz ezért dolgozik. A rabszolgaság tehát épen Spencer értelmében a szabad verseny mellett is fönnállhat.

Mit csináljunk tehát, kérdezhetné valaki, helyesebb állapot létesítése végett? Elfogadjuk-e a socialismust és communismust? Ezt egy szóval sem mondtuk. Spencer Herbert azt állította, hogy az ipari verseny okvetetlenül a jutalmaknak az érdekhez arányosulását biztosítja; mi ennek ellenkezőjét igyekeztünk kimutatni. Hogy minő intézmények szükségesek amaz arányosulás biztosítására, (ha ugyan az a javak megoszlásának legmagasabb ethikai elve), az más kérdés, melyre felelni nem volt szándékunkban. Többféle választ adnak e kérdésre. Némelyek szerint a socialis kérdés az egyéni tulajdonon alapuló szabad verseny föntartása mellett oldható meg, példáulül a munkások társulása útján, mások a szabad versenyt csak részben mondják föntartandónak, korlátozva államsocialismus által, még mások szerint a mai állapotot teljesen meg kell változtatni. Mindegyik félnek kötelessége állítását bebizonyítani: de egy bizonyos, hogy az egyéni tulajdon és a szabad verseny, a mint hatásaikat ma ismerjük, a socialis kérdést nyíltan hagyják.

PIKLER GYULA.

LEGUJABB FÖLFEDEZÉSEK ARÁBIÁBAN.

I.

Körülbelül két éve, hogy egy angol papi ember köszöntött be Renan dolgozószobájába. Olvasóink tudják, hogy Renan azon egyháztörténeti s philosophiai munkákon kívül, melyek által neve világhírűvé vált, még egy különös jogcím-mel bír arra, hogy egy szorosan körülhatárolt szaktudományban mint első rangú tekintély szerepeljen. E tudomány a sémi epigraphia, melynek tanszékét ő képviseli azon tudományos intézetben, melynek tanárai, mint talán semmi más tudományos intézet tanárai széles e világon, az előadás formájának tökéletességét az alapos kutatás lelkiismeretes pontosságával hivatásszerűen egyesítik: értem a Collège de France-t. Renan volt megpendítője a francia Institutban a *Corpus Inscriptionum Semiticarum* kiadásának, mely kiadványból eddigelé két phœnicziai füzet jelent meg. E gyűjtemény hivatása, hogy mindazon ó-kori fölíratokat foglalja magában, melyek a sémi népektől reánk maradtak. A *Corpus* bizottsága nem éri be azzal, hogy az ismeretessé vált, szórványosan kiadott vagy eddigelé a gyűjteményekben kiadatlanul heverő fölíratokat egybeállítsa; hanem a maga költségén útaztat is vállalkozó tudósokat, hogy a világ legfélreesebb vidékein sémi fölíratokat kutassanak, másoljanak vagy ha lehet a Louvre számára magokkal hozzanak.

Renanhoz tehát, mint a *Corpus Inscr. Semiticarum* intézőjéhez, 1884-iki január havában Rev. Charles Doughty szólott be, a nevezett gyűjtemény számára neki azon fölíratok másolatát ajánlván föl, melyeket ő 1875-től 1877-ig végezett

útazása alkalmával Közép-Arábiában gyűjtött. Doughty útazásának vázolója és jellemzése inkább geographiai folyóiratba tartoznék, és azért e helyütt beérjük annak jelzésével, hogy az angol Reverend oly vidékeket járt be, melyeket addig ritka európai ember lába taposott és oly ügyességgel fordult meg ebben a sajátságos középarábiai társadalomban, mely személyes bátorságának becsületére válik, de másrészt oly sikerrel s eredménnyel is, mely egygyel több adatot nyújt arra nézve, hogy biz' azok a rémséges hírek, melyeket a belső arábiai muhammedánok fanatismusáról regélnek, legalább is túlzottak. Ezt már Palgrave útazása, mely az utazónak valóban biztos mozgását mutatja a legfanatikusabb muhamedánok körében, úgy mint még később Lady Anne Blunt, angol hölgy útazása is (*Voyage en Arabie; pèlerinage au Nedjed, berceau de la race arabe*. Paris, 1882) sejtethették velünk.

Rev. Doughty útazásának fénypontját nem holmi pikáns kaland képezi; emlékezetessé válik a Madäin Szálih nevű vidéken tett fölfedezése által, mely most már egy egész kis irodalmat vont maga után, melyről az ily szakkutatóktól távolabb álló művelt közönségnek is tudomást kell vennie.*) Ismerkedjünk meg előbb a helység fekvésével s legendájával, hogy áttérhessünk Doughty fölfedezésének méltatására.

Arábia legnyugatibb részének legismeretesebb területe az úgynevezett Hidsáz, azon tartomány, melyben az iszlám legszentebb fészkeit, Mekkát és Medinát találjuk; e tartomány legéjszakibb határán, körülbelül harminczhárom mérföldnyi távolságban hatalmas vulkanikus hegység tövében, egy völgy terül el, melynek középpontját a régiéknél Egrá-nak, a ben-szülöttek által Al-Hidsr-nek nevezett helység képezi. Al-Isztakhri, arab nyelven író geographus, a X. században majd csaknem ugyanazon benyomást közli e vidékről, melynek Doughty is az ő úti jegyzeteiben kifejezést ad. Messziről kap-

*) I. *Documents epigraphiques recueillis dans le nord de l'Arabie*, par M. Charles Doughty. Paris, 1884.

II. Philippe Berger: *Nouvelles inscriptions nabatéennes de Medain Saleh*. Paris, 1884.

III. Ugyanaz: *L'Arabie avant Mahomet d'après les inscriptions*. Paris, 1885.

IV. *Nabataeische Inschriften aus Arabien* von Julius Euting. Berlin, 1885.

csolatos nagy hegláncznak képzele az ember azokat a magas dombokat, melyeket a szél a sivatagból e katlanba toronymagasságra összehord.*) A muhammedán nép legendája Madáin Szálih, azaz «Szálih próféta városainak» nevezi e területet. Ide helyezi ugyanis színhelyét ama vallásos mondának, melyet a *Korán* XI. szúrája pendített meg és melyet a nép képzelete ismeretes túlzásaival fölczifrázott. Itt lakott ősrégi időben a Ptolomæus- és Pliniusból jól ismeretes thamudæusok népe, melyet Isten hitetlensége miatt eltörölt a föld színéről. Isten előbb az ő prófétáját, Szálihot, küldötte el hozzája, hogy a bálványok imádásától eltérítse a királyt és népét. De a thamudæusok királya ellene szegült a próféta intéseinek. Sőt bálványtemplomának főpapja által azt a gúnyos követelést intéztette a prófétához, hogy egy hegysziklából, melyet megjelöltek, egy száz rőfnyi hosszúságú tevét hozzon elő, melynek szemei úgy csillogjanak, mint a villám, s melynek hangja a menny dörgéséhez hasonlítson, lábai pedig a szelet fölül-múlják sebességre nézve. Szálih készen nyilatkozott a követelt csuda véghez vitelére és ekkor még czifrább dolgokat kívántak. De bár mit kívántak is, Szálih nem sokalta, csak hogy megtérjenek a bünösök. Mikor már kellően megállapították volt, milyen legyen a kösziklából előhozandó teve, Szálih imára fakadt, és íme a köszikla nagy zúgással meghasadt és lassan-lassan előlépett a teve, épen olyan, a melyet a pogányok követeltek; tejjel bőven ellátta őket és sok csodás dolgokat végezett. Meg is tért a király, de családja és tanácsadói még most is ellenszegültek; sőt annyira mentek, hogy a csudatevét Kaddár által megsebesítették. E pillanatban az egész természet jajgatásra fakadt; a hová a megsebzett teve lépett, melynek taposására eddig mindenütt élő vízforrások bugyogtak a sivatagban, vérforrások csergedeztek. Harmadnapra vérvörös szárnyakkal égbe röpült Szálih csudás tevéje, a thamudæusok pedig mind szörnyet haltak házaikban, városaik pedig szakasztott oly módon, mint később Szodoma elpusztultak.***) Lakóhelyeik romjait látják a Madáin-Szálihban. Még azt a helyet is mutatják, a hol a megsebzett teve

*) Jákút: *Geogr. szótár* II. köt. 208. lap.

**) Weil: *Biblische Legenden der Muselmänner*. (Stuttgart, 1845)

földre rogyott a Mubrak al-náka (teve térdelési helye) nevű hegytorkolatban. — A Madáin-Szálihót környező kősziklák teljesen megmagyarázzák nekünk e mondáknak alapját. Sőt Müller Dávid Henrik, bécsi tanár véleménye szerint, mely Euting rajzai által nyert igazolást, a Madáin-Szálihót környező hegyek alakzata adott volna alkalmat azon képzetre, hogy e hegyekből egy teve tört légyen elő. Az egyik hegyet magok az arab geographusok térdelő tevéhez hasonlónak mondják.*) Doughty a kősziklák között még jó karban levő sírboltokat talált, csinos portálokkal, melyeknek homlokzatain találta azokat a föliratokat, melyeknek másolatait Renannak rendelkezésére bocsátotta. Alkalmasint ez emlékekhez fűződött a muhammedán legenda. Ez emlékek voltak azok, melyeket Muhammed a thamudæusok lakásainak nevezett; a vidék már az ő idejében is elpusztult volt, a hajdani virágzás e nyomai között és azon állapot között, melyben már ő is találta a vidéket, úgy alkotta meg a historiai átmenetet, hogy a hitetlen népet Allahtól elpusztíttatta; az emlékeket, melyeket látott, a pogány thamudæusok lakásainak nevezte, kik egy szép nappal lakásaikban halva találtattak.

Egy tágas termen kívül, mely egy sziklába volt vájva, és melynek maradekai arra mutatnak, hogy e terem számos fülkéiben voltak hajdanában elhelyezve az itt lakott nép imádásának tárgyai, bálványai, csupán csak temetőhelyeket, díszes síremlékeket talált Doughty. Mindegyik emlék, mint már mondók, a rajta található fölirat által mai napig is elárulja hajdani rendeltetését; de nemcsak azt árulják el a föliratok, hogy ez építészeti emlékek hajdanában mire szolgáltak, hanem Ázsia azon részének, melyben találtattak, kulturviszonyaira is erős fényt vetnek és ez utóbbi körülmény kölcsönöz Doughty fölfedezésének rendkívüli fontosságot a történelmi ismeretek meggazdagítása tekintetében. Nézzünk például egyet-kettőt e föliratok közül. A II. számút választom ki és közlöm itt szoszerinti fordításban:

„Ez a sírbolt, melyet készítettek Kamkam, Wáilat leánya, Haráma leánya és Kulejbat az ő leánya magok számára és utódaik számára Tebet havában, kilenczedik évében Háritatnak, a nabatæusok

*) A bécsi cs. akadémia értesítőjében (philos.-hist. Classe, 1884-ik XXVIII. 12).

királyának, népe szeretőjének. És átkozza még Dúsarát és . . . al-Lát . . . és Manavat és Kejsz azt, a ki eladná ezt a sírboltot, vagy a ki megvenné, vagy elzalogosítaná, vagy elajándékozna azt, vagy ki ebből kivetne egy holt testet vagy akár csak annak egy darabját, vagy a ki abba mást temetne mint Kamkamot és leányát és utódaikat. És a ki a fölebb megírottak ellenére cselekszik, az magára vonna Dúsarát és Hobal és Manavat részéről öt átkot és fizetnie kell bírságul ezer szelát háriti pénzben, kivévén azt, a ki kezében előmutat egy okiratot Kamkam és leányának Kulejbat kezéből e sírboltra nézve. És e jog állandó érvénnyel bír.

Wahballáhi fia 'Abdobodat-nak készítette.»

Egy másik sírföliirat ekként hangzik :

«Ez a sírbolt, melyet készített Khalafu a Kusznátan fia a maga számára és Sza'idu az ő fia számára és ennek fiutesztvérei számára, kik Khalafúnak még ezentúl születnének és gyermekeik és örököseik számára, jogigénylő jogigénylő után, örök időkre ; és hogy eltemethetők ezen sírboltban és . . . ban a nevezet Sza'idu és Man'ut és . . . és . . . és Umajjat és Szalimat, a nevezett Khalafu leányai ; és nincsen följosgositva senki sem, sem Sza'idu és fiutesztvérei, sem pedig ezeknek fiai és utódaik, arra hogy eladják e sírboltot vagy hogy ajándékozó levelet vagy egyéb ilyest írjanak bár kinek ; kivévén, hogy szentélyökre nézve írhat nevének vagy leányainak, vagy rokonainak, vagy vőnek írást, hogy oda temetkezhetnek, de csak ezeknek. A ki pedig ezt tenné, az magára vonja a bírságot Dúsarát, urunk Istene számára, pénzben ötszáz szelát háriti értékben, ugyanannyit meg az urunk számára. Ennek másolata letétetett Kejsz templomában, Niszán havában, negyvenedik évében Haritatnak a nabatäusok királyának, népe szeretőjének. — Raumá és 'Abdobodat a kőfaragók.»

Körülbelül ugyan ily tartalmú és szövegű mindazon föliirat, melyet Doughty hozott. Csak a birtokolók tulajdonneveinek különfélesége hoz némi változatosságot e sírföliiratok szövegébe. De azért első pillantásra is fölötte tanulságosoknak bizonyúlnak. Itt nem szólhatok bővebben azon tanúlságról, melylyel már maga az írás minősége a sémi palæographiára nézve jár, sem pedig azon nyelvtörténeti adatokról, melyek ezen az ország arab nyelvének hatása és befolyása alatt használt aramæus nyelvjáráson szerkesztett szövegek nyújtanak. E folyóirat olvasó közönségével szemben különösen a történelmi tanúlság kiemelését tartom fontosnak.

II.

Már a IV. században Kr. e. találkozunk a történelemben a nabatäusok népével, mint a régi Edom területének akkori uraival. Uralmok a zsidóktól odahagyott Palesztina déli részeire is, például Hebron városára, kiterjedett. Sok ideig nem találkozunk aztán a történelmi forrásokban a nabatäusok nevével s szerepével, míg 170 után Kr. e. a makkabäusokkal találjuk őket sűrű politikai érintkezésben. A seleukida birodalom bukása alkalmat szolgáltatott az addig nem igen nagy befolyással bíró törzsnek, hogy kezdő hatalmát tulajdonképeni fészkeből, Petrából, kiindulva, a keleti Palesztina egész területén át éjszak felé egész a Hauránig terjeszse, hol Bosztra városa volt hatalmának főpontja.

85-ben Kr. e. (III. Arétas, Philhellén alatt) Damaszkus is az ő kezökben volt és annak daczára, hogy királyaik még sokkal későbbben a rómaiak vasallusai voltak, a világbíró hatalom nem ellenezte meglehetősen önálló szerepöket. Hisz Pál apostolnak a korinthusbeliekhez írt II. leveléből (11-ik rész 32. v.) tudjuk, hogy az apostolnak Damaszkusban való tartózkodásakor «a népnek tisztartója Arétas király képében haddal őrizte a damaszkusbelieknek városokat».

De nemcsak éjszak felé sikerült nekik hatalmukat kiterjeszteni; dél felé egészen az arab öböl, Leuké Koméig, terjedt uralmok és Arábia éjszaki részének jó darabja az ő hatalmukban volt. Mommsen római történetének legújabb kötetében már azon helyzetben van, hogy Huber később közlendő fölfedezései alapján Tejmá városáig terjeszse a nabatäus uralom déli határát.*) Az épen idézett Doughty-féle föliratok lelhelye azt mutatja, hogy még Tejmân túl — hisz Al-Hidsr innét délnyugati irányban még körülbelül tizenöt mérföldnyire van — is terjedtek. Csak Tráján császár vetett 104—6-ban Kr. u. véget a nabatäus birodalomnak; Cornelius Palma a sziklás Arábiát római provinciává tette.

Minden esetre — úgy mond Nöldeke — csudálatos nép volt ez a nabatäus nép, mely egy kevésbé kedvező talajon em-

*) *Römische Geschichte*. V. kötet 476. lapján.

lékezetes kulturát volt képes teremteni, míg elődei, az edomiták, mindig meglehetősen alantós fokon maradtak meg. *) Nagy szerepe volt a Középtengernek Indiával s Arábiával való közvetítésében. Az ő kikötőhelyein cserélték ki a Középtengeren érkező árukat indiai árucikkkel; az a nagy déli karaván-út, mely Gázától az Euphrates torkolatáig és a perzsa tengeröbölíig terjedt, a nabatäusok fővárosán, Petrán át indult, melynek még ma is pompás sziklapalotái és sziklasírbái nyilvánosabb tanúságot tesznek a nabatäus művelődésről, mint a majd csaknem elnémult hagyomány. **)

E kulturának legdélibb határpontjával állunk szemközt a Doughty által fölfedezett föliratokban s nabatäus síri emlékekben. Ez emlékek egytől egyig keltezve vannak, és így a történelmi helyzet megbecsülése nem okoz semmi nehézséget. Gutschmid, az ó-kori történet forrásainak jeles kritikusa, az Euting publicatiójához írt alapos függelékében a keltezéseknek megvonja a történelmi eredményeit. A fönt idézett példákban említett király Háritat a görög forrásokból jól ismert Arétás névvel azonos. Egyik kedvelt neve volt ez a nabatäus uralkodóknak; a mienk e néven a IV., ugyanaz, ki Pál apostol idejében volt Damaszkusnak ura. Már 9-ben Kr. e. foglalta el a királyi széket; a Doughty-féle föliratok mindig uralkodásának évei szerint vannak keltezve, olyan is van közöttök, mely uralkodásának 48-ik évében keletkezett, tehát 39-ben Kr. u. Vannak az ő idejéből pénzek is, a melyeken, úgy mint a föliratokon, «népe szeretőjének» = φιλόπατρις névvel van megnevezve.

Alkalmasint kereskedelmi coloniák voltak azok, melyek itt Egrában megtelepedtek. A föliratokból láttuk, minő nagy szerepet játszott közöttök az írásbeli szerződés. Még a családi sírbolt használatát is csak írásbeli szerződés alapján engedték meg, mely szerződés egyik példányát, mint a második helyen közölt példából láthatni, a Kejsz Isten templomába tették le őrizet végett. Nevezetes az, hogy a közölt példákból a nők rendelkezési szabadsága világosan kiderül, a mi nem épen mellékes adat a nők jogi állásának megítélésére nézve az arab nép között. Mert a nabatäus népet arab népnek kell tekinte-

*) Schenkel: *Bibellexicon* s. v. IV. köt. 270. l.

**) Mommsen: *Römische Geschichte* ⁵ III. köt. 133. l.

nünk, a mint a régi írónál is rendszerint arab népként van róla említés téve. Csak nyelve, melyet hivatalos s ünnepélyes alkalmakra, például e föliratokban is használ, az aramæus nyelv. Az arab nyelv akkori időben éjszakon még igen alárendelt szerepet játszott; paraszt nyelv volt, melyet nem tartottak alkalmasnak a nyilvános élet igényeire; és ezért az akkori műveltség egyik tekintélyes közegét, az aramæus nyelvet tették magokévá. A föliratokban szereplő tulajdonnevek, az Aretás királyé is, egytől egyig arabok; a föliratok megfejtői, de különösen Nöldeke legsikeresebben az iszlám előtti arabság tulajdonneveinek tárházából minden egyes férfi- és nőnévnek kimutatták arab másait. Még az Istennevek is ugyanazok, melyekkel a Koránban s az arab régiség egyéb hiteles forrásaiban mint a pogány arabok Isteneinek neveivel találkozunk, nevezetesen Hobal, Al-Lât, Kejsz, Dúsarâ. Kézzel fogható mindezek után az a nagy tanulság, mely e föliratokból az arab régiség ismeretére háramlik.

E tanúi az iszlám előtti arabság történetének egy csapással mélyebb pillantást engednek vetnünk a hasonkorú Arábia művelődési helyzetébe, mint azon irodalmi adatok, melyekkel eddigelé kizárólag rendelkezünk.

Arábia történetéből az iszlám keletkezését megelőző időkre nézve eddigelé csak annyit tudtunk, a mennyi adatot a muhammedán irodalom e korszakra nézve szolgáltat. Ez adatok leginkább az éjszaki és középarábiai beduin társadalom mozgalmaira, a törzsek akár fontos, akár aprólékos okokból egymás ellen évtizedeken át viselt véres harcaira vonatkoznak. A fontos okok között leginkább a vérboszu, a beduin oltalmi jog megsértése s egyéb lovagias szempontok szerepelnek, melyek a sivatag közjogát alkotják; az aprólékos okok között a véres háborúknak olyan ürügyeit is találjuk, minők például lófuttatások alkalmával esett sértegetéseket és még ennél is apróbb dolgokat, melyekért évtizedekre terjedő harcok színhelyévé lett az arab törzsek tanyája.

A ki erre nézve példát akar olvasni, nézze meg azt a két történetet, melyeket Müller Ágost, az arabok történetének legújabb megírója (az Oncken-féle *Weltgeschichte in Einzeldarstellungen* című gyűjteményben) e munkája bevezető fejezetében az arab nép iszlám előtti viszonyainak jellemzésére fölhasznál.

Másrészt a rendelkezésre álló adatok mind muhammedán időből származván, a történelmi valóságot az iszlám szempontjából színezik. Ezek voltak és lehettek csak kizárólagos forrásai ama mestermunkának, melyet Caussin de Perceval tollából az iszlám előtti arabság viszonyairól bírunk; e munka különben, mely annak daczára, hogy megjelenése óta közel négy évszázad folyt le, e téren eddig fölül nem múlt munkának tekinthető.*)

Az úgynevezett himjarita föliratok a művelődés tekintetében külön állást elfoglaló és más szempont alá eső Dél-Arábia művelődésének viszonyait világosítják föl. Éjszak-Arábiából csak most állnak rendelkezésünkre legelőször a Muhammed megjelenését hat évszázaddal megelőző tanuk. Kétségtelenül nagy haladása ez a tudományos ítélet forrásainak.

III.

Ne méltóztassék hinni, hogy azon epigraphiai új adatok, melyekkel Doughty az arab régiség ismeretét gazdagítja, a Medáin-Szálih vidékén járó utazó által könnyű szerrel voltak összegyűjthetők. Keleten a föliratok másolása vagy pláne lepácolása fölötté jelentékeny akadályokba ütközik s a ki tudja, hogy mily körülmények közt másoltattak le legelőször azon ékiratos emlékek, melyeknek ismerete teremtette meg Európában az ókori philologia e nevezetes ágát; a ki tudja, hogy mily önfeláldozó nehézséggel tették előbb a negyvenes években Arnaud, majd pedig a hatvanas években Halévy a déli Arábiában található (úgynevezett himjár vagy szabæus) föliratokat az

*) *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'Islamisme, pendant l'époque de Mahomet et jusqu' à la réduction de toutes les tribus sous la loi musulmane*, 3 kötet (Paris 1847—48. «Ou y trouve» — így jellemzi Jules Mohl — «toutes les données que fournissent sur ce sujet les poètes, les commentateurs, les généalogistes et les chroniqueurs des Arabes, et toutes celles que les auteurs grecs et latins y ajoutent, éclairées par une critique sage, ordonnées avec le plus grand soin et présentant un ensemble qui restera la base de tous les travaux futurs sur ce sujet.» (*Vingt-sept ans d'histoire des études orientales* I. köt. 275. l.)

európai tudomány birtokává, az a jelen esetben is nagy nehézségekre s akadályokra számíthat. És tényleg kimondhatatlanok azok a külső akadályok, melyek között Doughty az európai tudomány számára azt az epigraphiai anyagot, melyet a *Corpus Inscriptionum Semiticarum* rendelkezésére bocsáthatt, elleste. Igen is, a szó legszorosabb értelmében véve, elleste. Érdemes közölni annak a helyzetnek leírását, mely közt e föliratok birtokába jutott. Berger Fülöp (15. lap) Doughty saját naplójegyzetei alapján ismertet meg vele. «Azt beszeli nekünk» — úgymond — «hogy egyikében azon apró gátházaknak (a franczia is e német szóval él: blockhaus) zárkózott, melyek a török öröknek szolgálnak menedékkül, kik e vidéken szórványosan elhelyezvék. Ismeretségben volt az őrség főnökével s e részről nem volt mit félnie; de a mint e helyről el talált távozni, már is veszélyekkel állott szemközt. A föliratok rendszerint nagy magasságban találhatók és Doughty minden segédeszköz hiányában volt. Egy gerenda segélyével kelle fölmásznia a föliratok helyére és sokszor a legveszélyesebb helyzetben megszerezni a lenyomatokat, sokszor égető napnak vagy esőnek kiteve. Majd az örök hirtelen beduinok közeledését jelentik; most azon kellett lennie, hogy mentül előbb ismét a blockhausba érjen, melynek nehéz vasajtaja reá záródott. Sokszor több napon át kellett e menedékben elzárva maradnia és meghallgatnia, miképen alkudoznak az arabok a hitetlen kiszolgáltatása fölött.»

A Doughty szerezte föliratok a sémi philológiával foglalkozóknak Párisban általános érdekét képezte. Renan a szaktársakkal együtt a Collège de Franceban megbeszélte s magyarázás tárgyává tette azokat. Ez előadásokból keletkezett Renannak a czímben jelzett kiadványa (I. sz.) és Bergernek amazokat kiegészítő munkálatai. A véletlen e föliratoknak rendkívül kedvezett. A hely, melyen találhatók, hozzáférhetetlenségének daczára Doughty közlései nem képezik egyedüli alapját azon fontos tanulmányoknak, melyek az Arábia nabatäus fölirataihoz fűződnek.

Azon idő alatt, hogy a párisi tudósok dolgozó asztalaikon és a Collège de France egyik termében a Doughty nabatäus pacsolatáinak megfejtésébe merültek, egy hírneves német palæographus, Euting Gyula, strassburgi egyetemi tanár s könyvtárnok, ki a régi írások története s kibetűzése körül

régóta nagy hírnévre tett szert Európában, a szerencsétlenül járt Huber kíséretében arab beduin öltözetben ugyanazt a vidéket barangolta be, a hol Doughty a szó igazi értelmében mászkált, a nabatiás föliratokat hajhászva. A gyakorolt palæographus a hely színén a már megszerzett föliratoknak új másolatait ezközölte, s mint most szemmel látható, sokkal biztonságosabbakat mint a milyenek a Doughty-félék lehettek. «Mindenek előtt» — így nyilatkozik Euting munkája bevezetésében — «kész-szívesen szolgáltatok igazságot Doughty eredményének. Mindkettőnk veszélye körülbelül ugyanaz volt, és csakis az méltányolhatja igazában, a ki azt személyesen tapasztalta. Nem csak, hogy valóban rendkívüli testi fáradságot kívántak meg ez eredmények; hanem a föliratok magas és kényelmetlen helyzetét, az égalj és az időjárás kedvezőtlen voltát, a vidéknek, mely számos beduintörzsnek határvonalát képezi, veszélyes természetét sem szabad kevésre becsülni. Egy falajtorján, melyet már Európában egyenesen e célra készíttettem és melyet kilencz hónapig alkalmazás nélkül magammal cipeltem, tartózkodtam három napon át, naponként nyolcz óráig. A lajtorja keskeny fogai a legfájdalmasabb módon metszették, a biztosabb kapaszkodás miatt, mezitlen lábaimat. A nap érzékenyen sütötte a ruházattal csak gyéren védett testemet; a pacskolatok eszközlesére úgy mint a nedves papírral szüntelen föl-alámászásra fölötte kényelmetlen beduin öltözetem fejemet fődő kendőre és egy ingre szorítkozott. Maga a létra, mely teljesen kifeszítve nyolcz méternyi hosszúságra volt kiterjeszthető, nem futotta ki a síremlékek nagy részének magasságát; ezért a negyedik sírbolttal nem győztem és célom elérése nélkül kellett azt odahagynom. Mindehhez járult még a szél, mely türelmemet próbára téve, a munkát már keletkezésében veszélyezteté. Egy föliratot darabonként pacskoltam le, de a szél papírajmat, midőn a föliratokról azokat leoldottam, irgalmatlanul széttépte vagy elhordotta. Ezért sem én, sem Doughty nem voltunk képesek némely fölirat másolatával szolgálni . . . A vidék veszélyességéről hadd szóljon Huber naplója, ki pár nappal előbb távozott innen, mint én, és ki a föliratokon végezett munka közben egy tuczat béli-beduin által megtámadva, a Madáin-Szálihban levő gátházban, melynek őrsége nota bene csak három emberből áll, tíz napon át volt ostrom

alatt, míg általam, ki véletlen e beduin törzs őrizete alatt állottam, az ostrom alól fölszabadult.»

Ily körülmények között keletkezett Euting munkájának anyaga, melyet 1885-ben a berlini akadémia adott ki. E munka, melynek tartalma majd csaknem azonos a Doughtyével, az anyagot nemcsak a legpontosabban közli, mi által a Doughty alapján dolgozó francia akadémikusok munkálatával szemben haladást jelez, hanem magyarázó mellékletei által egyúttal a közölt anyag tudományos eredményeit is a legpontosabban vonja meg. Eutinggel e munkára két neves német tudós szövetkezett; Nöldeke, ki magyarázataiban s külön a munkához függesztett excursusban a fölíratok nyelvtudományi eredményeit tárgyalja és Gutschmid, ki a fölíratok számára a történelmi szempontot világítja meg és a nabatäus történet kapcsolatát egyrészt az eddigelé is ismert emlékek, másrészt a fölíratokból nyert új anyag segítségével tünteti föl. Euting maga mindehhez a maga korszakot alkotó palæographiai tanulmányait fűzi. Nem túlozunk tehát, ha azt mondjuk, hogy e fölíratok tanulmányozása a francia előzmények mellett, melyektől az úttörő dicsőségét nem lehet eltagadni, csak e munkával hágott a kritikai tökéletesség fokára; és így nem is jogosult a francziák azon vádja, melyet a munka megjelenése előtt széltriben hangoztattak, hogy Euting tulajdonképen már ő előtte is kész munkát végezett. A ki az Eutingnek előttünk fekvő kötetét a Doughty-Renan-féle publicatiókhoz méri, bizonyára kész-örömet fog elállani e vádtól.

Ezenkívül Euting e nabatäus fölíratokon kívül még egy jó csomó déli-arab nyelven és íráson szerkesztett fölíratot is földerített, melyeknek ugyane helyen való előfordulása élénken világítja meg a vándorlás tényét, melylyel a dél-arab törzsek éjszak felé törekedtek és föl egészen éjszaki Syriáig terjeszkedtek. A fölíratok e részének földolgozásával most Müller, bécsi tanár van elfoglalva.*)

IV.

De fontosságra nézve a Doughty és Eutingtól közölt fölíratokat e vidéken a sémi ókor még egy másik epigraphi-

*) Lásd a 64. lapon idézett közleményt.

kus emléke múlja fölül, a Tejmában talált nagy fölirat. Ennek fölfedezése a tudományos utazások egyik tragédiájával áll kapcsolatban.

Már eddig is többször volt említve e czikk folytán Charles Huber neve. Itt azon pont, melyen vele is tüzetesebben kell foglalkoznunk. 1879-ben az épen említett strassburgi geographus, semmit sem sejtve arról, hogy e teren a legutolsó időben elődje volt Doughty, ugyanazon vidéken utazott, a melyről az angol Reverend rövid idővel azelőtt tért vissza Európába. Az általa gyűjtött és másolt föliratok között azonban egynek nyoma találtatott, melyet Doughty az ő úti jegyzeteiben mint létezőt jelzett ugyan, de melynek lemásolása neki nem sikerült.

A nagy tejmái föliratból Huber egy pár sort kapott le, es e töredékes közlés, mely a párisi *Société de géographie* bulletinjében jelent meg, volt a legelső biztos adat e fontos emlékről, melylyel az európai tudomány most oly sűrűen foglalkozik. Hubert az épen említett tudományos társaság nagy díjával tünteté ki. De e fényes elismerés nem elégítette ki kutató ambícióját. Az arábiai régiség színhelyének, mely az övéivel ugyanazon teren mozgó Doughty-féle buvárlatoknak egyidejűleg megindult elemzése által még csak most mutatkozott a történelmét fölvilágosító új adatok nagy kincsesbányájául, az első kísérletnél még alaposabb föl kutatása, ez volt ezentúl vágyainak czélja. 1883-iki május havában ismét útnak indult. A jeles geographus, mint már említettük, a nálánál szerencsésebb német palæographus kíséreteben utazhatott. Mindketten együtt látogatták meg a nagy tejmái fölirat színhelyét. Huber, a franczia akadémiának, Euting, a strassburgi egyetem híres orientalistájának, Nöldekének küldte meg a Huber által első utazása alkalmával fölfedezett, most második útjában a tudomány számára elsajátított fölirat pacskolatát. Euting a sémi régiségtudomány ez emlékezetes meggazdagításával végezze be nagy utazását, mely Palmyrától Közép-Arábiáig terjedt; most már visszatért hazájába. Hubernek, a vérmes francziának, még egy teendője volt. Nem elégedett meg a tudomány meggazdagításával; ő a nevezetes tejmái emléket eredetiben hazájának híres gyűjteménye, a Louvre számára akarta megszerezni; arra is volt reménysége, hogy utazásának folytatása által még újabb emlékekre is bukkan, melyeknek fölfedezése

aztán az ő egyéni munkája lesz. Az eddigiekben Doughty és Euting voltak dicsőségének osztályosai. A tejmai követ sikerült neki megszereznie. De tartózkodásának kihúzása a tudós életébe került. 1884-iki júliusban az a hír érkezett a dseddai francia konzulhoz, hogy Huber az arabok gyilkának esett áldozatul. Kétséget nem szenved, hogy a beduinok pénzvágya, melynek kielégítését Huber meggyilkolása által vélték elérhetőnek, oltotta el a merész utazó életének szikráját. A műveltség ily alantos fokán álló emberek a fölíratokat hajhászókban régi idők óta kincskeresőket és kincstalálókát sejtenek; azt hiszik, hogy az ily ember, ki nem a világ azon pontján kutat legelőször, melyet ők laknak, roppant gazdagság birtokában lehet. A vallásos fanatismusnak a barbárság e nyilatkozataiban semmi esetre nincsen számba vehető része. Hiszen nincs érzés, mely a beduin ember lelkületére gyöngébb befolyással volna, mint valamely pozitív vallás iránti lelkesedés. A muhammedán nevet csak külsőleg viseli. A mint már másutt kifejtettük,*) nincsen nálánál az arab világban kevésbbé muhammedán lelkületű és vallás dolgában általán közönyösebb ember.

Így hát Huberben egygyel több mátyrja lett a tudománynak. A tejmai kő, melynek ára volt épen a tudomány e jelesének élete, általa megszerzetett volt és többi gyűjteményeivel s tudományos jegyzeteivel együtt Háilban, a Sammár hegységnek már Palgrave által jól ismertetett helyiségében őrizet alá vétetett. Lostalet, dseddai francia konzulnak egy algieri száműzött segítségével, ki napjait Arábiában tölti el, sikerült a követ Huber egyéb hátrahagyott birtokával együtt pár hónappal ezelőtt megszerezni és a fontos fölvilágosításokat tartalmazó fölíratos kő jelenleg már a Louvre sémi termét díszíti.**)

*) *Az iszlám* 33—46. lapjain.

**) E kő megszerzésének története Lostalet konzul által az *Académie des Inscriptions*ban tartott előadása szerint a francia lapokban bőven közöltetett. Ez előadás tényadatai némi módosítást szenvednek azok által, a melyek dr. Snouck Hurgronje hollandi tudós részéről a müncheni *Allgem. Zeitung Aus Arabien* című czikkében (1885 november 16-iki számban) hozattak nyilvánosságára. Az említett cikk szerzője, különben e sorok írójának kedves barátja, azon európaiak sorát

E kö megszerzésének tragikus története kíváncsivá tette az olvasót arra, hogy végre valahára a rajta olvasható fölíratról is szóljunk már valamit.

A tejmai fölírat tartalma az ázsiai vagy közelebbbről sémi vallástörténet egyik legérdekesebb s legtanulságosabb adatával ismertet meg bennünket. A polytheistikus vallásokban, a mint azt például különösen a római vallásról tudjuk, nem volt ritka eset, hogy egy nép az idegen népek Isteneit vagy Isteneit a maga nemzeti Istenei mellé fogadta pantheonába. Egy pár Istennel több vagy kevesebb, nem határozható a sokisteniség rendszerén belül. Hisz mentül több Istenségnek volt temploma és oltára, annál több védelmezője s oltalmazója volt a népnek vagy a városnak, a hol a templomok épültek s az oltárok emeltettek.

Hogy e nézet arab földön is dívott légyen, eddig nem tudtuk. Csak most tudjuk, mióta a tejmai fölírat Huber által ismeretessé vált. Valamint az arab ember az idegen nemzetségbeli egyénnel szemben szent és sérthetetlen köteleknek tartotta a vendégszeretetet vagy az oltalom egyéb formái által kötött szövetséget, úgy a vendégül befogadott idegen Istenségre is kiterjesztette az oltalmazás e kötelességét. A szóban forgó fölíratban, mely még több tanulságot nyújtana, ha a szerencsétlen véletlen nem csonkítja meg annak körülbelül tíz sorát, épen azokat, melyek — úgy látszik, a Tejma-beli localis Istenek neveit tartalmazták — a tejmai Istenek szerződést kötnek egy idegen földről behozott Istenséggel és ama papi családdal, mely az idegen Istenség szolgálatát volt ellátandó. «A tejmai Istenek — úgy mond e befogadó okirat — oltalmazni fogják Szelemsazabot, Petosiris fiát, a hagambeli Szelem (ez az új isten neve) templomának kerületében. A ki pedig megcsonkítaná e azt irtsák ki Tejma Istenei és fajzatát és nevét Tejma földjéről.»

E köbe vésett szerződés még évi jövedelmet is biztosít a befogadott Isten templomának. Tejmanak nagy bősége volt datolyákban; mint a muhammedán történelmi forrásokból tudjuk, Muhammed idejében a datolya-termelés volt a tej-

gyarapítja, kik muhammedán szereppel éltek Mekkában. Csak Lostalet indiscretiója miatt volt kénytelen a muhammedának szent városát hamarjában elhagyni; most ismét hazájába tért vissza.

máiak fő foglalkozása és keresete. E bőségekben kedveskedtek már most a tejmaiak az új Istenségnek is, és ez elvállalt kötelességöket pontos számszerinti adatokkal a fölíratban meg is örökölték.

E fölírat, mióta legelső híre került Európába, számos szakferfiak részéről képezte a megfontolás s hozzászólás tárgyát. A ki az angol *Athenaeum* és *Academy* irodalmi lapokat forgatni szokta, annak nem kerülte ki figyelmét azon tény, hogy azokban a «Tejma-inscription» sok ideig szinte állandó rovatot alkotott. De a *Prêtre de Némi* híres szerzőjéé az érdem, hogy ama finom tapintattal, mely őt vallástörténeti kérdések megítélésében kitünteti, a fölíratnak nem csak nyelvi nehézségeire leginkább ő derített világosságot, hanem azon vallástörténeti vonatkozásokat is, melyeket a fölírat csonka létére is föltüntet, ő találta el.

GOLDZIER IGNÁCZ.

KOLOSTORBUL.*)

Vigjáték egy fölvonásban.

Személyek: CORALIE. OSZKÁR. IVÁN.

DÍSZES TEREM.

Első jelenet. — *Coralie. Iván.*

Coralie (pamlagon ül és divatlapot forgat.)

Iván (belép s tálczán levelet hoz).

Coralie. Mi az?

Iván. Levél.

Coralie. Jól van, mehetsz.

Iván (el).

Coralie. Kitől jöhet? úgy látom, nő-írás, *(fölbontja).*

No lám! Ottilia nagynénitől.

Ez ritkaság! Ugyan mi birta rá?

Mert nagy dolog, ha ő tollat ragad.

S mi hosszú! Ámde lássuk, mit kíván? *(olvas)*

«Kedves rokon!

Egy kétségbeesett anya folyamodik segélyedért. Bizonyosan tudni fogsz azon esetről te is, hogy a midőn második fiam, Oszkár, született, én halálra vált beteggé lettem. Ekkor megboldogult férjem vallásos rajongásában szent fogadást tett, hogy azon esetben, ha a gondviselés fölgógyulásomat megengedi, ez újszülött fiát, Oszkárt, az oltárnak

*) Fölolvastatott mint székfoglaló a magyar tudományos akadémia 1884 november 1-jén tartott ülésén.

szenteli. Meggyógyultam; és férjem fogadalmát beváltá. Ő ugyanis Oszkárt már kicsi korától kezdve, a mennyire csak lehetséges volt, a nagyvilágtól elzártan nevelteté; hiszen még talán emlékezni fogsz magad is, hogy még a szünidők alatt sem volt más játszó társa, csupán te magad, édes Coralie, mint hozzánk legközelebb lakó és nálánál fiatalabb kis rokon leányka. Azonban alig lett a gyermekből ifju, már apja zárdába tette őt, és így elveszett reám nézve e kedves gyermekem, bármennyire vérzett is utána az anyai szív. Hogy mostanában, és pedig rövid idő alatt mi gyászos csapások értek engem, jól tudod. Szerette jó férjem meghalt, és nagyobbik fiam, Tihamér, vadászat alkalmával lovastúl elbukván, oly erős sérüléseket szenvedett, hogy pár hónapi betegeskedés után apját a sírba követte. Így maradtam én, fájdalom, igen rövid idő alatt özvegy nő és gyermektelen anya. Ki fogja hát tőlem rossz néven venni, ha ilyen körülmények között szegény élve eltemetett fiamra gondolék, és elhatározám, hogy miután még fölavatva úgy sem volt, bármi áron a zárdából ki fogom hozatni? Azon ürügy alatt tehát, hogy nagyon beteg vagyok, sikerült őt kicsalnom azon helyről, melyet elhagyni semmi áron sem akart. Végre megérkezett, és én viszont láthattam őt . . . Oh Coralie! Ne kívánd, hogy leírjam a csalódás fájdalmait! Mivé lett az én szép, ügyes és eleven fiam! Egy valóságos koldáló frater! kinek minden mozdulata, járása, kelése, tette és modora, szánandó ellentétben áll mind azzal, a mit a mi köreinkben elegánsnak és saloniasnak tartanak. Még cselédeim is megmosolyogják modorát, magam pedig csakis könnytelt szemekkel tekinthetek reá. Végre támadt agyamban egy vigasztaló gondolat. Édes Coralie! te már gyermek korában játszó társa valál, s kicsi koro-
tokban szerettétek egymást. A múltak emlékére kérlek, könyörülj meg rajta és rajtam! Fogadd magadhoz őt, habár rövid időre is, azon nemes és finom modor, mely oly nagy mértékben sajátod, azor:

elegans kör, melyben élsz, bizonyosan meg fogja
 őt változtatni, s nemes oktatásaid kétségkívül
 vissza fogják őt adni azon körnek, melyből már
 gyermek kora óta ki volt szakítva. Édes Coralie, ne
 ved meg kérésemet, csak benned van reményem,
 mert tudom, hogy tündér vagy, és ha te akarsz,
 úgy az esetlen confrater helyett nemsokára egy
 valódi gentlemant fogsz visszaküldeni a megvígasz-
 talt anyának; a miért is örökre háladatos marad
 szerető nénéd Ottilia.»

(A levelet boszúsán összehajtva, az asztalra dobja.)

No ez derék ajánlat, mondhatom,
 Egy zárdabeli egyszerű fiút
 Nekem s az én nyakamra küldeni,
 Hogy én tanítsam őt szalon szerint,
 Jól társalogni, járni, mozgani! . . .
 Talán bizony táncz-mesterré legyek
 A kedveért? Tanítsa ő maga,
 Hisz anyja, hát vesződhetik vele.
 No meglehet, nem szólok ellene,
 Hogy tán idővel én is átveszem;
 Köröttem ellehet, mit bánom én!
 De most biz' én kostája nem leszek!

(Elgondolkodva, kis szünet után)

Szegény fiu! — pedig minő okos,
 Kedves, szelid s ügyes volt egykoron!
 Még jól emlékezem vonásaira,
 S mint játszadoztunk együtt boldogan.
 Egyszerre csak csuhát adtak reá,
 S klastromba zárták, hogy legyen barát.
 És ime most megint eszökbé jut,
 Hogy a barátból gentleman legyen,
 S professorul engem választanak!
 Hogy is ne! lám! Ej én elutazom
 És vissza sem jövök pár hónapig.

(Az ajtón kívül kopognak.)

Coralie (azt hiszi, hogy a cseléd kopog, kiszól):

Ej, hát az mit kopog? (kopogás) No már megint!
 Iván! Iván! te — mit csinálsz?

Második jelenet. — Oszkár. Coralie.

Oszkár (*Coralie hangjára az ajtón bedugja fejét s beszél*):

Szabad?

Coralie (*megdöbbenve*). Ki ez?

Oszkár (*belép, igen rövidre nyírott hajjal, hosszú fekete kabátban, nyakán fekete selyem-nyakkendő, járásán, mozgásán, egész modorán és magaviseletén igen erősen meglátszik a kolostorban fűlvett modorosság; egész öltözké azonban igen tisztességes, de nem világias és egészen fekete. — Belépve, rendkívül nyájasan és szeliden mosolyog*)

Coralie. Miféle ember ez? Ki ön?

Oszkár (*előbbre lép, mindig nyíjasabban mosolyog és jelentőséggel integet Coralie felé*).

Coralie (*hátrálva*). No mit kíván? Miféle ember ön?

Oszkár (*igen nyájasan pislogatva*). Nem ismer?

Coralie. Mondom, nem ismerem; de mit kíván?

Oszkár (*kitárja karjait, mintha meg akarná Coraliet ölelni*).

Valóba' nem? (*érzékenyen*) Coralie!

Coralie (*ijedten*). Ez örült! (*Csenget*) Hé Iván! Iván!

Harmadik jelenet. — Iván (*belép*).

Iván. Parancs.

Coralie. No merre jársz?

Iván. Bocsánat, a lámpásokat rakám.

Coralie. S itt minden ember össze-visszajár!

Maradj! Ne hagyj magamra most.

Oszkár (*sértődve*). Ah Istenem! No már ez szörnyűség.

(*Fájdalommal*) Bocsánat, én rabolni nem jövök,

De még koldulni sem; az ör tehát

Nagyon fölösleges, szükségtelen.

Édes Coralie, Isten áldja meg!

Legyen nyugodt, nem terhelem tovább;

Bár nem tagadhatom, hogy szívesebb

Fogadtatást reméltem nyerni itt.

No jó napot, kedves Coralie! (*indul*)

Coralie. Coralie! (*félre*) Csodálatos!

Már hinni kezdem azt, hogy ismerős ;
 Bár nem tudom, hogyan s honnan lehet?! *(fönn)*
 Kérem, egy szóra még legyen szives. *(Ivánhoz)*
 Te már mehetsz.

Iván (el).

Coralie.

Bocsánat, az imént

Első zavarban oly hideg valék ; . . .
 De többször is megkérdezém nevét,
 S ön oly szokatlanúl, oly meglepőn — —
 Szóval: sehogy se emlékezhetém ;
 Sőt ekkorig sem tudhatom — — —

Oszkár (meghatva). Tehát való! Nem ismer én reám?

(Fájdalmasan). Coralie!!!

Coralie (Oszkárt erősen szemügyre véve, hirtelen fölkiált).

Irgalomnak Istene! Oszkár, ön az?

Oszkár (szótlanul s szemrehányással bólogat Coralie felé, azután kendőjével szeméit törölgetve, nagy fájdalommal)

Ez fáj nekem!

Coralie (felre). Teremtő szent atyám! mivé tevék

E kedves és derék ügyes fiut.

Ez szörnyűség! *(fönn)* de hát való igaz?

(Kaczagva) Nem csal szemem, Oszkár rokon, ön az?

Oszkár. Többé nem Oszkár a nevem, hanem — —

Coralie. Hanem?

Oszkár. Csak frater Blasius.

Coralie. Mi? Blasius!

Oszkár. Igen.

Coralie (felre). Szépen vagyunk *(fönn)* No frater Blasius!

Nem mondhatom, mily végtelen öröm,

Hogy újra látom annyi év után.

Üljön le kérem, foglaljon helyet *(felre)*

Nevessem-e, vagy szánjam, nem tudom.

S egy ily figurát hozzám küldeni,

Irtóztató, esetlen gondolat! — —

Oszkár. Grófnő, én távozom.

Coralie. Ej, mit beszél?

Oszkár. Terhére lenne, mint tapasztalám — — —

Coralie. Dehogy — dehogy —

Üljön le csak, s aztán felejtse el

Azon csekélyke tévedésemet *(leülteti).*

Igy! Most cseveghetünk kedélyesen, *(félre)*
 Kivált ha tudnám, hogy mit és hogyan.
 Nem láttam én még fráter Blasiust,
 S mit kell vele beszélni, nem tudom.

(Mintegy a társalgás fonalát keresve.)

Nos, nos, nos, hát . . . szerencsés útja volt?

Oszkár. Hál' Isten!

Coralie. Most az idő utazni kedvező.

Oszkár. Hál' Isten!

Coralie *(akadozva)*. Az ám! az ám . . . nos és . . . tehát mit is?

Igaz! mamája jól van, úgy hiszem?

Oszkár. Hál' Isten!

Coralie. Szép, szép, no ez nagyon örvedetes *(szünet)*.

Ön is egészen jól van, úgy hiszem!

Oszkár. Hál' Isten!

Coralie *(türelmetlenül)*. No ezt kiállni nem lehet.

Csak már pusztulna a nyakamrul el,

Vagy látogatna meg akárki bár!

Hisz így magam ki nem birom tovább;

Ilyen fajankót én rám küldeni!

Ez már valóba' nagy gorombaság —

(fönn, igen vidám nyájasságot erőltetve és szót keresve)

No lám!.. no lám!.. ki hitte volna ezt? *(eszmét kap)*

S mióta érkezett? Már rég van itt?

Oszkár. Csak tegnap óta.

Coralie. Már tegnap óta! S hozzám csak ma jön!

Ez már ugyancsak nem szép, mondhatom.

Oszkár. Bocsanatot, mihelyt megérkezőm,

Meglátogattam egy barátomat,

Frater Piust, ki most az itteni

Zárdába' működik, mint oktató.

Coralie *(igen vidáman)*. Frater Piust! No az nagyon derék.

Oszkár. Ott fogtak aztán még ebéden is.

Coralie. Ne mondja! még ebéden is, no lám! *(félre)*

Kár, hogy nem fogtak mindörökre ott *(fönn)*

No ez bizony nagyon szép s érdekes *(félre)*

Már nem tudok tovább! Nincs több szavam.

Elmondtam, a mit tudtam mondani.

Csak jönne már akármilyen ismerős,

Hisz így magam megőszülök vele!

Ah ez jó gondolat! — Beszéljen ő —
 Kikérdezem, mint folytak dolgai (*fönn*)
 Nos, kedves e—e—e— hogy is mondják nevét?

Oszkár. Blasius.

Coralie. Nos, kedves Blasius! beszélje el,
 Hogyan s miképen élte napjait,
 Unatkozott a zárda-fal között?
 Úgy-e unatkozott nagyon sokat?

Oszkár. Ah Istenem! soha — azt mondhatom,
 Ott az idő oly gyorsan elszalad,
 Hogy a napot, mint egykor Józsue,
 Szintúgy szeretnénk megállítani.

Coralie. Úgy! és mivel telnék el oly hamar?

Oszkár. Hát olvasás, írás, tanulatás,
 S efféle több elmélkedés nyomán.

Coralie. Az nem nagyon mulattató lehet.

Oszkár. Ellenkezőleg! szerfelett nagyon!
 Hát még a verseny! az mi érdekes!

Coralie. Verseny? hogyan?

Oszkár. Például: én s frater Gregorius
 Versenyre leptünk multkor a felett,
 Hogy melyikünk tanulja meg előbb
 A héber nyelvet; s győztes én levék.

Coralie. Ah! . . .

Oszkár. Grófné a héber nyelven nem beszél?

Coralie. Bizony nem én!

Oszkár. Be kár!

Coralie. Megengedem.

De nem lett volna czélszerűbb, ha tán
 E nyelv helyett egy más előtt tanul?
 Már mint az angolt és a francziát.

Oszkár. Ah Istenem!

Hisz már azon réges rég túl vagyunk.

Coralie. Hogyan?

Oszkár. A francziából már tanár vagyok,
 S az angol én nekem kedvencz tanom.

Coralie. No már ez valóban öröndetes:
 De e szerint nagyon sokat tanúlt.

Oszkár. Csak úgy időtöltésből egy kicsit.
 De most van egy nagyon szép versenyem;

Frater Higin ! no ön nem ismeri,
 Versenyre lépett multkor én velem,
 A tárgya egy szép hősi költemény
 A nagy Capistrán János tettiről.

Coralie. Capistrán a keresztesek
Oszkár. Igen ; dicső tárgy, mondhatom ! dicső !
 S im abba kelle hagyni, fájdalom ;
 Pedig most épen a csatát íram.

Coralie. Hogyan, csatát ? *(kaczagva)* Ön irt egy nagy csatát ?

Oszkár. Igen. Lerajzolám a nagy Hunyad
 Dicső alakját, büszke termetét,
 Miként ül ott habzó fehér lován,
 Mi délczegen, mi méltóságosan ;
 Sötét szemében elhatározás,
 S nemes szívében tiszta honfiláng.
 Megperdül most a dob, a kürt riad,
 Kibomlik az országnak zászlaja ;
 De ah ! a rajta lévő szűz anyánk
 Vonásain emésztő bánat ül,
 S szeméből im könnyecseppek hullanak,
 Mit rémülettel lát a hős sereg,
 S baljóslatán már is csüggedni kezd.
 De ime most Capistrán lép elő !
 A szent barát, a lelkes honfiú,
 És ihletett szavával így beszél :
 Tudjátok-e, mért folynak könnyei ?
 Mert félti e dicső magyar hazát,
 A melynek ő legfőbb védasszonya.
 No rajta hát, nyujtsunk vigasztalást ;
 Haljunk meg, hogy ha kell a kedveért ;
 Ki a hitért hal, az örökre él.
 S föltépi most keblén a szőrcsuhát
 S rohan kitárt kebelével, bátoran,
 Biztos halál, vagy győzelem felé . . .
 És így tovább Itt jő az ütközet.
 De már nem untatom tovább

Coralie (félre). Csodálatos ! Minő egy ember ez !

Mi biztosan beszél, mi lelkesen ;
 Szemébe' tűz, hangján megindulás

(Meghatva) S mi megnyerők az arczvonásai !

(Fönn) Valóban ez nagyon emelkedett
Szép költemény. Úgy látszik, mintha ön
Egészen érzené azt, a mit ír.

Oszkár. És érzem is, grófnő, ah! érzem is;
S ha van a multba' mit irigyenem,
Az semmi más: mint a dicső halál,
Mit az egyháznak fölkent nagyjai,
Például: egy Perényi, Tomori,
Palisna, Móré, Zalka, s még sokan,
Véres csatákon leltek a honért.

Ah, ily halállal halni szép dolog!

Coralie. Hogyan? Tehát ön a csatába vágy,
S a hős borostyánért áhítozik?
Hisz ez magába véve szép dolog:
De hogyha rá kerülne majd a sor,
Hogy a csatán az ágyu-tűz elé
Ki kelljen állnia: mit mondanánk?
Nem szállna el a büszke hősi vágy,
És nem keresne-e sietve majd
A zárda-fal között biztos helyet?

Oszkár (megilletődve). Grófnő! Családom régiős család,
S elődeim nevét nem egy helyütt
Említi a magyar történelem;
De egyikökről sincs megírva ott,
Hogy gyáva volt! S talán rólam se lesz.

Coralie. Ah Istenem, de hát ki mondja azt!
No nézze meg, bizony még félre ért!
Hiszen csak tréfa volt és semmi más,
Nem sérti meg talán?

Oszkár. Oh nem, valóba' nem.

Coralie. Így már helyes; tehát feledjük el (félre)
Oly büszke és nemes, mint ősei. (fönn)
De édes Oszkár, hogyha ön csupán
Komoly dologgal fárad, és tanul,
Megrontja ön magát, s szenvedni fog.
Keresne tán egyéb mulattató
És szórakoztató foglalkozást.

Oszkár. Ah van nekem, van grófnő, az nekem.

Coralie. S mi volna az?

Oszkár. Hát a botanikát tanulgatom.

- Coralie.* No most megint botanikát tanul ?
Oszkár. Csak úgy időtöltésből egy kicsit.
 Oh az nagyon, nagyon mulattató !
 Péter Gregor mellett segédkedem,
 Ő szenvedélyes és tanult fűvész,
 S a szép virágot szörnyen kedveli.
 De fájdalom, tavaly kevésbe mult,
 Hogy össze nem vezett velem nagyon.
- Coralie.* S ugyan miért ?
Oszkár. Régóta már azon ábrándozott,
 Hogyan vehetne egy szép pálmafát ;
 Mivel szegény, és pénze nincs soha.
 No várj csak — gondolám — megleplek én !
 S névnapja ünnepére titkosan
 Hozattam egy nagyon szépet neki.
 No volt öröm ! nem tudta mit tegyen ;
 De ekkor aztán bezzeg jött a baj !
 Az volt a kérdés, hogy minő nevet
 Kapjon mitőlünk e kegyelt növény ;
 Mert mindenik növény, ha ritka szép,
 Külön helyet kap és külön nevet.
- Coralie.* Ah !
Oszkár. Ő azt akarta, hogy Pius legyen,
 De én meg azt, hogy Coralie legyen !
 S így összekaptunk aztán egy kicsit ;
 Mert olyan mormogó természetű *(utánozva)*
 Mit Coralie ! mindig csak Coralie !!!
 Én nem tudom, hogy tégedet mi lelt,
 Akár mi szép, vagy jó van, az neked
 Mindjárt csak Coralie !! miféle az ??
 Nem láttam én szent Coraliet soha.
 No ekkor én szépen elhallgatték ;
 De ő azért rá irta — Coralie !!!
- Coralie (érdeklődéssel).* S miért akarta épen e nevet ?
Oszkár (megdöbbenve, igen nagy zavarba jön, s lesütött szemmel)
 Miért ?
- Coralie.* Igen, miért ?
Oszkár (nagy zavarral maga elé néz, s nem felel).
Coralie. No nem felel ? azt kérdem, hogy miért ?
Oszkár (mindig nagyobb zavar közt mozog).

Coralie. No néma lett? (*megérinti*) Oszkár!

Oszkár (habozva). Én nem tudom — bocsánat — úgy hiszem —

Coralie (félre). Milyen zavart!

Oszkár. E név nagyon megtetszett én nekem!

Coralie (fürkészve). Régóta már?

Oszkár. Azt nem tudom — régóta — úgy hiszem.

Coralie (félre). Hogy elpirult.

Negyedik jelenet. — *Iván. Voltak.*

Coralie. Mi baj?

Iván (tálczán névjegyet nyujtva). A báró.

Coralie (a névjegyet elvéve). A báró, ej most nem fogadhatom.

Mondd, nem vagyok, — mondd, hogy beteg vagyok.

Bocsássa meg, de már ma nem lehet.

Iván (el).

Oszkár (fölugrik). Ah Istenem, grófnő, gyengélkedik!

S én mégis terhelem — megyek — megyek.

Coralie. Dehogy megy! Itt marad s még jó soká,

Én Istenem! Oly rég nem láthatám —

S néhány rövid percz múlva már szalad.

Oszkár. De hisz beteg!

Coralie. Dehogy vagyok; azért üzentem azt,

Hogy háborítlanul magunk legyünk.

No kérem, üljön még le egy kicsit;

S csevegjen még velem; hisz úgy beszél,

Hogy én egész örömmel hallgatom.

Oszkár. Grófnő nagyon kegyes (*leülnek*).

Coralie. De hát ne üljön olyan messzire,

Miként ha tölem félni kellene.

No jöjjön már idebb — így, jól idebb.

Oszkár (a grófnőhez közel ül).

Coralie. Hiszen közel rokonságban vagyunk,

Tehát hideg feszélyre nincsen ok.

Oszkár. Ah, grófnő!

Coralie. Grófnő! Grófnő! Mindig csak így nevez.

Gyermekkorunkban, jól emlékezem,

E czímezés nem volt köztünk szokás.

Csak így: te Oszkár és te Coralie!

- Miért ne lenne most is épen így ?
- Oszkár.* Valóban én azt nem bátorkodám.
- Coralie.* Mert rossz rokon vagy, s többé nem szeretsz.
- Oszkár.* Ne hidd ; a kit szeretni megszününk,
Úgy arra már többé nem gondolunk —
- Coralie.* S te gondolál rám ?
- Oszkár.* Ki másra, mint anyáunra és reád ? —
Midőn a munka fáradalmi közt
Pihenni vágyott lankadt szellemem,
Úgy fölkerestem megszokott tanyám
A zárda egyik csendesebb helyén,
A honnan andalító kép terült
Szemünk elé a messze bércekig.
Ábrándiban itt lelkem elmerült
S behunyt szemekkel láttam kedvesim.
Először jött anyám ! — felém hajolt
És forró homlokom megcsókolá.
Aztán csevegtünk hosszan, édesen,
Mig a szellővel ismét elrepült.
Utána jött el a kis Coralie !
De többször én menék keresni őt
A képzelet csalóka szárnyain ;
S föl is találtam megszokott helyén,
Az ősi kertnek lombos fái közt,
Hol gyermekeveinkben oly sokat
S oly boldogan játszottunk egykoron.
Ő látva engemet, felém szaladt
És játszadoztunk újra vidoson ;
Mint gyermekek futkosva szerteszét,
Téptünk virágot és a szirmait
Egymás fejére szórtuk pajkosan.
Így teltek órák ! — és hidd el nekem,
Ezek valának csendes életem
Legboldogabb, legdrágább percei.
- Coralie.* Szegény fiú, lásd, hogy ha ezt tudom,
Meglátogatlak mulhatatlanul.
- Oszkár.* Hisz ott valál, oh mindig ott valál.
- Coralie.* Hogyan ?
- Oszkár.* Azaz nem így, nem, mint jelenbe' vagy ;
Csupán a kis Coralie volt velem.

Coralie. De még sem értelek!

Oszkár. Hiszem . . .

De hogy kifejtsem e talányt neked,
Be kell előbb egy fő bűnt vallanom.

Coralie. Ugyan! S mi lenne az?

Oszkár. Emlékezel:

Hogy a midőn klastromba indulék,
Végbucsuzásra voltam nálatok.

Ah ez tenálad rég felejtve van!

Coralie. Hogy mondhatod! Sőt jól emlékezem,
Megesókolál, s mindketten könnyezénk.

Oszkár. Valóban úgy!

Coralie. Nos, hát ez volt a bűn?

Oszkár. Oh nem! nem ez! de a mint ott valék,
Forgatni kezdtem egy nagy albumot,
A mely családi képpel volt tele.
A többi közt volt a te képed is;
Természetes mint serdülő leány.

Coralie. Nos aztán?

Oszkár. Nos aztán (*nagy zavarral*). Oh jaj, Istenem!

Coralie. Tovább — tovább —

Oszkár (akadozva). Akkor — — tehát — —

Azon kis képet én elcsentem ám!

Coralie (mosolyogva). Elcsented! — Oh gonosz!

Oszkár (kérve). Haragszol?

Coralie. Nem — nem — no jól tevéd. — Szegény fiú!

Oszkár. Ne is neheztelj! Oh te nem tudod,

Mi volt e kis képecske énnekem?

Ő volt, ki zord magányomat

Velem megosztá mint őrangyalom.

Ő lelkesített, hogy ha lankadék,

S a csüggedőnek ő adott erőt.

Gyakran, ha már leszállt a csendes éj,

S mindenki mély álomba szenderült,

Virrasztva én kis asztalom mögött

Tovább is folytatám munkálatom.

De sokszor elfogyott a tetterő,

Szemem nehéz lőn, s bágyadó agyam

Fölmondta teljesen a működést — —

Nyugodni hát! — de nem! — még nem szabad —

A munka még felényire se kész,
 Fáradtnak lenni szégyen, szörnyűség!
 Hisz még a kis Coralie is viraszt — —
 Elő vevém ekkor kis képedet
 S csevegni kezdtem véle vidoran;
 És ő mosolygott, bájosan, üdén;
 Úgy képzelém, hogy integet nekem,
 Megnyílt kis ajka, s ezt súgá felém:
 No rajta, végy erőt jó Blasius!
 Ne hagyd magad, s jutalmad eljövend.
 S én lelkesültem, nyertem uj erőt,
 Eltűnt a gyengeség, a zsibbadás;
 S boldog valék, végezve dolgomat.

Coralie. Te jó fiú! (*meghatva*) de hát mit is beszélsz?

Oszkár. Untatlak, úgy-e?

Coralie. Nem, nem, beszélj tovább — oly érdekes.
 Aztán mi volt?

Oszkár. Mi ám!!

Egyszer belőle — meg se mondhatom,
 Oly furcsa kis dolog keletkezett!

Coralie. Hogyan?

Oszkár. Egy éjjelen,
 A tisztelendő pater Guardian —
 No mert aludni nem bir rendesen —
 Sétálgatott kívül a csarnokon,
 És látva, hogy szobámba' gyertya ég,
 Betoppan hirtelen —

Coralie. Ah, szörnyűség!

Oszkár (utánozva). Ej, ej — mit látok, frater Blasius?
 Te még is ébren; ah, ne rontsd magad,
 Eredj feküdni, rögtön, édesem!
 Ezt mondva, im körültekintgetett
 S nagy hirtelen szemébe tűnt a kép.

Coralie (tréfusan). Uram segíts!

Oszkár. Biz' úgy! (*utánozva*) Mifele kép ez fili mi!
 Hol vetted, és miért az asztalon?
 Képzelheted rettentő helyzetem!
 Dermedve álltam, mint a köszobor,
 S felelni csak dadogva ezt tudám:

E kép . . . ez . . . kérem pater Guardian !

E kép . . . az én . . . az én . . . édes mamám.

Coralie (kaczagva). Mamád! . . . mamád! fölséges, isteni!

S mit monda rá a pater Guardian ?

Oszkár. Reám meredt, és nagy szemet csinált.

Coralie. S jól megpirongatott ?

Oszkár. Oh nem !

Ő nem pirongat meg senkit soha,

Csak kérni tud, de hidd el énnekem,

Oly szépen és szelíden esdekel,

Hogy sokszor, jó hitemre mondhatom,

Tán jobban esnék a pirongatás.

Nem ! — csak szelíden rám tekintte most,

S mosolygva így felelt :

«Nagyon fiatal mamád van, frater Blasius !»

S én azt hívém, mindjárt elájulok.

Coralie (kaczag).

Oszkár. De azt ma sem tudom megérteni,

Mért a valót nem mertem mondani ?

Coralie. Azt nem tudom. — No, és mi lett a vég ?

Oszkár. Megint a képre néze, s elmerült ;

Majd nyájasan így folytatá szavát :

Tedd el fiam ! — tedd ezt a képet el,

S parancsolom, hogy többet meg se nézd.

Ám egykoron, majd ötven év után,

Midőn arany misédet olvasod,

Állítsd eléd az úrnak asztalán,

S mondj egy imát a lelke üdvéért.

Ezt mondva, nem tudom, de úgy hiszem,

Szemébe könny tolult és távozott.

Coralie. Ki tudja, mennyi fájdalom nyomán.

S a képet eltevéd ?

Oszkár. No hogyne, kérlek ! szót fogadni kell,

Szent eskü van reá, s az nagy dolog !

Coralie. Természetes !

Oszkár. Úgy tettem, a miként parancsolá,

S lezárva szépen egy imádkozó

Könyvembe, — tartogattam gondosan.

Coralie. Ah . . .

Oszkár. De most midőn kijönnöm kellett

Coralie. Most szépen ott felejtéd, úgy-e bár?

Oszkár. De nem bizony! — az volna még a szép!
Elhoztuk ám, most is zsebembe' van,

Coralie. Ne mondd!

Oszkár. Való igaz!

Magammal elhozám, hogy lássalak,
Minő különbség van ma köztetek.

Coralie (sürgetve). No hát mutasd — mutasd, de csak hamar.

Oszkár (előveszi). No nézd, ez az . . .

Coralie (nézegetve). Valóban erre jól emlékezem *(merengve)*

Ah, szép idők, mi messze tűntetek!

(A képet nézve.) Mi egyszerű, minő igénytelen!

S hogy áll *(kaczag)*, hogyan tekint, mi ostobán!

Oszkár (a képhez kap). De kérlek, ez nem ostobán tekint

(a képet el akarja venni).

Coralie. No hát ne vedd el, hadd gyönyörködöm!

(a mint a képet nem engedi, annak hátulja fölfelé esik)

Megállj — megállj — itt hátul irva van.

Oszkár (ijedve). Nem, nem! ne bánts — azt meg nem engedem.

Tenéked azt olvasni nem szabad!

Coralie. No szép! Nagyon derék! Te e szerint

Olyasmit irtál össze itt

Oszkár. Oh Istenem! Valóban semmi rossz —

Hanem

Coralie. Hanem?

Oszkár. Csak gyermekes idétlen semmiség.

Coralie. Nos ép azért

Miért ne volna hát olvasható? *(olvas)*

«Be sem fejeztük még gyermekjátékaink',

Már elszakíta tőled végzetem,

Te indulál az élet dús virányain,

Sötét lemondás háza nyílt nekem.

De jól van így; minden gyönyör legyen tied,

Én földi jóra nem áhitozom,

Csapongj te élvezet között, mint kis madár;

Majd én helyetted itt imádkozom.»

(Mélyen megindulva elfordul, könnyelt szemeit lopva megtörli, aztán

Oszkár felé fordul)

Édes Oszkár!

(Reszkető hangon, s kezét Oszkár kezére téve, felé hajol).

- Oszkár.* No úgy-e semmiség, s most megnevetsz?
 Aloysius fraternek olvasám,
 Ő is leszólta, és azt mondta rá,
 Hogy gondolatszegény, hatása nincs.
- Coralie* (fölkáll s kezét szívére nyomva). Ej dehogy nincs!

Ötödik jelenet. — *Iván* (belép).

Iván (jelentve): Az ékszeráros kerü méltóságodat

- Coralie.* Kipusztulj ám most, hogy ha jót akarsz!
 Ma senkinek, de éppen senkinek —

(hallgatva sétál, majd ismét a képen lévő verset olvassa)
 mély érzelemmel)

«Majd én helyetted itt imádkozom!!!»

- Oszkár.* Nagyon is köznap! — Aloysius
 Azt véli, hogy . . .

Coralie (érzelemmel). Ej mit! Aloysius nem érti ezt!

- Oszkár.* De kérlek édesem!
 Ovidot és Homért tanítja ő!

Coralie. No mindegy! (érzéssel) Ezt nem érti.

(Ismét Oszkár mellé a pamlagra visszaül, szünet után)

Már elhozattad a málháidat?

- Oszkár.* Ide?

Coralie. Természetes.

- Oszkár.* Hogyan lehettem volna vakmerő
 Azt tenni édesem? Frater Pius
 Megengedé, hogy nála hagyhatom.

Coralie. El kell hozatni; — és hogy rendbe jöjj,
 Szobáidat ma még berendezem!

- Oszkár.* Hogyan? te nálad itt!

Coralie. Terhedre van talán?

- Oszkár.* Oh Istenem, dehogy! . . . hanem neked!
 Az nem lehet. Talán Piushoz . . .

Coralie. Lépést se megysz, hanem maradni fogsz,
 Ezt jó anyád is így kívánja meg,
 Ő irt nekem, közölte terveit:
 Akarja, hogy addig körömbe' légy,
 A míg a nagy világot megszokod.
 Aztán (kelletlenül) úgy gondolom . . . megházásít.

- Oszkár.* Kit? engemet?
- Coralie.* No hát!
- Oszkár.* Ah Istenem! Mi furcsa gondolat!
- Coralie.* Ugyan miért? Nagyon természetes,
Te a családnak végső tagja vagy,
Kihalni csak nem engeded talán?
- Oszkár.* Ily áldozatra képes nem leszek.
- Coralie.* Mit, áldozat? *(csípősen)*
Ugy félted a függetlenségedet?
- Oszkár.* Oh nem, ne érts balul;
Hisz a lemondás nálam megszokott.
- Coralie (élesen).* Hogyan, lemondás? Ha — ha — ha —
Előtted a házasság e szerint —
Lemondás!! Ah no — szép — nagyon dicső.
- Oszkár.* Igen, lemondás, és pedig föltétlenül!
Lemondás minden oly gyönyör felől,
Mi a családi élet kis körén
Csak egy vonallal is tovább esik.
A férjnek és atyának egyaránt,
Szerintem, egy világa van csupán:
A házi tűzhely és azt környezők;
E házi tűzhely lángjain kívül
Számára nincsen éltető meleg,
Nincsen törekvés, büszkeség, öröm,
S ha van, az bűnös és balvégzetű.
- Coralie.* Hogyan?
Nincsen törekvés, büszkeség, öröm?
De hát a hír, a név, a hatalom,
Egy szóval minden, a mi tündököl,
S a mit gloirenak mond a nagyvilág,
Előtte mind csak megvetett legyen?
- Oszkár.* Nem!
Megszerzi mindazt, ám csupán azért,
Hogy majd övéi közt oszthassa szét;
Ha hírre-névre kap s babért arat,
Büszkén mutat nejére s így kiált:
Ez lelkesíte, ő adott erőt,
Övé az érdem, és a hódolat;
Magas tekintély, hír, uralkodás
Előtte semmi másra nem való,

Csak arra, hogy annak sugáriból
 Dicsfényt teremtsen nője homlokán.
 S így végre minden, mit gondol, müvel
 S imádkozik, e szón központosul :
 Calád! . . .

Coralie (elmerengve). S jutalma ennyiért?

Oszkár. Család!

Coralie. És ez elég?

Oszkár. Elég; — mivel magába' tartja e
 Fogalmat: — hű nő s gondozó anyja!

Coralie. Csodálatos! Kitől tanultad ezt?

Oszkár. Kitől tanulja meg a bérczi sas,
 Kitől a rengetegnek vadjai
 S a végtelen tengernek szörnyei?
 Tanítja őket életösztonük.

Jaj annak, grófnő, és övéinek,

Ki ehhez oktató tanárt keres.

Mert ezt tanulni ép úgy nem lehet,

A mint lehetlen megtanítani!

Coralie. Igaz! nagyon! — nagyon igaz! (*magában elmereng*),
 A házas élet és családi kör

Igy tartva fönn, egy égi üdv lehet. (*fönn*)

S te ezt így gondolod, s így tartanád?

Oszkár. Természetes.

Coralie. De hogyha így van és így érezed,
 Mért nem sietsz elérni e gyönyört?

Oszkár. Grófnő!

Az ily kötés alapja: vonzalom,
 S viszonzott érzelem lehet csupán.

Coralie. Nos aztán?

Oszkár. Tekints reám! Ugyan ki volna az,
 Ki en irántam birna érzeni?

Coralie. Miket beszélsz te itt? Miket beszélsz?
 Ki volna?!

Oszkár (érzékenyen). Ah Coralie!!!

Midőn a csendes zárda-fal közül

Az ősi házba visszaérkezém,

Rohantam a legjobb s legédesebb

Anyának csókkal hintni lábait.

De ő meglátva engem, fölsikolt,

S kétségbeesve, rémület között
Zokogva távozott!

Coralie (meghatva). Nem jól tevő . . .

Oszkár. Oh Coralie!!

Nagyon silány, s nagyon érdemtelen
Lehet személyem és egész valóm,
Hogy jó anyám csak sirva lát viszont;
És még te is, ki egykor kedvelél,
Most ime gúnykaczaj között fogadsz?

Coralie (szörnyűködve). No ez megörült! — Hát ki tette azt?

Oszkár. Tagadhatod?

Coralie. Tagadhatom bizony, — és . . .

Oszkár (közbeszól, feddőleg). Coralie!

Coralie (meghatva). Igaz, — megvetni tudnám enmagam,
Ha most csak egy ígét is mondanék,
A mely nem hű szívem sugallata;
Hiszed?

Oszkár. Hiszem!

Coralie. S meg tudsz bocsátani, ha nyílt leszek?

Oszkár. Coralie!

Coralie. Adj rá kezet!

Oszkár. Oh Istenem! fogadd! *(kezet ad)*

Coralie. Nagyon helyes! de a dologra most!
Lásd, édes Oszkár, nem tagadhatom,
Hogy a midőn most újra láttalak,
Csodálkozásom szerfölött kitört.
S most kezdem érteni, hogy jó anyád,
Ki folyton a magas körökben él,
Igy látva meg fiát, csak könnyezett.

Oszkár. De hát miért, az égre hát miért?

Coralie (gyöngéden). No édes Oszkár, csak tekints körül,
Az Istenért! Hogyan nézesz te ki?

Oszkár. Bocsáss meg, édesem, nem értelek!

Coralie. Egész valód, ruhád! — ez öltözék . . .

Oszkár. Egészen új, s kimondva a valót,
Csakis a kedvedért csináltatám!

Coralie. Kedves vagy! — Ámde látod, édesem,
Nem ily szabásra kellett volna ám!
Minő kabát!!!!

Oszkár. No kérlek, azt hiszem, elég szolid!

- Coralie.* S eléggé hosszú is! hisz jó rokon,
Ebből akár ket frakkra is kijut!
- Oszkár.* Mit frakkra? frakkra? édes Coralie!
Csak nem fogok tán frakkot ölteni?
- Coralie.* Ki tudja?!
- Aztán az égre kérlek, már mi ez?
A lábadon mi van?
- Oszkár.* Hát — hát — mi volna más? A lábbelim —
- Coralie.* Biz' az! — Valódi lábbeli, — hiszen
Felét is árendába adhatod!
- Oszkár.* Kényelmes egy kicsit, — de jó erős!
- Coralie.* Hiszem! — Hiszem! — Talán vízmentes is.
(*Körülnézi s megrántja nyakkendőjét.*)
Hát ezt az éktelen nagy keszkenőt
Ugyan ki csavargatta föl reád?
- Oszkár.* Hát ezt biz' én magam! — Egyébiránt
Kendőkötésbe nincs gyakorlatom.
Mert a csuhához nálunk nem szabad,
Nálunk csak úgy — egészen pusztá nyak!
- Coralie.* Csinos lehet!
Azonban ez még elviselhető!
De a hajad! — Hajad — boldogtalan (*ridobbant*).
Lekoppasztatni hogy meréd fejed?
- Oszkár.* Mert szándokomba' volt, hogy nem soká
Föltétetem a tonsurát reá.
- Coralie.* Mi az?
- Oszkár.* No hát midőn emitt a fejtetőn
Kiborotválják szépen gömbölyűn,
Úgy akkorára, mint egy lázsiás.
- Coralie.* Elvárlak ám vele! . . . No merd csak azt! . . .
(*Síró hangon*) Jaj, jaj — nekem! Hová legyek veled?
(*Erélyesen*) De nem maradhat egy perczig tovább.
(*Rákiált*) Megváltozol, ma még ujjá leszesz,
Hisz társaságba, emberek közé
Már így lehetlen, hogy bocsássalak!
- Oszkár.* Hisz én nem is kívánok, édesem!
- Coralie.* De lenni kell, anyád akarja úgy,
Im itt van a levél, a melyben ő
Én nekem ad téged, föltétlenül.
Most én vagyok mamád s te szót fogadsz.

- Mit mond a tíz parancsolat?
- Oszkár.* Örömmel édesem, de légy te is
Hozzám kegyes, s ne kívánd tölem azt,
Hogy házasodjam!
- Coralie.* No már pedig kívánom, érted-e?
- (Hirtelen mintegy kellemetlen gondolattól meykapatva.)*
Azaz hogy voltakép nem én magam,
Anyád akarja, ő parancsolá, *(izgatottan)*
Ő néki sürgetős oly szerfelett,
Sőt meglehet, ki is szemelte már
Nyakadra a tündéri szép arát!
(Mind izgatottabban, gyorsan föl- s alájár.)
Csak rajta — rajta — hű bele Balázs!
Mit bánom én, engem nem érdekel . . .
Csak aztán leljen is hozzád valót,
Ki majd megértse szived vágyait,
Felfogja majd magasztos szellemed,
S követni bírja szárnyalásait.
Találjon olyat, ámde én ugyan
Magam belé avatni nem fogom!
- Oszkár.* Te most haragszol, édesem,
- Coralie.* Dehogyan haragszom! — Volna is miért?
De bánt, hogy ily meggondolatlanul,
Olyan dologba üznek, hajtanak,
A mely utóbb romlásod is lehet.
- Oszkár.* No lásd, magad bevallod úgy-e most,
Hogy e dolog romlásom lenne csak?
- Coralie.* Nem mondom én, hogy okvetetlenül
Úgy fog kiütni; mért is mondanám?
De néked is legyen majd több eszed,
S ne hagyd magad vezetni, mint a vak;
Elég okos vagy, és elég ügyes,
Szemeld ki azt, ki érdemes reád!
- Oszkár.* Igen, de hogy tegyem?
- Coralie.* No hogy tegyem! — tekintgess hát körül;
S ne messze menj, keresgélj jó közel,
Nagyon közel . . . csak így . . . magad körül.
- Oszkár.* De mit találhatok magam körül?
- Coralie (bosszusan).* No mit találhatok magam körül!
Hiszen barátom, hogyha így beszélsz!

Oszkár. Másképp hogyan beszéljek én, szegény,
Tapasztalatlan zárda embere,
Ki ezt a nagyvilági életet,
Szokást, modort, épen nem ismeri —
S tanulni azt nem is szándékozik?

Coralie. Igen, de . . .

Oszkár. S ugyan mi célra is; talán azért,
Hogy a nyakára kössem föl magam
Egy nőnek, a ki csak pirulni tud
Az ily ügyetlen férjnek oldalán!
Oh nem, az nem lehet! Bocsássatok,
Bocsássatok tehát, hadd távozzom
Örökre, a szűk zárdafal közé!
Hisz ott az én helyem, s ott fölfelelem
Életnyugalmamat.

Coralie (érzékenyen). De hát anyádat nem sajnálod-e,
Holott tudod, hogy még csupán te vagy . . .

Oszkár. Kinek tekintetére könnyezik! — Tudom!

Coralie. Ej, az csupán az első pillanat
Okozta félreértés műve volt;
És engem Oszkár, hát még engem is
Képes leendesz majd felejtetni?
Írántam ennyi szíved volna csak?

Oszkár. Írántad! — Oh, hiszen te nem tudod!

Coralie. Mit?

Oszkár. Azt meg nem mondhatom *(félíg magában)*
Különben ő azért velem marad.

Coralie. Veled? de ki?

Oszkár (a kis képet erős szenvedélylyel fölmutatva). Ez itt!

Coralie. Ej add ide; miféle balgaság!
Egy ily idomtalan vásott gyerek
Az is csak föstve van *(hozzá kap)* No add ide!

Oszkár (a képet védve, szenvedélylyel).

Nem — nem, ne bánts, mert ezt nem adhatom!
(Merengve) Egyetlen emlék, drága sírvirág,
Alatta nyugszik egy kihalt remény.

Coralie (mélyen meghatva fölkiált, Oszkár kezét megragadja).

Oszkár!

Oszkár. Oh hogyha élne, s szólni tudna ez,
Hahogy pihegne itt e kis kebel,

S érezni tudna ott belül a szív,
 Ugy ő megértené majd lelkemet,
 És nem pirulna gyengeségimen !

Coralie (gyöngéden feléje hajol, szeliden susogva).

Hisz él, — beszél, — mozog, *(érzéssel)* és érez is !
 Mért nem födöd föl néki titkodat ?
(Unszolva) Beszélj vele !

Oszkár. Kivel ?

Coralie. No hát kivel ?

Oszkár. Bocsáss meg, édesem, nem értelek.

Coralie (karját Oszkár karjába fűzi enyelegve)

Nem érted, úgy-e ?

Oszkár. Valóba' nem !

Coralie. Valóba' nem !

(Egy ideig Oszkár szemébe mosolyog, majd fölkaczag, Oszkár arcát tréfusan meglegyintve.)

Eredj, eredj — te — Blasius ! *(Elfordul)*

Oszkár. Azt mondod, él ! — s födözzem föl neki !

De hát kinek ? *(eszmétől megkapatva)*

Ha csak — *(fölkialt)* Ah, Istenem !

Mi gondolat — talán ! — Ah úgy van . . . úgy —

(Magán kívül) Coralie !

Coralie. Mi az ?

Oszkár. Egy gondolat ! Csodás egy gondolat !

A mely bejárta most agyam — s szívem.

Coralie (élénken). Jól van !

Nagyon helyes, csak mondd ki hát hamar.

Oszkár. Tudd meg tehát, tudd meg *(elragadtatással)*

Hogy én — *(akadozva)* hogy . . . én . . .

Coralie (nőgatva). No most tovább — hamar, hamar, tovább !

Oszkár. De nem merem —

Coralie. Tudtam ! *(szünet után)* hát olyan rossz ?

Oszkár. Nem az, hidd el, de lásd, én nem merem —

Coralie (boszúságot mutatva). Hát tartsd magadnak !

Oszkár (kitörve). De hisz

Az életem függ tőle, hogy te tudd !

Coralie (tréfusan). Akkor hát mit tegyünk ?

Oszkár. Találd ki, kérlek, nélkülem, magad !

Coralie. No persze !

Oszkár (könyörögve). Az nem lehet ?

Coralie. Bizony nem az, fiam!

Oszkár (rimánkodva). De hát sehogy sem?

Coralie. Sehogy sem ám!

Oszkár (síró hangon). Világnak minden kincseért se nem?

Coralie. Se — nem — se — nem!!

Oszkár (nagy resignációval). Akkor hát vége van.

Coralie (mosolyogva vállat von). Én nem segíthetek.

Oszkár. Teljek be végzetem!!

(Kétségbeesve megragadja Coralie kezét.)

Isten veled! *(mely fájdalommal)*

Oh mindörökre hát — Isten veled!

E földön már mi nem találkozunk!

(Fuldokolva) Légy boldog, és felejts el engemet!

Coralie. No jó! no jó!!

De hát azért ne fuss el oly hamar.

(Pajkosan) Ki tudja, hátha még ez ügyben is

Eligazodhatunk szép csöndesen? *(Előre vezeti).*

Na jöjj csak — állj elé — s szemembe nézz!

Igy! látod? *(Oszkár arcát magával szembe fordítja)*

Igy! — Na most beszélj velem

Szépen, bizalmasan és bátoran!

Akarsz?

Oszkár. Igen.

Coralie. Nagyon helyes!

Hát úgy tapasztalom, hogy egy titok

Szorítja szivedet! Nem úgy van-e?

Beszélj!

Oszkár (fejével igent int).

Coralie. Nem mersz felelni? Hej fiu — fiu!

Rosszat gyanítok én igen nagyon.

Talán bizony szerelmesek vagyunk?

Mi?

Oszkár (ijedten). Nem — nem az — —

Coralie (rákiált). Hazudsz!

Oszkár (magát megszegyelve). Bocsáss meg!

Coralie (tréfásan fenyegetve). Az nem szabad!

Tehát szerelmesek vagyunk — hogyan?

Igen vagy nem? — Felelj!

Oszkár (nagy küzdelem után). Igen!

Coralie. No jó! *(felre)*

Hál' Isten, a felén már túl vagyunk.

Most hát tovább *(fönn)* Nos és ki légyen az ?

Na most felelj ! — Hazudni nem szabad !

Ki légyen az, no mondd ki hát hamar.

Oszkár. Hogy újra megnevezz ? *(kétségbeesve)* Nem, nem soha !

Et si fractus illabatur orbis !

Coralie. Ej ne beszélj ám most itt heberül,

Mert úgy nem értelek !

Oszkár. Nem ! nem ! gúny tárgya többé nem leszek !

Elég volt egyszer is !

Coralie. Beszélj vele ! *(Félre, kacagva)*

De mégis érdekes egy ilyen Blasius.

Most mit tegyek ? Világgá megy utóbb !

(Hirtelen) Ah ! ez jó gondolat ! — Talán segít.

(Fönn) Haragszom rád, tudod ! — Hát illik ez ?

Oszkár. De Coralie, hidd el, hogy nem lehet.

Coralie. No várj, gondoltam egyet, ez dicső !

Hát sugd meg *(a képre czéloz)* annak ott.

Oszkár. Kinek ?

Coralie. A kis Coralienak ! — No vedd elő !

Oszkár (habozva). De hát . . . hisz az . . .

Coralie. Természetes ; magad mondád előbb,

Hogy véle közlöd minden titkodat,

Hát ezt ne tudja meg ! Az bántaná.

No rajta hát, hamar, csak vedd elő !

Oszkár (a képet előveszi). De én nem értelek.

Coralie. Csak add ide. No nézd, miként mosolyg,

Már várja ám a vallomását !

Oszkár (fölvidulva). Jaj Istenem, de milyen furcsa lesz.

Coralie. No persze furcsa lesz . . . előre hát !

Oszkár (vonakodva). Igen, de . . .

Coralie. Ej semmi de, mert meg kell lennie.

(Oszkárt kezénél fogva az asztalhoz vezeti.)

No jer ! Hogy is szokás ! Szépen leülsz ?

S az asztalodra őt eléd teszed ?

Oszkár. Igen !

Coralie. Nagyon helyes, hát ülj le csöndesen ;

Ez meg csak álljon itt szokás szerint.

(A képet elő akarja állítani, de az nem áll meg.)

Csakhogy nem áll ám meg a kis daczos,

Bizony nem ez! — Se baj! Én majd fogom.

(*Oszkárrel szembe ül, s a képet arcza elé tartja.*)

Na jól van így? Már most beszélj velem!

Oszkár. Igen de — (*habozva*) nem tudom . . . hogyan . . .

Coralie. Kell kezdeni? Na majd ő kezdi hát!

De most figyelj; s aztán szépen felelj:

(*Igen vastag hangon utánozva.*)

Mit hallok én, mi fili Blasius!

Te rólad azt híresztelik —

Oszkár. Bocsáss meg édes, a kis Coralie

Nem ily kemény basszus hangon beszél!

Coralie. Vagy úgy! Vagy úgy! — pardon,

Azt gondolám, a páter Guardian.

De hát beszéljen a kis Coralie (*gyermekhangon*)

Te Blasius! — hallod te Blasius,

Azt mondják, hogy szerelmes vagy nagyon!

Igaz?

Oszkár (*habozva*). Jaj Istenem!

Coralie. Mért nem felelsz, vagy azt hiszed talán,

Hogy én haragszom e szerelmedért?

Ah mentsen ég!.. Azért csak mondd ki hát.

Beszélj hamar (*sírva*) vagy én mindjárt sirok!

Oszkár. Ne sirj, ne sirj!

Bevallom inkább, bár mi vége lesz!

Coralie. Tehát neve?

Oszkár (*nagy küzdelemmel*). Neve? . . .

Coralie. Neve? . . .

Oszkár (*a legnagyobb izgatottságtól reszkető hangon*).

Ne—ne—ne—neve!

Coralie (*erősen rákiált*). Süsd ki már!

Oszkár (*ijedten elkiáltja magát*). Coralie!

Coralie (*hirtelen föláll, az asztalon át Oszkár felé hajlik*).

Igazán?

Oszkár (*rémülten fölugrik s tovább megy*).

Most vége van! mindennek vége van!

Coralie (*szelíden hozzá közelít*).

Komoly való volt most ezen szavad?

Oszkár (*kezeit összetéve*).

Oh Coralie! Ah ölj meg e helyen!

Csak ne csufolj s gúnynyal ne szégyeníts.

- Coralie.* Az égre nem!
S te vétkezel, ha rólam ezt hiszed!
- Oszkár.* Meg tudsz bocsátani?
- Coralie.* Szivemből! — Im fogadd rá jobbomat.
- Oszkár.* Oh Istenem!
- Coralie (ráhajol).* Lásd Oszkár, ezt az ég akarta így!
Érzelmünket ő vezérelé:
Vegyük tehát, a mit kegyelme ad!
- Oszkár.* Igaz! való! de úgy-e bár *(reszketve)*
Te még azért a nőmmé nem leszel?
- Coralie.* Leszek!
S az ég nagy Istenére esküszöm,
Örökre hű, és híven gondozó.
- Oszkár.* Ez álom!
- Coralie.* Boldog valóra ébredés.
- Oszkár.* Oh Coralie! *(kétségbeesve)* de nem! hisz nem lehet!
- Coralie (feddő hangon).* No már megint?
- Oszkár (leverten).* Pirulni szüntelen! egy élten át!!
Az ily esetlen férjnek oldalán!!!
- Coralie (mosolyogva).* Csak bízd reám!
Majd én azon fogok segíteni.
- Oszkár.* De hát hogyan?
- Coralie (enyhelegve megsimogatja Oszkár arcát).*
Egy évre majd utazni elmegyünk;
Csak ismeretlenül, így párosan,
Bizton hiszem, hogy az elég leend.
S egy év után büszkén és boldogan
Fogom kimondani: Lássátok férjemet!
- Oszkár.* Ah Coralie! Légy hát őrangyalom,
Légy hát vezérlő csillagom! *(Coralie lábaihoz borúl.)*

SZIGETI JÓZSEF.

E G Y Á L O M K É P.

Elhúnyt nőm emlékére.

Hogyan ?! Hisz karjaid közt pihenek,
A régi bájjal enyelegsz velem,
Varázs-szavadra messze tüntenek
Rémképeim s a lázas küzdelem.
Még sem való, oh nem való tehát,
Hogy elvesztettünk volna, kedvesem!
Szent áhitattal nézek im reád,
S mint mindig, arcod mosolyát lesem.
Oh hála Isten, hogy csalt tudatom —
Mit szenvedék, azt el nem mondhatom.

Rögeszme volt-e, mely mint fergeteg
Sodort magával zordon téreken,
Vagy álom, melylyel küzd a lázbeteg
A félig ébren töltött éjeken ?!
Nem sejthetem, mint szállt meg a tudat,
Hogy ott pihennél mélyen föld alatt;
A szív csak érez, lángol, nem kutat,
S agyamnak gondolatja sem maradt,
Levert, lesujtott kínos tudatom —
Mit szenvedék, azt el nem mondhatom.

— És mégis, mintha most is hallanám
A végső párbeszédet köztetek,
A jajkiáltást: «Oh anyám, anyám!»
S az elhaló szót: «Isten veletek!»

S nem adva önmagamnak is hitelt,
 Kerestelek, ne kérdezd : merre, hol ?
 — Az izgalom, oh nézd, hogy megviselt —
 De hasztalan, nem leltelek sehol.
 És vad rohammal tört ki bánatom —
 Mit szenvedék, azt el nem mondhatom.

Meg-megjelentem gyermekid között,
 — Hisz ez volt rendes, megszokott tanyád —
 De nálok minden gyászba öltözött,
 Jelezve tán az eltűnt, jó anyát ?!
 Majd felkutattam kertünk árnyait,
 Hol annyiszor csevegtünk édesen,
 Az éj kibontá immár szárnyait —
 S te mégse', megse' jöttél édesem !
 És felviharzott újra bánatom —
 Mit szenvedék, azt el nem mondhatom.

A férfi-lélek oly komor, rideg,
 Mint télen a mogorva láthatár ;
 Az élet, a mit elnyom fagy, hideg,
 A szép tavasznak mosolyára vár.
 De nálam elenyésztek a jelek,
 Melyek derűnek hoznák jóslatát,
 Mióta elvesztettnek hittelek :
 Lelkem mosolygó napját, tavaszát !
 Csak egy maradt hű hozzám : bánatom —
 Mit szenvedék, azt el nem mondhatom.

Mi szép, egy jobb jövőért küzdenünk !
 Alkotni, hol majd minden romba dült !
 S mily magasán dobog fel kebelünk,
 Ha egy-egy alkotásunk sikerült !
 De küzderőnk hanyatlík, fogy, enyész,
 Ha ihletét nem kapja töletek,
 És a siker jutalma úgy egész,
 Ha a babéron ott rezg könnyetek.
 És ezt gyászolta benned bánatom —
 Mit szenvedék, azt el nem mondhatom.

S fáj az, midőn a sors utunkba vág,
 Vagy fáradalmas munkánk sikerét
 Irigység, ármány és a butaság
 Otromba kézzel dulja, tépi szét;
 Barátság? . . . túljár völgyön és hegyen,
 Nincs kéz, mely lesímítsa homlokunk'
 S a lázzal égő sebre írt tegyen,
 A melyet itt benn titkon hordozunk!
 E kez hiányát sínyle bánatom —
 Mit szenvedék, azt el nem mondhatom.

Feledni búmat útra távozám,
 Elindulék leverve, szótlantul;
 Nem volt, ki csókot, áldást hintne rám,
 S a honvágy nem jött útitársamul,
 Az otthon szent varázsa elveszett,
 S hol egykor annyi boldogság lakott,
 De nélküled kietlen, pusztá lett,
 Remegtem újra látni e lakot,
 És nyomról nyomra kísért bánatom —
 Mit szenvedék, azt el nem mondhatom.

Mint vad, melyet fegyver golyója ért,
 S futással attól menekülni vél,
 Bolyongtam én is, azt sem tudva: mért?
 Mint a ki többé nem hisz, csak remél.
 De sorsom, bár kerültem százfelé,
 A szökevény fogolynak sorsa lön,
 Ki, hogy nyugalját ott künn nem lelé,
 Zord börtönébe önként visszajön.
 S magammal hoztam régi bánatom —
 Mit szenvedék, azt el nem mondhatom.

Mi sürgés-forgás, mily öröm zaja,
 A mely a visszatérőt fogadá!
 Körülrajongta nagyja, apraja,
 Ez ajka csókját, az kezét adá.
 Úgy volna minden, mint volt azelőtt!
 Mohó szeme csak téged nem talál!
 Csak te nem jöttél üdvözölni őt!
 Oh te kegyetlen, mondsza, hol valál?

Miért nem altatád el bánatom? —
Mit szenvedék, azt el nem mondhatom.

Tündér gyanánt, kit gyermek álma szőtt,
Ki folyton tért és alakot cserél,
Meg-megjelentél szemeink előtt,
S a másik perczen ismét eltűnél.
Távol ködében többször láttalak,
Örömtől rezgett minden idegem,
Rohantam, hogy ölembe zárjalak,
S — előttem állt egy büszke idegen!
És új rohammal tört ki bánatom —
Mit szenvedék, azt el nem mondhatom.

Köröttem halkán, *félve* suttogák,
Hogy haza járnál éjnek idején.
Oh bár valót regélne a világ,
Hogy még csak egyszer láthatnálak én!
Hogy kérjelek: jér nappal is közénk,
Habár mint vendég, ki jöhet, mehet!
De *félni* attól, a kit szereténk,
Ez lázadásba hozta szívemet,
S még súlyosabbá tette bánatom' —
Mit szenvedék, azt el nem mondhatom.

Hánykódva így kétség s remény között,
Utam a gyász honába tévedett,
S mit vakmerő kéz oda föltűzött:
A sírkeresztben láttam nevedet.
Ah szörnyű végzet! A mely egykoron
Lelkem öröme villanyozta fel,
Mit imaként hordoztam ajkamon,
E név most rémülettel tölte el!
S szilaj viharként tombolt bánatom —
Mit szenvedék, azt el nem mondhatom.

Mit ért nekem, hogy föltaláltalak,
Hogy hozzád végre oly közel valek?!
A tér közöttünk pár arasnyi csak,
De áthidalhatatlan, mint az ég.

Hiába hivlak «oh nőm, drága nőm!»
Ijesztő csendes, néma az a hant;
Sírodba jutnom — elhagyott erőm,
Csak szellemem fért hozzád ott alatt,
És ott virrasztott hiven bánatom —
Mit szenvedék, azt el nem mondhatom.

És mily kegyetlen veled a halál!
Magadra zárt itt egyes-egyedül,
Ki életedben boldog úgy valál,
Ha kedvesid csoportja vett körül.
De mégse vagy magad! Mit zaklatott
Szivem e földön neked köszöne,
Mind mind sírodban nálad vannak ott:
Reményem s éltem minden öröme!
Ekként keserge méla bánatom —
Mit szenvedék, azt el nem mondhatom.

De hála Isten! A mi üldözött,
Csak álomtünemény volt, nem egyéb,
S e remálomból karjaid között
Ébredni jobb valóra, — oh mi szép!
Ki vést vihart kiállott emberül,
A vak, ha napja újra felragyog,
A ki hajótörésből menekül,
Nem boldogabb. mint mostan én vagyok.
Feledve, eltemetve bánatom —
A kéjt, mit érzek, el nem mondhatom.

Hogy mint szeretlek, azt csak most tudom,
Hiszen csak az valódi kincs nekünk,
A mi veszőben volt már féluton,
S nem feltjük azt, mit el nem veszthetünk.
Jobb csillagom akarta így talán,
Hogy átérezzem: benned mit adott;
Mert szebb az ég is zivatar után
És fényesebbnek látjuk a napot.
Mint pára oszlott, tűnt el bánatom —
A kéjt, mit érzek, el nem mondhatom.

Oh szólj! beszélj! Ne azt: Szeretsz-e még?
 E szó közöttünk ritkán szerepelt,
 S ha sors csapási néha felveték,
 Hűséged e kérdésre megfelelt.
 De szólj, hogy elmerengjek újlag
 E kedves ajkak bűvös dallamán —
 Úgy hangzik az fülembé, mintha csak
 Az ég örömenéjét hallanám,
 Mely messze, messze üzi bánatom —
 A kéjt, mit érzek, el nem mondhatom.

S elég lesz szép szemeddel inteni,
 Ha kimerült vagy elfogyott szavunk,
 Megszoktam abból mindent érteni
 Még akkor is, ha mélyen hallgatunk.
 Az ég üté fel benne sátorát,
 Mert meg van napja, meg van éjjele,
 Az éltet — ez álomba ringat át,
 S ez álom üdvösséggel van tele.
 Számúzve van emészto bánatom —
 A kéjt, mit érzek, el nem mondhatom.

Igen, a legszebb tündér-álom ez,
 Melyet öledben *ébren* álmodom,
 Köröttem minden semmiségbe vesz,
 Csak egyet érzek: ajkam' ajkadon
 S a szív és lélek édes mámorát,
 A melyben a menny titkos üdve van.
 Karolj, karolj, ah, még szorosbban át!
 Így véllek én csak birni biztosan!
 Hisz boldogságom csügg e tudaton —
 A kéjt, mit az nyujt, el nem mondhatom.

— — — De hova tűntél, mint egy árny-alak?!
 Kegyetlen tündér játszik így velem?
 Azt hittem, karjaim közt tartalak,
 És im — a semmiséget ölelem!
 Elöttem új táj, zagyva képletek! . . .
 Oh vissza hozzád! — — De e mélyedés! . . .
 És szárnyam elzüllt, nem bir . . . sülyedek! . .
 Csak álom volt hát . . . s ez az ébredés!

És ónsúlyával elnyom bánatom —
Mit szenvedek, azt el nem mondhatom.

HORVÁTH BOLDIZSÁR.

A TUDOMÁNYOS ÁLLATTAN KÜLFÖLDÖN ES MAGYARORSZÁGON. *)

Járt hosszú talárban, hordott ősz szakállat és kopasz főt, s a gyermekek újjal mutattak reá. Rettegve az emberi társaságtól, kereste a magányos utakat, vagy poros czellába zárkózott és körülvette magát bűvös jelvényekkel, melyekben maga hitt legkevésbbé, de a melyek tekintélyének nem kis részét alkoták. Itt élt, isten és ember előtt haszontalanul, mint a tehetetlenségnek papja; így gyötrődött, ha volt lelkében vágy az igazság után, így nevette a világot, ha a magához hasonlóknak többségével együtt, közönséges csaló volt, a ki józan észszel eszelősként viselkedett, hogy bölcsnek tartsák. Az ő mindensége néhány színevezetett foliáns; az öröksívár föld, a melynek termékenyítésén munkálkodott, a chimærák birodalma; szerszáma ronda lombik, vakon született messzelátó és minden, a mi haszontalan lomnak a furcsaság értéket adott, Előtte természet és emberi lélek zárt könyv maradt; tagadott mindent, a mit nagyhangú mondásokba nem szedtek a régiek, a kiknek porára esküdött.

Jár a legújabb divat szerint, kerülve, a mi föltűnő és nyájas viselkedéseért bizalmas iránta még a gyermek is. Szeret az emberek közé vegyülni, szenvedéseik elől nem zárkózik és örömeikben részt venni kötelességének tartja; az üres magányt is csak azért ha fölkeresi, hogy felebarátjának, fájának üdvéért kutasson. Külső jel rajta nem mutatja hivatását, s ő attól sem fél, hogy a vidám salonokban szép nőknek udvarolva, tekintélye csorbúl. Itt van körünkben mindenütt, nincs senki köztünk, a kinek hasznára ne volna, a ki ne tisztelné, mint a munkának, a haladásnak papját. És ő maga is, mialatt csodás titkokat tár föl, mérhetetlen kincseket hoz elő, hivatásában gyönyört gyö-

*) A Margó-jubilaum alkalmából.

nyör után élvez. Fáradozásaiban sikert és kudarcot egyforma őszinteséggel bevall, nem szorúlva, hogy megélhessen, csalásra; de azért a bölcs nevet meg nem követeli. Az élő mindenség előtt nyitva áll, s a mit belőle megtanul, azt közhaszonra, a gyakorlat termékeny földébe veti el magúl. Érzékei hatalmát az emberi művészet és ügyesség megszázsorozza, s ő, ha reád tekint, varázsmondatok nélkül is belát szíved kamráiba, nyomról-nyomra kíséri koponyádnak rejtekén a gondolatnak útait. Elmúlt tekintélyekre mit sem ád és látnia kell saját szemével, hogy higyen.

Mennyire különböző két alak! Pedig egy nevet viselnek; az az, hogy az utóbbi mint divatból kiment sallangot, már félre dobta a sokat felölelő, de mit sem mondó «tudós» nevet. Amaz a múlt századok tudósa, már a maga korában is csak tétlen múmia, múzeumba illő furcsaság; emez a modern kutató, a közéletnek nélkülözhetetlen tényezője, a haladásnak valódi rúgója.

Mivel pedig az anachronismus nem csupán költői szabadság, hanem gyakran előforduló természeti jelenség, e vázolt képnek igazságát nem rontja az, hogy voltak és ma is vannak kivételek. Egy Galilei, egy Keppler, Newton jövő századoknak voltak záloga. De viszont kísértének most is, fogyva-fogyó számmal, igaz, a tudománynak teremtő mesterei közt hazajáró lelkek a rég elmúlt meddő időkbel, a kik azonban a magok hiányaival a többieknek járó elismerést már nem csökkenthetik.

Természetes, hogy képviselőinek bélyegét jól kifejezve hordja magán az illető kornak tudománya is. Egykor csupán réme iskolás fiúknak, világeselőknak kenyere, nagyurak vagy rögeszmések mulatsága, a semmittevés palástja volt; a józan, gyakorlati észnek merő nevetség. Ma közkincs, tiszteletnek tárgya mindenütt s a létért való küzdelemben leghatalmasabb fegyverünk, osztva a népeknek a diadalni pálmát, megszabva nekik rangjokat az emberi fajnak nagy társaságában. A modern hős nem is öldöklésben csorbúlt karddal áll előttünk; újjai közt inkább finom pengéjű kést tart, kutatni vagy segíteni; embertársa vére is csak akkor tapad kezéhez, ha nem ontani, de megtartani akarja. Hódítani már nem önön fájától vágyik, hanem víztől, levegőtől, azelőtt ismeretlen erőktől, új meg új birodalmakat.

Az újabb kor története valódi diadalmenet a tudomány, a testvérré vált emberiség földi üdvé felé. És a népek legnagyobb büszkesége, ha tőle el nem maradnak. A legutolsó évtizedek

érdeme, hogy benne bár szerényen, alig-alig észrevéve, részt veszünk mi is, részt vesz a magyar nemzet is.

A természettudományok szerepe már-már túlnyomó lett minden más fölött; illő, hogy ezt végre nálunk is észrevették. Minél kisebb valamely nép és hátramaradottságának érzetében, önálló teremtéssel már nem pótolhatja azt, a miben megelőzték, minél inkább kénytelen, legalább egyelőre, a haladottabbak készletéhez folyamodni: azt hisszük, annál inkább kitűnnek soraiban egyesek, a kiknek névéhez a tudományos haladásban, annyi a mennyi, fűződik. Ilyen kitűnőség Magyarországon Margó Tivadar, a ki a tudományos állattannak addig tökéletesen idegen plántáját honi földbe ülteté, sikerrel ápolva, sőt fejlesztve is azt, csaknem félszázadon át, melyből huszonöt évet tanári pályán töltött. E huszonöt év eltelte, mely Margó érdemeit tekintve, a mi viszonyainkhoz képest bátran lehetne már negyven is, ad első sorban alkalmat és okot e sorok írására.

Huszonöt év a közpályán egy ember életében, kétségkívül nagy idő; de huszonöt évet bármely foglalkozásban leélni, még nem érdem, csak szerencse és nincs ok reá, hogy a tovább rohanó kor észrevegye. A ki így csak élt huszonöt évet, annak az egészségre ürítsen poharat a saját családi köre, barátai: az olyan jubilaum a nagy közönségre nem tartozik, jóllehet mai napság divattá vált, figyelmét az effélékre is minduntalan fölhívni. Ámde, ha az említett idő egy ország tudományos fejlesztésében is nem csekély számot tesz, méltó, hogy ne csak a közelebről érdekeltek pillantsanak vissza reá, hanem tegye meg ezt mindenki, a ki tudományunk haladása iránt nem közönyös. Ily visszapillantás a jelen esetben annál is inkább tanulságos, mivel csaknem önkénytelenül merülhetnek föl mindenki előtt bizonyos összehasonlítások és következtetések, melyek világot vetnek tudományos viszonyainkra általában, nevezetesen pedig a tudományos állattan történetére és jelen állapotára Magyarországon.

Említettünk előbb a tudomány történetében bizonyos anachronismusokat. Példa reá nálunk bőven kínálkozik. Fájdalom, azonban nem az első fajtára, a jövőnek elejébe vágó anachronismusra, hanem — bocsánat a talán merész kifejezésért — a múltba visszanyúlóra. Így a természettudományok terén aligha létezett valaha magyar bűvár, a ki korát megelőzte volna; de igen is létezett mentől több, sőt létezik is nem egy, a ki a mögött messze hátramaradt; s ez nem gátolt bennünket abban, hogy

őket mint legkiválóbb szakembereinket tiszteljük. A múlt századok tudós alakja csak nem rég szűnt meg a magyar tudomány-nak úgyszólván egyedüli képviselője lenni; mert hogy ilyenként fogó számmal bár, szerepel ma is, arra felsőbb tanintézetünk katedrái is szolgálnak egy-egy hatásos bizonyítékkal. A telhetlenségnek ama nálunk látható papjait, a kiket mi, sajnos, nem találunk ritkának, a külföldön megbámulnák, mint az antidi-luviumból ide rekedt dodo-madarat.

Könnyen érthető tehát, hogy Margó működése, midőn huszonöt év előtt tanszékét elfoglalta, ha másutt nem is lett volna az, nálunk legalább az első fajtából való anachronismus volt; elegendő magyarázata annak a kevés méltánylásnak, a miben eleinte részesült. Ki tudta még akkor, hogy pillét fogni nem nagyobb tudomány, mint a harántesikolt izomrostban az idegvégződés módját kutatni?

Bizony, bizony akkor még egész Magyarországra nézve állott az, a mit mondott a néhai *Kistűkör*, különben jogtalan, de annál nagyobb megbotránkozásra Somogy vármegyeről, a hol

Körtét, almát, somot eleget ehetsz,
De a tudományban kevés részt vehetsz.

Margó általában egyike volt legelső modern tudósainknak, belátva azt, hogy a más által megírottakból többet-kevesebbet elolvasni, azt jól-rosszul megérteni, még nem tudomány, azzá csakis önálló működés, teremtő bűvarlat által lesz. A zoologia terén határozottan ő az úttörő, még pedig nem csupán az előbb érintett irányban. Magyarországon ugyanis nem rég fődözték föl, de ma sem vallják épen mindenütt, azt a nagy igazságot, hogy szakember is csak úgy alkothat tökéleteset, ha egyéb dolgok felől is vannak általános ismeretei, szóval, ha különben is művelt ember. Ilyet fölemlíteni más viszonyok között, mint a mieink, legyünk őszinték, bizonyára kicsinyesség volna; de épen régebbi természetbúvárainkon — rövidség kedvéért használok e nevet — tűnik föl leginkább az a félszégesség, a mely őket egyrészt az élettől zárta el, másrészt semmi magasabb fogalomhoz jutni nem engedte. Eleget hallottunk legalább mindnyájan az ő nevetséges furcsaságairól, a melyeknek egyébiránt tudós híruk legnagyobb részét ők is köszönhetik. Margó az első magyar zoologus, a kinek hírneve egészen más alapokon nyugszik, sőt ilyenektől teljesen ment.

Már az is nagy merészség volt tőle, hogy fegyverül a mikroskopot, a bonczolókést, czímerül agorilláé mellé állított emberi koponyát választotta, holott a többiek zászlóul egy lepkefogót lobogtattak és a zöld bádogszelence pajzsa mögé rejtőzködtek, így boldogítva a világot nagyszerű vívmányokkal, midőn sikerült egy-egy Katiczahogarat fölfedezniök, a melynek a hátán a pontok más távolságban vannak, mint a hogy Linné leírta. Az ifjabb nemzedéknek, a mely úgyszólván gyermekkora óta hallja a Darwin nevét, első pillanatra persze bajos elgondolni az ily vállalkozás elé gördülő nehézségeket. És Margó működésének jelentőségét nem is érthetjük át máskép, csak ha legalább röviden magunk elé állítjuk a zoologia állapotát honunkban, öt megelőzőleg és az imént lefolyt huszonöt év alatt.

Hogy azonban ez áttekintés annál épületesebb legyen, előbb hordozzuk végig szemünket a gyors emelkedésű úton, melyen messze világító tűoszlopok haladnak azon magaslat felé, a hol az állatvilágról való ismereteink ma állanak. Találunk közöttük fiait az angol, a franczia, a német, az olasz, az orosz és még néhány kisebb nemzetnek is, a kik versenyezve kutatták ki a meglepőnél-meglepőbb tényeket, állították föl a legragyogóbb elméleteket, melyeket minden eltelt nap jobban megszilárdít. Csak azután nézzük, mit mutathatunk föl mindezzel szemben mi; mindig valahol messze hátul sántikáltunk és a legújabb időket vártuk, hogy végre valaki gyorsabb lábra kapasson.

Az ezer meg ezer bűvár által összehordott számtalan tény a legkitünőbbek által tervszerűen fölhasználva mind, egyrészt a faj fogalmának megállapítására és ezzel kapcsolatban az összes ismeretek állását visszatükröző természetes rendszerek fölállítására, másrészt általában maga az állat fogalmának tisztázására törekszik vezetni. Nincs a tudományos munkálkodásnak morzsája, legyen bár még oly parányi is, a mely közvetve vagy közvetlenül, ne e három czél egyikének szolgálna, jobban mondva mind a háromnak egyszerre, kapcsolatuk oly benső lévén. De mégis mindnek koronája, jelenleg legtöbb nagy elmét foglalkoztat a három közül a legutolsónak említett. Mi az állat? Hol kezdődik és hol végződik az állatvilág végtelen nagy birodalma? Minél kevesebbet tudtak a régiek a természeti dolgok valódi mivolta felől, annál könnyebben állottak elő egy-egy hangzatos definitióval; minél inkább gyarapodnak ismereteink

ma, a definiálásban annál nagyobb nehézségekbe ütközünk. Egykor a priori okoskodva, belőle indultak ki; ma fáradozásainknak még messze lévő, talán el sem érhető jutalmaként lebeg előttünk. Az e három cél felé irányzott törekvéseket kísérve figyelemmel, szereshetni legkönnyebben áttekintést a tudományos zoologia fejlődése fölött.

Tournefortnak 1719-ben nyilvánított tételétől, hogy a fajok egy sajátzerű jelleg által különböznek a más fajoktól ugyanazon nemből, melynek keretén belül a hasonlóság tartja őket össze, a mai napig, midőn általánosan el van fogadva további következtetéseink alapjául, hogy a természetben csak egyének léteznek, a faj csupán önkényes csoportosítása a hasonló alakoknak, a melyek között tökéletesen egyforma nincs kettő sem: az emberi szellemnek hosszú, dicsőséges munkája folyik le előttünk. Linné (1707—1778) szerezte meg először azt az érdemet, hogy a tudományos lajstromozásnak kényelmes alakot adott, a mennyiben először vitt keresztül következetesen oly rendszert, a melybe a természeti tárgyakat külön nem- és fajnévvel ellátva helyezte el. «Species tot numeramus, quot diversæ formæ in principio sunt creatæ», mondá és minden egyes alak ösét a Noe bárkájának lakói közt kereste. Reá és tanítványaira várt a nagy föladat, nevet adni minden létezőnek. Isten megteremté a világot, és Linné csoportokra osztva megnevezte. Hogy a sok megnevező közül többen nevezvén meg különbözösképen ugyanazt, nagy zavarok ne támadjanak, szükségesnek látszott, minden név után a meghatározó bűvár nevének kezdőbetűit odatenni. Még így is csaknem elviselhetetlen teherré vált a sok synonyma, melyekhez folyton újak meg újak csatlakoztak, a külső jelegek csekély eltérései is külön fajok föllállítására ingerelvén mindenkít, a ki más úton halhatatlanságot nem remélhetett. Buffon (1707—1788) már nem elégszik meg a külsőségek vizsgálatával s a szorosabb bonczatani viszonyok összehasonlító megfigyelését nélkülözhetetlennek tartja; fölismeri az ös lények, a kihalt fajok ismeretének fontosságát. Előfordulásukat úgy magyarázza, hogy a ma élő fajokkal közös faunában éltek, de később, nem felelve meg többé szükségüknek a megváltozott körülmények, a tovább szaporodó többi közül kihaltak. Így, megőrizve a fajok állandóságába vetett hitet, az özönvíz-theóriát már elveti; de a bastard alakoknak ezzel ellentmondó jelentőségét, számos megfigyelése daczára még nem ismeri föl; míg Robinet (1768) és

Bonnet (1779), a levéltetvek ivartalan szaporodásának fölfedezője, a fajok változékonysága mellett nyilatkoznak, jöllehet még vallják azoknak a természetben gyökeredzését. Határozottabban mondja ki Darwin Erasmus, a nagy Darwin öregapja (1794-ben), hogy az állatok életműködéseik és alkalmazkodásuk következtében változnak.

Ilyen eszmékkel foglalkozott Goethe is, a kinek a németek minden áron a természetvizsgáló érdemét is odaítélik, de ő költő maradván mindenütt s a természetben az eszmét, állatra, növényre nézve az általános érvényű típust keresvén, a fajok leszármazásának földerítéséhez aligha járult valamivel; a Darwin megelőzőjének pedig semmi esetre sem tekinthető, hisz nem is Lamarckhoz és E. Geoffroy S. Hilaire-hez hajolt az akkor szereplő bűvárok közül, hanem Cuvierhez. Cuvier (1769—1832) ugyanis, noha nagyérdemű zoológiai kutatásaiban, jobban, mint előtte bárki más, fölhasználta a palæontológiát és az összehasonlító anatomiát, alaptételekül állította föl, hogy minden fossil faj, eltűnt faj, s a ma élőkkel leszármazási rokonságban nem áll, sőt a különböző geológiai korszakok állatvilága megannyi új teremtés műve, nagy kataklizmák által elpusztult megelőzők romjain; magok az egyes fajok azonban ezeken belül állandóak; a mely ismételt kipusztulások mellett nyilatkozott volt már Blumenbach (1803), az özönvíz-theoriával szemben legalább, nagy haladást jelezve. Cuvier 1830-ban a francia akadémia előtt győzelmes vitában utasította vissza Étienne Geoffroy St. Hilairenek fejtegetéseit, hogy a faj változik a körülményekkel, a mely fejtegetéseket akkor szerzőjöknek a torzalakokról vett analógiái még nem támogattak; ugyancsak Cuvier személyes tekintélye részesíté a közönség előtt hasonló sorsban Lamarcknak már jóval régebben (1809) fölállított nagyszerű tételeit.

A Lamarck elmélete, hogy a természet mindig csak a legegyszerűbb élő alakot állította és állítja elő, míg a változásokat, a sokféleséget a tökéletesedésnek hosszú ideje alatt a körülmények hozzák létre, a mely elmélet magában foglalja a transmutatio és a descendencia, illetőleg az alkalmazkodás és átöröklés elveit, s a mely az előre megállapított teremtési terv helyébe a belső alakulási hajlam (nisus formativus) és a külső behatások közti kölcsönhatást teszi: mint elmélet már csak kiegészítésre szorult, hogy átalánosan elfogadható legyen. De még hiányoztak a szükséges bizonyítékok és a Darwin föllépéseig a

tudomány számára beszerzendők voltak. Ehhez járultak Treviranuson, Okenen és Panderen kívül De Blainville, Gloger, Bronn, Baer K. E., Cuvier elméletét igyekezve megdönteni; Carus és Schaaffhausen már annyira mennek, hogy 1853-ban, a kihalt állatfajokat a ma élők őseinek kívánják tekintetni, sőt az utóbbi 1857-ben az emberfajt egy majomhoz hasonló állatfajból származtatja; míg ezzel párhuzamban Alf. de Candolle, Leuckart, Milne-Edwards, Baer, Claus és több más, a faj fogalmának meghatározásán fáradoznak. Az előbb-utóbb elérendő sikert biztosítják egyéb kitünő bűvárok is, akik versenyezve gyűjtik az összehasonlító anatómiai adatokat élő és kihalt állatalalakokon; a miben az angol Owennek jut az oroszlanrés. 1839-ben érkeznek Ausztráliából Londonba a kihalt óriási madarak csontjai, hogy Owen által a tudomány számára értékesüljenek; egyszersmind nem sokára nyilvánvaló lesz az a meglepő és a reformra nézve nagy bizonyító erejű tény, hogy az őskori madarakkal együtt élt kagylók közül nem egy mai nap is élő állapotban föllelhető: nagy érv a Cuvier-féle külön teremtetések ellen. A kalandos fölfedező utazásokat határozott célú tudományos expedíciók váltják föl és megbecsülhetetlen anyaghalmazt hordanak össze: Darwin, Bates, Wallace, Humboldt természettudományi tapasztalatokért bejárják a világot és hosszú éveket töltenek idegen földeken, egészségüket aláásó égélj közepett, önkényes számkivetésben. A czella immár szűk lett a bűvárnak, a ki az élő és kihalt lényeknek összes földi birodalmát követeli ezentúl honául. Nagy lendületet nyernek a zoologiai kísérletezések is: számos tudós tenyésztí és vizsgálja a bastardokat, a különböző fajok keresztezése által származó alakokat, úgy hogy már fölmerülhet az a vakmerő kérdés, külön fajok, vagy csak fajták-e az emberiségnek eltérő tagjai? Spencer Herbert a szellemi képességek módosulásait a testi változásokkal szoros kapcsolatba hozza. A faj fogalmára nézve immár e három elv válik uralkodóvá: a közös törzsből származás, bizonyos jellegösszeg meg egyezése, nemzőképesség egymás között. De midőn Lyellnek 1830-ban föllállított elmélete, hogy nagy rázkódások fölvétele a földtanban fölösleges és hogy a folyton ható apró tényezők a legnagyobb változásokat megmagyarázzák, már kezdett átalánosán utat törni magának, a Linné és Cuvier-féle meséktől mindig több és több hívet hódítva el; midőn az előre megállapított terv, a czélszerű berendezés, kifejezések már-már elavultak: a kiváló

érdemű Agassiz nekik új, a réginél is nagyobb erőt adott. A Darwinnak nagy szellemmel rendezett adathalmazára és a természeti kiválás egyszerű, de annál meggyőzőbb elméletére volt szükség, hogy a régen érlelődő eszmék ismét hatalomra kapjanak és eddig hallatlan népszerűsége tegyenek szert. Darwin 1859-ben közre bocsátja a fajok eredetéről szóló művét, miután már 1858-ban bemutatta volt a londoni tudós világnak alapelveit, amaz az övével tökéletesen megegyező eredménnyel együtt, melyre Wallace vele egy időben önállóan jutott. A változékonyság, a küzdelem a létért, a természeti kiválás lesz jelszavá mindenütt. A tudósok két táborba oszlanak: Huxley, Carpenter, Hooker, Hopkins, Claparède mellette, Bronn, Agassiz, Milne-Edwards ellene; sőt még Owen is számos nehézséget hoz föl a Huxleyvel 1860-ban folytatott vitájában.

A zoológiának ez irányú további történetében a reformáló elmélet új meg új támaszokat nyer, s új meg új nehézségeket küzd le. A különböző adatok mindig növekvő tömegben halmozódnak össze: 1863-ban Bates, 1864-ben Wallace közzétett utazásaikban a többi közt az utánzási hajlam (mimicry) ismertetését és a válfajok nagy fontosságának kimutatását nyújtják mellette. Fritz Müller (1863) és Kölliker (1864) a német előharczosok hosszú sorát nyitják meg, a melyben Nathusius a házi állatok tanúságának fölhasználásával és Wagner Móríc (1868) a vándorlási elmélettel szerepelnek. Mindezen apostolok között Hæckel a legnépszerűbb és számtalan ide vonatkozó munkájában a legmerészebb következtetésekre vállalkozik. Az ő sok szavánál azonban többet tesz a fejlődéstannak eredményes művelése és a legújabban létrejött összehasonlító fejlődéstan, valamint azon nagy forradalmakat keltő fölfedezések, melyek az ember őstörténetét illetik. Lartet 1837-ben fölfedezte volt a fossil majmot, Schmerling (1833—1844) és Spring 1842-ben fossil állatok közt az emberi csontokat; Boucher de Perthes és sok más mindezt megerősítik; Fuhlrott 1856-ban előmutatja az őskori ember koponyáját és Keller a czölöpépítményekkel életviszonyainak ismeretéhez a legfontosabb adalékokat szolgáltatja. Huxley és Vogt lerontják a még Owen által föntartott éles határt ember és állat között; Quatrefages ma már hiába vitatja a faj fogalmának tisztázására irányuló kutatások e koronáját, a mely nélkül az élő lények egységes alapon föl nem foghatók.

Az előadottakkal párhuzamosan haladnak a rendszer megállapítását célzó törekvések. Linné, — az őt megelőző kísérleteket, azt hiszem, itt is mellőzhetjük — eleinte csupán a külsőségekre tekintve, rendszerét, melynek első kiadásai anyagban még nagyon szegények és vaskos tévedésekben föltötte gazdagok valának, csaknem évről-évre módosítá és főleg Swammerdam meg Réaumur kutatásainak hatása alatt tetemesen javítá is; így például csak a tizedik kiadásban adott helyet a czeteknek az emlősök osztályában, melyeket eleinte Quadrupedia, utóbb Mammalia névvel látott el. Az emlősök, a madarak, a kétéltűek, a halak, a rovarok és a férgek hat osztályát különböztette meg; a rovarok számtalan csoportjába sorolva százlábút, pókot és rákot, a férgekébe minden más alantabb állót.

Blumenbach, Schneider és Brogniart tesznek kísérleteket a hullók, kétéltűek és kigyófélek elkülönítésére és Blainville 1816-ban a szalamandrakkal, a békákkal és a Cæciliákkal külön állítja a kétéltűek osztályát. Batsch már 1788-ban egyesíti a Linné-féle négy első osztályt csontos állatok néven; La Cépède 1796-ban a csontos vázat állítja föl egységes mintául az emlősök, a madarak, a petét rakó négylábúak, a halak és a kigyók osztályai számára. Lamarcké a nagy érdem, hogy az Aristoteles-féle ellentétet vérrel bíró és vértelen állatok között a gerinczesek és gerincztelenekével helyettesíté, legyőzve a nehézséget, melyet a Batsch elnevezése elé gördítettek a porczos halak.

Mint sokkal nehezebb dolog van még hátra az alsóbb rendűek osztályozása, melynek helyes keresztülvitelét az akkori vizsgálati módszerek és eszközök is lehetetlenné tették. Már Buffon is nevetségesnek állítja a Linné összefoglalását, de jobbat nem tud helyette adni. Cuvier 1798-ban puhatestűekről, rovarokról, férgekről és növényforma állatokról (zoophyta) szól. Latreilles, Duméril és Lamarek útját egyenetlik a további haladásnak, melyben Cuvier rendszere (1817) korszakot alkot: gerinczesek, puhatestűek, ízelt állatok és sugár állatok a négy főág. Blainville 1822-ben az osztályozásba matematikai rendet hoz be és főszempontul a testnek tagolt vagy tagolatlan voltát veszi.

Ez időtől fogva úgy a lassankint tökéletesedő mikroszkop, mint a zoológiai expedíciók által gyűjtött tömérdek, addig ismeretlen állatalak, mindinkább növelik a tekintetbe veendő tények tömegét, de egyszersmind módot is nyújtanak eddigi nehézségek legyőzésére. A matematikai és külsőségekre alapított rend-

szerek immár meg nem állhatnak, a bűvárok úgynevezett természetes rendszerek alkotására törekeshetnek. Az osztályozás alapelvei a leszármazás elméletére és a fejlődéstanra helyezkednek át, e bámulatos dicsőségű tudományra, mely mondhatni, az utóbbi félszázad alatt jött létre. Baer fölfedezi az emlős állatok petéjét; neki köszönhető tehát az a meggyőződésünk, hogy az embryologia kulcsul szolgál az állatvilág fejlődéstörvényeinek megértéséhez, a mennyiben az embryo fokozatos fejlődésbeli változásai a fajoknak fokozatos fejlődését tüntetik elő. Eddig nem sejtett rokonsági viszonyok lesznek nyilvánvalókká látszólag távol álló állatok között és útmutatóul szolgálnak az osztályozásnál. Prévost és Dumas észreveszik a pete barázdálódásának tünetét, mely a magzati fejlődés megindulását jelzi; az így létrejövő csírasejtek két rétegét az úrbélű állatok két sejtrétegével Huxley hasonlítja össze, míg Kowalewsky az embryonális alakok legtöbbszörében kehelyalakot talál, melyet Lankester és Haeckel az őseredeti állatalak fejlődéstani ismétlődésének állít és az utóbbi „gastraea”-nak nevez el.

Az őslénytani ismeretek gyarapodásának köszönhető, hogy Huxley kimutathatta, mint töltődik be a fossil hüllőszerű madarak és madárszerű hüllők által a két osztály között tátongó űr, a minek alapján hüllők és madarak közös felsőbb osztályba egyesíthetők. Moseley tanulmányozása után a forró égővi, százlábuakhoz hasonló nevezetes állat, a Peripatus összekötő kapcsoló lesz gyűrűs férgek és ízelt lábuak között. Nagy forradalmat idéz elő 1866-ban Kowalewsky, a ki bebizonyítja, hogy az Amphioxus és az Ascidiák között lévő alkati hasonlóságok valódi rokonságra mutatnak.

Ez alatt maga a rendszer részleteiben mindinkább kidomborodik és tökéletesedik, jóllehet az eszményiségtől még ma is távol áll. A bűvárok jó része Haeckel és Claus szerint immár hét állatkörben megegyezik: ősellatok, úrbélűek, túskebőrűek, férgek, ízeltlábuak, puhatestűek és gerinczesek. Ezeknek keretén belül azonban még tart a forrongás; úgyszólván napról-napra jutnak nyilvánosságra oly tények, melyek kisebb-nagyobb változásait vonják szükségképen maguk után.

Maga az állat fogalmának tisztázásában minden eszközök között a mikroszkópé a főérdem; története amazéval szoros kapcsolatban áll; a mikroskópnak minden lépése a tökéletesedés felé egyszersmind nagy lépés ismereteink gyarapodásában. Loeuwen-

hoek 1675-ben fölfedezi az első egysejtű lényeket, az ázalékokat; Schwann 1840-ben az állati szervezet alakeleméül megtalálja a sejtet, Schultze Miksa 1861-ben a protoplasmát állítja élénk, mint annak leglényegesebb alkatrészét. Ezzel tudományvá lesz a szövettan is, és számtalan kitűnő művelője az élet titkaiba mindinkább bevezet. A növény s az állat alakelemének és életanyagának megegyezése lassankint világossá lesz. Ez is, az is élő egyének coloniájaként tűnik elő. Életműködéseiknek fokozatos földelítése, segítve a szerves chemia által, a köztök vonható határt csak bizonytalanabbá teszi. Hæckel nemrég már kényszerítve érzi magát arra, hogy egy közbeeső országot, a protisták országát állítsa a növény és az állat közé. Ez új birodalom sok oknál fogva aligha lesz tartós; de azért minden idevágó bűvárlat megegyező eredménye az, hogy ép úgy, mint ember és állat között, nincs többé áthidalhatatlan űr állat és növény között, szóval, az élők világában föl van ismerve az egység.

Ez, főbb vonásokban, a múlt. És a jelen? Az egész világ lázas tevékenységben; mindenki átlátja, hogy a mű már óriási, de befejeztetésétől még végtelenül messze van, mindenki érzi, hogy a jövőnek, talán már a legközelebbinek, méhe még meglepő gyümölcsöktől terhes. Addig is száz meg száz bűvárnak hangyaszorgalommal gyűjtött adatait a zoologiai kimutatások még csak lajstromozni is alig győzik; a többé kevésbé szerencsés elméletek is egymást érik, akár mint ujak az adathalmaznak célzatos rendezésére és fölhasználására akár a már meglévők tovább fűzésére. S ezalatt a legnagyobb szaktudósok sem feledkeznek meg arról, hogy a tudomány közkincsét remek népszerű munkákban minden művelt ember számára hozzáférhetővé is tegyék. A külföldön megjelenő zoologiai szakművek száma évente ezrekre megy, nem is számítva a ma oly fontosakká vált folyóiratokat, melyek a kisebb, nagyobb értekezéseket úgyszólván özönnel árasztják. Mindezeknek legnagyobb részére a nagy tökélyű mikroskópok és a rohamosan fejlődő szövettani technika a parányok részletezésének közös bélyegét nyomják, nem takarva el azért előlük a gyakorlatiáságnak mindig éber igényeit. S e magasztos küzdelemben az ismeretlennel minden harcossnak kijut a babér, légyen akár közkatona, a ki a fauna ismeretéhez hord csupán száraz adatokat, akár a küzdelemnek folyását közvetlen intéző, mindent áttekintő hadvezér.

De térjünk immár haza a külföldről, a hol azt, a ki velünk jött, e futólagos pillantás alatt is szédülés foghatta el a gyors haladás és sürgő élet láttára a zoologiai tudomány mezéjén. Itthon megnyugodhatunk, nincs, a mi szédítsen, kápráztasson. Mi nem siettünk soha és gyéren teszünk ma is.

A jelen századból Isten segítségével immár 85 évet leélünk, s a 85 között nincs talán egy sem, a melyet valami nagy zoológiai vívmány ne tenne örök emlékezetűvé. Ezek közül melyiket tette magyar mű, kevesebbet mondok, magyar ember műve ilyenné? A világ zoologiai tudományának hatalmas lendületeihez mi még eddig semmivel sem járultunk. De talán legalább részt vettünk az aprólékosnak földolgozásában, kerültek ki tőlünk számosan közkatonák? Le akarnók írni a zoologia történetét Magyarországon, de egyszersmind őszinték is akarnánk lenni, csak azt hozva föl, a minek tudományos bece van, ha szerény is; és ime, szégyellünk hozzá fogni, mert a magunk elé tűzött munka oly könnyű, az a történet oly szájalmasan rövid és keveset mondó!

Valóban csekély lelki gyönyörűsége lehetett szerepében annak, a ki hazánkknak pld. egy-egy tíz év alatt elért természet-tudományi alkotásait akarta eddig a külföld előtt összegezni. A külföld ámulattal vegyes elismeréssel fogadta, a mi keveset nyújtott, igaz; de éppen ez ámulatban van reánk nézve a lealázó. Talán azt sem tették föl rólunk, hogy olvasni tudunk, és ime tudományról, a mi tudományunkról beszélünk. Ha akadt ott künn barátunk, ezredeves múltunkat nem tekintve, jóakaró mosolylyal kísérte egy gyermeknek első, ingó lépteit; ha ellenségünk volt az a valaki, reá mutatott egy ezeréves népre, a mely lépteiben tántorog, mint egy gutaütött. És minékünk mégis kötelességünk haladásunkkal elő-előállani, mert a tétlenségnél, a melyben hittek, a sikertelen próbálgatások is többet érnek. A jövőnek a dolga kivívni, hogy ne elnéző barátaink vagy kárörvendő ellenségeink legyenek, hanem komoly bírálóink, a kik elismerik, hogy nemzetünk se nem ügyefogyott gyermek, se nem bénult aggastyán, hanem életerős férfiú, számbavehető alkotni képes — még a zoologiában is.

Addig is itthon legyünk mindenekelőtt őszinték, de egyszersmind méltánylói a kevésnek is, elismeréssel adózva azoknak, a kiknek benne az oroszlánrész jut.

Hol jártak már odakünn, mikor nálunk még csak az öreg

Linnét kezdték fölfogni. Fogtak pillét, szúrtak türe bogarakat és hajlászták az új fajokat, a tudományos dicsőség netovábbjaként tekintve azt, ha egy-egy ilyen mellett az ő nevök tündökölhet. Mondhatni, hogy a természetrajzot is csak annyiban művelték, a mennyiben sport gyanánt lehetett. Vadászni néglábúakra, madarakra: úri passzió, halászni sem épen megveendő multság; de sőt, jobb híján lepkét fogni is sport, az ártatlanabb kedélyeknek való, ámbár a józanok megmosolyognak egy-egy jámbort, a ki vén létére, kopasz fővel pápaszemesen nem áttall zöld hálóval futkosni. Arra a magaslatra, a hol belátták volna, hogy önmagában, mint pusztá tény, a tudományra nézve meglehetősen közömbös, ha egygyel több vagy kevesebb futóbogár sütkérez a partok homokján: még huszonöt év előtt nem jutottak el, sőt «szakembereink» nagy része ma sem. A ki maga áttalt a gyűjtésben fáradozni, az, ha pénze volt, gyűjtetett másokkal; vagy ha csak holmi szegény iskolamesterféle, más mezőn igyekezett babérokat szerezni: írt az érettebb ifjúság számára a természet három országáról épületes áttekintést, gyakran obscurus külföldi források nyomán és tudományos irodalmunknak a legújabb időkig nem kis részét alkotó meg így.

Van egy derek munkánk, a Szinnyeiék könyve, Magyarország természettudományi és matematikai könyvészete, mely a reá fordított nagy fáradságot és lelkiismeretes buzgalmat vajmi hálátlanul viszonzza. A ki nem röstelli a fáradságot, curiosumként lapozgasson benne. A munka valóban jeles repertorium, megvan benne minden, de mi ez a minden? Átlapoztuk az egészet és elszédültünk a benne tátongó, feneketlen ürességtől. Össze van itt hordva a magyar természettudomány minden gyümölese 1472-től egészen 1875-ig; 1008 hasáb van 32 íven sűrűn telenyomtatva. Nem volna érdektelen és keserű tanulságul szolgálna statisztikailag rendezni azt, a mivel. Kuruzsló orvosi könyvek, a melyek szerint ugyan soha senki meg nem gyógyult; népszerű ismertetések jobban mondva babonaterjesztések, egy csomó matematika és astronomia, némi mineralogia és botanica; magából a zoológiából, bárminő is, talán a legkevesebb. Az, a mit az egészből összeírni érdemes lett volna, tíz levélen nagyon kényelmesen elférne, s ebből a zoológiára jutna egy oldal.

Paszlavszy középiskolák számára fordított tankönyvéhez az első kiadásban a magyar zoologia történetét is csatolta, talán

hogy az ifjúságot honi példák által lelkesítse. Nem hiszem, hogy egy a gymnasium hatodik osztályába járó, átlagos ítélőképességű fiatal emberen ily hatás állhasson elő. Mégis e czélt elérendő, legalább néhány oldalt ki kellett valamivel tölteni, pedig voltaképen nem is adhatott tudománytörténetet, hanem csupán azt, miként vált lassankint lehetségessé, hogy zoologiai tárgyú művek magyar nyelven egyáltalában írhatók legyenek. A hol ily rövidre foglalt történetben, a gr. Lázár Kálmánnak, bátor kellemesen írt, műkedvelő csevegései különösen kiemelve szerepelnek: ott a szegénység igen nagy lehet.

Azt mondják, régebben nem volt tudós társaságunk, e nélkül pedig a tudománynak nehéz boldogulni. Ámde az akadémia 1830-ban megkezdte működését és mit végezett az első 30 év alatt a zoológiára nézve az akkori kornak színvonalán állót? Részben az ő kiadásában, részben segélyével megjelent néhány magánrajz kígyókról, puhatestűekről, bögölyfélekről, halakról, stb. és néhány adalék a hazai fauna ismeretéhez, neveknek, lelhelyeknek, fölületességek leírásának halmazai, minden magasabb szempont nélkül. Cuvierről, Milne Edwardsról állattanaik lefordítása alkalmával csak hogy épen tudomást vettek. Az a nagy teremtető forrongás, a mely ez időszak alatt odakünn a világot bámulatba ejté, itthon nem zavarta senkinek az álmát, se ártatlan természetrajzi mulatságait.

Ha egyéb nem is volna, már az is elévülhetetlen érdemet szerez előttünk Margónak, hogy 1860-ban egyetemi tanárrá kinevezetvén, első kötelességének tartotta, hogy lelkes szóval fölhívja a mieink figyelmét a külföldi hatalmas reformokra: legalább lássuk a mások haladását, ha példájokat még nem is tudjuk követni. A Darwin nevéhez fűzött nagy átalakulás, ki tudja meddig maradt volna még méltányolatlan nálunk, ha Margó, buzgó hívéül szegődve az új tannak, nem igyekszik vala ama nagy szellemből, a mennyit lehet, a mi tespedő zoologiai irodalmunkba is átönteni? E kísérletnek hatása csak nagyon lassan mutatkozott ugyan, sőt aránylag kevésbé látható ma is; de talán legalább azt elhítték belőle, hogy a tudományt csak úgy vihetni előbbre, ha megtudjuk előbb, hol áll. Margó az ő búvárkodásra termett tehetségével, igazán alapos és a szakából mindent átölelő tudásával más viszonyok között bizonyára sokkal több eredetit mutathatott volna föl munkálkodásában; de az ő első és legnagyobb föladata a tudományos műveltség terjesz-

tése, modern zoologiai gondolkodás fölkeltése volt és csak másod-sorban önálló alkotás. Pályájának külső, az előrehaladottabb nemzetek tudományát is közvetlenül érdeklő sikere így talán csekélyebb; de az a hatás, mely reánk nézve egyelőre a legfontosabb, annál mélyebb. Ám hozzák föl ellenében, hogy a nevét viselő szakértekezések száma kisebb, mint a hogy tőle huszonöt év alatt telhetett volna. Ez nem az ő mulasztása, ez a körülményeknek elkerülhetetlen kifolyása. A ki nem tartja Margót világtudósnak, legalább annyit kénytelen elismerni, hogy ez csak onnét van, mert magyar földön, magyarnak született és hazaszeretetét még tudományos ambíciói se valának képesek legyőzni, a külföldön kerestetve véle kedvezőbb, már előkészített talajt. Ő mindenekelőtt tanár, még pedig kitűnő tanár, a ki hallgatóit mindenkor lelkesedésre ragadja; és még hozzá magyar egyetemen, a hol a tanár, másutt hallatlan óraszám-mal, úgy-szólván iskolamesterré válni kényszerül, a hol még ezenfölül idejének jókora részét administratív teendők valóságos irodai munkában ölik el, nem is számítva azt, hogy — főleg akkoriban — anyag és anyagiak hiányában nálunk egy kísérletező tudós, mondhatni szakadatlan nélkülözésekkel küszködik vala. Ha ki így alkot, munkájában kisebb eredményt is tiszteres babér koszorúz.

És a Margó érdemeinek teljes igazságot nem is fog csak a jövő szolgáltatni, az a nemzedék, melyet a tudományra ő nevelt. Mert az ő kortársain a reform már alig foghatott. A kiben gyökeret vert a meggyőződés egyedül üdvözítő voltáról annak, a mit cselekszik, azt aligha lehet reá venni, hogy régi műszereit vesse félre és újakat vegyen a kezébe. Vallásuk templomául a nemzeti múzeumot tekintették, melynek gyűjteményeit gyarapítani igen, de modern szellemben értékesíteni nem tudták. Álmaiknak és leggyöngédebb érzelmeiknek tárgya a «nova species» vala; folytattak miatta elkeseredett harcokat, de azért a külföld ilyes vívmányaiknak legnagyobb részét kíméletlenül synonymává degradálta.

Margó daczára a magyar zoologia történetében az 1860-tól következő huszonöt év sem töltheti el, egészben véve, valami nagyon a mi magyar önérzetünket. Lássunk először tizenötöt. Itt szerepel Margótól egy az izmokat és az izomidegvégződést illető sorozata az önálló búvárlatoknak. És ezzel aztán el is mondtuk mindazt, a mit a külfölddel szemben főlemlíteni

csak érdemes. A mi még hozzájárul, az jobbra ismét csak faunistikai adalék, monographia, a mint mondják. Távol legyen tőlünk az ilyenektől minden érdemet elvitatni; nem tagadjuk, hogy összeállításuk igen sok fáradságot igényel. De hát elvégre is csak összeállításról lehet szó, és éppen ez az, a mi tudományos rangjuk megszabásánál dönt. Hiszen sok mindenben van érdem, sok minden kerül nagy fáradságba, de azért még mindig távol áll attól, hogy akár művészet, akár tudomány legyen. Vannak nagyon jeles ily összeállításaink is, még hozzá saját gyűjtésen alapulók, melyek igen hasznosak; csak hogy az, a mi őket tudomány rangjára emelné, többnyire hiányzik belőlök: faunistikai adalékok mellől lelhely, földrajzi elterjedés jelentőségének és hatásának méltatása abból a célból, hogy így új biológiai igazságok derüljenek ki vagy a régiek több erőt nyerjenek. Arról a mesterségről, a mely a bogarak hátán eddig ismeretlen pontokra vadász az auctorságnak dicsőségeért, vagy hogy egy-egy befolyásos nevet jelzővé alakítva, majdani elismerés fejében, fajnévként szerepeltethessen: most nem is szólunk. Ha a doromb zene, úgy ez tudomány.

A mieinknek azt a sokszor hallott kifejezését pedig, elismerésről a külföld előtt, gyakori idéztetésről külföldi művekben, szintén cum grano salis kell venni. Egy idő óta divattá vált a külföldön, nevezetesen a németeknél, bármilyen szakértekezésben az összes megelőző és odavágó irodalmat fölemlíteni, tekintet nélkül arra, hogy az író minő becsét tulajdonít az e kimutatásban szereplő egyes műveknek. Az ilyen idézés még magában véve korántsem az elismerésnek, hanem csupán a tudomásul vétetésnek a jele, amihez nem kell több érdem, mint nyomtatásban létezni. Az úgynevezett Jahresberichte, Anzeigerek pedig, a melyek közül a németek valóban példasak a teljességet illetőleg, már természetöknél fogva, eo ipso mindent fölemlítenek, regisztrálnak. Valódi elismerés a külföld részéről még eddig, fájdalom, nagyon kevés magyar zoológiai műnek, jobban mondva, mivel ezeknek előbb idegen nyelvre kell fordíttatniok, illetőleg idegen nyelven kell készülniök, magyar zoológusnak jutott.

De magyar ember hogyan is válhatott volna még eddig zoológussá a szó magasabb értelmében? Föltéve, hogy a kellő tehetséggel és vérmérséklettel akad valaki erre való, hol van számára, egyebet nem tekintve, még akkor a környezet, hogy úgy mondjam a közeg, a «milieu», a tér a munkálkodásra. Szel-

lemileg tökéletesen elszigetelve tudományt művelni nem lehet. Ott volt igaz az Akadémia, de ez eredetileg inkább a nemzeti nyelv fölvirágoztatására lévén szentelve, a mindennapi élettől távolabb álló tudományokra még kevesebb gondot fordíthatott, mint ma. Egyetemünk már volt egy, de ez is csak nem rég lett magyarrá, megtisztúlva a nyelvünk elnyomatása idejében behozott idegen tanároktól és hogy valóban számot tegyen, mint tudományos központ, ahhoz úgy intézményekben, mint tantervekben még hosszabb fejlődésre volt szükség. Egyelőre legalább azt kellett elérni, hogy magyar ember, mint ilyen, nemzetiségének föláladozása nélkül is lehessen művelt emberré, magyar közoktatás, magyar tudományos intézetek szolgáltatván néki erre a módot; hiszen, mint művelt ember nagy tudóssá lehetne más tekintetben kedvezőtlen körülmények között is. Bizonyosságul itt a lengyel, elnyomott szabadsága és nemzetiségében, itt az orosz politikai rabságban, a kik a világtudománynak mégis halhatatlan művelőket adnak; a lengyel Kowalewsky a zoológiában Darwin után a legnagyobb forradalmak egyikét idézi elő fölfedezéseivel. És itt vagyunk például mi, a magyar, a kik a most lefolyt huszonöt év alatt, jóllehet immár nyakig úszunk a szabadságban és diadallal hangzik mindenfelé hazai nyelvünk, azokkal az elnyomottakkal összehasonlítva, csupán elenyészőt mutathatunk föl.

Nagy okkal lehet még fölhozni a most szóban lévő tizenöt év meddőségének magyarázatára anyagi viszonyaink kedvezőtlen voltát. Belső értékünk gyarapításának rovására, sok külsőségre kényszerültünk költekezni épen azért, mert szegények valánk: a koldusnak sorsát nem az teszi legkeserűbbé, amije nincs, hanem az, a mit a világ előtt mutatnia kell. Takargatnunk kellett mindenütt, mert a valót beismerni mások előtt nem akartuk. Már pedig a természettudományok művelése a legtöbbe kerül; a tudományos rang igen drága dicsőség, nem lehetett nekünk való. Igaz, hogy az állam szegénységét pótolhatná magánosok áldozatkészsége, a tudomány szeretete; ámde ehhez még a műveltségnek magas foka kell, a minőre gazdag embereink közül mentől kevesebb jutott.

A tudományos irodalomban mindenesetre említésre méltók a tankönyvek is. A mi állattani tankönyveink azonban egyetlen kivétellel elemi vagy középiskolák használatára készültek és így, ha különleges céljoknak megfelelnek is, inkább

pædagogiai, mint zoologiai tekintetek alá esnek. Amaz egyetlen kivétel ugyancsak Margót dicséri. Az ő *Tudományos állattana* valóban a jelen kor magaslatán áll. Nagy kár, hogy a második rész még mindig mint sajtó alatt lévő szerepel és az 1868-ban megjelent első sem ért, bár elfogyott, újabb kiadást. A bajnak némi orvoslása a tavaly közzétett *Állatország rendszeres osztályozása*.

Következik az 1875-től 1885-ig terjedő tízéves korszak, a mely az eddig tárgyaltakkal szemben mindenekfölött azzal az előnnyel bír, hogy legalább egy termékenyebb jövőnek záloga, a mennyiben az itt szereplő zoologusok nagy része nem a múltnak, hanem a jövőnek embere. Méltatása jelenleg annál is időszzerűbb, mivel épen most kérte be a vallás- és közoktatásügyi miniszter az egyes szaktanároktól az illető tudományágban a lefolyt tíz év alatt fölmutatható irodalmi munkásságnak összegezését. Részünkörül abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a zoológiáról készült e kimutatásba, melynek megbízhatóságához kétség nem fér, hamarább nyerhettünk bepillantást, mint bárki más.

Egy tekintet meggyőz arról, hogy Margó érdeme és hatása e korszakban jobban nyilatkozik, mint bármikor. A zoologiai tudományban itt elért eredményből az oroszlanrész neki és még inkább az ő tanítványainak jut. Ő maga ismét főleg, mint a zoologiai műveltség terjesztője, az útnak egyengetője szerepel, de azért az önálló alkotást sem hanyagolja el. Az előbbi rovatba tartozik az említett rendszertanon kívül egy kitünő emlékbeszéd Darwin fölött és számos szakbírálat, ünnepi beszéd; az utóbbiba Budapest és környéke faunájának ismertetése, mely az eddigi hasonneműeken az általános, tudományos tekintetek szemmel tartása által emelkedik fölül, továbbá egy értekezés az állatország rendszeres osztályozásáról és több nagybecsűnek ígérkező dolgozat egy eddig, belső szerkezetét illétőleg alig ismert ausztráliai halról, a *Keratodus*ról, készülöben.

A többi eredmény e tíz év alatt összesen nem több, mint huszonkét egyén munkájához fűződik. Bámulatosan csekély szám! De a csodálkozást bennünk nem az elért eredmény nagyságával szemben kelti e kis szám, hanem azt a 16 millió lakost véve föl, a ki e földön magyar állampolgárnak mondatik. 16 millióból csak huszonkettő jut a zoológiára, nem is tekintve azt, hogy hivatással, szellemi haszonnal művelik-e mindnyájan. Nagyobb statisztikai kutatásuk nélkül is el merjük mondani,

hogy minden más kulturnépnél jut aránylag legalább tízszer ennyi, a kik között bizonyára jóval nagyobb az a százalék, mely a zoologus, a bűvár nevet igazán meg is érdemli.

Az itt sorakozó művek többsége a természettudományi munkálkodás színvonalának nem nagy emelkedését jelzi és abból, a mi haladásról tanúskodik, csak kis részt állítottak elő nem a Margó tanítványai. E csoportban mindenesetre az első helyet érdemli meg egy nagy monographia pókjainkról, mely már modernebb irányban tartva, a külföldön is valódi elismeréssel találkozott. Különben semmi szándékunk e helyt könyvészeti részletekbe bocsátkozni, jellemzésül csupán néhány rövid észrevételre fogunk szorítkozni.

Kétségtől van még sokan, a kik igényt tartanak reá, hogy az említett huszonkettőhöz soroztassanak; mert hisz mind zoologusnak hiszi magát az, a ki valaha egy madarat vagy bogarat közelebből megnézett, vagy a ki mások népszerű művei nyomán állatról írt, hát még, a kinek a nevét tankönyv is viseli! De még a folytetek közül is kizárandó igazság szerint 22·7%, mint a kiknek munkássága pusztán népszerűsítésre vagy tankönyv-írásra terjed, önálló vizsgálatok nélkül. Van továbbá 27·2% a kiknek műveiből az tűnik ki, hogy mikroskópba nézni nem szeretnek és bonczoló kés vagy bontó tű helyett szívesebben kezelik a lepkefogó, madarászó vagy halászó hálót, a mely körülmény következtében a jövőben is csak faunistika, illetőleg szárazon regisztráló monographia várható tőlük, a mennyiben még írni fognak. Ismételve kiemeljük, hogy mi korántsem kicsinyeljük azt a fáradságot, amibe az ily irányú buzgólkodás kerül, s korántsem hagyjuk figyelmen kívül azt a nagy hasznot, melyben részesítik, közvetve, a tudományt is; de most a szorosán vett tudományos állattan kilátásait tartjuk szem előtt.

Marad 50·1%. Ebből 13·6% úgy áll, hogy részben eddigi munkálkodásából még biztos következtetést vonni nem lehet, részben személyes viszonyainál fogva nem jöhet számításba. 36·5% az csupán, a kik a tudományos zoológiába vágó feladatokat tűztek magok elé, s ezeket több kevesebb készütséggel, több kevesebb sikerrel megoldották. Reájok vár tehát, hogy a magyar állattani irodalomnak, mely mindeddig a Linné-féle hagyományokat nyögte, a kornak megfelelő jelleget adjanak. Csupán e néhány embert küldhetjük bizalommal a zoologusok nemzetközi versenyébe. Még eddig világgraszólót nem alkottak, de

legalább remélhetjük, hogy közülök idővel egyik vagy másik maradandó nyomot hágy maga után a tudomány világtörténetében.

A nehézség, melylyel mint magyaroknak meg kellend küzdeniök, bizonyára igen nagy lesz, főleg ha magyarul is akarnak írni. A tudományos irodalom ma még nálunk csakis tankönyvekre talál magánkiadót; különösen áll ez a zoológiára nézve, melynek nálunk műkedvelő közönsége egyáltalán nincs is. És mæcenásai is minden egyébnek inkább akadnak. A ki nálunk ilyesmit ír, ha munkáját a saját költségén kiadni nem győzi, csupán az Akadémiára, vagy Természettudományi társulatra számíthat.

Ámde az Akadémia harmadik osztálya figyelmét és anyagi eszközeit a matematikai és természettudományok összes ágai közt kénytelen megosztani és még hozzá a modern zoológiát közleményeiben aránylag kevesebb térre is érdemesíti, mint bármí mászt. A tények beszéljenek. A harmadik osztály anyagi erejének nagy részét a *Mathematikai és Természettudományi közlemények* veszik igénybe az értekezések s a különkiadványok rovására. A közlemények pedig, czéljuk a hazai természetrajzi viszonyok ismertetése lévén, a tudományos állattant körülbelül ki is zárják és nincs is köztük odavágó munkálat egy sem. A külön kiadványokban sem ismerünk ilyet. Hátra vannak az értekezések; ezek 14 kötetében a túlnyomó számot minden egyéb fölött ásványtani és földtani közlések adják, utánok jönnek a chemiai, majd az orvostudományi (főleg boncz-, szövet- és élettaniak) és a növénytani értekezések. Még egyebek után legutoljára maradnak az elfoglalt tér tekintetében a tudományos zoológiába tartozók: még savanyúvíz-elemzés is több van, pedig ez csak mesterség, bizonyos műszabályok alkalmazása, bármily fáradalmas legyen is. Faunistikai, floristikai stb. adalékok szerkesztésére külön bizottság működik, míg a tudományos állattan csak nehezen kap itt-ott egy-egy füzetkében kegyelmi helyet.

A Természettudományi társulat a mellett, hogy figyelmét szintén sok felé kell fordítania, rendeltetésénél fogva inkább csak népszerűsít. Újabban vállalkozik monographiák kiadására és tudományos munkálatokat illető pályázatok hirdetésére. Ha azonban látjuk, mint dőlnek el e pályázatok, a tudományos állattan fölvirágoztatásában egyelőre ezektől sem sokat remélhetünk. Az entomologia még mindig érezteti túlnyomó hatalmát a

döntő körökben. — Föl lehetne még mint teret az orvosok és természetvizsgálók nagygyűléseinek kiadványait említeni, de csak mint a jövőben esetleg egy-egy tudományos állattani dolgozat számára meghódíthatót.

Így állván a dolgok, ha ki a szóban lévő szakban magyarul ír, mindenekelőtt azt a nagy kérdést kell, hogy fölvesse magában, lesz-e mód reá, hogy a megírottat ki is nyomathassa: mindenesetre oly nehézség, mely másutt aligha szerepel, de nálunk annál nyomasztóbb.

De mivel ez állapotok egykor még jobbra fordulhatnak és ha nem, menedéktül mindig megmarad a külföldi irodalom, magyar munkások által ez is a magyar hazára hozván dicsőséget: igen kívánatos, hogy Margó, a kit e fejtegetéseink sarkpontjára tevénk, még sokáig ne szűnjék meg tanítványait a modern zoologia iránt lelkesíteni. Még mindig az ő kizárólagos föladata, megadni az ifjabb nemzedéknek azt a tudományos műveltséget és gondolkodást, a mely legalább egy részt visszatartson az ornitho-, ichthyo-, entomo- s más velök atyafi «lógusok» táborából, a hol a legkitünőbb is csak közkatona lehet, s a hol a kevésbbé kiválók csupán tuczatjával számítanak. A ki a tudományos zoologia számára eddig is megmaradt, az neki köszönhető s így közvetve néki köszönhetjük majd, ha e földről is kerülnek Kowalewskyk.

A mivel a tudomány nemzetközi színvonalat ő maga emelte, az ott nem sok ugyan, de minthogy a semminél a parányi is végtelen sokkal több, ő mindeddig messze kimagasodva jár magyarszaktársai közt és a mi emlékünkből hallhatatlan marad. Egy Cuvier, egy Darwin nagyságához ő néki mindenekelőtt hiányzott a társaság, a melyben azok éltek, s a szellemi és anyagi függetlenség, melyben dolgozának.

Arra, a mit e lapok elsőjén mondtunk a modern s a régi tudósról, most ime visszaülünk. Igaz, hogy a tudós bélyegét viseli magán a tudomány; de megfordítva is lehet következtetni. Láttuk általános áttekintésben a magyar tudományt, előttünk állhat a magyar zoologusnak átlagos egyénisége. A zoologia nálunk nem tényezője az életnek, minden művelt ember gondolkodásának; még pedig azért nem, mert az életet zoologusaink sem ismerik. A tudományok csak akkor juthatnak népszerűségere nálunk is, ha művelők nemcsak kivételkép, hanem mindnyájan a szónak magasabb értelmében vett műveltség

színvonalán fognak állani. És miért nem állottak eddig? Talán mert átlag hazánk maga sem állott? Legyen szíves gondolkozni róla, a ki e kérdés iránt érdeklődik.

Egyébiránt ismertetésünket egy szerény tanácscsal vagyunk bátrak zárni. Ha kérdez a külföld szépirodalmunk felől, egy Vörösmartyt, Petőfit, Aranyt, lelkesülten idézz és még másokat se hagyj ki; ha a társadalmi tudományokra fordul a beszéd, némának lenni akkor sincs okod; ámde ha természettudományokat emlegetnek, halkan említvén föl néhány nevet te is, hallgass mélyen múltról és jelenről, de bízzál a jövőben, így szólva önmagadban: Egy új huszonöt év múlva kérdezzetek! *)

IFJ. APÁTHY ISTVÁN.

KAKAS ISTVÁN ÚTAZÁSA PERZSIÁBAN.

Éjszaki Oroszországot és Perzsiát újabban több magyar utazó látogatta: az elsőt Reguly Antal, az utóbbit Körösi Csoma Sándor és Vámbéry Armin járta be híres útazásaiban, melyek sok addig nem ismert vidékre és népre meglepő fényt vetett. Kevésbbé

*) Örömmel adtunk helyet e cikknek, mely egy kiváló tudósunk egyetemi tanárságának 25 éves jubilauma alkalmából az ünneptelt férfit tudományos érdemeit a szakkörökön kívül állóknak is világosan megmagyarázza és kellően méltányolja. Adtuk a cikket, noha írójával nem minden állításában értünk egyet. Nem értünk vele egyet a múlt századi és a jelenkori tudós jellemzésében, sem a leíró természettudományok nagyíri lenézésében, sem pedig a «tudományos» epitheton kizárólagos lefoglalásában bizonyos módszerek és irányok részére. Az indirect vád pedig, melyet cikke végén az Akadémia és a Természettudományi társulat ellen akar emelni, egészen tartlatatlan alapon áll. Nem abban van a baj, hogy az Akadémia és a Természettudományi társulat ki ne bírná adni a «tudományos» zoologusok munkáit, hanem abban, hogy nagyon ritkán van mit kiadniok épen az ilyen fajtából. Margó Tivadar a Természettudományi társulat állattani bizottságában, melynek elnöke, valamint az Akadémia természettudományi bizottságában, melynek melleleg mondva, szerző rosszul ismeri a föladatát, bizonyosan érvényt tud szerezni a tudományos állattani dolgozatoknak, ha ilyenek jelentkeznek. Ne kicsinyeljük és fitymáljuk azt a kevesekünket, a mink van és ne keressük tehetetlenségünk okait mindig magunkon kívül, hanem dolgozzunk és pedig kiki a maga módja és ereje szerint.

Szerk.

ismeretes, hogy már 233 év előtt is járt a Volga és a Kaspi tenger mentén egy magyar utazó, kinek útazása, bár nem tudományos czélból történt, mégis sok tekintetben nevezetes és érdekes. Ez a magyar Zalankeményi Kakas István, kolozsvári udvari tanácsos volt, ki 1602-ben II. Rudolf császár megbízásából Moszkván át Perzsiába utazott. Kakas régi erdélyi család ivadéka volt, ki azonban kénytelen volt hazáját elhagyni, mivel nagyon is az osztrák udvar felé hajlott. Báthory Zsigmond felesége, kinek Erdélyben több ízben nagy szolgálatot tett, II. Rudolfnak ajánlta; ez megengedte, hogy nagyobb birtokokat szerezzen magának Tirolban, sőt később egy nagyfontosságú diplomatikai missiót is reá bízott. 1600 őszén tudniillik egy angol kalandor nemes sir, Anthony Shirley állított be Rudolffhoz a Hradsinba a perzsa sah egy üzenetével. Shirley a híres Essex gróf, Erzsébet királynő kedveltjének megbízásából a perzsa sahhoz utazott, hogy őt egy a török ellen kötött nagy szövetség tagjának megnyerje. A perzsa sah, ki sokat háborúskodott a törökökkel, örömmel fogadta Shirley ajánlatát és viszont azzal bízta meg, hogy kössön az ő nevében a római császárral védelmi- és daczszövetséget a török hatalom ellen. Rudolf, ki Magyarországon úgy is többször háborúskodott a törökök ellen, az ő részéről Kakast küldte ki, hogy az alkut végleg megkösse a perzsákkal. Kakas el is indult és Varsón, Moszkván, Asztrahanon át a Volgán lefelé hajózott a Kaspi tengerhez. Kakas tehát oly vidékeken járt, a hol a magyarokkal rokon nyelvű népek laknak, de úgy látszik, nem vette észre e nyelvek hasonlóságát a magyarral. Kakas Perzsiában néhány mérföldnyi távolságban a perzsa sah tartózkodó helyétől meghalt a nélkül, hogy maga átszolgáltatta volna ura leveleit az új szövetségesnek; de kísérője, a szász Tectander von der Jabel György (Luther egyik személyes tanítványa) útirajza ránk maradt, úgy hogy viszontagságos kalandos utazását elég pontosan ismerjük. Tectander von der Jabel útirajza, melynek hiteles kiadása 1609-ben és 1610-ben jelent meg, nagy bibliographiai ritkaság. Újabban egy igen becses francia kiadás jelent meg az útirajzból, melyet Franciaország egyik legkitűnőbb orientalistája, Schefer adott ki, a német eredetit lefordítva és jegyzetekkel kísérve. *) Mi itten kivonatban csupán a legfon-

*) *Iter persicum ou description du Voyage en Perse entrepris en 1602 par Etienne Kakasch de Zalonkemény. Relation redigée en*

tosabb részleteket emeljük ki Tectander kissé terjengős munkájából, helyenkint szószerint követve a szerző elbeszélését.

1602-ben augusztus 27-én indult el Zalánkeményi Kakas István Tectander von der Jabel íródiákjával Prágából és a leg-rövidebb úton Krakkónak tartott, mely akkor Lengyelország fővárosa volt. Oda érkezve, Kakasunk leginkább azt bámulta, hogy a vár hegyén három templom áll, melyek legnagyobbikában reggelenként és este háromszáz kanonok énekel. A templomban még szent Stanislas ezüst oltára vonta magára az utazók figyelmét. A krakkói püspök hatalmát azzal illusztrálja az útirajz, hogy elmondja évi jövedelmét, a mely hatvan ezer koronára rügött. Krakkóban útilevet kaptak a lengyel királytól, de mindamellett folyton nagy viszontagságokkal kellett küzdeniök. Szeptember 14-én Varsóba érkeztek. A Visztulán átvezető fahíd, úgy találja az útirajz, a legszebb a világon. Innen kezdve az utazás egyre fárasztóbb lett; az utazók, hogy a pestist kikerüljék, több napig járatlan úton bolyongtak és több éjjelt étlen, itlan a rengetegben töltöttek. Kétszer is kozákok kezébe kerültek és csak nagy nehezen menekülhettek mindenféle hazugságok árán. Végre Minskbe jutnak, a mely még Lengyelországhoz tartozott. A város — úgy írja Tectander — egészen fából épült s lakosai a leggonoszabb és legelvetemültebb emberei a világnak. Midőn a helytartó (starost) megtudta, hogy az orosz fejedelemhez utaznak, nevetve fölkiáltott: «Nincs a római császárnak hatalmasabb barátja ennél a moszkvainál?!» Október 16-án nagy hózivatarban végre az orosz határhoz értek, a melyet az oroszok Graniczának (Gränze) neveznek. A mint orosz területre léptek, egy lovas feléjük vágat és azt kérdezi, hogy ők a római császárnak követei-e? A válasz után leszállt a lováról és fejét orosz szokás szerint a földhöz hajlította. Erre ismét lóra kapott és azzal az ígérettel, hogy egy percz mulva ismét itt lesz, elhagyta a követséget. A percz egy óráig tartott, a mely alatt Kakas szinte odafagyott. Egyszerre tizenkét pompásan öltözött lovas jelenik meg, kik magas rangú személyeknek látszottak. Őt közülök a nyeregkapán alkalmazott czintányért pengetett, a többi hat pedig füttyölt. A mint közelünkbe jutottak — beszéli Tectander, leszálltak lovukról, meghajoltak és jobb kezökkel a föl-

allemand et présentée a l'empereur par Georges Tectander von der Jabel. Traduction par J. Ch. Schefer. Paris, Leroux.

det érintették. Midőn a vezér meghallotta Kakas nevét, így szólt: «Stephanus uram! Isten soká éltesse mind az oroszok császáriját Boris Fedorovicsot; az ő nevében küld engem a smolenski vajda, hogy fölkérjelek orosz földre lépni.» Erre a szokásos hosszadalmas udvariasságok kezdődtek. Kakas ő fensége a nagyherczeg, úgy a herczegné és ő fensége a koronaherczeg, végül ő méltósága a vajda egészségét kérdezte. Ezután igen lassan haladtak, mert az oroszok mindenféle cselekkel új meg új akadályokat gördítettek útjukba. Az utazás annál unalmasabb volt a követségre nézve, minthogy két erre külön kirendelt egyénen kívül egy orosznek sem volt szabad velök szóba állni. Midőn már közel voltak Moszkvához, azt a kérdést vetették föl orosz kísérői, hogy minő ajándékokat hoz a római császár részéről? Kakas nem győzte bámulni orosz kísérőinek pénzszomját és szűkkeblűségét. November 9-én Moszkvába értek, a hol nagy számú orosz nemes várta őket a kapunál. A mint a városba értek, úgyszólva foglyokká lettek. Élelemmel gazdagon ellátták őket, de lakásukat elhagyni nem volt szabad. Két héttel később a fejedelem Boris Fedorovics fogadta Kakast. A fejedelem voltaképp parvenu volt, a ki az előbbi fejedelmet méreggel, annak idősbik testvérét ütlegekkel, a fiatalabbikat pedig orgyilkosokkal megölette. A fogadás napjának reggelén kilencz pompásan öltözött lovag jött Kakasért, hogy a palotába vezessék. A palota belseje igen gazdagon volt kidíszítve; mindenütt kárpitok, nagy képek, arany meg ezüst edények. A fejedelmet trónon ülve találták teljes díszben; fejében arany korona volt, aranyos brokát ruhája lábíg ért, kezében — a mi igen jellemző — vasas pálcza volt. Tectander csákánynak nevezi. *) A fejedelem mellett körben ültek tanácsadói, szintén pompásan öltözve rókabőr sipkával. Miután Kakas átadta megbízó levelét, a fejedelem felállt és kérdezte, hogy szolgál a hatalmas császár Rudolf egészsége? Ugyanezt kérdezte a fejedelem fia, ki szintén jelen volt. A fogadtatás után negyven személy ételt és italt vitt Kakas lakására. Kakas társaival még négy hétig maradt Moszkvában, mialatt előkészültek perzsai útjukra.

Moszkva igen népes város, írja Tectander, több mint fél millió lakosa van, úgy hogy Németországban sincs hozzá fog-

*) A csákány eredetileg perzsa szó, mely labdajátéknál használt botot jelent.

ható város. Moszkvában 1500 templom meg kolostor van; többnek kupolája meg van aranyozva. A házak többnyire csak fából készültek; minden szobában nagy tűzhely található, de az ablakokban még nincsen üveg. Környéke még egészen vad és mocsáros; talaja nem termel gyümölcsöt, legfőljebb burgonyát, melyet a németek hoztak ide. Ha a gabona nem érik meg, mindig nagy éhség támad a városban; abban az időben is, midőn a követség ott járt, több ezer ember éhen halt meg Moszkvában. Hihetlen dolog — írja Tectander — de egész biztos forrásból tudom, hogy az éhség idején, oly húsos tésztát árultak a moszkvai pékek, melynek tölteléke az ezerszámra elveszett emberek húsából állott — amiért is több péket elmarasztaltak. Különben macska- és kutyahússal is éltek a lakók. A környéken több kihalt városra akadt Kakas, a melyek lakói — a mennyiben éhen nem veszték — rablók által leöltek.

A moszkoviták a legjobb keresztyéneknek tartják magukat. Minket — írja — Tectander — többnyire pogányoknak neveztek; nekünk azonban hat hónapi útunkon elég alkalmunk volt meggyőződünk, hogy a moszkvai csaló és hamis nép, mely azonkívül rendkívül mértéktelen evésben és ivásban. Ha a moszkvaiak — írja egy más tanú, Guagnini — minden nap leihatnák magukat, rövid időn kiirtanák egymást, mert részegségükben vad állatokhoz hasonlítanak és késekkel esnek egymásnak. Minden családnak meg van a maga festett bálványa, rendszeren szent Miklós vagy szent Bazil. Papjaik egészen műveletlenek; szerintük Németországban azért oly sok a hitszakadás, mert sokan tudnak írni, olvasni. A patriarkát Istennek tekintik, de elzárják és csak háromszor évenként engedik kijönni. Hasonlókép tartják elzárva a nőket is.

Enni a moszkvaiak kés nélkül szoktak, úgy hogy mindenhez a kézzel nyulnak. Pálinkát igen nagy mértékben fogyasztanak.

Deczember 8-án négy heti időzés után Kazán, a cseremisztatórok fővárosa felé indúltunk. A cseremiszek földje egészen vad, erdős és mocsáros. Minden szükségest magunkkal kellett vinnünk és az erdőben hálunk. Várost sehol sem, csak nagy ritkán, hogy kunyhót találtunk. A lakosok nem segítenek semmiben az útasnak, csak akkor, ha az megveri őket. Karácsonykor végre Kazánba érkeztünk, mely nagy fa-fallal van körülvéve; itt töltöttük a telet, mert télen nem lehet tovább utazni. Május

11-én folytattuk útazásunkat hetven hajón fölfelé evezve a Volgán, Astarkán, a nogai tatárok fővárosa felé, a hová május 27-én érkezünk. A vidék itten lapályos és ámbár földje igen termékeny, mégis kevés gabonát látni, mert a tatárok nomádok és — valamint a cseremiszek is — ló- meg birka-húsból élnek. Italul a kanczatej szolgál nekik, a kenyeret nem ismerik és a moszkvai fogságban néha éhen halnak, mert nem bírják megenni. Pénzdarabokat csak mint a nők nyakékét lehet látni. A tatár atya eladja gyermekeit, a férj feleségeit, az úr alattvalóit. Midőn mi Astarkában voltunk, a tatárok az éhség következtében igen olcsók voltak; négy forintért is lehetett kapni egyet. Visszatértemben egy keresztyént, Fidler Frigvest, szabadítottam meg ily módon, kit a tatárok néhány évvel azelőtt Magyarországon elfogtak.

Június 22-én a Kaspi tengerhez értünk, a melyet át kellett hajóznunk, hogy Perzsiába éjünk. Huszonkilencz napi tengeri út után a lengherani kikötőbe értünk Perzsiában. A vidék igen nyájas, de a hőség tűrhetetlen volt annál inkább, minthogy az ivóvíz sós ízű volt és bort nem lehetett szerezni, mivel a perzsák vallásuk parancsolata folytán nem mernek bort inni, daczára annak, hogy a környéken gyönyörű szőlő termett. A nagy út és sokféle nélkülözés következtében mindannyian megbetegedtünk. Egy lengyel nemes, ki Astarkában hozzánk csatlakozott, meg is halt.

Kakas átlátta, hogy e veszedelmes helyen nem időzhetnek tovább; lovas követet küldött tehát az ispahani udvarhoz, hogy engedjék meg tovább utaznia. Ispahanból — folytatja az útirajz — az angol követ testvére, Shirley, jött értünk. Ő el akart bennünket vezetni, de Kakas csak két mérföldnyire birta az utat, annyira elgyöngült már. Itt megállapodtunk; három nappal később Kakas meghalt. Halála előtt átadta Tectandernek utasításait. 1603 október 26-án temettük el — írja ez — saját kívánsága szerint egy fa alá, abban a kertben, mely lakóházunk mellett Lanzannban elterült. Íme halála előtt diktált utasításai:

«Utasítások, melyeket kevéssel halála előtt Kakas István szolgáinak, Tectander Györgynek és Agelastesnek, adott arra nézve, mit tegyenek a császár leveleivel és hogy viseljek magokat Kakas halála után.

Kedves szolgálaim, mindenek előtt kérlek titeket, hogy

temetésemet gyertyákkal keresztyén énekekkel végezzétek. Másodszor, adjátok át ő felségének leveleit a perzsa királynak, a mint én azt előkészítettem. Harmadszor, adjátok el a három száz hermelinbőrt, a mi majd vagy ezer aranyat hoz nektek. Ennek egy részéből megélhettek; a többit adjátok át, ha Velenczéből Prágába utaztok, Tirolban, Botzenben feleségemnek, valamint ruháimat meg kardomat is. Ha azonban Moszkván át tértétek haza, akkor adjátok mindezt Unverzagt Wolf, császári tanácsosnak, ki elolvassván ez utasításaimat, két évi hű szolgálatotokat bőkezűen meg fogja jutalmazni, a mire ezennel fölkerem.

Negyedszer: át fogjátok adni a pápa ispahani követének azt a levelet, melyet neki írtam. Vörös táskámban nyolcz aranyat fogtok találni, melyet elkölthettek. Ha híveknek mutatkoztok, Isten majd megjutalmaz benneteket és ő felsége tiszteletben reszesít; ha nem, éltetek csupa csalódás és keserűség lesz. Végül búcsút veszek tőletek és Isten oltalmába ajánlak. Ha három társatok: Miklós, Lubin és Romanus Prágába kísérnek, megkapják díjukat, ámbár nem mondhatok sok jót rólok, Miklós az egyedüli, a kit nektek ajánlhatok. Szeresétek egymást.

Zalánkeményi Kakas István. Kelt Langheranban, 1603 szeptember 5-dikén.»

Kakas halála után hű társának, Tectandernek, sorsa is szomorúra fordult. Néhány nap múlva meghalt Agelastes kísé-
rője és négy szolgálja halálosan megbetegedett. Egyedül folytat-
tam utamat — írja — tele gonddal és szomorúsággal, egyetlen
kísérőm a perzsa tolmács volt. A perzsa király Taurisban idő-
zött, a hová Tectander deczember 15-én érkezett. Tectander
az úton ugyanabba a betegségbe esett, melybe társai. Már azt
hitte, hogy ő is belehal, annyira elgyöngítette a láz. Alig
hogy leszállt, a király magához hívatta a nélkül, hogy ideje lett
volna csak lovát is az istállóba kötni. A mint a király termébe
lépett, nem tudta a királyt a többi udvari embertől megkülön-
böztetni. Meghökkenve hallgattam — írja. Ekkor egy perzsa
nemes hozzám lépett s hozzá vezetett. Én leborultam előtte és
kezét megcsókoltam, a mint azt nekem a moszkvai pristaf
tanácsolta. A király jelt adott, hogy fölálljak. Egy perzsa val-
lású olasz olaszúl szólított meg. Én latinúl elmondtam, hogy
a római császár uramat, Kakas Istvánt a perzsa királyhoz

küldötte és hogy kísérőivel Langheranba érkezett; ő maga s kettő társai közül már meghaltak jó étel és bor hiányában, négy kísérő pedig halálosan megbetegedett és elmaradt. Engem pedig uram, Kakas István, bizott meg a levelek átadásával. A király a leveleket kérte. Minthogy azonban a málhánál maradtak, fölálltam, hogy értök menjek, a mit azonban nem engedett meg, hanem egy miniszterét küldte, ki azután átadta nekem. Rudolf császárnak egyik levele latin, a másik olasz nyelven volt írva; a harmadik levél, a moszkvai fejedeleme, kétnyelvű volt. Én erre az előbbeni czeremoniával átadtam a leveleket a királynak, ki kezét fejemre tette és lábához ültetett. Mielőtt a király még fölbontotta volna, egy török foglyot vezettek eléje és két kardot adtak át a királynak: az egyiket, melynek hüvelye arannyal volt kiverve, a király néhány nap múlva átküldte nekem, a másikat pedig, a király hüvelyéből kivonta és a nélkül, hogy arca bármily folindulást mutatott volna, egy vágással lecsapta az előtte térdeplő török fogoly fejét. Rendkívül megijedtem, hogy a másik karddal nekem esik. De a király mosolyogva leült és azt mondta: így kellene a keresztyéneknek is elbánni mind a törökökkel.

Tectander még néhány napig Taurisban maradt, a mely neki igen megtetszett, minthogy köházai, szép kertjei s templomai voltak. A király nem sokára százhúzezer katonájával és ötszáz feleségével elhagyta a várost és Tectander követte őt hadjáratában. A király megbizta Tectandert, hogy kérje föl a római császárt arra, hogy folytassa a törökök ellen a háborút, mert a perzsák továbbra is támadni akarják a törököket és Magyarország gyorsabban szabadúlhat föl, ha a török két tűz közé kerül. Tectander erre búcsút vett a királytól, ki őt gazdagon megajándékozta, és Georgián és a Kaukazu s azon át a Kaspi tenger partjához ért, innen a tengeren a Volga torkolatához hajózott es ugyanazon az úton, a melyen jöttek, Moszkvába tért. Moszkvától nagy kerülővel Stockholmon át Greifswaldba és innen Prágába került két évi távollét után.

É R T E S I T Ő.

*Az államgazdaságtan (pénzügytan) kézikönyve. Írta dr. Mariska Vilmos, köz- és váltó-ügyvéd, a kassai kir. jogakadémia ny. r. tanára.
Buda-Pest, Franklin-Társulat. 1885.*

Jog- és államtudományi szakoktatásunk rendszerében az államgazdaságtan mint kötelezett tantárgy, mint a közgazdaságtan kiegészítő része szerepel. A tanrendben ki van e tudomány helye jelölve, sőt még terjedelme is ki van szabva az által, hogy egy féléven át bizonyos meghatározott óraszámban kell azt előadni. A ki tehát nálunk államgazdaságtant ír az iskola számára, annak természetesen a tanrend említett intézkedéseit szigorún szem előtt kell tartania. Mariska Vilmos, közelébb megjelent államgazdaságtani kézikönyvének tartalmát és terjedelmét, azt hiszem, szintén a most fönnálló jog- és államtudományi szakoktatási rendszer igényeihez alkalmazta, s maga sem kívánja, hogy művével szemben a kritika magasabb mértéket használjon, mint a mit egy, tisztán iskolai czélokra szánt kézikönyv megítélésénél rendszerint használni szokott.

Mariska tankönyve hézagot egyáltalán nem pótol. Nem akarjuk ezzel azt mondani, hogy nem volt rá szükség; mert hiszen ha tudományos irodalmunk még sokkal gazdagabb lenne is, mint a milyen: nyereségnek kellene tartanunk egy tapasztalatokban és ismeretekben gazdag tanárnak tudományos vállalkozását. Hanem hézagpótlónak nem tartjuk az előttünk fekvő művet azért, mert Kautz hasontárgyú kézikönyve ez idő szerint a jog- és államtudományi szakoktatás igényeinek teljesen megfelel. Mind a két munkát együtt használni tanakönyvvül fölösleges; mert akár az egyikből, akár a másból megszerzheti magának a tanuló a vizsgálatok sikeres kiállításához szükséges pénzügytani ismereteket. Legfőlebb tehát arról lehet szó, hogy milye-

ket használja, melyikből készüljön? Természetesen azt, a melyik jobb. De melyik a jobb, melyik formulázza világosabban és érthetőbben az illető tudomány tantételeit, melyiknek módszere helyesebb, melyiknek rendszere áttekinthetőbb?

A nélkül, hogy e kérdések eldöntésére vállalkoznám, Mariska tankönyvének hasznavehetőségét készséggel elismerem. Hibái a hazai tankönyvírás körül észlelhető megrögzött előítéletek és rossz szokások kifolyásai s így némileg menthetők, de részben ellensúlyoztatnak is bizonyos speciális előnyök által.

Mariska csak a régi nyomokon halad, midőn a tudományt idegenszerű jellegéből kivetkőztetni s nemzeti irányba terelni óvakodik. Ez tudósaink legtöbbljének közös hibája. Másodrendű nemzet vagyunk, nem lehetünk eredetiek, észjárásunknak alkalmazkodni kell a művelt nagy nemzetek geniusához, ha nem akarjuk magunkat azoktól végkép elszigetelni, — így beszél az igen elterjedt előítélet befolyása alatt álló magyar tudós, holott már Voltaire megmondta, hogy le préjugé est une opinion sans jugement. Bármennyire hangoztassuk is a tudományos igazságok egyetemes, nemzetközi érvényét; bármennyire szükségesnek tartjuk is az egyik nemzet tudományos vívmányainak fölhasználását és értékesítését a többi művelt nemzetek által: mindenkor előítéletnek és kislelkűségnek fogjuk tartani egy fejlettebb nemzet részéről, ha lemond egyéniségéről a tudomány és általában a műveltség mezején. Ha a műipar körében jogosult a nemzeti stílus, a nemzeti ízlés: miért ne lenne ugyanez jogosult a tudományos életben is?

Nekünk, magyaroknak, a nemzeti ízlés és szellem érvényesítésére egyszer már mégis csak gondolnunk kell. A tudományt nem hamisítjuk meg, nem vetkőztetjük ki jelentőségéből, ha nemzeti szellemenben fejlesztjük. Ne zárkózzunk el a nagy nemzetektől; hanem csak arra törekedjünk, hogy a mint politikailag önálló helyet foglalunk el közöttük, kulturális tekintetben is szerezzük meg magunk számára velök szemben az önállóságot. Nem is járna ez olyan nagy erőfeszítéssel, mint némelyek gondolják. A nemzeties irány fejlesztésének a receptje igen egyszerű: gondolkozzunk a saját fejünkkel s akár inductive akár deductive okoskodunk: ne csak külföldön, hanem keressünk itthon is okoskodásunk számára alapot.

Mariska műve annyiban megfelel az említett követelményeknek, hogy legalább a magyar tételes pénzügyi intézményekre egy-egy jegyzetben reflektál — a mi viszonyaink közt még ez is érdem —; de művének azért szelleme és rendszere egészben véve idegenszerű.

Akár csak egy német tudós művét olvasnók. Bizony tanulhatna és tanulhatnának vele együtt igen sokan Leroy-Beulientől, a ki minden ízében francia s a ki a francia szellemet úgy rányomta a maga pénzügytanúra, hogy le nem mossa azt arról semmiféle fordítás. Ha Leroy-Beulient magyar nyelven olvassuk, ő akkor is francia maradt; de nem az a korlátolt eszű chauvinista, a ki elbódulva nemzetének nagyságától, mindent lenéz, a mi nem attól származik; hanem a hivatásával tisztában levő, nemzeties irányú tudós, a ki a tudományos tantételek formulázásánál mindig saját hazájára gondol; a ki amaz egyetemes érvényű tantételeket nemcsak Német- vagy Angolországból, hanem első sorban saját hazájából vett példákkal illusztrálja s a ki végül a tudomány és a tapasztalat eredményeiből nem idegen államok, hanem Franciaország javára vonja le a tanulságokat. Leroy-Beulien például midőn a pénzügyi központosítás elvét tudományosan meg akarja határozni, merev abstractió helyett, a régi francia monarchia s az első császárság pénzügyi közigazgatását szedi szét darabokra. Vagy midőn az arbitrage-ról, erről az ismeretes banküzletről szól s annak jelentőségét példákkal akarja bebizonyítani, példákért első sorban a párisi börzéhez folyamodik. Vagy végre, ha Badenbe viszi olvasóját s elmondja, hogy ott újabban az állam tömérdek befásításra alkalmas műveletlen területet vásárolt össze: ezt a kis excursiót csak azért teszi, hogy tanulságot vonjon le belőle hazája javára s hogy figyelmeztesse Franciaországot, milyen okosan tenné, ha Baden példáját követve, körülbelül két millió hektárnyi állami erdőbirtokot alakítana.

Ime, ez azon irány, melyet a magyar tudományos irodalomban is inaugurálni kellene mielőbb. Mennyivel becsesebb, mennyivel világosabb s még hozzá mennyivel érdekesebb olvasmány lenne Mariska tankönyve, ha amaz irány követelményeinek minden tekintetben megfelelné! Az ő tantételei azonban nagyobbára idegen talajba vannak ültetve, a mint arról művének csaknem minden lapja meggyőzhet bennünket.

Egy helyen például a hozadéki- és az értékkatasztert hasonlítja egymással össze s arra a végeredményre jut, hogy bár elméletileg helyesebb is a földadónak a tiszta hozadék alapján való kivetése, a gyakorlatban esetleg előnyt kell adnunk az értékkataszternek, mert ez utóbbi a részrehajlásnak kisebb tért enged és az országot sok millió forint költségtől kíméli meg. Megengedem, hogy így is el lehet dönteni a kérdést; de egy magyar Leroy-Beulien nem így döntené azt el. Korizmics *Gazdasági leveleiben* az értékkataszterről így

nyilatkozik: «E rendszer fölületes elméletnek szép, gyakorlatilag azonban hasznavehetetlen, különösen oly országban, mint hazánk, hol a földérték még állandóságra nem jutott, és hol az még igen sokáig, nem tőlünk függő okoknál fogva nagyszerű hullámozásoknak lesz kitéve; hol továbbá a birtokok terjedelme közt oly roppant a különbség s hol végül tőkék hiányában a vásárlási képesség annyira korlátozott». Vajon ha a kérdést Mariska is ilyenformán tárgyalná, előadása nem lenne-e a magyar olvasóra nézve érthetőbb és világosabb s azért munkájának tudományos színvonala csökkenne-e csak egy szemernyit is? A ki az értékkataszterről úgy ír, mint Korizmic, az ír magyarul s az világosítja meg egyszersmind alaposan ama problémát, hogy mik tehát azon akadályok, melyek az értékkataszterrel való gyakorlati kísérletet megghiúsítják s másrésről mik azon előfeltételek, melyek mellett e kísérlet esetleg sikerülhet?

Egy más helyen meg Mariska a budget készítésére nézve osztogat igen figyelemre méltó tanácsokat. «A fictiv és valótlan budgetirozás (!) — írja a többi közt — a legkárosabb hibák közé tartozik. Legjobb, ha a bizonytalan nagyságú bevételek előirányzásánál a remélhető eredmény minimuma vétetik föl. A kiadásoknak is lehetőleg pontos eltalálására kell törekedni». Ugyane jó tanácsokat megtaláljuk Leroy-Beaulieunél is. Csakhogy ő nem csak tanácsol, de nyomban a vádlottak padjára is állítja Francziaországot, a miért e tanácsokat nem követi s Angliát állítja oda például arra nézve, hogyan kell hát a költségvetést szolidul elkészíteni. Mariska ugyanezt tehetné Magyarországgal; kimutathatná például, hogy 1878-ban, 1880-ban, 1881-ben stb., a tényleges hiány 2—8 millióval többre rugott az előirányzottnál s hogy általában alkotmányos kormányzatunk helyreállítása óta ritka év az, a melyben az előirányzattal a tényleges kiadások és bevételek összeválnának. Így kellene a pénzügyi elveket illusztrálni, s nem úgy, mint Mariska teszi — egy-két kivételt leszámítva, — hogy t. i. szárazon, kritika nélkül reflektál a tételes magyar pénzügyi intézményekre.

A ki nem érzi a tudomány nemzeties szellemben való művelésének szükségét, az természetesen a hazai forrásokra sem fordít annyi gondot, mint amennyit kellene. Mariska tankönyvében csak elvétele akadunk egy-egy magyar forrásra; hanem aztán annál nagyobb szerepök jut abban a német íróknak. Az államhitel elméletét például teljesen idegen források segélyével tárgyalja; a magyarok közül csupán Kautzra és a papirpénz-adósságnál Beöthyre hivatkozik. Valóban szégyenpír futja el arcunkat a gondolatra, hogy valamikor

akadhat még egy Löher vagy Heintze, a ki bizonyítékul hozhatja föl esetleg Mariska tankönyvét ellenünk arra nézve, mily nyomorúságosan szegény és hitvány ez a mi irodalmunk. Tehát az államkölcönkökkel, a melyek pedig oly nagy szerepet játszanak államháztartásunkban, más nem is foglalkozott volna, mint Kautz és Beöthy? ! Igen szeretném, ha Mariska megnézne az én politikai röpirat-gyűjteményemet s meggyőződnék legelsőben is ő maga, mily sokan és mennyi erudícióval írtak mi nálunk egyes actualis pénzügyi kérdésekről. S a mennyiben e röpiratok hasznavehetőségét egy tudományos vállalatra nézve kétségbe vonná: akárhány tudományos apparatussal készült magyar pénzügyi monographiát idézhethné, melyet ő mellőzött. Azután a hírlapokat is teljesen figyelmen kívül hagyta, pedig ha a sírásó szerepére vállalkozott volna, az emberi szellem eme temetőiből — a mint Victor Hugo a hírlapokat nevezte — a becsesebbnél becsesebb tudományos adalékok egész tömegét aknázhatta volna ki. Hát a folyóiratok, melyekből már kevesebb fáradsággal böngészhetett volna, szerinte szintén haszontalanok a tudományra nézve? A *Buda-pesti Szemle*-ben dr. Tisza Istvánnak az adóáthárításról írt cikkén kívül egyéb pénzügyi értekezést nem talált. A *Nemzetgazdasági Szemle*-t pedig — s ezen már valóban csodálkoznunk kell — úgy látszik, nem ismeri, mert ha ismerné, talán még se ignorálta volna teljesen.

A mennyire távol áll azonban Mariska a nemzeties irány érvényesítésétől, ép annyira igyekszik saját egyéniségének bélyegét rányomni kézikönyvére az által, hogy controvers kérdésekben saját véleményét tolja előtérbe. Ezt azonban nem kifogásképen hozom föl ellene. Önérzetes írónak nagy önmegtagadásába kerülne, hogy a vitás kérdések eldöntését vagy egyáltalán meg ne kísértse vagy ha igen: akkor is csak közvetítsen. Ez a módszer lehet tárgyilagossabb s a tanulót inkább rászoktathatja esetleg önálló gondolkozásra és a tudományos tantételekkel szemben komoly kritikára; de a mellett, hogy az írói ambítiót teljességgel nem képes kielégíteni, még szigorúan tudományos szempontból nem is jogosult.

Magától értetik, hogy az a határozottság, melylyel Mariska a controversiákra vonatkozólag a maga álláspontját körvonalozza, a kritikát is inkább provocalja, mint például Kautz határtalan mérséklete, melylyel az ellenmondásokat a legfinomabb discretiával közvetíteni igyekszik.

Mariska fölfogására egyik-másik kérdésben, nekünk is meg kell tennünk észrevételeinket, a nélkül, hogy a köztünk főnforgó

eltérések elfogulttá tennének bennünket a munka belső becsének megítélésében.

Az államkiadásoknak egy önálló fejezetet szentel munkájában, miután bebizonyítani igyekszik, hogy a régiebb írók mennyire tévedtek, midőn az állami kiadásokat a pénzügytan köréből kiküszöbölték. Leroy-Beaulieu nem tartozik ugyan a «régiebb írók» közé s azért mégis a közjövelmek tudományának nevezi a pénzügytant. Ezt azonban csak úgy mellékesen jegyezzük meg. A kérdés érdemét illetőleg maga Mariska sem áll valami erős alapon. Egy nem egészen jól fogalmazott jegyzetben ugyanis azt írja, hogy az állambevételek szempontja (?) kiválóan finandziális, ellenben az államkiadásoké általános politikai s hogy az állami kiadásoknál az általános politikai érdek a pozitív, a pénzügyi érdek ellenben csak negatív tényező. Ha tehát az államkiadásoknál a politikai momentumok a döntők, a mit mi is állítunk: akkor a kiadásokra vonatkozó elvek megállapítása nem a pénzügytan, hanem a kormányzati politika földadata lesz. A kiadások tekintetében csak egyetlen egy pénzügyi, illetőleg közgazdasági elvet ismerünk, s ez a takarékoság elve. Úgy de már a takarékoság határainak kijelölésénél politikai tekintetek lesznek irányadók. Hiába hirdetjük mi például a pénzügytanban, hogy finandziális szempontból kívánatos a helyi autonomiának minél szélesebb mérvű kiterjesztése; a helyi autonomia körét, terjedelmét, mindenkor a politikai viszonyok fogják megszabni.

Az egyes államkiadások tárgyalásánál maga Mariska bizonyítja be legfeltűnőbben, mennyire nem tartoznak azok a pénzügytan körébe. Hogy az országgyűlési képviselők például napidíjban részesüljenek, ezt tisztán politikai érvekkel indokolja. Az kétséget sem szenved, hogy a képviselők díjazása teher az államra nézve s így pénzügyileg nem helyeselhető; ha valaki mégis úgy dönti el a kérdést, hogy a képviselők díjaztassanak, világos, hogy a kérdés illetően eldöntésénél minden más, csak épen finandziális érdekek nem jönnek tekintetbe. A közoktatási kiadásoknál hasonlóképen beszél az iskolák jelentőségéről, a szabad egyházzól szabad államban, az egyházi javakról stb., e kiadások pénzügyi oldalához ellenben nincs mit szólnia. Az államkiadásokról szóló fejezetet tehát bátran kihagyhatta volna munkájából s a mennyiben mégis szükségesnek látta reflectálni azokra, a budget ismertetésével egészen röviden és általánosságban jelezhetette volna a kiadások tekintetében követendő irányelveket.

Az államgazdaság és a magángazdaság közti különbséget szerző helyesen fejti ki, egyben azonban mégis téved. A magángazda sze-

rinte csak kereseti tevékenységgel (!?) szerzi jövedelmét, ellenben az állam, fejlődöttebb viszonyok közt, szükségletének igen csekély hányadát fődözi saját termeléséből, hanem bevételeinek legnagyobb részét a polgárok jövedelméből gyűjti egybe. Poroszország nem tartozik a hátramaradt államok közé s mégis kiadásainak több mint felét az általa gyakorolt ipari vállalatok nyeresége s az állam jószágainak jövedelmei fődözik. De a többi európai államok is saját gazdasági tevékenységek útján tekintélyes jövedelemre tesznek szert. E jövedelem nem hogy csökkenne, sőt ellenkezőleg a vasútak, mint iparüzletek, fokozatos államosítása által, évről-évre növekedik. Az a fölfogás, melynek nálunk Lónyay Menyhért gróf volt képviselője, hogy t. i. a vicinális vasútat a helyi érdekeltségek építsék s tartsák fön, a fővonalakra ellenben az állam tegye rá a kezét, Európaszerte mind nagyobb és nagyobb hódítást tesz. Franciaországban például — úgy emlékszem — Freycinet kormánya alatt a parlament nyolcz milliárdnyi mesés összeget irányzott elő új vasútvonalak és csatornák építésére. Német-, Olasz- és Magyarország hasonlóképen óriási tevékenységet fejtenek ki a vasútak államosítása körül. A vasútüzletnek az államgazdaság körébe való bevonása következtében tehát immár elavult és tarthatatlanná vált a Mariska által még ma is hirdetett ama régi pénzügyi tantétel, mely szerint az állam a maga szükségleteinek csak igen csekély hányadát fődözi saját termeléséből.

Az állam közgazdasági tevékenységének körét szerző igen szűkre szabja ki. Az államnak, az ő véleménye szerint, a közgazdaság érdekében csak ott kell föllépnie, a hol a magán és társadalmi tevékenységtől mitsem lehet várni. Hát ott, a hol az összeség érdekeivel összeütközésbe jönnek egyesek érdekei: vajon nem az államnak kell-e gondoskodni a collisio kiegyenlítéséről s az összeség érdekeinek megóvásáról? Az erdők államosításának szükségét alább maga Mariska is elismeri, mert — tudvalevőleg — csak ez úton lehet az erdőknek egyesek érdekében álló oktan pusztítását megakadályozni, s csak így lehet az erdőknek az állam területén való arányos elosztásáról gondoskodni.

Az államnak a közoktatáshoz való viszonyáról a szerzőnek egészen határozott, de merőben téves a véleménye. «Újabb időben — úgymond — azon kívánnal találkozunk, hogy az egész közoktatást az állam vegye kezébe. Ez azonban azonkívül, hogy az államkincstárra igen nagy terhet hárítana, a tanszabadság elvével ellenkeznék.»

Hogy a közoktatás ügye állami ügy, ezt már igen régen, és nem kisebb emberek hirdették, mint Peel, Carlyl és Macaulay. Nem

vitázok azon, — hiszen szorosan véve nem is tartozik sem egy pénzügytani kézikönyv sem annak kritikája körébe, — hogy mennyiben ellenkezik a tanszabadság érdekeivel a közoktatásügynek az állam kezére való játszása. Hanem hogy a Macaulay-féle fölfogást — a mennyiben természetesen a pénzügyek megengedik — épen a közművelődés jól fölfogott érdekében előbb-utóbb meg kell valósítani, ezt már határozottan állítom.

Az a phrasis, hogy a tanszabadságnak vége van, mihelyt az állam beteszi a lábát az iskolába: mitsem jelent akkor, a mikor arról van szó, hogy az állam minden polgára tudjon írni-olvasni. Mariskák azt hiszik, hogy ezt a czélt el lehet érni úgy is, hogy a községek és a felekezetek nyakába vetjük a közoktatás terhének nagyobb részét. Úgy de a felekezetek például nálunk Magyarországon olyan áldozatkészséget fejtettek ki már eddig is a közoktatás körül, hogy újabb követelményekkel állni elő velök szemben, lehetetlenség. A községek legnagyobb része pedig még a közigazgatás költségeit sem bírja meg, nemhogy még újabb terheket róhatna az állam rájuk. A westfáliai és hannoveri városok 1881-ben tartott értekezletökből egy kérvényt intéztek a törvényhozáshoz, melyben sürgetik a többi közt, hogy az elemi iskoláztatás és a rendőrség személyes költségei legalább fele részben, a katonaszállásolás költségei pedig egészen az állam által fődöztessenek; mert a községek különben leroskadnak a terhek alatt. Hát a mi községeink akkor mit mondjanak? Hiszen — a mint arról a községi háztartás ismertetésénél maga Mariska is bizonyosságot tesz — akárhány községünk van, melynek pótladoja megközelíti az állami adók összegét, sőt némelyiké jóval meg is haladja azt. És ezekre a már is túlterhelt községekre akarna ráparancsolni az állam, hogy iskolákat állítsanak és tartsanak fönn!?

De az európai államok közoktatási politikája nem is olyan, hogy tartaniok lehetne a községeknek vagy felekezeteknek újabb megterhelésektől. A közoktatásügy államivá tételének processusát még Angliában is megindították; Franciaországban pedig az állam közoktatási kiadásai 50 év alatt megharminczhatszorosódtak. Hazánkban is az 1868-diki, első alkotmányos költségvetésben vallás- és közoktatásügyi szükségletekre még csak 1.346.400, míg az 1884-diki budgetben ugyane szükségletekre már 5.250,830 forint volt előirányozva. Mindezen adatok világosan mutatják a modern államok közoktatási politikájának irányát.

Ha tovább lapozgatunk Mariska tankönyvében, s az állami bevételek fejezetéhez jutunk, itt mindjárt a bevezetésben egy igen

különös tétel öltik szemünkbe. «Ha az állambevételeknek — írja a többi közt — első czélja, az állami feladatok létesítése úgy kívánja, utolsó esetben még az igazságosság és arányosság követelményeiről is le kell mondani.» Ez lehet igen gyakorlatias tanács, melynek a szorult helyzetben levő államok hasznát vehetik; de azért azt hiszem, egy pénzügyi tankönyvben, — mely utóvégre is arra van hivatva megtanítani a közönséget, hogy az igazságosság és morál követelményeinek megfelelően miképen rendezendő be az állami háztartás, — ily elvek hirdetésétől — a pénzügyi tudomány hitele érdekében — tartózkodni kell.

Az állambevételek közül a dohánymonopoliumot természetesen Mariska sem helyesli, s csak mint szükséges rosszat tartja megtűrhetőnek az államháztartásban. A dohánymonopoliumot helyettesítő dohányadók közül viszonylag még legjobbnak véli a német birodalomban fennálló dohánytermelési adót, a dohánygyártási adót ellenben határozottan elítéli. Ez utóbbi czélszerűsége felől nem győzi őt meg Amerika példája sem, mert ott a nép vagyonos és a törvényt tiszteli s így a dohánygyártási adóval járó ellenőrzésnek nem kell oly szigorúnak lennie, mint másutt, a hol az ellenőrzés a legnagyobb zaklatást involválja.

Szerző eme nézetei teljességgel nem gyakorlatiasak. Tagadjuk, hogy a dohánymonopoliumra okvetlenül szükség lenne s hogy az abból eredő jövedelem a dohányadó valamelyik alakjának hozadékaival pótolható ne lenne.

Beliczey István és Molnár György, 1868-ban a dohányügy tanulmányozása végett a földmivelés-, ipar- és kereskedelmi miniszter által a külföldre kiküldetvén, azon jelentésekben, melyet tanulmányaik eredményéről közrebocsátottak, számokban is kimutatják, hogy a gyártási adó jövedelmi tekintetben megmérkőzhetik a dohánymonopoliummal; a dohánytermelési adóval ellenben — a mint azt Mariska is beismeri — csak akkor lehetne helyettesíteni a monopoliumot, ha Magyarországon például egy hold dohányföld után 500—550 forint adó fizettetnék, a mi merő képtelenség.

A gyártási adó tehát, pénzügyi eredményét tekintve, mindenestre elsőbbséget érdemel. Hanem a kivetése, behajtása és kezelése — Mariska szerint — annyi zaklatással és költséggel jár, hogy csakis Amerika szabad földjén lehetett azt meghonosítani. Ezzel szemben méltán fölvethejtük a kérdést, vajon a monopolium nem ép oly zaklató és költséges-e, s ha ott, a szabadság hazájában, a dohánygyártási adó ellenőrzését elviselhetőnek tartja magára nézve a pol-

gárság, vajon az öreg Európa polgárai nem szenvednék-e el hasonlóképen az ellenőrzés nyűgét főképen akkor, ha kárpótlásul megszabadulnának a szabad ipari tevékenységet nyűgöző s így a fogyasztókra és termelőkre egyaránt káros monopoliумtól?

Az az ellenvetés végül, hogy a gyártmányadó tényleg nem szüntetné meg az egyedárúságot, hanem az állami monopoliум helyett megteremtené egy-két nagy dohánygyáros monopoliумát, — csak akkor bírna alappal, ha a dohánygyártási ipar korlátoztatnék; de ha az állam, a kissé talán nagyobb kezelési költségre nem tekintve, szabad iparnak nyilvánítja a dohánygyártást, nem csak, de a kisebb gyárosokat — a mint azt Beliczey és Molnár ajánlják — az egyedárúsági épületek eladási árából és az egyedárúsági tőkéből alkotandó dock- és bankrendszer útján segélyben is részesíti: ez esetben nem kell félni attól, hogy egyesek monopolizálni fogják a dohányipart.

A dohánymonopoliumnak a gyártási adóval való helyettesítése, kétségtelenül alapos megfontolást, pontos számvetést, erős elhatározást, a kivitelben erélyt és szakértelmet igényel úgy a törvényhozás, mint a kormány részéről; de a hol ezek a föltételek nem hiányzanak: meggyőződésünk szerint előbb-utóbb végre lesz hajtvva ama megmérhetetlen horderejű finánczművelet.

Még a dohánymonopoliум történetére vonatkozólag egy hibás dátumára kell figyelmeztetnünk Mariskát. Ausztriában a dohányegyedárúság szerinte 1728-ban «Abaldo» név alatt hozatott be. Abaldonak vagy appaltonak — úgy tudjuk — a dohánybeváltással foglalkozó hivatalt nevezték. A dohánykereskedeés kizárólagos jogát 1670-ben nyerte meg Khevenhüller gróf I. Lipót császártól. Ez azonban csak magánprivilegium volt. A dohánymonopoliум, mint pénzügyi intézmény, az 1701 május 20-ról kelt patenssel honosítottatott meg Ausztriában.

Az illeték fogalommeghatározása Mariskánál is csak oly bizonytalan és ingadozó, mint a többi pénzügyi írónál. Az illetékek — az ő definitiója szerint — bizonyos állami szolgálatok fejében fizetett díjak, melyek e szolgálatok értéke vagy az általuk okozott költségek mértéke szerint rovandók ki. Az oly illeték e szerint, mely az illetékfizetésnek alapúl szolgáló állami tevékenység költségeit meghaladja, szigorúan véve nem illeték, hanem adó.

Hogy az illeték akkor fizettetik, a mikor valaki állami szolgálatokat vesz igénybe — ez vita tárgyát nem képezi. Hanem, hogy az illeték, mielőtt ama szolgálatok értékét meghaladja, megszűnik illeték lenni, ez már olyan elv, a mely — rendkívüli ruganyosságánál

fogva — gyakorlati alkalmazásában igen sok ellenmondást vonhat maga után, a szerint, a mint bizonyos állami szolgálatok értékét többre vagy kevesebbre becsüljük.

Én azt hiszem, az illeték jellemzéseül legfőlebb annyit mondhatunk, hogy az illeték közvetlen célja nem az állami jövedelmek szaporítása, hanem csupán az állami szolgáltatásokkal járó költségek lehető megtérítése. Ha azonban az állam — a nélkül, hogy lehetlenné tenné a polgárságra nézve az állami intézmények és közegek igénybevételeét — egyik-másik illeték által jövedelemre is tesz szert: ez az illetéket nem fogja kivetkőztetni eredeti jellegéből. Ezt maga Mariska is elismeri — persze ily módon kegyetlen ellenmondásba keveredvén önmagával, — midőn az általa úgynevezett hadmentességi illetéket mint olyat tünteti föl, a melyből az állam jelentékeny bevételt szerezhet magának. Különben álláspontjának bizonytalanságát már az is eléggé jellemzi, hogy hadmentességi illetékről beszél, holott ez az állítólagos illeték nem viszontszolgáltatásul, hanem tisztán jövedelemszaporítás céljából fizettetik az államnak.

Szerzőnek a fokozatos adókra vonatkozó elméletét szintén nem tehetjük magunkévá. A progressiv adórendszert Leroy-Beaulieuvel együtt mi is elméletben igen tetszetősnek, de gyakorlatilag annál gyöngébbnek és érzelgősnek tartjuk. Maga Mariska is hosszasan és meggyőző érvekkel bizonyítgatja, hogy a progressiv adó eszméje, szorosan véve, a fokozás szakadatlan folytatását követelné. Ha e követelménynyel ellenkezőleg, az állam a progressio egy bizonyos fokán megállapodik s attól fogva egyenlő adólábat alkalmaz: a társadalom leggazdagabb tagjait fogja előnyben részesíteni s így ép azon egyenlőtlenség és arányosság elve ellen vét, a melynek megvalósítása céljából léptette életbe a fokozatos adó rendszerét.

Az absolut igazság azt parancsolja, hogy a progressio menjen a végtelenig. Úgy de ép ott van a bökkenő, hogy ez a «végtelen» nincs nagyon messze; mert ha Leroy-Beaulieu ugyancsak mérsékelt progressióját fogadnók is el, már a 12-dik fokozaton az adó elnyeli az egész jövedelmet. Hogy a progressiót még jobban is lehet mérsékelni, ezt megengedjük; de ha nagyon is mérsékelt: akkor meg az egész fokozatos adó rendszere csakugyan financiaális játékszerre válik; akkor az állam nem nyer semmit, a polgárok arányos megadóztatása pedig ép oly pium desiderium marad, mint ha egyenlő adóláb szerint viselnék a közterheket.

Az az érve végül Mariskának, mely szerint azon az alapon, hogy a fokozatos adó a kivétel módoszata által igazságtalanná válha-

tik, magát az intézményt nem lehet elvetni; mert hiszen alig van politikai vagy gazdasági intézmény, a mely nem válhatik veszélyek forrásává; az iparszabadság, a képviseleti rendszer vagy a sajtószabadság szintén rossz célznak lehet eszköze, — ez az érv — mondom — meglehetősen naiv. Az iparszabadság, a képviseleti rendszer stb., mint a közszabadság nélkülözhetetlen alkatrészei, ha az elméletnek megfelelően, szabatosan és a szükséges előfeltételek kellő figyelembevételével alkalmaztatnak, rossz célnak eszközeivé nem válhatnak; a progressív adózás ellenben ép akkor lesz igazságtalanná és tűrhetetlenné, ha szigorú következetességgel vitetik keresztül s viszont akkor lesz elviselhető, ha a gyakorlatban minél inkább eltérünk azon elvektől, a melyek szerint ez adózási rendszer az életben formulázott.

Az adómértéknek a repartitionális rendszer szerint való kiszámítását szerző, úgy látszik, előnyösnek tartja. A Franciaországban szerzett tapasztalatok azonban a repartitio mellett fölhozott elméleti érveket halomra döntik. Ott a föld- és házadó tudvalevőleg repartitionális adók, s jöllehet a törvényhozás és a kormány évtizedek óta mindent megpróbált, hogy az említett adókat a departement-ok közt arányosan és igazságosan ossza föl: a lakbéradó országos főtételéből a legszegényebb departement-okra 7—8 százalék, a leggazdagabbakra ellenben 3—4 százalék esik még ma is. A sikertelen kísérletek végre meggyőzték az irányadó köröket a repartitio tarthatatlansága felől, úgy hogy már csak idő kérdése, hogy a francziák is áttérjenek a hányadrendszerre.

A munkabéradó jogosultságának megítélésében szerző igenis szigorú, hogy ne mondjuk: inhumánus. Munkás és munkás közt nem tesz különbséget, midőn általában követeli a munkás-osztálynak közvetlen adóval való megrovását. Pedig Wirth Miksának, a ki Angolország munkabérviszonyait közelebbről tanulmányozta, föltétlenül igaza van, midőn azt írja, hogy egy jó gépekkel felszerelt vasgyárban dolgozó angol munkás félnapi munkája, eredményére nézve fölér az apróbb, tökéletlen munkaeszközökkel ellátott műhelyek napszámosának egy hónapi kalapácsolásával; amaz — igényeihez képest — valószínű jóllétnek örvend, ez napról napra alig képes tengetni nyomorult életét.

A munkabéradó fizetése alól — ha egyébért nem, már humanitási szempontból is — mindenesetre föl kell menteni azt a munkást, a ki napi keresményéből csak a legnagyobb nélkülözés mellett képes a maga és családja existenciáját biztosítani.

Mariska amaz érvét, mely szerint a napszámosok ép úgy tagjai az államnak, mint a többi polgárok, e szerint ép oly jogaik, de oly tartozásaik is vannak a nép-egész irányában, mint a többi állami tagoknak, — ellensúlyozza az a tény, hogy a napszámos a jelenleg fönálló indirect adók fizetésével aránytalan mértékben hozzájárúl az állami intézmények föntartási költségeihez. Az indirect adókkal való aránytalan megterheltetés fejében tehát mintegy recompensatióul bátran elengedheti az állam a napszámosoknak a munkabéradót.

Egyébiránt a magyar törvényhozás álláspontja a napszámosok adóját illetőleg a legszabatosabb. A mi törvényhozásunk úgy okoskodott, hogy az adó célja a jövedelemszaporítás. Ha már most egy adónem kezelési költségei oly nagyok, hogy elnyelik a jövedelmet: akkor esztelenség lenne azt föntartani. A napszámosok adója pedig csakugyan ebbe a kategóriába tartozik.

A fogyasztási adókra nézve szerző véleménye az, hogy ez adókat a nemzetgazdaság és a jogosság szempontjából el kellene ugyan törölni; de azért föntartásuk a jelenlegi pénzügyi viszonyok közt szükséges.

Így, egész általánosságban pálczát törni a fogyasztási adók fölött, nem lehet. Azon fogyasztási adó, melynek elsőrendű fogyasztási cikk képezi tárgyát, határozottan igazságtalan, mert aránytalanul terheli a szegényt és gazdagot. De az úgynevezett élvezeti cikkekre, például a borra vagy sörre vetett adót, épen a közterhek lehető arányos megosztása szempontjából okvetlenül fönn kell tartani. Azon író részéről, a ki a progressio híve, következtetlenségnek tartjuk, hogy a fogyasztást a polgárok megadóztatásánál egyáltalán nem akarja számba venni, holott kétséget nem szenved, hogy a mint például a lisztfogyasztás nem áll arányban a jövedelemmel, úgy viszont az évenként elfogyasztott bor, mint élvezeti cikk, mennyiségéből és minőségéből nagyon is lehet következtetni az adóképességre.

Hogy csupán pénzügyi szempontból tartanak fönn az egyes államok a fogyasztási adókat, ezt Mariska aligha lenne képes bebizonyítani. Legfőlebb Németországra hivatkozhatnék, a hol Bismarck nemrégiben az egyenes adókat idétlen póteszközöknek declarálta az állami jövedelmek szaporítására s a nála megszokott erélylyel és kitartással megindította a mozgalmat azon eszményének megvalósítására, hogy a német birodalom is kizárólag közvetett adókból fódözze saját szükségleteit. Az angol törvényhozás ellenben a fogyasztási adók legújabb rendezésénél nem a kincstár érdekeit tolta előtérbe, hanem a polgárok igazságos megadóztatását tartván szem előtt, egy

csomó élvezeti cikket rótt meg erősen adóval s ugyanakkor a gabona-, hús- és czukoradót eltörölte. De Mariska fölfogását legvilágosabban megczáfolja Amerika példája. Míg Európa államainak egy része chronicus deficittel küzdöklik: ezt a boldog országot az évről-évre előforduló bevételi többlet válsággal fenyegeti, úgy hogy a congressus az Unio bevételei és kiadásai közt az arányt helyreállítandó, egy csomó adónak részint reducálását részint megszüntetését vette foganatba. S az Unio pénzügyminisztere a congressus elé terjesztett valamelyik közelébbi jelentésében, a congressusi többség fölfogásához alkalmazkodva, ajánlja például a bank-adó és a bélyeg eltörlését, de a világért eszébe nem jut a társadalom vagyonosabb osztályait megszabadítani a bor-adótól vagy a szeszes italok adójától.

Szerző azon észrevételét sem hagyhatjuk megjegyzés nélkül, mely szerint azon országokban, a hol régebben az aristokratia tartotta kezében a hatalom gyepölőjét, például Angliában, az állami bevételek legnagyobb része az alsó osztályokra nehezedő fogyasztási adókból szereztetett be. Ez egyszerűen nem áll. Az éjszakamerikai Unio csak nincs aristokratice szervezve s mégis 1818-tól egész 1861-ig kizárólag a fogyasztási adókra alapította háztartását és csak 1861-ben vett föl jövedelemforrásai közé egynehány direct adót, ú. m. a föld-, jövedelem- és iparadót, valamint a bélyegilletéket. Az aristokratikus Anglia pedig újabban — mint fönnebb is említők — elejtett minden olyan fogyasztási adót, a mely a szegényebb néposztályt aránytalanul terhelné.

Az előttünk fekvő mű két utolsó fejezete az államhitelről és a községi háztartásról szól. Igen helyesen tette szerző, hogy a községi háztartást is beléfoglalta munkája keretébe; mert a községi pénzügyek s az állam pénzügyei közt évről-évre szorosabb viszony fejlődik ki, úgy hogy a kettő egymást mindinkább kiegészíti.

A fönnebbi megjegyzésekkel — a mint azt előre is bocsátottam — Mariska tankönyvének értékét teljességgel nem volt szándékom leszállítani. Szembeötlő hibát vagy tévedést egyetlen egyet sem találtunk a munkában. Meglátszik annak minden során, hogy szerzője széles ismerettel, nagy tudományos készlettel fogott a munkához. Mint az illető tantárgy előadó tanára, ismeri annak minden apró részletét s az anyag földolgozásában kellő didaktikai tapintatot tanúsít; jól ki tudja választani azon tárgyakat, melyek alaposabb megvilágítást igényelnek s azokat, melyeken — a meg nem érthetés veszélye nélkül — át lehet siklani.

Rendszere, sőt egyik-másik fejezetének tartalma is erősen em-

lékeztet ugyan Kautzra; de azért az eredetiséget Mariskától megtagadni nem lehet.

A munka legfőbb előnye azonban az, hogy a tételes pénzügyi intézményekre folytonosan reflektál, s a tudomány abstract elveit alkalmazza a gyakorlati életre. E módszerrel nehéz ugyan az egyes rokon tudományok közt levő határvonalat föntartani; de didaktikai szempontból nem is czélszerű ama határvonalak szigorú kijelölése és megtartása.

Jog- és államtudományi szakoktatásunk jelen követelményeinek e munka teljesen megfelel, s ez a legnagyobb dícséret, a mit róla mondhatunk.

BALLAGI GÉZA.

Biharrármegye 1848—49-ben. Irta Hegyesi Márton. Nagyvárad. Ifj. Berger Sámuel tulajdona. 1885. Ára 2 frt 50 kr.

Részen a múlt iránt ápoltt kegyelet, mely ellen sokan véteni hisznek, ha a tiszteletreméltó érzés kódébe némi kritikai világosságot bocsátanának; részben az események közelsége még sokakat visszatart, hogy nyugodt, szenvedélytelen pillantást vessenek vissza — mint szerzőnk mondja: «a magyar szívósság, a magyar hősiesség, a magyar katonai dicsőség korszakára». Addig is szívesen kell fogadnunk minden monographiát, mely legalább a részletekben tájékoztat, s magas politika s honfiúi megilletődés helyett ama korról érdekes adatokat nyújt.

Szerzőnk szülőföldre, «a nagy Biharrármegye» 1848—49-iki történetéről állított össze sok adatot könyvében. Csakugyan az alföldön híres megye volt Bihar; közvetlenül a kérdéses idők előtt közéletünk egyik kimagasló alakjának, Beöthy Ödönnek volt fészke, s a régi conservatív és liberális párt küzdelmei élénkebben sehol sem hullámoztak, mint itt. Ha az akkori *Pesti Hírlap*ot lapozgatjuk, egy megyéről sem kapjuk a politikai harcoknak oly eleven képét, mint Lukács György jelentéseiből, melyeket az új szellem melegétől áthatva írogatott a bihari megyegyűlések alkalmából. Ezek a jelentések, összefoglalva, ma egyedül magokra is valóban kecses adatokat nyújtanak a 48 előtti megyei élet ismeretére; mértéket vehetünk rajtok az akkori megyei pártok politikai belátásáról, szenvedélyéről; meglevenül a régi megyeház, hangzik belőle a kurta nemesek lármája s feltárul előttünk az akkori közigazgatás minden ferdesége s apró baja.

Szerzőnk, ki Biharmegye forradalmi korszakát ismerteti, hasonlít ahhoz a jó, érdemes öreg udvarmesterhez, ki egy elhagyott kastély minden zege-zugát ismeri; minden szobácska rendeltetését; tudja, kik lakták s ki előtt nincsen csekélység, mit említésre méltónak ne találna. A megyei levéltárnak nincsen okirata 1848—49-ből, melyet szerzőnk nagyon fontosnak ne vélné s gondos inventariumot vesz föl számszerint még azon végzésekről is, melyek elvesztek. S mint az anyatyúk csibéit, a legnagyobb gonddal keresi össze a hány bihari ember nevét csak föllelheti, kik azon időben «szerepeltek». Maga is említi, hogy alig van könyvében bihari s nagyváradi család neve említetlenül. A nomenclatura néha lapokra terjed s a hány megyebeli csak szolgált mint honvéd, nemzetőr — ott van a műben le a tizedesig. Meg van benne még kinevezések napja is. A haza oltárára adakozó bihariak neve s adományaik felsorolása 10 oldalt foglal el. Egyáltalán a bihari személyi ügyek a könyvnek jókora részét teszik. Ez a könyvnek tisztán bihari szempontja s főleg azokra lesz ott érdekes, kik a magok vagy ismerősük nevét nyomtatásban szeretik látni; mivel azonban e tulajdonság nem épen ritka, Biharban a könyvnek e része is kétségtelenül közérdekű lesz.

De valójában érdekes adat is sok akad a könyvben. Csakhogy szerzőnk inkább a registrator szerepére vállalkozott, mint a történetíróéra. Felsorolja őket, de nem csoportosítja képpé. Későbbi író azonban hálával lesz értők, mert a jól beosztott fejezetek címe alatt könnyen rájuk találhat.

Hogyan dolgozott írónk, arról legjobban fölvilágosodunk, ha egyik fejezetének tartalmát röviden vázolom. Címe érdekes dolgot ígér: *Az itthon maradtak s a társadalmi élet.* Az itthon maradtak közt elől áll a megyei bizottság; ki van írva üléseinek száma, napja. A tagok neve itt hiányzik, mert írónk sehol sem találta felsorolva. Következik az 1849 április 14-e óta a jegyzőkönyvből kitörölt végzések száma, melyeket a hírhedt Józsa Péter «vandal kézzel» megsemmisítettett. Azután sorra jönnek az egyházi testületek; először a r. kath. plebánosok, aztán a görög katolikus, majd a görög nem egyesült, a reformált egyház papi tagjainak névsora. Ítem a miniszteriumban szolgált bihariak s bár «tárgyára nem tartozik» írónk közli egy füst alatt a miniszteriumban szolgált nevezetes férfiak nevét mind. Következnek azután, mint ünnepi körmenetnél, a bíróságnál szolgált bihariak — mint látjuk, széles lista azon férfiakról, kik akkor érdekesnek találtattak arra, hogy a közügy napszámosai legyenek. — Most felsoroltatják a megyei hivatalnokok fizetése, a tábori orvosok

fizetése, a hadsereg és nemzetőrség tiszteinek fizetése; az előfogatok, a lovak ára, az élelmi szerek drágasága (egy tojás 12 p. k., 21 új krajczárba került). «Egyedül a bor volt olcsó. Még az 1849 év tavaszán is 30 p. krajczárért kínáltak egy üveg tokaji jó aszúszőlőbort». — Következik a törvénykezés állapota. Adósság betáblázás nagy számmal fordult elő; «sok, azóta tönkre ment család romlásának első köve az akkor betáblázott adósságokban tétetett le». (Furesa egy alapkö!) Bünper azonban kevés volt. «Bűncselekmény alig fordult akkor elő és talán soha sem állott a vagyon- és személybátorság olyan jól, mint akkor, a háborús idők ellenére is.» — Ezután a megyei útakon át elfordúl a fejezet az egyházi életre, beszél a lelkészek fizetéséről, a görög nem egyesültek synodusáról, tekintetet vet az iskolai életre, azaz közli a nagyvárad akadémia s bihari gymnasiumok tanárainak nevét, tanulói számát; említi a névmagyarosítást; elmondja, hogy a megye hangulata háború s cholera daczára «nagyon víg» volt s «soha sem ment a szívviszony és házasság könnyebben, mint akkor,» különösen a kávészín honvédattilának s a kék huszárdolmányoknak nagy előnye volt a fekete attila és pantalon fölött. Zárja a fejezetet a Vetternek adott fáklýszene s Kossuth látogatása Nagy-Váradon. Láthatjuk, az író sokat és sokfélét fűz egybe; hanem az egész így inkább fontos, kevésbé fontos adatok gyűjteménye, mint eleven leírás.

Érdeket ad a könyvnek Beöthy Ödön életrajza; az író az illető fejezetben hosszabb lélegzetet vesz; több új adatot is említ s e mellett kapcsolatos egészszé iparkodik kerekíteni elbeszélését. Érdekes Beöthy bujdosása a forradalom után s elmenekülése Hamburgba, a hol hamvai pihennek. A hol a szónokot s politikust jellemzi Beöthyben, ott akadunk igazi gránitra is, a mennyiben írónk egészen Csengery Antal tanulmánya nyomán indul, melyből bőven is idéz. Könyvünk — tudomásunk szerint — először említi Beöthy Ödön magatartását az április 14-iki függetlenségi nyilatkozattal szemben. Mikor Brassóban értesült róla, azonnal lemondott a főispánságról s konstantinápolyi követségéről. «Eleresztették a kutyát a lánczról,» ezzel jellemezte a végzetes lépést. Sőt meg is választatta magát képviselőnek azon czélból, hogy Nyárrival a nyilatkozat visszavonására pártot alakítson. Az események gyors fejlődése azonban meggátolta tervében. Azon fejezetekben is, hol a szabadságharcz utolsó napjairól van szó, sok érdekes adatot fog találni az olvasó, s az adatok mellett higgadt ítéletet, melyet szíves készséggel magáévá tehet. — Mert a könyv nem hamar munka, hanem sok évi szorgalmas adatgyűjtés eredménye; s

az ilyen lelkiismeretes fáradozásnak meg van azon előnye is, hogy a tényekben rejlő igazságot többre tartjuk, mint a pártok nézetét, vagy a vakon induló előítélet elfogultságát. S ez a tényekhez simulás tükröződik írónk stylusán is; egyszerű, tiszta, nyugodt; csak néha ékeskedik, de ekkor már kevésbbé tetszik. Például «Beöthy Ödönnek is, hogy kikerülje a Haynau-féle vérszomjas politika nemtelen boszúját, a léleksorvasztó hontalanság vándorbotját kelle kezébe vennie». — Beöthy Ödönnek is külföldre kelle menekülnie — ez többet mond, mint mennyit a torlódó jelzők rajta színezhetnek. —ó.

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Tisztelt szerkesztő úr! Ugy látszik, hogy a *Budapesti Szemle* múlt számában megjelent kis czikkem a *Fontes domestici* IV-ik, a magyar tudományos akadémia történeti bizottsága által kiadott kötetéről, elevenre talált. A *Századok* című folyóirat fogadja oltalmába nem is a művet, mert hisz mi nem mondtunk felőle semmit, a mit annak bármily buzgó védője ne volna kénytelen elismerni, hanem a történeti bizottságot. Mi annak rendszertelenséget vetettünk szemére. A *Századok* írója ellenben azt állítja, hogy a bizottságnak ép úgy ki kell terjesztieni a kutatást II. József korára, mint a középkori monumentákra.

Az ily védelem mutatja, mily gyöngye a positió. Igen jól értik, miről van szó, de nem akarják érteni. Rendszertelenség alatt nem azt értettük, hogy a történeti bizottság munkássága felöleli történetünk minden korszabát. Vajha felölelné. A lényegesnek és lényegtelennek egyaránt való fölkapását akartuk megróni, melynek a tudomány nem láthatja hasznát. Épen az akadémia alapítójától, Széchenyi Istvántól lehetett volna megtanúlni, mily fontos az «egymásután». A gyöngébbek kedvéért még világosabban szólunk. Senki sem óhajtja buzgóbban, mint mi, hogy a történeti bizottság mennél több anyagot és földolgozást bocsásson közzé. Csakhogy úgy az editió, úgy a munka, álljon a tudomány színvonalán.

Ha az akadémia nem képes olynemű vállalatba fogni, mint a *Monumenta Germaniæ*, az sajnálatos; de nem menthető, ha olyanba fog, mely nem felel meg az egy ily fontos editióhoz jogosan fűződő igényeknek. Hisz ép abban látjuk a különbséget az akadémia és egy

magán-kiadó közt, hogy az első tisztán csak tudományos érték után indul, és nem ad ki semmit, mivel annak színvonalát súlyesztí. Akadémiánk többi bizottságai ezt már belátták, nem volna-e ez lehetséges a történeti bizottságnál is?

Buda-Pest, decz. 21. 1885.

Kiváló tisztelettel

—k.

Nyílt kérelem.

A magyar tudományos akadémia a nemzeti irodalom és tudományosság két elsőrendű munkásának, Kazinczy Ferencznek és Horvát Istvánnak emlékezetét az által kívánja megújítani, hogy Kazinczynak összes műveit levelezésével együtt; Horvátnak pedig naplóját és levelezését, hozzájuk méltó teljes kiadásban bocsátja közre. Az eddig végzett előmunkálatok eredményeként legnagyobb részben össze van gyűjtve az, a mi e két jelesünk levelezéséből jól-rosszul kiadatott, vagy pedig budapesti közkönyvtárainkban található. — Mivel azonban ez így összegyűlt anyag hézagosságából is kitűnik az, a mi közönsegesen is tudva van, hogy Kazinczy és Horvát nagy kiterjedésű levelezésének jó része maig is egyes családok és magánosok birtokában van s gonddal és kegyelettel őriztetik: a magyar tudományos akadémia irodalomtörténeti bizottsága azon hazafias kéréssel fordul a nemzeti irodalom és közművelődés minden barátjához, hogy kinek akár Kazinczytól és Horváttól írt, akár valamelyikhez intézett — és pedig bármely nyelven írt — levél volna birtokában, legyen szíves azt lemásolhatás végett a magyar tudományos akadémia főtitkári hivatalához beküldeni; vagy a kinek ily leveleknek valahol létezéséről tudomása van, arról pár sorban az akadémiát értesíteni. — A beküldött kéziratokra az akadémia gondot visel, s köszönettel fogja visszaszolgáltatni. A nemzeti ügy érdekében bizodalommal tesszük közzé e fölhívást és kérelmet. — Az adatok és ismeretek gazdag tárházává tette e levelezéseket Kazinczynak hasonlíthatatlan levélíró tehetsége, s Horvátnak

fáradhatatlan bűvár szelleme. Hadd terüljön e levelek hatalmas rétege minél teljesebben irodalmunk és irodalomtörténetünk mezejének sovány feltjaira, hogy a termékenyítő erő, mely bennök rejlik, segítse elő a nemzeti művelődés és tudományosság fölvirágzását!

Kelt Buda-Pesten, 1885 deczember 5-dikén.

SZILÁDY ÁRON,
előadó.

SZÁSZ KÁROLY,
az irodalomtörténeti bizottság elnöke.

A MORMONOK FÖLDJÉN.*)

Mindig nagy öröömre szolgál visszagondolni azon napokra, melyeket az éjszak-amerikai Egyesült-Államokban töltöttem, és keresztül hatolva az Atlanti óceántól a Csendes tengerig, megvallom, hogy a Mississippin túli vidék, a nyugat az, mi reám különös varázst gyakorolt.

Tartózkodásom sok érdekes epizódjának egyike gyanánt említhetem a mormonok hazáját, Utah államban, mi Ogdenben, egy mormon városban vagy 6000 lakossal a «Centrál» és az «Union Pacifik» vonalokra nézve összekötő ponttá lett.

Hogy alaposabban szólhassak a tárgyhöz, előre becsátok néhány általánosságot Amerika e részének földrajzi viszonyairól, valamint a vallásról az államokban, úgy térek át azután a mormonság történetére, alkotmányára és valószínű jövőjére, ugyan együtt azonban hallgatással nem mellőzvé az arra vonatkozó ellentétes nézeteket sem.

I.

ÁLTALÁNOS FÖLDRAJZI VISZONYOK.

Az éjszak-amerikai kontinens nyugati része egy magas fősík, átszelve mind azon számos hegység által, melyek összeve Éjszak-Amerika Kordilleráit képezik.

E nagy környéken a következő négy részt lehet megkülönböztetni keletről nyugatra:

*) Ugyan e tárgyról a szerző angolul is tartott előadást Budapesten az angol körben, 1886 január 14-dikén.

Szerk.

Először a Sziklás-hegység (Rocky Mountains).

Másodszor a Colorado fensík tája, melyet főleg a Colorado folyó és annak adózói szelnek át. Kezdődve Wyoming déli részében, tart nyugati Coloradóban, keleti Utahban, és messze bemegy New-Mexikó meg Arizonába. Átlagos magassága 7000'. Túlnyomólag vulkáni kőzetek, a lávaömlések nagy fokban történtek. A vulkáni tevékenység igen hosszan tartott.

Harmadszor a nagy medence (The Great Basin).

Negyedszer a «Sierra Nevada», a «Cascade» és a Pacifik-államok parthegységei.

Bennünket különösen a nagy medence érdekel, mit keletről a Wasatch hegyláncz, nyugatról Sierra Nevada határol. E roppant terület, egészben veve mélyedmény, melynek lefolyása egyik óceánba sincs, de átszel sok hegyvonalat, s azok törzse körül széles völgyek terülnek el. E völgyek legnagyobb részt merő sivatagok. Tavasszal vékony csermelyke szakad ugyan le azon kevés hóról, mely a hegyeket fűdi, de tüstént elenyész, a mint a lapályra jut, ez is csak röviden tart s csaknem az egész éven át a völgy teljesen száraz.

Kis számmal találkoznak olyan völgyek, melyekben víz állandóan foly, ezekben aztán tapasztalni, hogy a talaj termékenysége bámulatos.

A nagy medence voltaképen sok apró medenczéből áll, melyek hol szárazak, hol nem, s ez utóbbi esetben a medenczében van egy vagy több patak, néha tó, mocsáros láp stb.

Ha a tónak lefolyása nincs, vize sós. A nagy medence tavait három csoportra oszthatni. A keleti csoport legkiválóbb tagja a nagy Sóstó, mi csaknem egy Földközi tengerrel fölér. Területe jelenleg 2360 négyszög angol mérföld. Mélysége nem igen nagy, átlag 4—5 öl. Hossza vagy 80, szélessége vagy 55 angol mérföld; ennél fogva tetemesen nagyobb, mint a Balaton.

Miután lefolyása nincs, vize hamar emelkednek, ha nem gátolná a roppant elpárolgás ezen a száraz vidéken. A vízállás mindig változik az évszak szerint. A tenger fölött a magassága 4218'. Vize igen sós; tömötsége oly jelentékeny, hogy az emberi test a fölületén úszik. Élő állat nem tartózkodik benne. Fürdésre nagy előszeretettel használják.

A mostani tó csak romja egy sokkal nagyobbnak, mi egykor jelentékeny területet foglalt volt el a nagy medenczéből.

A tószél egykori vonalai a körülötte levő hegységen láthatók, a legmagasabb fölmege egész 970 lábra a víz mostani szintje, fölött.

A mormonok földjének központja a nagy Sóstó körül van, és még a «Sion»-juk neve is «Sóstó város» (vagy 23,000 lakossal). E kietlen földet mosolygó kertté változtatták át, de egyszersmind, bizonyos tekintetben, államot rendeztek be az államban.

Azonban mielőtt a mormon község leírásába bocsátkoznék, szabadjon a vallásról szólni Éjszak-Amerikában általánossággban.

II.

A VALLÁS AZ EGYESULT-ÁLLAMOKBAN.

A vallás dolgában teljes szabadságot biztosítanak az államok törvényei, ámbár az eredet és a nemzet későbbi történelme szerint a jellem lényegesen keresztyén, úgy hogy egészben véve az Egyesült-Államok a világ protestans keresztyén nemzetei közé számítandók, de mellette ez azon ország, melyben a vallási szabadság a legteljesebb és legtekélyesebb módon fejlődött ki.

A vallási testületek számos felekezetre oszlnak a szerint, hogy azok evangeliomosok, vagy nem-evangeliomosok. Az evangeliomos protestánsok között a megkülönböztetés nem fontos, az elv «a lényegesben egység, a nem-lényegesben szabadság» általánosan lévén elfogadva. Az episkopálok, methodisták, baptisták, presbiteriánok, congregationalisták az evangeliomosok osztályát képezik; míg az unitáriusok, universalisták és a swedenborgiánok a nem-evangeliomosokhoz tartoznak.

Azon nagy bevándorlás következteben az utolsó 60 évben, mely leginkább Irlandból történt, a romanizmus is gyorsan fejlődött, ámbár inkább csak a műveletlenebb osztályok között. Az főleg az éjszaki nagyobb városokban erős, a hova a kivándorlás árja leginkább tódul.

A «nagy nyugat» újonnan benépesedett részeiben a valóságos meggyőződés minden lehető árnyalatával találkozunk, kísérve azon nyerseséggel, mely a társadalmat az ő alakul

állapotában jellemezni szokta. A vallásos légkör teljes szabadságának és egy új hazában az elme élénk tevékenységének következtében bő alkalom nyílik ott mindenkinek, ki új elmélettel akar föllépni, vagy rajongó lelkülettel, vagy végre vallásos szédelgéssel is követőket akar szerezni. Ott vannak a mormonok, spiritualisták, shakerek, inspirationisták, perfectionisták, Jehova népe stb.

Az említett felekezetek között kétségen kívül a legfontosabbak úgy társadalmi, mint politikai tekintetben a mormonok vagy mint magokat nevezik, «az újabb napi szentek» (Latter-Day Saints), kiknek ellenében aztán «pogány» (gentile) minden nem-mormon.

III.

A MORMONSÁG TÖRTÉNETE ÉS ALKOTMÁNYA.

Smith József volt a mormon vallás megalapítója; egy földműves (farmer) fia Vermont államban, hol ő 1805-ben született és vagy hatvan évvel ezelőtt kezdett hívőket gyűjteni, kik azt tartották róla, hogy ő egy proféta, kit az Isten küldött, vagy inkább egy második messiás. Smith, hogy magát a keletkezett hiedelemben a megkívántató mystifikációkkal föntartsa, bizonyos aranytáblákat mutatott elő egyiptomi írással s azt mondotta, hogy azok a törvényeket és mondatokat tartalmazzák úgy, a mint közvetlenül az Isten maga dictálta. Állította továbbá, hogy ő képes volt azokat kibetűzni bizonyos eszköz segítségével, mely neki egy visióban kinyilatkoztatott. A táblákat Mormon, egy zsidó proféta, írta, nem sokára Jeruzsálem elpusztulása után, ki azokat aztán áthozta Amerikába, hol egész mostanáig voltak eltemetve, de hollétök Smithnek egy visióban fölfedeztetett.

Smith 1830-ban kiadta a *Mormon könyvét*, állítólag átfordítva a táblákról, mely az új tant foglalja magában. E munkát a hívők csak oly tiszteletben tartják, mint magát a bibliát. Választott tizenkét apostolt, sőt az első hitközseget is megalapította 1830-ban New-York állam Manchester városában, mely azonban a következő évben kényszerítve érzé magát Kirtlandba menni, Ohio-ban. 1833-ban itt is föllázadt

ellenök a nép és kicsikarták tőlök az ígéretet, hogy a legrövidebb idő alatt más hazát keresnek.

El is mentek tovább nyugatra, a Mississippi partjára, Illinois Nauvoo kerületébe, hol számuk nagyra nőtt és már templomot is kezdettek építeni oly méretekben, hogy abba az egész hitközség belefért volna.

Ez alatt Smith politikai alkotmányt is létesített, melyben magának teljhatalmat juttatott. Akkor ő ugyan még írt és beszélt is a többnejűség ellen, de követői közül ezt már többenél bűnül rótták föl, valamint egyéb népszerűtlen intézkedéseket is találtak, melyek ürügyül szolgáltak arra, hogy ellenök a Mississippi mindkét partján a lakosok ellenszenvét felkelték.

Ez meg is lett. Smith folyvást összekocczant a hatóságokkal, Nauvoot a felbőszült nép, leginkább más vallásbeli papok és saját hitehagyottaik által vezetve, megtámadták, a profétát elfogták, Carthagóban börtönbe zárták, sőt oda betörve, meggyilkolták 1844-ben.

Utána egy Rigdom nevű mormon lett az elnök, kit azonban csakhamar Brigham Young váltott föl; ennek első gondja volt, más haza után látni, hol népe fölött saját belátása szerint uralkodnék a nélkül, hogy a pogányok beavatkozhatnának.

Még tovább indult nyugatnak, merészen kelvén át februárban a Mississippi jégtorlaszain és ideiglenesen Jowa nyugati részében telepedett le. Innét 1847-ben Brigham Young 142-ed magával ment nyugatnak a nélkül, hogy a tájékat valaha látták volna, leginkább vadászok (trapper) nyomán haladva és midőn a Colorado fősíkból a nagy medenczébe először pillantottak be és meglátták a nagy Sóstó ezüst területét a napfényben csillogni, a látvány oly varázshatással volt reájok, hogy azonnal elhatározták ott megállapodni; a profeta eles szeme egyszersmind azt is kivette, hogy a tóba futó patakok a vidék öntözésére lesznek fordíthatók.

Lefoglalták tehát a területet, egy kis erődítményt rögtönözvén, melyre az Egyesült-Államok csillagos és sávos zászlóját tűzték föl, daczára hogy az akkor még Mexikóhoz tartozott, de voltaképen csak kborló indiánok tartózkodása volt.

Lassankint oda hurezolkodott az egész mormon sereg;

hihetetlen bajokkal és nélkülözésekkel, de még a vad indiánnokkal is kénytelenek voltak küzködni.

Egy évvel később az általok elfoglalt és «Deseret» néven nevezett területet Mexikó átengedte az Egyesült-Államoknak. 1850-ben a congressus Utah territoriumot állapította meg, és Brigham Young annak kormányozójává lett kinevezve Millard Fillmore elnök által. Young volt az első, ki azon indítvánnyal lépett föl Washingtonban, hogy egy nagy nemzeti központi vasút építtessék a Csendes tengerig.

Vallási tekintetben szintén tett új intézkedéseket. Magát Smith utódjának mondván ki, egyszersmind a proféta működést is fölvette. Azt tanította hogy az Isten általa, mint egy orakulum által szól választott népéhez. Úgy kívánt tekintetni, mint magának a Krisztusnak utódja, és a hívek nagy száma ötlet oly hatalmasnak tartotta, mint a Megváltót. A Krisztus, mondják ők, az első, Smith József a második és Brigham Young a harmadik messiás.

Ők inkább az ő, mint az új testamentomra támaszkodnak és így Ábrahám meg Dávid a legnagyobbak a patriarchák között. Ámbár a keresztelés az Üdvözítő nevében megy véghez, de azért a mormonizmus, egészen véve, közelebb áll a mohammedán, mint a keresztyén valláshoz.

Young saját állását megszilárdítván, a poligamiát az egyház tanai közé fölvette, azt mondván, hogy e dogma Smithnek már kilencz év előtt reveláltatott. Azt tanította, hogy a férfira a mennyben különböző rangfokozat vár; mentül több a neje és gyermeke, annál nagyobb a földi érdeme, de egyszersmind mennyei méltósága is. A nő a mennybe csak férje által juthat, ennél fogva minden leánynak oda kell törekedni, hogy férjhez menjen.

Young mindent vezetett és ellenőrzött. Ő volt a legfelső bíró, valamint a kincstárnok és a tized-szedő. Egymaga határozta el, hogy a jövedelemből mi esik reá, mi az egyházra; mindenkől a legjava volt az övé, ő bírta a legjobb műhelyeket, gazdaságokat, bányákat stb. A hivatalokat is ő osztotta. A tizenkét apostolhoz még egy tíz tagú tanácsot adott s ebben voltak a püspökök és az «elder» néven nevezett előkelők. Hivatalos teendőiken kívül ez emberek a helyi legjobb üzletek birtokosai voltak: kereskedők, gyárosok, kézművesek, vendég-

lősök stb.; és minthogy nagy jövedelemmel bírtak, rendesen feleségek is legnagyobb számmal volt.

A szegény mormonnak csak egy neje van, de a mint vagyonosodik, feleséget is többet vesz. Esetleg a nők saját munkájokkal nem csak a gyermekeket, hanem még férjüket is eltartják. Az azonban tévedés, mintha csak a nők magok dolgoznának, a férj pedig zsebbe teszi kezét. Általában mondhatni, az egész felekezet rendkívül munkás, az előkelők (elder) magok adván a jó példát. Azok a népet oktatják, megerősítik a hitben, de a lelki javokon kívül az anyagira is befolyással vannak. Hivataluk nem jár külön fizetéssel, de tekintve jó vagyoni helyzetüket, a nélkül el is lehetnek.

A mormonok zöme az anglo-scandináviai népből van összetoborzva; azonban a szomszéd indián fajokról is mondják Utah és California között, hogy a mormon vallást könnyen fölveszik. A latin eredetű országokból, úgy mint Francia-, Spanyol-, Portugallia és Olaszországból követőket nem igen kapnak, általában a térítés nem a katolikusokból, hanem inkább a protestánsokból sikerül apostolaiknak, kik 3—4 százan vannak minden felé szétküldve.

Brigham Young, a hívek szerint «az Úr orozslána», annyira össze van forrva e felekezet történetével, hogy eseménygazdag életéből némi vázlatot szolgáltatni, igen is helyen van.

Ő is Vermontban (Wittingham) született 1801-ben mint Smith. Atyja, John Young, forradalmi veterán, ki Washington alatt három táborozásban vett részt. Kora ifjúságában methodista volt s ekkor ács-, asztalos- és mázoló mesterséggel foglalkozott. 1824-ben házasodott meg először, és 1830-ban került kezébe *Mormon könyve*, mi oly hatást gyakorolt reá, hogy két évre reá Smith keresztelése mellett a mormon egyház tagjává vált. Smithnek, míg élt, barátja és támasza volt, halála után pedig hitfelekezetének azon időtől fogva, midőn az még csak egy maroknyi kezdő és üldözött népből állott, melyet ide s tova kergettek, élte fogytaig ő volt összetartó szelleme, mely a szilárd akarat és mély belátás döntő befolyását minden tanácskozásban tudta érvényre juttatni.

Mint minden új szervezkedésben, úgy különösen az egyházi jelleműekben számosan leptek föl szakadárok és vetelkedők, kiktől a még meg nem szilárdult egyházat meg kellett

szabadítani; ezt nem egyszer oly módon vitte keresztül, mi a külvilág gyűlöletét zudította fejére.

Young minden alkalmat megragadott, hogy a közjót anyagi tekintetben is előmozdítsa; nemcsak a Pacifik-vasút létrehozásában volt kiváló része, hanem a mint ezt befejezték oly módon, hogy a «Central» vonal San-Franciscótól megindulva, elért Ogdenig, az «Union» vonal pedig a Missouritól (Omaha) jutott Ogdenen túl nyugatnak még vagy ötven angol mérföldre egész a «Promontory» nevű állomásig, Ogden lévén találkozási helyül kitűzve, a munkát beszüntették 1869 májusban, és az igen nagy mennyiségű anyag fölöslegessé válván, azt egy társaság, Brigham Younggal az élén, megvette és kevesebb, mint nyolcz hónap alatt (1870 január) az első vonat már közlekedett Ogdentől a Sóstó városig, mi egy 37 angol mérföldnyi vasút-építést jelent.

Brigham Young meghalt 1877-ben, hetvenhat éves korában, mint követőinek sajnálat és tisztelet, az őt ismerő külvilágnak pedig bámulat tárgya. Harminczhárom évig volt a mormon egyház élén, egy politikusnak s világismerő tapintatos embernek kellékeivel fölruházva!

Utódja, a mostani elnök Taylor, túl van már a hatvan éven. Azt tartják róla, hogy se magasabb tehetséggel, se szélesebb ismeretkörrel nem bír, olvasottságot sem árul el. A budapesti angol körben találkoztam egyszer (1884) egy amerikai «reporterrel», kivel e tárgyról beszélgettem s benne egy igen tájékozott fölvilágosítóra akadtam. Ő a mormon felekezet iránt annyira érdeklődött, hogy elment «Salt Lake City»-be és az amerikai találmányt, az «interviewolást», magán Tayloron és egyéb előkelő egyéniségeken is gyakorolta. Az ő meggyőződése az, hogy az apostolok megelégtették a meghalt elnök vaskezeit, s most egy tisztességes jó öreg urat választottak, ki mellett nekik van szabadabb hatáskörük; de a hitközség más tagjai meg sajnálják, hogy nem egy edzettebb férfi áll élükön, ki a politikai láthatáron naponkint föltűnedező eshetőségekkel nagyobb képességgel bírna szembeszállani.

IV.

ELLENTÉTES NÉZETEK.

A mormonok új hazájából, a nagy Sóstó körül, az első het évben a külvilágba semmi sem hallatszott. Egy francia természettudós, Jules Rémy, volt az első, ki 1855-ben oda vetődött és rólok írt; utána öt évvel Captain R. F. Burton járt ott s egy igen jó munkát írt a szentek városáról, akkor még az egy titokteljes és bizonyos fokig regényes föld volt; de most, mióta a Pacifik-vasút kész és a «Pullman Palace Car» rendszer csaknem a lehető tökélyig van fejlődve, a kontinens átszelése az Atlanti tengertől a Csendes tengerig, ha az átlagos utazónak nem is olcsó, de oly gyors, és a kényelmetlenségben oly szűkölködő, hogy sok európai turista átrándul New-Yorkból Friskóba és betekint a mormon fővárosba, sőt legújabbban onnét egy gyönyörű körutat tehet át Colorado legszebb bányavidékeibe. Utah állam nem «terra incognita» többé, arról valamint a Holt tó városáról egész irodalom van már.

Itt elég legyen az egymással homlokegyenest álló véleményekből néhányat ismertetni.

* *

Amerikai fölfogás általában. Az amerikai nép általános fölfogásának tolmácsa gyanánt szolgáljon egy földrajzi munka, melyet egy ismerősöm, Hayden tanár, írt Philadelphiában 1883-ban. *) A mormonságról írván, ezt mondja: «Fanatikus rajongás egy kézzel fogható csalásért, theokratiai és demokratiai intézmények egyesítése, poligámia nemcsak megengedve, de nyilvánosan hirdetve; durva materialismus, de ugyanegyütt hit a bibliában, igen jelentékeny siker, bár hol települnek is le, — egy oly társadalom, mely merőben másképp fejlődik, mint az az Egyesült-Államokban egyebütt, annak szerves jellege a fővonásokban minden, csak köztársasági nem

*) *North-America by Prof. F. V. Hayden and Prof. A. R. C. Selwyn.* London, Eduard Stanford 55, Charing Cross S. W. 1883.

lévén; — mindezen körülmények a fiatal államra a Sóstó körül a Kordillerákban az új világ ügyei iránt érdeklődőnek komoly figyelmét már régtől fogva magára vonták.

Vagy 200,000 józan munkás ember, sőt ájtatos is a magok módja szerint, vezetőinél a legfékezetlenebb szabadságot tűri, és azon adóról, melyet főnökeik lábához raknak, úgy beszélnek, mint az Istennek hozott áldozatról. Másrészt tévedés föltenni, hogy a mormonok rendetlenek vagy kicsapongók; ellenkezőleg, közöttök a legnagyobb rend uralkodik; nincs ott koldus, nincs ácsorgó.

Mióta a mormonság a Pacifik-vasút által a külvilággal érintkezésbe jött, nyilvános botránnyá vált és marad is, mely az Egyesült-Államok szemében szálkát képez.

Innét a congressus e hitfelekezet engesztelhetetlen ellensége, s ott a mormon kérdés újra meg újra fölüti magát, minek így kell tartani mindaddig, míg ez ügy egyszer véglegesen elintéztetik.

A poligámiára az *első* komoly csapás 1874-ben volt mérve, midőn az alsó-ház a *Poland bill* elvét elfogadta, melynek értelmében poligam bírának és esküdteknek nem szabad ítélni olyan polgári és fenyítő törvényszéki ügyekben, melyekben poligamisták vannak érdekelve. Ez intézkedés célja, a mormon nőket védeni, azoknak elválás esetében a családi vagyonból jó részt biztosítani, más szóval könnyíteni azon a nyomasztó állapoton, melyben képzelik lenni a mormon nőket, kiket csak női rabszolgáknak tekintenek.

Azonban a hatás valóban furcsa volt, a mennyiben a mormon nők épen nem úgy fogták föl a dolgot, és a kormánynak az ő érdekekben tett fáradozásaiért korántsem mutattak háladatosságot; ugyan is az 1876-ik év kezdetén egy kérvényt nyújtottak be a congressusnál, aláírva 22,626 mormon asszony és leány által, kik azt kérték, hogy a törvény a poligamia ellen vettessek el, Utah pedig az Unio államai közé vetessék be.

A poligamia ez asszonyi védői kinyilatkoztatják, hogy aláírásaik megszerzésére semmiféle befolyás sem jött közbe, és hogy tizenkét évnél fiatalabb leánynak meg sem is engedték, hogy az aláírásban részt vegyen.»

A *második* csapás volt az Edmund-fele törvény, melyet szintleg az erkölcsiség érdekében hoztak, de nyilvánosan beval-

lott iránya a mormon vallás elvének megrontása, s az alkalmazás is e szellemben történik.

Az *utolsó* intézkedést az Egyesült-Államok mostani elnökének, Clevelandnak, izenetében látjuk a congressushoz, melyben ajánlja egy oly törvénynek hozását, mely megtiltsa a mormonok behozatalát. A congressus ennek következtében fölhatalmazást is ad az elnöknek, hogy a mormonság világi ügyeinek vezetését biztosok kezébe adja s ezek ne engedjék, hogy pénzt fordítsanak mormonok behozatalára idegen helyről, sőt minden ilyen alapot kobozzanak el és fordítsák iskolák föllállítására Utah államban.

* *

Egy hitehagyott mormon nő nyilatkozata. Nem csekély számmal vannak oly önéletrajzok, melyek szerzői azelőtt a mormon hitközséghez tartoztak s aztán megváltak. Egyike a jobb munkáknak az, melyet Mrs Stenhouse írt,*) ki több mint huszonöt évig volt neje egy mormon hittérítőnek és «elder»-nek. Férjének volt egy második neje is, de ettől a maga módja szerint elvált és első nejével együtt odahagyták a mormon vallást, elköltöztek New-Yorkba, hol neje többek unszolására írta meg könyvét, melyben előadja tapasztalatait a mormonságban és poligamiában, leírja a «szentek» tanításait és gyakorlatait, ecseteli azon bűt és fájdalmat, melynek ő maga tanúja és áldozata volt; más részről azonban az is kivehető, hogy mormon nőtársai között találkoztak, kik kevesebb vagy semmi kifogást sem tettek azért, hogy megosztott férjekkel éltek.

Érdekesen írja le Brigham Young családi életét. Személyesen ismervén mind a tizenkilencz nejét, rólok jósággal és tisztelettel szól. Azt mondja, hogy azok olyan asszonyok, kiket mindenki becsülne, lelkiismeretes, jó, komoly nők, hü, igaz szívú feleségek, a kik egész életüket arra szentelték, hogy

*) *An Englishwoman in Utah, the story of a life's experience in mormonism* by Mrs T. B. H. Stenhouse. London, 1882. — Egy ódonkönyvtárás kirakatában megpillantottam egy ilyen régibb munkát magyarra is fordítva: *Nőélet a mormonoknál.* Írta egy mormon főnöknek Utahból visszatért neje. Angolból fordította B. . . . S. . . . Pest, 1858. Geibel Ármin bizománya.

mindazt híven teljesítsek, miről hiszik, hogy az Isten kinyilatkoztatott akarata.

Érdekes tudni, hogy egyike a feleségeknek, a tizenharmadik számú, Amelia Folsom Young, egyedül keritette és tartotta hatalmában férjét, úgy hogy ez tőle félt. Mrs Twiss Young, a hatodik számú feleség, kinek gyermeke nem volt, vitte a háztartást. A csöngetyű pontban háromkor megszólamlott, mire az anyák gyermekeikkel megindultak az étterem felé. Itt egy hosszú asztal körül helyezkedtek el. A gyermekek az anyák közelében ültek. Brigham az asztalfőt foglalta el, kedvencz neje hol szemközt vele, hol balján; ha vendég volt jelen, az a proféta jobbján ült.

Az ebéd egyszerű, de bőséges; Brigham józan és fölötbb takarékos ember volt.

Ez az első alkalom a találkozásra, második este hét órakor, midőn a csöngetésre ismét megjelennek az anyák, körülveve gyermekeikkel. Bejön a pátriarcha is, csevegge azokkal, kiket a véletlenség akkor juttat közelébe. Midőn mind együtt vannak, beteszik az ajtót, letérdelnek, a proféta imát mond, áldást kérven különösen a «Sion»-ra és a «királyságra».

Mily bájos kép!

* * *

Európai utasok közül előbb egy nőt halljunk; ez Miss Emily Faithfull, Edinburgból,*) a női haladás terén egyike a legbuzgóbb munkásoknak, kinek íratait ismerik jól nemcsak Európában, hanem Amerikában is, a hol háromszor fordult meg csak azon czélból, hogy az Angliában húsz évig szakadatlanul folytatott működés után tudomást szerezzen, hogy mi módon igyekeznek Amerikában a nők megváltozott állásának problémáját megoldani, egyiket azon kényes és fölötte nehéz kérdéseknek, melyeket a XIX. században a modern polgárisodás állít föl.

Valamint a keleti államokban kitünő fogadtatásban részesült, úgy e részben a Sóstó városban sem volt hiány. De halljuk őt magát szólani: «Igyekeztem, a mennyire kitel-

*) *Three Visits to America.* By Emily Faithfull, Edinburgh. David Douglas, Castle Street, 1884.

hetett, a Sóstó városban tartózkodásom alatt elfogultság nélkül tanulmányozni azon föladatot, melyet e rendkívüli hitközség szolgáltat; de bár minő nehezemre essek is azon sok udvariasság és jóság után, melyben az elnöktől lefelé minden mormon részesített, olyat mondani, a mi keményen és elítélőleg hangzik, nem állhatom meg, hogy saját szempontomból ne nyilatkozzam még akkor is, ha ítéletem sújtó vagy téves találna lenni. Tanulmányoztam az irodalmat olyan munkákból, melyeket azon barátnőim adtak, kik aggódtak, hogy az engem körülvevő «pogányok» félre ne vezessenek, és szívesen figyeltem minden érvelésre, a mit e rendszer érdekében fölhoztak; de mentől többet olvasok, mentől többet hallok, annál kevesebb indokot tudok találni egy oly vallás mellett, mely a jelen perczig szentesíti a poligamia gyűlölt rendszerét, mi az én fölfogásom szerint, a leghalálosabb csapás a családi élet tisztaságára, valamint a felekezethez tartozó asszonyok legdurvább alávetése és a legreménytelenebb lealázása.

Persze, be kell vallani, hogy magok a mormon asszonyok között is nagyban eltérők a nézetek azon boldogságra nézve, melyet élveznek, daczára hogy uraik és férjeik többfelé tekintenek.

Eliza Snow, ismeretes mint a «Sion koszorús költője és fő papnője», Smithnek első többes neje, s későbbben Brigham Young nejeinek egyike, azt mondotta nekem, látszólag teljes őszinteséggel, hogy ő a mormon vallás tanaiban és gyakorlatában föltétlenül hisz. Meg voltam híva azon ünnepélyre, melyet nyolczvanadik születése napján (21-ik január, 1884-ben) rendeztek, a melyen az ő «bátor és kifogyhatatlan vitézségét» versekben és szónoklatokban dicsőítették, és az Izrael ez agg anyja irányában a tisztelet adóját ajándékok meg virágok árjával rótták le. A többnejuségben oly szentül hisz, mint bármely más intézkedésben, melyet Isten nyilvánított; úgy tartja, hogy az «szükséges az emberi család elromlásának azon alacsony foka megváltására, melyre sülyedett», és azt hiszi, hogy az «az erkölcsöt, tisztaságot és szentséget» előmozdítani van hivatva. Nem csak ő maga, hanem más asszonyokkal, úgy mint Mrs Emmeline B. Wells, Mrs King és még többekkel együtt, kikkel, daczára a tátongó mélységnek, mely bennünket e sarkalatos pontnál elválasztott, sok kellemes órát töltöttem, legfőbb kötelességnek ismerik a «rebellis» asszonyokat

megdolgozni, kik elég gonoszak, hogy a többnejűség ellen kifogást tesznek. És hány fiatal leány lehet, ki, jó ösztöne ellenére, ez erélyes fanatikusok rábeszélése következtében megy be a poligamiába.»

Hasonlólag Mrs Hannah T. King, egy angol nő, is ilyen képen nyilatkozott: «E vallás törvényei teljesen összevágna az én természetemmel. Van három gyönyörű leányom, kik szintén poligamiában élnek. A legfinomabb nevelést kapták, de örömet váltak meg a szülői háztól és a világ csábjaitól, hogy az Istennek engedelmeskedjenek. Én harmincz éve, hogy e valláson vagyok; de Viktoria királynő koronájáért és annak minden javadalmáért sem térnek vissza előbbi állásomba.»

Egész méltatlankodással utasítják vissza e nők azon állítást, hogy a mormon asszonyok a férfiak «szenvedélyének és szeszélyének rabszolgái», vagy egy zabolátlan összeesküvés «lábbal tiport áldozatai»; ellenkezőleg, őszintén sajnálják a gentilis asszonyokat, kiknek oly hűtlenségeket kell eltérni, a minőket egy mormon feleség soha sem tapasztal. Azt mondják ők, hogy a világon nincs hely, a hol a női erény jobban volna védve, mint a Sóstó városban.

Meg vannak győződve, hogy ők a mormon nők véleményét általában, de a feleségeket különösen tolmácsolják, azt mondván, hogy ők egészen meg vannak elégedve, és boszankodva gondolnak azokra, a kik azon törik fejüket, hogy a többnejű házassági rendszernek véget vessenek. Utálattal olvassák a pogány útazók olyan állítását, hogy a mormon nők gyöngye lelkű elnyomott teremtések, kiket meg kellene azon «tyrannismustól szabadítani», mely szerintök nem létezik, és azt állítják, hogy «a durva pogány ész» nem képes fölfogni se az Isten akaratát, se a házasság patriáarchai módjának békéjét és boldogságát.»

*

*

*

Úgy hiszem, nem követek el mentségre szoruló tettet, ha egy agg leány után egy agg legendát szólaltatok meg, ki nem csekélyebb ember, mint Anglia jogtudósainak egyik jelessége, William Ballantine (Serjeant-at-Law) Londonban,*) ki az

*) *The old world and the new.* By Mr. Serjeant Ballantine. London, Richard Bentley et Son. New-Burlington Street. 1884.

államokban ugyanazon évben volt, mint én: 1882-ben, csak hogy két hónappal későbbben indult az én megérkezésem után, és ment a Cunard-társaság ugyanazon gyönyörű hajóján, a *Servián*, mint én.

New-Yorkban megismerkedett Mr. P. Robinsonnal, kit a tudományos körökben nem csak Amerikában, de Angliában is jól ismernek; úgy vélték, hogy Ballantine szolgálatot tehetne bizonyos ügyben, melyben Mr. Robinson érdekelve volt, s mi egy utazást tett szükségessé a mormonok fővárosába. Az ajánlatot elfogadván, a Sóstó városba elindultak 1883 február 18-án és azt csak 1883 márczius 13-án hagyták el.

A társaság kettőjükön kívül Mr. Richardból állott, ki egy londoni hírlappal állott összeköttetésben. Mr. Richard vallásra nézve mormon, vele volt egyedüli felesége, egy igen derék nő, kinek szíves gondoskodásából sok kényelmet élveztek az utazás egész tartama alatt.

Mr. Richards Ogden mormon városban ügyvéd és a hitközség legbizalmasabb tanácsadója volt. Nejének szavaiból azt vette ki Ballantine, hogy látszólag semmit sem tart attól, ha férje több feleséget venne. Továbbá említi, hogy a felekezetnek több művelt tagját ismeri, kik a többnejűséget nem pártolják.

De beszéljen Serjeant Ballantine maga: «A mit észleltem, el akarom mondani; azt úgy is tudom, hogy a problémát megoldani képes nem vagyok. Vajon ők csakugyan vakon hisznek-e egy revelációban, és Smith, tisztességes meggyőződés szerint, utódja-e Mózesnek meg Krisztusnak, és olyan-e, a kinek szavai a Mindenható szentségének bélyegét viselik magokon? Ilyen kérdések jutnak eszébe minden gondolkodó embernek, a ki e nevezetes hitfelekezettel érintkezésbe talál jönni. Mióta Hepworth Dixon és Sir Charles Dilke is foglalkoztak e kérdéssel, a nehézségek nőttek inkább, mintsem hogy fogytak volna.

A gyűlölet ellenök úgy látszik, fokozódott, pedig világos, hogy ők ellentállnak a végsőig minden igyekezetnek, mely az ő elnyomásokat tűzte ki magának. És így van, hogy az Egyesült-Államoknak valósággal a szívében van egy neme az *imperiumnak in imperio*, lévén egy nép, mely magát saját törvényei és vallása szerint kormányozza, és sok részben, kiválólág pedig a többnejűség dolgában azon állam törvényeivel homlok-

egyenest állanak, melynek alattvalói; és még is igazi amerikai polgárok tetőtől talpig, kik senki mögött nem állanak, ha az Unió becsülete vagy függetlensége forog fönnyen.»

Serjeant Ballantine a Sóstó város környékén sétálva, egy tanya-fele épülethez jutott, mi egy angol kis gazdaságra emlékeztette. Az ajtónál egy tisztos kinézésű emberrel szóba állott, ez őt bevezette a hajlék előrszébe, mi az ó-világban egy falusi gazda konyhájának vált volna be. Ott négy vagy öt jó kinézésű nő, két vagy három munkás és néhány gyermek volt. Nyájasan fogadták, s a gazda aztán még 2—3 angol mérföldre sétált el vele, elbeszélvén, hogy ő Angliából vándorolt ki vagy huszonöt évvel ezelőtt, mormon lett, neje több van, elég tehetős és sorsával nem elégedetlen. Bérései nincsenek, feleségei és öregebb gyermekei voltak segítségére a gazdaságban.

Igen élvezetes társalgása volt Ballantinének, dr. Benedicttel, egy nagy kórház orvosával, vagy egy angol mérföldre a városon kívül, melyet magán-adakozással tart fönnyen a közönség minden tekintet nélkül a vallásra, tehát mormonok csak úgy, mint a nem-mormonok, és a mely befogad mindenkit, ki arra szorúl. Az orvos maga nem mormon, de azokról igen kedvezőleg nyilatkozott: nincs eset nálok, hogy nőkkel durván bánnának, koldulás nem fordul elő, és igen szembeszökő az olyan bűnök távolléte, melyek különben a városokban napirenden vannak. Megjegyezte tovább, mi különben Ballantinének is föltűnt, hogy a gyermekekkel jól bánnak, azokat okosan és egészségesen táplálják.

Serjeant Ballantine bemutatott a színházban vagy féltuczat nőnek, mint Brigham Young feleségeinek vagy talán helyesebben özvegyeinek. Neki úgy tűnt föl, hogy azok jó példányképei oly asszonyoknak, kik meg vannak elégedve azzal, hogy ugyanazon férjben osztozkodtak. Azt mondja, hogy szeretett volna rajtok valamit föltalálni, a mi azokat a mindennapi brit feleségtől megkülönböztetni engedi, de valóban nem talált; ezek is egy csinosan öltözött, nyugodt hölgy-csoportot képeztek, kik egymás között igen bizalmas lábon látszottak lenni. Több alkalommal beszélt a felekezet előkelőivel, magát az elnököt is beleértve. Soha sem tettek legesekélyebb kifogást sem, ha vallásuk elméleti és gyakorlati oldaláról valami fölvilágosítást kért. Azt mondták, hogy ők szor-

galommal és ernyedetlen munkássággal a vadonból virágzó községet csináltak, és így következetesen sok javadalom jutott kezökbe a városban, mit most olyanok, kiknek semmi múltjuk nincs, megirigyelnek, és attól őket megfosztani szeretnék; a többnejuság csak fa-paripa, törödnének is azok azzal, ha csak megválnának olyan jövedelmező állásoktól, melyek után most már a «pogányok» is áhitoznak. — Mondták továbbá, hogy van közöttök többször apostata, közönségesen nők, kik azt hiesztelik, hogy a mormon czeremoniák között olyanok is vannak, minőket a középkorban a zsidóknak tulajdonítottak, de szerencsére az amerikaiak józan esze e meséket mindig az ő saját belértékökre szállította le.

Beszélték továbbá, hogy ők csupán csak az anyagi állásuk végett vannak támadásoknak kitéve, és hogy ezeket a minden néven nevezendő papság intézi ellenök, mit el is hihetni, ha az egyházak szokásait a történelemben figyelemmel kísérjük, bár mely korban s bár mely országban.

Serjeant Ballantine be volt vezetve Taylor elnökhöz is, kire, valamint a római pápára hiszik, hogy a Megváltó hatalma leszállott, úgy Smith a mormonság nagy profetájának tekintélye reá is átment. Megjelenésében kedvesség és jóakarát ömlött el. Az önbizalom azon érzetével beszélt, melyen azonnal meglátszik, hogy neki ellentmondani nem szokás, — lassan, mintha minden szavát valaki mérlegelni vagy összegyűjtve magával vinni akarná. Ő a szent írásban, miként mondja, hisz, egészen és betű szerint; abban azonban mit sem talál, mi egy későbbi revelációval meg nem férne, és ilyen volt téve Smithnek, a mormon hitközség pedig ez isteni nyilatkozatok szerint volt szervezve és kormányozva, egész mostanig.

V.

A MORMONSÁG VALÓSZÍNŰ JÖVŐJE.

Nagyon valószínű, hogy a mormon vallás megfogyásnak néz elébe, ha talán nem annyira és oly gyorsan a vidéken, de legelőbb is a városokban. A hitközségben az igyekezet folyton mutatkozik visszatérni az európai nézetekre és társadalmi szokásokra. Azon tény napról napra több tért foglal el, hogy

egy magasabb műveltségű és finomabb érzésű férfi, ha hasonlító minőségű nővel lépett házasságra, jobbnak tartja a monogamiát; de van a dolognak egy más oldala, s ez a gazdagsági; a női fényűzés növekedőben van, sőt már oly arányokat öltött, minőkről azelőtt mit sem tudtak. A körülmények is merőben megváltoztak minden tekintetben, úgy hogy például a régi mormon közmondás: «Utah legjobb aratása a gyermekek», már távolról sem oly sürgetős, mint volt egykor; a népesség szaporodását most a nem-mormonok invasiója is teszi, kiket nem egyedül a gyors és könnyű közlekedés vonz ide, hanem főleg a jövedelmező bányavállalatok; Utah az ő ércz-gazdagságánál fogva a világ egyik leggazdagabb vidéke lévén.

Serjeant Ballantine szintén megjegyzi, hogy a Holt-tó e nevezetes városában sajtószzerű anomaliák vannak, melyek a helyi sajtóban híven tükröződnek vissza. A két jól szerkesztett vezér lapjok felreismerhetetlenül elárulja, hogy az egyenetlenség elemei, noha még takargatva, de meg vannak és épen nem valmi rendkívüli alkalomra van szükség, hogy kitörés következék be; hihető azonban, hogy a viszonyok minden erőszakos kitörés nélkül is közérdekű módon fognak továbbfejlődni.

A mormonság nyomott helyzetét igen elárulja egy körlevél, mely Taylor és Cannon elnökök aláírásával az egész mormonsághoz volt intézve (1885 október 7-dikén) s mely a poligamia ügyét a bíróság előtt panaszolja el.)* Az *Edmund*-féle törvény — mondja az irat — egyenesen azt tűzte ki czélul, hogy a mormon vallás elvét megsemmisítse. A bíraskodás csupán e szellemben történik. Ha nem-mormon a bűnös, fölmentik, a mormont, egy esetet kivéve, még mindig elítélték.

Megemlítve, hogy jó barátok tanácsolják, hogy hagyjanak föl a soknejűséggel, miután oly roppant a többség, mely ezt ellenzi, a körlevél ezt mondja: «Mi nem reveláltuk a mennyei házasságokat. Mi nem tagadhatjuk meg vallásunkat. Az egyedüli út, melyen járhatunk, az, hogy hitünk ágazatait főtartsuk s bízunk az Istenben, bár mi következék is.» A levél inti a népet, hogy állhatatos, szilárd és igaz legyen,

*) E levél a (Weekly) *New-York Herald* 1885 október 14-dik számában olvasható.

bizodalmát pedig el ne veszítse. Folytatja aztán: «Azt mindenki tudja, hogy mi az ország alkotmánya fõntartásának mindenkor fõltétlen hívei voltunk s mindvégig azok is akarunk maradni.» Említi, hogy az Egyesült-Államok elnökéhez, Clevelandhoz, fordúlt az elnökség azon kérelemmel, hogy vizsgálta meg Utahban a dolgokat, és hiszi, hogy figyelmét ki is fogja terjeszteni, miután a lakosság egy tetemes részének jogai lábbal tiportatnak. A többnejűsre nézve azt a megjegyzést teszi, hogy e tárgyról a mormon hitközség keretén kívül nyilvánosan nem beszélnek; azon általánosan elterjedt fõlfogás, mintha ezt szószékrõl egyebütt is hirdetnék, téves. Gyakorlatban a poligamia még magok a mormonok között is csak korlátolt. Csupán kifogástalan életû embereknek van az megengedve. Azon állítás, hogy a többnejűség az általános egynejűségi rendszert veszélylyel fenyegeti, minden alapot nélkülöz. Midõn a többnejűség tana elõször nyilvánított Smith Józsefnek, annak elfogadása még a vezér mormon férfiakra nézve is nehézségekbe ütközött, és csak az bírta reá õket, hogy az Isten parancsolta, s annak nem engedelmeskedni, annyi mint elkárhozni. A jelen üldözés meg fogja a népet arról gyõzni, hogy a poligamiában valamivel több is rejlik, mint azt fõltették. Ezzel zárja a levelet.

Lehetetlen ki nem venni, hogy Utah államban a nem-mormonok lassankint többségre vergõdnek, és ekkor a többség szokott erejével a kisebbséget annyira nyomja, hogy annak fejlõdését megakasztja, de nem csak ezt teszi, hanem annak megsemmisülésén dolgozik. Az amerikai yankee-vér idegen elemet nem tûr. Assimiláló ösztöne, képessége és kitartása bámulatos. A mit assimilálni nem bír, kipusztítja. Amerikában a francia vagy a spanyol vegyül az indiánnal, az angol-amerikai nem, az kiirtja, mert nem assimilálhatja. A mormon is annyira elût, az õ fõlfogása szerint, különösen a soknejűség tekintetében, hogy azt megtûrhetetlen elemnek tartja.

• Ily körülmények a mormonság jövõje iránt kevés reményt nyújtanak.

VI.

V É G S Z Ó.

A Pacifik-vasútnak a nagy Sóstó körül több állomása van, s az utas a mormon néppel mindannyiszor érintkezésbe

jöhet. Figyelme reájok legelőször is az által fordul, hogy a hosszan tartó sivatag közepén az ő földjük egy általuk elővarázsolt oáz; valahányszor tehát egy kereskedés ajtaja fölött a Z. C. M. I. (Zions Cooperative Mercantile Institution) betűk sorát és fölötte egy háromszögbe foglalt szemet (a mormonok Isten szemének mondják, a «pogányok» bikaszemnek csúfolják) a boltajtóban pedig nőt láttam, vagy pedig a vonat megálltával egy sereg leánygyermek lepte el a vasúti koci platformját, hogy az utast tejjel kínálják meg, melyet egy közeli gazdaságból hoztak, mindannyiszor eszembe jutott, hogy azon országban vagyok, melyben a népség többsége anyák és gyermekek.*) A látottak hatása alatt a vasúti könyvárús közvetítésével, ki a vonattal utazik, és elindulás után a vidékre vonatkozó munkákat kínál, a mormon irodalommal megismerkedtem, és ez úti benyomásaimat tártam föl e vázlatomban, mint kiinduló pontot. Minthogy azonban ezek csak egy átmenő utas benyomásai voltak, megszólaltattam másokat, kik elég hosszú ideig tartózkodtak ott arra, hogy személyesen ismerkedjenek meg a viszonyokkal és kiknek alkalmok nyílt, tapasztalni azon sajátos hatást, mely olyan városban keletkezik, melynek lakosai két oly népből állanak, kik egymással nem keverednek jobban, mint a víz és az olaj, de gyűlölik egymást a gyűlöletek legdühösebbjével, a válásával.

Midőn 1882-ben megtekintettem az első amerikai bányászati tárlatot Denverben, Colorado szomszéd állam fővárosában, bemutattak egy kiállítónak a Sóstó városból, kinek tárlatában gyönyörű ezüst-érméket láttam és társalgás közben tréfából azt találván mondani, hogy örülök, hogy egy valódi mormonnal szoríthatok kezét, hirtelen szavamba vágva, azt felelte: «Én nem vagyok mormon; mormonnak lenni szégyen». A mormonokról azt tartják, hogy az egy hazug és álnok felekezet, kik viszont azzal bélyegzik a más vallásbelieket, hogy azok egy istenfelő, józan, takarékos és munkás nép

*) Mormon gyermekek szolgáltatták a tárgyat azon kép készítésére, mely nálunk is ismeretes; az egyiken a reggeli mosoly (*good morning*), a másikon a sírás és álmoság (*good night*) látható. Egy élelmes photograph Chicagóból tette a fölvételt három családnál s a három csoportot egy képpé állította össze.

közé behozták a csapszéket és minden kitelhető nemét a gonoszságnak.

Mindezek után szabadjon nekem is nyilatkoznom az iránt, hogy mit tartok Utahról és annak mormon fővárosáról, utolsó megtelepedési helyéről azon hitsorsosoknak, kiket milliók gyűlölnék, de a kikben egy mondhatni természet fölötti erő van, melylyel a nyomást nem csak hogy kitartják, de napról napra, sőt óráról órára gyarapodnak vagyonban és befolyásban.

A nélkül, hogy legkevesebbé is képzelném, hogy akár rokonszenvemnek, akár óhajtasomnak bár mi értéke volna, nyíltan bevallom, hogy a mormon telepítvényeket látván és tekintetbe vévén, hogy egyedül az ő érdemök az, hogy a nagy amerikai sivatagban virágzó völgyeket alkottak, úgy hogy egyike az amerikai vállalatok legnagyobbikának, a Pacifik-vasút, csak azért volt abban az időben létesíthető, mert szokatlanul hosszú vonalának közép táján volt egy nyugvó pont, a mormonok által teremtettt civilizatióval; — ha számba vessezsem, hogy az ő községökben mindenkinek kell dolgozni, ott nincs sem gazdag-, sem koldús-henyélő; agg legényt nem tűrnek, vén leány nem létezik; ott nincs eset olyfelére, mint «a modern Babylon adója szűzekben»; — ha arra gondolok, hogy az emberi nemnek csaknem egy ötöde él vallásos poligamiában és hogy ilyen poligamia jól megfér a monogamia közelében: Algeriában például bűn a poligamia a francziára, de nem az arabra nézve; — akkor azt tartom, hogy az Egyesült-Államokban, melyek büszkén hirdetik a vallásszabadságot, nem kellene kivételt tenni se a mohammedán- se a mormonra nézve, hanem igen is föntartani a különbséget a vallási és a nem-vallási poligamia között; — és ekkor teljesen egyet értek Anglia jeles jogtudósával, Serjeant Ballantine-nal és valamint ő, úgy én is melegen és őszintén azon reménynek és óhajnak adok kifejezést, hogy hagyják őket békével, és hogy bízzák az időre meg a tapasztalatra olyan kinövések megszüntetését, melyek jelenleg úgy tűnnek föl, mintha egy különben dicséretes és épen nem érdemtelen múltra homályt vetnének.

A NYELV ROMLÁSA.

Második közlemény. *)

III.

Leggyakrabban történik és legkisebb baj, hogy egyes szavakat vesz át egyik nép a másiktól, vagy egyes körök más idegen köröktől, élő és holt nyelvekből: azért, hogy a mit sajátjával nem tud kifejezni, azzal tegye ki, a mivel lehet.

Az idegen szók fölvétele néha valódi szükségből történik. Egy műveletlen nép valamely műveltebb mellett vagy közepett száll meg, attól tanul el ismeretlen mesterséget, földművelést, ipart stb., a műszerek s ilyfélék közül sajátjából csak némelyeket tud kifejezni vagy megnevezni; átveszi hát az ismeretlen dolog ismeretlen nevét, néha nem ilyféle szót vagy nevezetet is. Így vették át ősünk a szántás-vetés és többek közt a babonáláshoz tartozó neveket is.

Jó volna, ha nem kellett volna így lenni; de így sem nagy baj. A szók meghonosodtak, kimondhatókká lettek, mint névfélék és nagyrészt műszó-formák nem jutottak a nyelv rendszerébe, vagy bejutva, rajta nagy változást nem okoztak. (Hogy valamit igen, alább meglátjuk.) Jól mondja Hunfalvy, hogy ígét nem vettünk át (néhányat mégis!) legalább fontos jelentőségűt. Leginkább csak névből származottat, mely csak a leggyakoribb képzőkkel csatlakozik és ez által mindig kiválik a nyelvkincséből.

Valódi szükség esete az is, midőn szabatosabbá akarjuk tenni a bővülő szókincset és ezt az által akarjuk eszközölni,

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 109-ik számában.

hogy az újabb vagy módosult fogalomhoz idegen szót veszünk föl, a fogalom idegen nevét, s a meglévő szót ezzel minősítjük, módosítjuk. *Szék* megvolt, a dolog is, a név is; szükségesnek látszott megkülönböztetni azt, a melyről esznek s lett az *asztal*, a népnél eleinte *asztalszék*. Majd megismerkedtünk a karos kényelmesebb szék nemeivel; így lettek a *zsöllye* (sella?) és *seczel* (sessel) székek.

Nem akarom a példákat szaporítani; a nyelvtörténelem elemeivel ismerős olvasóm is bőviben lehet.

Néha nem szükségből vettük föl az idegen szókat; hanem velünk s minden emberrel vele született újság-kívánságból, hiúságból, tudósabb, műveltebb, hangzatosabb kifejezésre vágyásból, — valódi gyöngeségből is igen gyakran. Sokat tett kivált a hangzás, melynek előnyét az átvett idegen szóban ma már nem is sejthetjük, vagy csak kevéssé. Szebb-e *sétálni* vagy *sacczyálni* (spazieren, olaszúl spaziare) mint járkálni? Alig képzelhető. Csakhogy ezek kimondása magas műveltségű kényes idegenek ajkairól hangzott . . . Szebb-e *mórálni*, mint időzni vagy időt mulatni stb.? Nem tudom. A régiék tudhatták, sejthették, mert átvették. A *párra* nem volt szavunk, mert *bokor* több jelentésű volt; de a *tuczetre* lehetett volna formálni, bár nem oly rövidet; mégis átvették amazt szükségből, emezt hangzásaért, mert készen kapták, s mert rendesen idegen árúkra s idegenekkel érintkezve alkalmazták.

Ki tudná elgondolni, melyik szón mit láttak szépet vagy vonzót. Néha úgy látszik csak azért is átvették, hogy más színezetet adjanak szólásoknak. És sokszor csupa kényelmeségből. Mily könnyen bánhatni — már most tudniillik, mikor restülünk — az idegen igékkel: *promoveál*, *inskríbál* (Szily K.), *okkupál* stb. Ezekhez nem járul *-ik* (mert olyakat választunk), nincs igekötőjük, nem kell kínlódni ennek rendezésével, avval, hogy azt mondjuk-e: *aligha nem előbb vitte*, vagy: *aligha előbb nem vitte* stb. *Vajon elfoglalta-e már* vagy: *vajon el-e foglalta már*, *miért be nem íratta magát* vagy *miért nem íratta magát be*, vagy: *miért nem beíratta magát* stb. Bezzeg kínlódnunk a németnek ilyen vagy nehezebb szőrendezésével szívesen! Hiszen még magyarul beszélve is egyeztetjük a melléknevet: «*A deutsche Verein*» és «*egy deutscher Verein*». És a latin végzetet világért sem mellőznők, «*egy katolika nő*» (miert nem *katholici emberek* és *katholicae nők*?)

Újabb években ez a kényeskedésből vagy hanyagságból való korcsosítás, idegen szókkal való kényelmeskedés, pedánskodás, nagyon elhatalmazott. Nem tartják dísztelen dolognak, Tompúl nyelvbeli æsthisók vagy nyelvérzetök; tudós és tudatlan nonchalance! — Sok nyelvet tanulunk, hiszen ebből áll egész iskolai életünk; mégis kevés nyelvet tudunk: a magunkét aránylag legkevesébbé, szeretni pedig inkább azt, a mely különös, nagyravágásunknak tetszőbb. Két-három nyelven tudunk mondani valamit; tehát válogatunk, a mi tetszőbb, a mivel inkább ragyoghatunk, azt tartjuk meg, mert nekünk ki kell tűnni, ha másképp nem, hát így. Ez aztán végtelenig megyen. Mondják ezt is: *auxilium ratio feria statua* stb. Jobb hangzatúak? Nem. Csakhogy nekik úgy tetszik. Mint a nép mondja néhol a *primát* a hó első napja helyett s aztán *polemizál* a kofa, *collegája* van a favágónak stb. Nem vesszszük észre, hogy itt parodiáztatik a műveltek szómoslékja?

Az igazán erős nyelvérzésű egyszerű embernek mily nagy dolog volt egy idegen mondatot kimondani, mint a gyermeknek is az iskolában! Valami különös irtózása volt attól a nem-sajátjának elmondásától. Mint ha lopott volna. Félt, hogy rosszul beszél; s egyszerű egynyelvű embernél képtelenség a rosszul beszélés: valóságos nyomorúság. Ezzel csúfolja leginkább az idegent. Más nyelven beszélni pedig annyi, mintha álarczot venne föl, szerepelne, komédiáskodnék. És az bizonyos, hogy az egyszerű ember, ha némi önérzettel bírt, nem komédiásnak való volt. Az egyszeri gyermek, 15—16 éves ifju, midőn legelőször mondott el iskolán kívül, egy idegen kedveért, komolyan egy német mondatot, így nyilatkozott anyja előtt: Mikor ezt elmondám, mintha ágyút sütöttek volna el a fülembé! — Német szóra küldték, ott tartották esztendőig: haza jöven, nem tudtak belőle német szót kivájni. Szégyelte szülei előtt. Semmi példaadással nem vehették beszélésre. Így volt legtöbb. — Érdekes lélekismereti jelenség. Más nyelv, más lélek; mint Ennius után sokan mondták. A más lelkűvé válásnak meg árnyékát is restelték. — Tudom, hogy ez is túlság; de elmúlt idők dolga is ez. Csak annyit még hozzá, hogy gyöngye nyelvérzésű, könnyeden idomulható egyének vesznek föl minden új szokást, új szólást, idegen hanglejtést stb. A nyelvet, melyhez egész lélekkel forrtunk, megkíméljük tar-
kaságoctól, mint öntestünket a tetovirozástól stb. — Furcsa

látvány volt a nyelvújítás korában. A magyarul alig tudott felföldi ember eltanulta Kazinczyék új szavait, sőt sok rosszal szaporította. Helmezy, Toldy, Thaisz (nem rossz czélből emlitem) voltak a legtúlzóbbak: a szegediek gúnyolták, a debreczeniek üldözték, a dunántúli magyarok csúfolták és kerülve kerültk. A magyar nép csak később fogadta el a jobbakat; ez által igazolta az elvet, de ellene tanúskodott a túlcasapongásoknak. — Nálunk azért megyen könnyen a nyelv romlása, vegyülése, mert nagy a számok a nyelvérzekteleneknek. Másfelől, hogy nyelvünk is az erkölcsi átalakulást, — hogy ne mondjam: romlást, corruptiót — sínli. A vidéki polgár leánya, kevés fővárosi nevelés után, levetkezni igyekszik a nyelve sajátosságait, igaz hangoztatását, szófűzését stb. Erőlködik — hibásan beszélni. Ez lesz a széppé és kedvessé.

Az átvétel már, lehet csak ideiglenes, szeszélyes, melyet nem dicsérhetünk, sőt ízléstelennek s rútnak állítunk; de lehet komoly és végleges az által, hogy az idegen szó a tudományos vagy irodalmi nyelvbe fölvétetik s gyakran alkalmaztatik: ezt már nem csak rút, hanem ártalmas dolognak tartjuk.

Az ismertet ismeretlennel, a sajátot nem sajáttal tarkázni a nyelvezetben, nem díszes dolog. Mindig hiány vagy hiba, kinövés vagy seb jele. A költés nem tűrheti az idegen szókat — a regény ugyan némely magasztalt írónknál a világ minden tájáról, a legnagyobb iparlással összeszedi és halmozza, mintha valódi üzleti nyelven akarna beszélni! — Mint a szobor anyagába többfele és idegen anyag, réteg vagy egyes folt nem elegyülhet: általában sehol sem szép vagy gyönyörködtető oly részlet, a mi a közvetlen vagy könnyed érzéklést és élvezést lehetetlenné tenné vagy zavarná. «*Tamquam scopulum fugias necesse est inauditum et insolitum verbum.*» S hogy elkinozzák a mi kényeskedő íróink a szegény nepet hírlapjaik tarka badarságaival . . .

De ártalmasak is az idegen szók, még ama szükségből s régen átvettek is, többféleképen.

Először, mert kiszorítják a hazaiakat s pedig a *szótörzseket*. A *pénztárnok* vagy *perceptor* a *kincstartót*, a *bognár* a *kerekest*, *kerekgyártót*, — a *pek* a *sütőt*, a *gerencsér* a *fazekast*, a *svindler* a *szélhámost* és így ezerszer. Így szorútlak s veszteki nagy számmal: a fejedelmi nagyúri háztartásból, a tudományokból a megvolt vagy alakulni kezdett jó magyar szók.

Nemcsak, hanem a szellemi életre tartozó szólások némely része is, melyek, ha gyarapodhatnak, elég bő tudományos nyelvvezetettel bírunk akkorra, midőn a tudományok más nemzetnél is elő nyelven adattak elő. Példaként, kérem, tekintsünk a XVII. század magyarosabb íróinak műveibe. — Az ilyen által, azt mondhatom, a lelket vették ki a magyar nyelvből; a midőn a közvetlenül érthető, közvetlen hatású szólások helyett nem érthetőket adtak a köztudatnak; rideg, nem értett és nem is érthető jeleket, melyeknek sem a dologgal, sem a beszélő érzésével semmi kapcsolata, melyeken az ősök szellemének semmi jele. Megegyezéssel fölvetett üres szók ezek. Megannyi tulajdon nevek, melyeket valódi érték és érzés nélkül használunk. Megszokjuk általok, hogy szólunk nem a szív teljességéből, hanem pusztá hangjelek által.

Ezek gátolják a nyelv szépségét is. Mi által bensőleg értékes, egyszersmind szép a nyelv? A képek által, a melyeket leír, melyeket előnkbe tükröznek szavai, melyekbe a gondolatokat foglalja. Ha például ezeket mondom: *percipiál* e helyett: fölfog, *monstruosus* (így) e helyett szörnyű vagy szörnyetegforma, *mobilizál* e helyett mozgósít, *individuum* e helyett egyed vagy egyén, *complicál* e helyett bonyolít stb. stb., mily értetlen szólásokat teszünk az egyszerűen érthető s részben érezhető szók helyébe. Ha áld, átkoz, torol, rege, johádzik stb. kiveszenének a nyelvből, mily kincseit veszítené velök a nemzet szelleme?! És nem nevetséges-e kivált az, hogy oly távolról veszszük át a nem érthető s csak alacsony szajkóságtól utána mondható szólásokat, például midőn *fiasco*-csinálást mondunk vagy *bankrót*ot stb. Hányadik tudja mit tesz az a *fiasco* s még inkább, hogy micsoda szokásra céloz?

A nyelvtisztítók a németeknél is, nálunk is épen azt akarták, hogy érthetőbbé tegyék a nyelvet; azt is óhajtották, hogy többet értsenek a művelődés szavaiból a nép gyermekei is. Ez a nemzeti önérték és becsületes demokrat törekvés okozta Németországon, hogy Leibnitz ellene nyilatkozott a franczia-majmolásnak, Goethe pedig így szólott méltó önértéssel: «Der Deutsche ist gelehrt — Wenn er sein Deutsch versteht». Innen, hogy egy nemesebb nemzet jobb írója sem örül a különben mindenfelé eláradt idegen szólásoknak s a hirlapok tarka nyelvű beszédének.

Valóban ezt a tarkaságát vagy cifraságát, igazabban

mondva jellemtelenségét a beszédnek leginkább a hírlapok okozzák. Egykor a latin nyelvtől elnyomott szellem, most a hírlap-írás szüksége és helyzete. A hírlapok egy napi életre írják czikkeiket; épen ezért kevés gonddal. Mint a gyárak a divat szertelen változása s követelése végett gyártják olcsó, de hitvány kelméiket. Valami lehangoló s elfásító lehet az a tudat, hogy a mit elmondok, meghallgatják ma, de holnap eldobják s mást várnak és kapnak. Miért is erre gondot fordítani? Aztán magok a tárgyak. A belső ösztönből, hivatásból író, magasabban gondolkozó, nemesebben érző írók hányadik tárgy érdekli úgy, hogy lelkét öntse a cikkbe, mely azt fejtegeti? Mert egy tárgy mellett soká nem maradhat, — s talán nem is szeretne maradni: tudjuk az unalom öli az olvasóját s őt magát is . . . Így elaljasodnak, vagy frivolokká vagy rágal-mazókká s triviális elczek árán érdekesebbé igyekeznek lenni; sokszor piaci lelküekké, czikkeik vásári művekké, rövid árúkká, szatócs-czikkeknak megfelelő termékekké. Lehetetlen nem szánni az írókat s a műveket, melyeket néha el kell dobnunk csak azért, mivel egy-két napnál tovább helyet sem adhatunk nekik, — sajnálnunk kell, hogy az írók jeles tehetségeiket ily dolgokra vesztegetik, ilyfélékbe ölik bele felsőbb eszméiket, költői hajlamukat, valódi érzéseket, eszmékért vívó szenvedélyöket. Ezért fájlaljuk, hogy, mint Balzac egyik művében szépen leírja, ha a költő szegénységét s nyomorgása édes óráit («les fleurs de la misère») a nagy hírlapok húsos fazekaiért és élvezeteivel cseréli föl!

E lapoktól kívánni sem lehet igazi gondját a stílnak, a nyelv tisztaságát és jóságát. Nem érkeznek, hogy jó kifejezéseket válogassanak. Mit is érdekli őket a jó, s van-e és melyik a valóban jó, az az helyes. A nagy lelkek, a kiket ők tolmácsolnak és a fővárosi körök, a kiknek szellemét tolmácsolják, s nyelvét használják, a nyelv dolgában közönyösek. És milyen demokraták! Mily méltányosak a néphez! Onnan láthatni, hogy azt szegényt a presztizsekkel, büffékkal, offensívával, ekszczenriczitással stb. butítják, — így nevelvén őket szabad, eszes polgárokká.

Idegen szókkal egyszersmind idegen *belső-* vagy gondolatformák honosodnak meg. Ilyeket kedvel meg a csak német vagy más idegen könyvet meg hírlapokat olvasó tisztviselő és tanuló ember. Így lesz: *bevezet* vizsgálatot (einleiten), e helyett

elkezd, *átveszi* a könyvet, *behozza*, a kitől elmaradt vagy a mi-ben elmaradt: kipótolja — utoléri, *betartja* a határidőt, *vissza-marad*, ott marad, *kizár* kinyit, *kidugaszol* kinyit, vagy dugót kihúz, stb. Idegen szók hatására zavarodik meg nyelverzésünk a legelemibb kifejezésekre nézve, például *magunkat* e helyett egymást, *ural* voltakép: úrnak ismer és vall, ma: dominiren, uralkodik rajta (lásd alább) és *szavakba*, *könnyekben* tör ki: szavakra fakad stb. Amaz németül, ez magyarul van.

Ha e kárt nem okoznák is, nevetségesek, ha oly nyelv-ből veszik, melyet általán véve, láthatólag nem értenek; például a latinból. Nem csak külsőleg úgy szemre, főre, nagyon szépek az ekszczen-trikus, ekszpektoráció stb., hanem alakra nézve is igen kedvesek a *virulens*, *turbulens*, *trukulens*, *violens*, *monstruosus* stb. szók. A «parókatorja» emberei leg-alább ily csuda-alakokat nem írtak; szerencséjükre nem *tanúl-tak* annyi nyelvet, hanem egyet jól tudtak.

«A purizmus ideje lejárt», kiáltja az uralkodó «tudomány» (Hildebrandnál: «gestrenge Frau Wissenschaft»). Mert nem kell feledni, hogy a história, literatura stb., tehát a szellem ismerete, nem tudomány! Vele együtt a nemzetiessége is, úgy-e? Tudjuk, s a kik nem tudnák, tudják meg. Tudjuk, hogy az epikusok (1820) magasztos kora, s a magas jellemű, nem épen alacsony tudományosságú Rácz Sámuelek, Dugonicsok, Révaiak stb. kora az *irodalomban* (?) lejárt. Álmodoztunk és talán álmodozva harczoltunk nemzetiesen; fölébredtünk, kijózanodva tudománykodunk a világpolgárság sivatagán... De a kik még a nemzeties művelődés lehetőségében hiszünk, Németországban és itt egyiránt, megtartjuk, hogy a nyelvnek tisztának kell lenni; idegen tollal ékeskedni sohasem, segítséggel csak szükségben kell élni.

Nagy kár a nyelvre nézve s már annak élete szerveit rontó sérelme, hogy az idegen szókból nem a magvat vesszük át, kivált dolog- vagy tulajdonság-nevekben, hogy azt a magvat tulajdon képzőinkkel tenyésztetnők, mint az igékben történik (domin-ál, lóger-ez stb.), hanem át vesszük a szót mindenestül. Tehát át vesszük a szó képző végzetét is. És mivel a szóformálásnál tényező analogia a hangzás utánozásával jár: az idegen szók képzői is megtetszenek, elfogadtatnak, magyar képzők-ké lesznek, — ekkép sok hibás szó alkotására adnak eszközt és alkalmat. Ilyenek a *-nok*, *-cz* és több más. Az idegen

képzők ilyen bevegyülése okozza, hogy például a magyar kicsinyítőket az idegen jelesen árja kicsinyítőktől tisztán megkülönböztetni lehetetlen. Ily zavarba többször jutottak nyelvtudósaink. Volt, ki az *ó* képzőt nagyítónak vette, mivel a latinban *ciceron*, *nason* stb. ilyekkel alkotvák, holott a fr. *Jacquot* *Margot*-félekben épen nem az. Volt, a ki a kettős ragjának nézte a *monno*-beli *no*-t s ezt több szóban is gyanítá, mert régibb árja nyelvekben ily *o* vagy *au* a kettős ragja vagy formálója. Ezeknél még világosabb példák az említett -nok: az -ár, -ér, a melyekkel nem gyűlt volna meg a bajunk, ha idegen szók-ból meg nem honosítottuk volna. — Az -and, -end magyar eredetű, de hiszem, hogy a latin -andus, -endus tette kapóssá, és a viadalom-, diadalom-félékben az *omot*, mely különben magyar, a *balsamum*, *paradisum* stb. ilyen példája (fölstököm *Frühstück*).

A szóképzés bünei s tévedései is fontos dolog; de csak olyan vagy nagyobb a mondat elkorcsosodása. A szók, kivált a műveltség ily előhaladt, az érintkezések ily minden órai volta mellett, minduntalan cserélődnek, egymást kergetve, zajlanak a szókincs fölszínén, úgy hogy nagyobb részök meg sem honosodik, meg sem gyökeredzik a nyelvtudat világában s nem éri meg, hogy sarjakat hajtson. Tehát az újonnan fölszedett szók nagy kárt tesznek ugyan, de némelyikök ártalmatlanabb. Nagy kárt tesz a mondatban az alakok hibás használata. Ez még mélyebben a szervezetre tartozik, a törzsök életére, nem a levelekre, melyek «*pronos mutantur in annos*». Nem mondom, hogy a szervezethez nem tartoznak a szóképzők is, de azokra sokkal távolabbi a rossz hatások és kevésbé gyakori; ellenben a ragok viszonszók hibás használata minden perczen előjövő s mintegy a nyelv izületei erejét veszi el vagy teszi tönkre. De akár hogyan van is, a mondatbeli romlások oly sokfélék és kirívók, hogy nem róhatjuk meg eléggé.

Ide tartozik a sok összetétel, mondat vagy mondattag helyett. A nevek, de kivált az igék is. Sok neme van, sokan is tárgyalták. Naponként szaporodik. A legújabbak közül valók: jogegyenlő nép, kulturember, kulturnép stb. Műlakatos, műegész, végkiárul, tömegbiráskodik, kárörvend stb. Ha nem az összetételt képtelenségig szaporító német, hanem az erre sokkal kevésbé hajlandó francia volt volna közel, és példá-

nyunk, nem csináltunk volna ennyit. Ezek pedig a beszéd mozgékonyosságát, ízei hajlékonyságát gátolják, a szófűzés világozottságát, szabatosságát eszközölő ragokat kevesítik, ezek használatát s jelentését zavarják és korlátozzák. Innen van, hogy a ragok használata kétképen változik. Vagy általában mellőzik összetételekben is (itt hogy is ne?), szók összerakásában is, vagy csak a tárgyragot alkalmazzák, a többit elhagyják. Azt hiszem pedig, akár mit mondjanak a német és más idegen nemzet nyelvészei, hogy ezek a mi számos ragaink, ha primitívebb állapotra mutatnak is, de összerübbé teszik a beszédet és szabatosabbá a gondolatok viszonyát.

Az elsőbbre, a ragok mellőzésére, példák az összetettek. Legtöbb összetétel valamely rag mellőzésével jár. Csak a jelzősek nem. De e nélkül is, vagy e mellett, kivesznek a ragok a kényelmesebbé lett beszélés által, a mit idegen nyelvek szó-lása módjainak önkénytelen megkedvelése, utánzása, s valami tehetetlen nyelvérzés okoz. Így vesztette el casusragait vagy azok különbségének érzését az itáliai nép, így a nemi végzetek szükséges volta sejtését, sőt a személykülönbségek fontosságának tudatát is némelyik — mind idegen hatásra s a nyelvtudat a miatt való gyöngülése által. Ily állapot következése az alanyforma (nominativ) s vele a szenvedő ige elhatalmazása. Evvel, úgy látszik, könnyebbszik a beszéd, de egyszersmind veszti is eredeti erőit, hajlékonyságát. A formák kevesedésével kevesednek a belső formák, a kapcsolatok; a nyelv hajlékonysága kisebbedik. Tetszik ez az újszerű beszélőnek. Milyen boldogság, ha megvan a név, a miről szóljak s nem kell tovább arra gondolnom, hogy módosíthatja még ezt az ige, melylyel viszonyba jut. Könnyeden fűzöm a szókat, mint egyformán átlyukasztott gyöngyszemeket a fonalra; nem tévedhetek, megyen magától minden. Ilyen boldogság az angolé s jó részben a többi új nyelvű íróé vagy beszélőé. Legfőlebb a szó végét nem módosító előljáró viszonzyszókra kell gondolnom; összeszednem könnyeden mint kész elemeket, melyekhez nem «járul változás és annak még árnyéka sem». Ilyen boldogságra vágyik a divatos magyar író is. Vagy legalább arra, hogy mennél kevesebb rag legyen, ha lehet, ne több egynél: a tárgyragnál. Vajon ezek a ragok nem olyan fölösleg való survivalek-e a nyelvben, mint a természetben a férfi-emplő, vagy talán hajcsapok, bozontos hajzat stb., melyek-

től — a művelődés áldásaiért — okvetetlen meg kell válni; így mozdítván elő korszerű haladást, mint a gyomok, burjánok irtása által a közlekedő úton a gyors járást.

Azokat a nem «egyenes vonzat»-tal járó alkalmatlan igeket kerüljük, vagy igekötő által, vagy csak úgy is ráfogva, kihatóvá tesszük. Így állnak elő a *pártfogol* valakit, mert pártját fogja valakinek két raggal jár, de amaz egygyel; így írigyel valakit, nem valakire; megboszúl valamit, nem boszút áll valamiért valakin, a mi sokkal kifejezőbb, keményebb beszéd, hogysem a mi finomságunknak tetszenék. Így: megkegyelmezik a bűnöst, mert csak nem felejthetjük, hogy németül is így van; *leszokni* valamit, nem valamiről, meggondolkozom valamit e helyett: gondolkozom valamin, — *tartalmaz*: van benne vagy neki, — *birok* valamit: van nekem (annak más az értelme; elmondta már Arany is!) *nélkülöz* valamit: nincs neki vagy benne; *köszönt* valakit: köszön neki; *oszt* valamely véleményt; osztozik benne. Mind erre valók az: árbecsel, végkiárul, árlejt stb.

De jó is ezektől a ragoktól s névutóktól szabadúlni. Megannyi kellemetlen forduló a beszédben; megannyi gondra ad okot. S mily finom különbségeket fejeznek ki. Csak az *-ért*, *-miatt*, *végett*, *-ról*, *felől* stb. Holott mily sokat kifejez a franczia az *ő de-jével*, a német a *von-jával* stb. «Kijöhetünk» (beérhetjük vagy megérhetjük) kevesebbel is. Tehát nem egyeztetjük az *-andó*, *-endőt*. Jobban tennők, ha nem használnók ezt az alakot; de kedvünk van használni, mert idegenes. S használjuk úgy, hogy melléknév létére nem egyeztetjük az illető főnévvel. «Rejtekbe állottak, az átmenőket megtámadandó.» Nem tudjuk, hogy melléknév; azt sem, hogy *egyéb* nem határozó, hanem csak olyan melléknév, mint a többi.

A ragok összezavarása, egymás helyébe tévése, szintén régi hibánk s újabban még botránkoztatóbb. Ha a régi nyelvemlékekben íróknál tapasztalunk ilyet, úgy esik, mint ha közbeszédben hallanók, mely habozik s vidékenként különbözik. Halljuk: nagyobb *nála* és *tőle*, — hasonlít *hozzá* és *rá*; mi lesz belőlem, velem, rólad (Biharban hallottam) stb. De a régi íróknak eszökben sem volt, hogy megállapodjanak egyforma használatban. Mindenik úgy irt, a hogy az illető vidéken hallotta; innen a különbség. Utóbb azt mondták, hogy a tiszavidéki beszédet fogadta és fogadja el, mint legtisztábbat,

az irodalmi gyakorlat. Legújabbán némelyek a dunamellékit(?) emlegetik. Jól van; csak legyen egyenlőség. De ha egyiket sem tartják szem előtt, hanem ki-ki úgy ír, a hogy némettel vétkezett, vagy idegenből beoltott nyelvérzéke és szeszélye hozza magával, az csak nem jól van! — Még szerencse, ha az igék tárgyas ragait nem vetik el s nem mondanak egy némely szellemes lappal ilyeket: «egy abroszt . . . ellopta», — «melyet N. meglátta». De bizony már az is terhelő, hogy ezeket megkülönböztessük. Ha a tárgy messze áll — vagy határozatlan mennyiséget jelölő névféle (hány, némely stb.) jön elő: alig-alig találjuk el a jót.

A ragok, tudniillik casusragok helyett pedig van egy mindenre alkalmas kármentőnk: az *-i* képző. Ez a német összetetteknek, a franczia *de*-vel kapcsoltaknak, az oly sok ragot pótló birtokviszonynak s igen sokféle casusnak pótlója. Nem akarunk egyszerűen, például igenévvel elni, nem merünk birtok, viszonyt alkalmazni stb., előveszszük az *-i* képzőt s a «jóta mia é keraia» egy jótányi kicsiség, mindenre jó. Így aztán vannak: «felebbezési ügyek» (felebbezendő) árverési hirdetés (árverés-hirdetés vagy csak: árverés), theologiai tanár (theologia tanára), bibliai fordítás (biblia-fordítás vagy biblia-ból fordítás), vizsgálati, becslési stb. bizottság (vizsgáló, becselő), kiadási rovat (kiadás rovata), kiadási hiány (kiadás-beli), rendeltetési hely (rendeltetés helye), születési körülmények (születés körülményei), kihágási okok (-ás okai), Péter halálozási éve (Péter halálózása éve) stb. Számtalan ily eset, mind a beszélők elfásultságának, nyelvbeli tehetetlenségének jele.

A ragokkal egy pórázon járnak a névutók; már előbb is jelzém. A németben, talán a francziának vagy rossz latin-nak követésére, *super* és *sur* nyomán előállott az *über* sokoldalú szerepében és eláradt e szócska mindenféle viszony kifejezésére. Ide járult a mi latin nyelvű törvénykönyveink és okirataink számtalan *superje*, mely különben másnemű rossz latinságban is bőven megvolt, az iskolákban is: *dissertatio super eo*, *variatio super eo* stb. Meg volt mohón és mód nélkül használva, a mivel régen kevésbé éltek. A német *über* gyakoriságát ismeri minden magyar író, így áradt el nálunk a végtelen sok *fölött*. Gondolkozni, tanácskozni, nyilatkozni, véleményt mondani, értekezni, aggódni, rendelkezni stb. mindig *felett*

vagy divatosabban: *fölött*. Nem *-ról* vagy *-on* vagy *felől* stb. — Ilyen a *körül* is, Széchenyi kedves szava, a magyar-latinos (?) *circa*, német *um* visszahangzása. — Hasonló bölcseséggel alkalmazzák a *vissza* szót: visszamarad-, visszatart-félékben. Előbb így mondták: megmaradt, megtart. Öten voltak, három elment, kettő *visszamaradt* (megmaradt). Tíz forintja volt nálam; ötöt oda adtam, kettőt *visszatartottam*; — visszatart a büntől, veszélytől stb. jobb megtart vagy megtartóztat.

A ragokat írtják és mellőzik, mert idegen nyelvekben nincsenek; a személy-névmásokat pedig fölösleg kirakják és kedvelik, mert az idegen nyelvekben is úgy tesznek. Egyszerűen azért, mert az említett gyöngéd vonzódás mellett az a bajok, hogy *nem érzik többé a tárgyragos ige ragjainak értékét*, eltompúltak e nagyon jellemző fajsajátság irányában. Ugy mint amott a névragokra nézve. Igaz, hogy minden idegen nyelv kiteszi a személynévmásokat az ige előtt, a dolognévmást mint tárgyat. Mert szüksége van rá, mert nincsenek dologra vitető úgy nevezett tárgy- és igeragai. «Megérkeztem, a mint megigérem vala.» Minek ide az «*azt*», — minek mondanám *azt*: *én* megérkeztem, a mint *én* megigérem vala *azt*? A német mondja: wie *ich es* versprochen hatte, a francia: comme *je l'avais* promis, az olasz: come *lo ho* *ri* promesso. Miért rakja ki ezeket? Mert nincs az a ragja, mely ebben áll: megigérem, mely a tárgyat is, a személyt is világosan jelenti, — annak a ki érti és erzi.

Így vagyunk egyébbel is. Nem említek föl minden gyalóságot, a mely a ragozás körében tapasztalható; csak egyet hozok még föl erre nézve. Ez a szenvedő ige teljes mellőzése az utolsó években és a *verde*-vel összesen német alakok utánzása. A németnek nincs olyan *képzője* a szenvedés kifejezésére, mint nekünk, valamint az új-latin nyelveknek sincsenek oly *ragai* e célra, mint az igazi ősi latinak voltak. Tehát mindkét rendbeliek összetételt használnak erre a célra: a német a *verde*-t: leszek, a múlt jelentésű igenévvel, *látott* stb. Mi is ezt majmолjuk. Talán a nyelvészek elszólották tőlünk a *-tat*, *-tetik* alakot; meg a nép sem használja. Megvetettük az *-ód*, *öd*-öt, pedig a nép használja. Azt mondtuk, kis vidék él vele, s nem is szabatos jelentésű. De a nép nyelvében szabatos; mégsem használták azok sem, kik mindenben a népnyelvet tekintették példaszerűnek. És belépett a magyar szenvedő ige s a helyette

való személytelen alkatok helyébe németes ragozás vagy inkább szófűzés. Ma így beszéli el a kender-munkálkodást egy derék magyar gazda, magyar születésű, magyar nép közt élő művelt ember: «A kender áprilisban lesz elvetve; a mint aztán a magvas megéri, föl lesz nyüve júliusban, el lesz áztatva, meg lesz szárasztva, eltörve stb». — «Mikor lett az a rendelet leküldve?» — «A mi borunk el lett szüretelve októberben s el lett adva másik évben» stb. Legalább nem döcög a *-tat*, *-tet* s nem idomtalankodik az *-öd*, *-őd*!

Nem akarok róla sokat beszélni. Szólok másutt, szóla Arany is, kinek sejtése mindinkább bebizonyúl, hogy a magyar igeragozás egész rendszere elbomlik és elpusztul. Kimutattuk, hogy a *le lesz aratva*, vagy *haza lett hordva* nem egyszerű cselekvést, hanem névalakú *-va*, *-ve* végzetű szavával, «állapotjegyzőjével» a cselekvés bevégezte utáni állapotot mutatja föl, a miről itt nem akarnak, a példákban, beszélni, — tehát nem a rendes elbeszélő múlt (aoristus) ez, hanem participium-féle. Ily helyeken pedig «rendelet leküldve lett», mint ebben: «haza jöve vagy elindulva lettem» stb. oly képtelen, hogy csak egyszerűen érző fül kellene elítéléséhez. Mindezt s mást is mondtak eleget; de azért évről évre mindinkább gyarapodik és terjed a divat s mint divatot vakon követjük.

Messze vinne, ha mindent elmondanék. Csak a szokottabb badarságokat akarám jelezni. Úgy látszik, mennél inkább terjed a nyelv, minél több ágában az életben honosodik meg és gyarapodik, annál több salakot veszen föl.

A kereskedőnek nagy baja van a magyar ragokkal. Hogy írja, még pedig egymásután sokszor: 12 krjával, hogy a szám és a *kr.* után járuljon a rag? Hogy lehetne ez? Se a német, se a franczia nem teszen ilyet, hanem írja elől: *à 12 kr.* Lehetne talán egyszer tenni ki a ragot, vagy összevonva tenni ki, vagy az *à*-nak megfelelő: egyenkint, darabonkiut s ilyen-nel élni; ah, de úgy szebb, rendesebb, szokottabb. És a kereskedő csak úgy világpolgár, mint a tudomány embere. Az ő lelkének hazája is «széles e világ!»

A levelen, — s mennyit levelezünk! — hogy írjuk: Váradon és Csabán át? Ez a végül álló *-on*, *-en* meg *át* vagy *által* keserves maradványai a barbárságnak. (Az amerikai Twain meg a német nyelvezést, kivált szórendezést tartja badarnak; igaz, hogy mégsem barbarnak!) Hadd írjuk hát világpolgári

módra: *per* vagy *via*. Megúnta már a mi lelkünk ezt a sok utól-tett ragot vagy névutót . . . De meg sok helyen látjuk, tér sem jut neki (a kereskedő számláján!). Kiszorúl vagy elől kell meghúzódnia. Lám, a végzet is kegyetlen hozzá.

Több baj is van. A levelezésben, közlekedésben tetszik ki e nyelv használhatatlansága. «Tekintetes Kis Péter, tanár, akad. tag, term.-tudom. társulat tagja, országgy. képviselő stb. st. úrnak». Hová esik az «úr»? Mily soká késik az «úr»! Nem sértés vagy izetlenség-e ez? Tehát írjuk Tek. K. P. úrnak, akad. tag . . . rag nélkül; mint a levélboríték alján, mert ha raggal áll, a gyöngén magyar posta-hivatal eltévesztheti. Ha ezt írom: «Téten» vagy «Váradon», majd Téténybe küldi, vagy *Váradon* nevű falut keres. Hát még a táviró nyelvezet! Hildebrand elmondja.

A sok érintkezés idegenekkel érinthetőbbekké teszen bennünket. Mintegy hangzavarba, elnyomó hangzatok hatalma alá jutunk. Mint egy dalmú hallgatása után, mely teljesen uralkodott érzéseinken, telve lesz egész szellemi valónk annak hangzataival; magunkhoz alig jöhetünk. Így történik e sűrűen közlekedő életben is. A kivel egy székérben ülünk, egy teremben foglalunk helyet, egyenlő jogú étkező társak vagyunk, annak kedvét szoktuk keresni, legalább hozzá alkalmazkodni, vele egyenlő hangon beszélni, vele magunkat megértetni, műveltségünket irányában kimutatni stb. Így jő létre a közélet, az utazó és üzleti élet nyelvezete. Aztán ez a mi korunk a művészetek kora, tehát az elfinomodásé. A természetnek nincs reánk nagy hatása, legalább tartós. Az emberi *természettől* pedig a falusi és népelettől magok a faluk és *nép-nagyok* is meg akarnak szökni. A családoknak nincs idejük eszményi vagy ilyféle dolgokkal foglalkozni. A keményebb, komolyabb régies erkölcsökkel együtt vége lesz a tiszta erős nyelvnek is. Így volt Rómában s így akart lenni egykor Németországban is. Idegen szellem bűjt a latin nyelvbe, idegen belső vagy gondolat- és érzés-formákra (ha szabad így neveznem) alakultak a szólások. Végre a bele bűjt idegen szellem szétszaggatta a latin nyelvet, a világ legszebb nyelvét . . . Az egyenlőség, testvériség korában nehéz föntartani a nemzetiséget, előáll az idő, hogy a különbségek elenyésznek, a hegy és völgy elsímúl. Ez a «szellemvilági fejlet» van most folyamatban.

Ez az említett hangzavarodás olyanforma hatást tesz ránk, hogy az idegen dallamot, annak ütemét, hangnemét eltanuljuk, megszokjuk, a magunkénak sajátságait pedig mellőzzük, elfelejtjük. Tehát «a mi nótáinkat» nem a magok és magunk dallamára, ütemére stb. hangoztatjuk. Mint a varjak közé szorúlt más madár, vagy mivel ezeknél erősebb a természet, nehezebb az elferdülés, mint az emberek közt megneemesedett szarka vagy papagály. Épen az enyészik ki a beszédből, a mi a hangoztatásban, tehát az érzés és értelem együttes nyilatkozásában legsajátosabb, a nyelv életére legjellemzőbb. S eképp különösen elkorcsosodik a szórendezés is. Erre nézve sok gyarlóságot tapasztalunk. Csak egy-két tünetényt mutatok föl emlékeztetőül.

Ilyen az, hogy nem igen bővített mondatban sem érezzük vagy tüntetjük ki, hogy voltaképp mit akarunk kiemelni: a cselekvésnek tárgyát, módját stb. akarjuk-e az előzmények és következők kapcsolatában kitüntetni. Melyik forog kérdésben? Innen van, hogy a miben a nép soha sem, a régi jó írók ritkán hibáztak, mi tévesztjük minden lépten. «Előadtam, mi okért az ember más állatnál erőtlenebb», e helyett: «mi okért erőtlenebb». — «Addig vigyázó légy, míg meg nem károsodol», e helyett: «addig légy» stb.

De valóban csak a hangzás és nem az irva szemlélés vagy olvasás fog arra nézve eligazítani, mely szót hová tegyünk. Ezért sokat botlanak a szabályok hirdetői is. Itt is csak a nyelvézésre kell hivatkoznunk; a kinek az nincs, az nem fogja a mondat nyomatékát eltalálni.

Kivált az ígét szeretik francia s német példára előbb tenni, mint kellene. «Szolgál tudomásul» — «Kívánok jó reggelt» stb. «Ha voltam is gyöngé, de nem voltam vétkes» — «Ha éhezted halra, menj Szegedre» stb.

Itt is vigyázzunk. A beszéd célzata ilyeket is igazol: «Jaj, halok meg!» — «Ütlek egyszerre agyon!» — «Sietek hozzátok haza!» — «Viszem a könyvedet». Mi a kettő közt a különbség? Hát ez miért van jól: «Mit én bánom?» A különböző szók kiemelése a cél; utóbbi igen különös s egészen népies esetben az *én* kitüntetésére törekvés.

A kötőszót hátra teszik, nem egy mondattag, nem egy jelzős név vagy határozós ige, hanem egész mondat, vagy igen terjedt mondatnak kötése végett ezek után: «A hivatalos

egyház merev kérge azokat *ugyan* eltörli» e helyett: A hivatalos egyház merev kérge ugyan eltörli azokat, vagy: azokat *ugyan*. Így a *pedig, tehát* stb. kötése is.

Ez által a kötőszók ereje gyengítődik; de a mondat jellege s jelentősége is nagy későn tűnik elő, tehát az egész nehezebben érthető és hatástalanabb lesz.

E mellett a mondatban nem kellő tisztsággal, szabadsággal fejezzük ki a benne lévő indulatot. Mert oly tagot emelünk ki a mondat elején vagy utóján, a melyet nem kellett volna. A parancsoló mondatnak végét tesszük nyomatékosná, — a kérdőnek szintén a végét kunkorítjuk föl. (Ez újabbkori melódia!) Holott mind ez ellenkezőleg van helyesen. — S mégis kérünk így is: «Nem-e?»

Az igekötők meg az *is* rendezéséről alig merek szólani. Mert többen többször szólottunk már. Ez utóbira nézve összezavarják, mikor kapcsol több ellenest vagy megfelelőt, kitettét vagy oda értettét — s mikor föltételez (ha — *is*), köt csak egyet; egy szót vagy mondattagot. «Nem bánom, ha elmegy *is*»: «Nem bánom ha el *is* megy». Utóbbiban más menésnek volna az *elmenés* ellene téve. «Akár el *is* megyek (nem csak elhallgatok), ha kell». Jól van. Nem jól: «Nem bánom, ha el *is* megyek» vagy «ha nem *is* eszem!» — «Nekem nem árt, ha a vízbe *is* megyek». Rosszúl. «El *is* ment, haza *is* jött, mégsem fáradt el.» Jól. De rosszúl: «Elment *is*, haza jött *is*» stb.

Nem írhatok nyelvtant. Ha ide az kellett volna, elhallgattam volna. Csak emlékezetbe akartam hozni, a melyeket mások kevésbé emlegettek mostanában. Meg lehet olyat is elmondék, a mit mások jobban mondtak el.

Azt teszem hozzá, hogy ha már ennyire vagyunk: ragainkat megúntuk, igeinket idegen formára alakítjuk, minden jelesebb idegen szólást lefordítunk vagy átveszünk, meghonosítunk, — a mondatban gondolatunkat kellő nyomatekkel kifejezni nem bírjuk: vajon mennyivel előbb való nekünk ez a nyelv, mint más idegen, mennyiben tanuljuk nagyobb gonddal és szeretettel? — De az idegenszerűségért ekkép megtámadott — úgy hiszem gyöngén s nem gyöngédtelenül érintett hazafiak, szánakozva tekinthetnek reánk, kik nem értjük (?), hogy hány finom különbséget kell ma kifejezni, mily sokfelől kell szókat összeszedni, hogy eszméink, gondo-

lataink árnyékait (!) hangulatunkat, sejtésünket világpolgári finomsággal kimondhassuk. *Letenni* más, *deponálni* megint más. *Segítség* más, *auxilium* megint más. *Egyenjogú* nép más, *jogegyenlő* megint más. Sokszor igen. De többször ez a különbség-keresés nyavalya, idegbetegség. Nekünk nincs érzékünk ily szépségekhez, a beszéd ily *zamatjához*, a beszéd zenéje ily hangjaihoz. Mint az operához a régi énekes játékok barátjának, az újkori beszéd-hangzat lágyságához, kellemes fintorgásaihoz, édeskés selypítéseihez, fenyegetéseihez, szépségtapasztalásaihoz, melyeknek meg kell lenni itt is, nincsen kedvünk. Meg kell vallanom, így vagyunk (még talán szabad lesz a többes szám!), az egészség ellenében a nyomorékságot, a sebeket, még a selypítést is, a szépség ellenében a fintorítottat, torzot, az ép ellenében a korcsot nem kedvelhetjük, — de gyakran így szólunk Hamlettel: «Festitek magatokat! Isten megáldott egy arcczal, csináltak másikat; hebegtek, sipegtek, selypegtek... Kaczeréságból tudatlannak mutatkoztok... Jól laktunk vele.»

IMRE SÁNDOR.

KLAPKA EMLÉKIRATAI.*)

Egy igen érdekes művel gazdagítá a magyar irodalmat legújabbban Klapka tábornok. Oly érdekes, hogy le nem teszi az ember, míg egyfolytában végig nem olvasta. Becses forrásmű ez, melyért az újabbkori magyar történelem buvárlói csak köszönettel tartozhatnak szerzőjének.

A munka három részből áll.

Az első rész szorosan önéletrajz — szerzőnek gyermekségétől 1848-ig.

A második rész az 1848—49-ik évi szabadságharcunkat tárgyalja; egy függeléssel, mely hét cikkben ugyanannyi nevezetesebb csatát beszél el, melyekben a szerző személyesen részt vett. (Izsaszegi csata, ápril 6-dikán. — Nagysarlói csata, ápril 19-dikén. — Az újszónyi sánczok bevétele s az első komáromi csata, ápril 26-dikán. — A második komáromi csata, július 2-dikán. — A harmadik komáromi csata, július 11-dikén. — Kitörés Komáromból, augusztus 3-dikán. Mindannyi 1849-ben.)

A harmadik rész czíme: *A száműzetésben.*

Írt a tábornok már az ötvenes évek elején két munkát a forradalomról — mindkettőt németül. *Memoiren von Georg Klapka. April bis October 1849* (egy vaskos kötet). Leipzig, Verlag von Otto Wigand. 1850; ez az első. — A másíknak czíme: *Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849*, két kötetben; ugyancsak Wigand lipcei kiadásában, 1851-ik évben. Az első munkát legelőször

*) *Emlékeimből.* Irta Klapka György. Buda-Pest, Franklin-társulat. 1886.

angol nyelven adta ki szerző Londonban, s az akkor ott nagy föltűnést okozott. — Német kiadása, valamint a későbbi *Nationalkrieg* is, tudtomra hazánkban csak kevés, az elkobzást kikerült példányban terjedvén el, közönségünknek hozzáfért és németül is olvasó része által szintén nagy mohón olvastott és adatai, nézetei, ítéletei és tévedései (mert hiszen egyikünk sincs mentve minden tévedéstől) szóbeli tovább adás útján tágabb körökben is elterjedezvén, nagyrészt első alapját vetette a sok időre megállapodott közvéleménynek a forradalmi események és szerepelt fő személyek felől. Klapka német emlékiratai megjelenése előtt a magyar közönség a lefolyt háború s az arra befolyt politikai tények részleteiről vajmi keveset tudott a nagy közönség és kivált a hirtelen collapsus valódi okai körül sötétben tapogatódzott.

De, mint mondtam, Klapka eme német munkáinak példányai, melyekből a közönség a legelső kapcsolatosabb értesülést nyerte, gyérek a hazában, mért tömegesen elkoboztatnak nem csak az akkori központosult Ausztriában, hanem Németország legtöbb államaiban szintén. S ezért, midőn legújabb magyar munkájában Klapka 1850-ik évi emlékiratait és 1851-ben megjelent *Nationalkrieg* című művét egész fejezet számra most reproducálja: a magyar olvasó közönség nagy részének, mely ama német munkákhoz annak idején hozzá nem férhetett, az új munka második részében is nyújt újat.

Engem, ki ama két német munkáját régen ismerem és bírom, a most megjelent könyvből inkább szerzőnek az 1848 előtti önéletrajzot tartalmazó első része, de a legnagyobb mértékben a harmadik rész érdekel, mely a magyar emigrációnak külföldi életéről, egymás közti viszonyáról, reményeiről, terveiről, csalódásairól és szenvedéseiről, a Kossuth és bujdosó társai közti kölcsönös magatartásról s az emigratio fejének a külföld kormányai és előkelő személyiségeihez való, gyakran változott viszonyáról — kivált számos eredeti levelezés és naplótöredékek közlése által — nagy becsű és jellemző adathalmazt nyújt 1854-ik ősz elejeig, a mikor Klapka tábornok a krími háború befejezése és Sebastopol bevétele előtt Stambulból — majd egy egész esztendei várakozás, sok remény és végleges csalódás után visszatért nyugatra — Genfbe.

Élesen kidomborodik Klapka új művének e harmadik részéből egynémely menekültjeink jelleme, — legélesebben

Kossuthén kívül a gróf Teleki Lászlóé, Szemere Bertalané, gróf Batthyányi Kázméré, Czecz és Stein tábornokoké, Mednyánszky Sándor ezredesé . . . és pedig közvetlenül a közlött sok eredeti levélből.

De nem csak azért érdekes Klapka új könyvének e harmadik része, mert gazdag adalékot nyújt a magyar emigratio történetéhez 1854-ik évi szeptemberig, hanem talán még sokkal inkább annál fogva, mert nem egy megvilágító fénysugárt vet — mintegy akaratlan — vissza magára a szabadságharcnak sokak előtt még föl nem derített némely fontos részletére, melynek földerítését Kossuth *Írataiból* feszülten vártuk, de a már megjelent három vastag kötetben nem találtuk. Nem egy vezérfonál végét ad az e hézagot kitölteni iparkodó történelmi kritika kezébe — melyeket azonban itt nyomban fölfogni jelen rövid ismertetés föladatán kívül esik.

A magyar emigratio ma már a történelemé, csak úgy mint maga az 1848—49-ik évi szabadságharc és szereplői. Korántsem abban a sokszor hangoztatni hallott hamis értelemben, hogy «hagyjuk már ezt, ne feszegessük; a közvélemény kimondta már végítéletét mindenre és mindenkire». Hanem ellenkezően azon értelemben, hogy a történelem nap-számosai kellő figyelembe veszik ugyan minden hozzá szólnak egyéni ítéletét is, hogy mérlegre tegyék és vagy elfogadják, vagy elvessek: de minden esetre magok akarnak tiszta vizet hozni magáról a kútról.

Ezért tartozunk hálával Klapka tábornoknak érte, hogy eredeti leveleket és naplókat bocsát közre.

Czecz tábornok, valamint Mednyánszky Sándor ezredes levelei, a szomorú tárgy s idő daczára, valódi élvezetes olvasmány, annyira jellemző, finom humorral írvák.

Legérdekesebbek s az író tiszta lelkű, férfias s a mellett gyermekdeden naiv egyéniségét és színarany hazaszeretét, hullámzó reményeit és keserű csalódásait — kimondhatatlan lelki szenvedéseit visszatükrözők — gróf Teleki László számos egymásba öltött levelei. Elérzékenyül az ember és mélyen megszeretné azokból a levélíró egyéniségét, ha különben nem ismerte volna. Azért hiszem én, hogy Teleki László érezte magát valamennyi emigransaink közül a legszerencsétlenebbül, mert a legidegesebb testbe szorúlt lelke két ellentétes saját-ságot egyesített: a valóságnak józan belátását a — rajongás-

sal. E kettő minduntalan fölváltva fölülkerekedett benne. — Az alanyra nézve a képzelhető legboldogtalanabb combinatio.

Megkapó egy különös találkozás két ember sorsában! Mintha a régiek nemesítésnek a lába nyomára ismerne az ember . . . Klapka éles vonásokkal így jellemzi a minden emigratiók sajátos betegsége, mely a magyarnak sem hagyott békét: az örökös gyanúsítási kórságot. «Ha sorsosaink egyike gyanúba esett, vége volt a szerencsétlennek; ki volt zárva társaságunkból; maga gróf Teleki László sem volt — minden nemes és fenkölt tulajdonai mellett is — egészen ment e hajlandóságtól, a melyet sokszor egész a végsőig hajtott . . . A politikai menekültek élete, hiába, minden időben csak egy és ugyanaz marad. Senki sem rajzolta hívebben és igazabban ez életet, mint Macaulay *Anglia történetének* azon részében, a hol a Hollandiába száműzöttek tervezgetését, reményeiket és II. Jakab elleni összeesküvéseit ismerteti . . . De legnagyobb átka minden emigrációnak az árulástól való örökös félelem s az ezzel karöltve járó kölcsönös gyanúsítgatások . . . Szegény Orosz (József), honfitársainak béte noireja, bűnbakja lett, mert elég bátorsága volt, Kossuthnak widdini levelét, melynek német fordításban közlését rá bízták, néhány saját szerzeményű magyarázattal kísélni. A jó öreg úr magára nézve sokkal jobban teszi vala, ha ellentáll publicistikai hajlamának; de ezért aztán mindjárt hazaárulónak bélyegezni, szerintem mégis csak igazságtalanság volt. Én oltalmamba is vettem őt . . . Midőn utóbb életét megutálva, fejbe lötte magát, nem mulasztá el, előbb még hozzám egy megható levelet intézni, a melyben szívrehatóan kér, hogy védelmezem őt azok a piszkolódások ellen, a melyeknek bizonyára még halála után is ki lesz téve . . . Midőn szegény Orosz levelét még az nap, melyen megkaptam, Telekinek megmutatám: ez nevetve azt jegyzé meg, hogy Orosz e sorokkal csak hátrálóját akarja szépítgetni, alighanem megszökött — nemsokára Becsből hallunk róla újságot. Másnap egy fa alatt találták a szerencsétlennek holttestét Versaillesban s Teleki . . . gondolkodóba esett és elnémult.»

Így ír Klapka. — És eljárt az idő s a belső válság erlelődött a központosított Új-Ausztriában. Kizöldült újból a remény bent a hazában — és odakint az emigrációban, mely azt képzelte, hogy ő tartja kezében a magyar nemzet sorsát..

S egy napon gróf Teleki Lászlóról hallottak odakint s hallotunk idebent is — Bécsből újságot. Hogyan került oda: tudjuk. — S egy reggel Teleki László ugyanazon úton követte — Oroszt a halálba . . .

Hadd álljon itt néhány idézet Klapka munkájából:

«A magyar kormány 1848 késő őszen gróf Teleki Lászlót küldte ki képviselőjeül Franciaországba. Küldetése abban állt, hogy a francia kormányval érintkezésbe lépve, a párisi irányadó személyiségeknek megadja a kellő fölvilágosításokat Ausztriával folytatott küzdelmünk okai, reményeink, aggodalmaink iránt s ama czelokra nézve, melyek után törekszünk s melyekért minden áldozatra készek vagyunk. Főleg pedig arra kell igyekeznie, hogy Magyarországot hadviselő hatalomként elismertesse, esetleg az orosz közbelépést meggátolja . . . De hogy is állhatott volna a francia kormány, az a kormány, mely Itáliában a szabadság eltiprója lón, a melynek legfőbb célja a teljesen absolutisticus uralom megszilárdítása volt — hogy' állhatott volna e kormány Magyarország pártjára, mely utolsó végvára volt Európában a szabadságnak! Teleki azért még mindig nem akart csüggedni.» (312—315. lap.)

Azon időben, mikor a kimenekültek többnyire már Francia- s Angolországban összeverődtek, de Kossuth Lajos még Kiutahiában volt belebbezve, találkozik Klapka Teleki Lászlóval. «Teleki Kossuthnak azon leveleire terelte a szót, melyeket Widdinből, majd utóbb ázsiai belebbezése helyéről írt Pulszkynak. Keservesen panaszlá, hogy mindjárt első, még teljesen elcsüggedt levele után valami Hennigson nevű ügyvivőt küldött Magyarországba korlátlan hatáskörrel, hogy későbbi leveleiben abbeli szándékát nyilvánítja, mintha menekülése előtt beadott lemondását nem történtnek kívánna tekintetni s hogy a kormányzói tisztet újra fölveve, külföldön élő sorsosaitól föltétlen engedelmességet követel eme jelszóval: «Ki nincs velem, az ellenem». Pulszky emlékirataiban a Kossuth és Teleki között beállott szakadást ama nézeteltérésnek tulajdonítja, mely köztök a nemzeti ségi kérdésben fölmerült. Jóllehet e kérdés is hozzájárulhatott kettőjük szíves viszonyának ideig-óráig való megzavarásához; a fő ok mégis, mely Telekit Kossuthtól elidegeníté, nem ez, hanem Telekinek Kossuth dictaturájától való félelme volt, melyet nem tudott

volna szabadságszeretetével és politikai meggyőződésével kibékíltetni. Ennek következtében keletkezett ama program, melyet Teleki fölszólítására a Párisban élő menekültek nagy többsége a következőkben állapított meg:

„Kossuth Lajossal való politikai összeköttetésünknek alapföltételei: I. Semmi dictatura sem a hazában bent, sem a hazán kívül; természetesen addig, míg a nemzet akarata e fölött nem határozand. II. A ragaszkodás a kormányzói címhez csak utánzása lévén a praetendensek politikájának és nem férhetvén egybe a szabadelvű párt működési alapjával: nem tanácsoltatik — különösen nem olyan esetben, midőn a kormányzó a szabadsági harc bevezetése előtt hivataláról önként lemondott. III. Azon rokonszenvnél fogva, melylyel a magyar ügy a világ népeinél bír, — legyen az bár egy emberben inkább személyesítve, mint másokban — még se tekinthesse magát bárki is annyira magas állásának polgártársai fölött, miszerint csak ő maga legyen birtokosa a magyar ügyet illető minden működés titkainak és kulcsának, másokban pedig csak engedelmes vak eszközöket keressen. Ebből következik: A) a külföldi működésre nézve: a) az ügyvitelbe a főnök mellett még néhány más egyéneknek is kell beavatgatniok; b) a magyar ügy népszerűségének hatása által szerzett pénzbeli segedelmek kiosztásában nem személyes viszonyok, hanem egyedül az szolgáljon zsinórmértékül, ki hazánk hű fia? Ki mennyit tett a hazáért? És ki mennyire szorult fölségélyezésére? Ennél fogva a pénzeket az illető menekülti testületek által szabadon választandó bizottságok részrehajlatlanul és világosan kezeljék. B) A belhoni működésre nézve: mihelyt Magyarország képes leend zsarnokaival a tetteles élethalál harczot megkezdni: azok, kik akkoron a dolgok élén állandának, kötelesek legyenek, a lehető legrövidebb idő alatt egy alakító nemzetgyűlést (convent national) általános szavazó jog alapján összehívni, mint egyedüli forradalmi hatalmat, melynek a forradalmi kormány csak kifolyása legyen. IV. Addig is mind beszédeinkben, mind hírlapcikkeinkben főszempontul tüzzük ki, hogy az ügy szentsége és az emberiség szabadsága és polgárosodási érdekeivel ugyanazonossága mentül inkább emeltessék ki, valamint . . . tüntessenek elő diadalokat vívott s elvérzett hőseink emlékei, a polgári erénynek vérpadokon és csatatéren nyert hervadhatatlan borostyánai. Ennél fogva elleneznünk kell azt, hogy Magyarország egész újabb története egy ember számára confiscáltassék. V. Nem lehetvén föladatunk . . . hazánk számára előlegesen máris alkotmányt készíteni: csupán azon elveket jelölhetjük ki, melyektől várjuk hazánk jövő föltámadása . . . biztosítását; ez elvek: szabadság, egyenlőség, testvériség — egyénekre, nemzetiségekre egyaránt alkalmazva. Miből következik, hogy valamint minden kaszt-, úgy minden nemzetiségi suprematiónak ellenei vagyunk. VI. A hadsereg úgy szerveztessék, hogy azt csupán szent ügyünk szeretete és ne zsold és önhaszonkeresés nyomorú ösztöne vezérelje; mert a népek szabadságának biztosítékát polgárkatonák és nem zsoldosok teszik.»

Eddig a programm.

«E programhoz úgy Teleki, mint magam is (írja Klapka) barátaink legnagyobb részével együtt hívek maradtunk mindaddig, míg az olasz kérdés fölszínre került s a háború Ausztria és Franciaország között bizonyossá lett. Legtöbbnek közülünk, kik a continensen szétszórva éltünk, Kossuth tervei- és előkészületeiről semmi tudomásunk sem volt és csak az 1858-iki évben egyesültünk újra, még pedig a legőszintébb és legnyíltabb úton, együttes működésre. — A magyar emigrációnak az idétt Párisban számos előkelő tagja volt. Élőkön állandóan gróf Teleki László maradt. A többiek közül megemlítem még gróf Andrásy Gyulát, Bittót, Gorovét, gróf Eszterházy Pált, Szemerét, gróf Csáky Lászlót, Irányit, Nemeskéri Kiss Miklóst, Horváth püspököt, báró Mednyánszky Caesart, Szabó Imre és Kászonyi József ezredeseket, Simonyi Ernőt, Csernátonit, Szarvadyt, Mednyánszky Sándort, Oroszt, Beóthy Ödönt, gróf Scherr-Thoss Arthurt; később még gróf Batthyányi Kázmér és Mészáros tábornok is ide jöttek, s még ezek előtt a velünk harczolt lengyelek közül gróf Dembinski, Poninski, Wysocki tábornok és mások... Időről időre bizony viszálykodások is voltak köztünk.» (316—320. l.)

«Svájcban időzésem valódi jótétemény vala számomra.... De oly esemény jött közbe, a mely csöndes menedékhelyemnek egyideig való elhagyására bírt s Londonba hítt (1851-ben). Kossuthnak Kis-Ázsiából Európába visszatérése volt az. Szabad emberül akartam viszontlátni.... Midőn Kossuth Southamptonban partra lépett (és első angol beszédét elmondta: ebből) ... világos volt immár, hogy Kossuth folytatni, még pedig széles e világ színpadján kívánja folytatni korábbi tevékenységét, mely kedvező körülmények között ép oly hasznára lehete hazánknak, a mily kárára esetleg, ha magas röptű szelleme hatalmától elragadtatva és lángoló képzelme szárnyaira kelve, megfelelkezik a tényleges viszonyok számbavételéről.... A Cityben lefolyt ünnepélyes napok után búcsút vettem Kossuthtól s visszaindultam Svájcba. Útközben pár napot Párisban töltöttem, hogy itt barátaimmal megbeszéljem azt a magunktartását, melyet Kossuthnak, sajnos, nem egészen kedvünk szerinti terveivel szemben követnünk kellendett. Teljes passivitásra határoztuk magunkat... Elejét akartuk venni ekként minden viszály- és szakadásnak.» (335—337.)

Mednyánszky Sándor ír Klapkának Londonból 1851 november 3-dikáról:

«... Eljött pedig szombat, a kijózanodás napja, melyen Kossuth összehíván szállítására az emigrációt, mindenkit szívesen üdvözölt és mondá, hogy ámbár csekély tehetségei és érdemei vannak, ő magát mégis azon egyetlen eszköznek tekinti, melyet a gondviselés és a nép a hon megmentésére kiválasztott, s így helytelennek látná, csupa szerénységből e szerepet magától eltaszítani: tehát ismét átvesszi a kormányzói hatalmat, melyet a nép még el nem vett tőle és a nép élére, vagyis inkább azon párt élére áll, mely a hon megmentésében vele

akar működni; ő megkívánja mindenkitől, a ki vele tart, hogy nyilatkozzék őszintén irányában, de azután engedelmeskedjék is és ha itt-ott nem értene is mindent a dolgok folyamában, melyek fonálát ő egyedül akarja kezében tartani s melyek titkát senkinek sem fogja elárulni; azért ne kérdezősködjék sokat, hanem végezze a reá bízott teendőket; a ki vele nem tart, az ellene lesz; történhetik, hogy más párt is fog alakulni, melylyel ő, ha az szintén a hon megszabadításán működend, szívesen kezét fog; de ha észrevenné, hogy ily párt által-mas cél után törekednék: ám lássa, hogy őt letiporja, mert másként ő fogja azt eltiporni. A zászlón, mely alatt vívni kíván, áll: nép-főnség, általános, szavazati jog és köztársasági kormány. Ő soha sem akar Cromwell lenni. Háromra nem képes őt senki reá venni: 1. hogy valaha király legyen; 2. hogy Magyarhonban király alatt szolgáljon, mely esetben inkább örökös száműzésben kíván élni; 3. hogy megmentvén honunkat, tovább csak egy óráig is maradjon a kormány élén. Az eszközöket és módokat a hon megmentésére maga akarja megválasztani s mindenkit adandó alkalommal a maga helyén használni. Külső politikájára nézve mondá, hogy Angliával szemben szükségesnek látja a nép jelleméhez és kormányformájához simítani izgatását, melynek virága az intervenciók meggátlása lenne; de mind e mellett senki sem fogja őt a köztársaság eszméje ellen szólni hallani; ő csupán hallgat róla, de ezt is csak addig, míg őt valaki kényszeritené, elvét nyíltan kimondani. Ha izgatásának várt eredménye leend, úgy megmondhatja azon napot, melyben az ausztriai monarchiát, mint e kezében lévő darab papirost, széttépendi. Amerikából néhány hét múlva oda fog visszatérni, hol jelenléte leginkább szükséges leend. Itt áttért bevégzőleg az emigrato ügyére... Akármint simogatta... Kossuth a tagokat egyenkint is ismerte is el a szép elveket: ő biz' azért szíve mélyéből gyűlölte a «társaságot» mint akadályt; s e gyűlölsége már második beszédéből kiviláglik, midőn parancsról és titoktartásról beszél. Kemény (Farkas) kinevezése is elkeseríté az atyafiakat és itt lehet mondani, több okoknál fogva. A mint én tehát mind ezt láttam, megmondám még akkor este többeknek, hogy mielőbb temessük el a holtakat, hogy még nyomuk se maradjon a földön, mibe csakugyan bele is egyeztek, s a napokban fogjuk az utolsó ülést tartani. Gondolhatja tábornok úr, mint le voltak az aspiránsok forrázva, ámbár őket Kossuth az által, hogy még sohasem hajlott szavukra, még is csak előkészíteni igyekezett. S ez idő óta létezik a kedélyök megváltozása a két fő emigrationalis csomónál... Thaly, úgy látszik nagy kegyelemben áll Kossuthnál, mivel először is több óráig tartó értekezések volt, mely mindennap folytatattik. — Kossuth 14-én fog elútatni. Környezete hír szerint áll Pulszkyból és nejéből, a két segéd-ből (Thász és Bethlen Gergely), Hennigson és másokból... Caesar (Mednyánszky) a republicanus baloldali követekkel való összeköttetés fontartásával bízott meg Párisban. Ő Kiss által vétetett föl közinkbe, hogy fölöttünk kimondja a Circumdederunt me gemitus mortis dolores-t... A nagy népdemonstratió nál hétfőn, melynél több mint 200,000 ember volt jelen, Kossuth kimondá republicanus elveit egy jeles beszédben... Kossuth Éjszak-Amerikát ki akarja neutralis állásából izgatni

Európa ügyei tekintetében... De nem is bánom, hogy itt maradtam, mert e végtelen lótás-futásnak megfigyelése, ha mulatságot nem is, de tanulságot minden esetre nyújt. Biz' a nagy tömeg, szorgos hivatalvadászatában úgy tűnik föl nékem, mint az ideje előtt összesereglett nép valamely színház ajtajánál, mely már jóval a megnyitás előtt ostromba vétének azoktól, kik csekélységek, azaz csekély belépti díjak daczára is szeretnének valami kényelmes helyecskét szerezni... A hadi ügyekre nézve eddig Vetter áll legközelebb Kossuthhoz... Thaly megbízást nyert, egy utaszi kar tisztjei kiképzésére??!! Ő 20—25 egyénnek fog naponkint több óráig minden erre vonatkozó tudományban tanítást adni. Úgy-e, megtalálta Kossuth szarva közt a tőgyét? Kemény új fizetési terve is megszületett; e szerint a legénység naponta egy shillinget, a subaltern tiszték két, a törzstiszték két és fél és a tábornokok és miniszterek három shillinget kapnak s a nők felével elégtétlennek ki... Czech kidolgozási föladata Kossuthtól: a népfölkelés elrendezési tervezete. A napokban fog az emigrationalis bizottmány is kinevezettni stb.» (339—345. l.)

Kossuth angolországi izgatásainak virága az intervenciók meggátlása legyen, egy újabb magyar fölkelés esetére — és Éjszak-Amerikát Kossuth ki akarja izgatni neutralis állásból Európa ügyei tekintetében! Klapka sem kerülheti ki ez ellenmondás zökkenőjét.

«A nem-interveniálás elmélete (szól) kétélű fegyverhez hasonló, mely majd a szabadság javára, majd vesztére villogott. Ránk nézve az orosz közbelépés minden esetre szerencsétlenség volt, mert nélküle vagy kivívtuk volna függetlenségünket, vagy legalább kiegyezésre lépheténk vala az uralkodóhazzal s így kibekülhettünk volna, a mint ez 18 év múlva csakugyan meg is történt. S íme mégis, mi történt már hét évvel Kossuth angolországi és amerikai beszédei után is, ha nem az, hogy ez idétt magunknak kellett óhajtanunk Francziaországnak Olasz- és Magyarhonban való interventióját... Így változnak a viszonyok. A mereven változhatatlan jogelvek vajmi bajosan állapíthatók meg ott, a hol minden a körülményektől függ. Salus reipublicae suprema lex — ez marad örökké az államkormányzat vezér- és fő elve.

Daczára a teljesen passiv magatartásnak, melyet Kossuthal szemben, elvtársaimmal létrejött egyezményünkhöz híven megőriztem. mégsem túrtöztethettem magamat, hogy a fönt közlött levelekre adott válaszaiban rosszalásomat ne fejezzem ki egyrészt azon tanácsadók miatt, kiket Kossuth maga köré gyűjtött, másrészt meg a korlátlan hatalom fölött, melyet jónak látott magára ruházni, holott ez éles ellentétben állott politikai múltunkkal és amaz elvekkel, a melyekért küzdöttünk s a melyek érdekében a legjobbak annyi sok ezre áldozta életét.» «Igaz (feleli Mednyánszky Sándor), hogy azon férfú, kin a két világrész szeme bámulattal és tisztelettel függ, főleg emberei megválasztásában kevés tapintattal bír, most pedig sok érdeket sértve, infallibilitási képzelődésében halad célja felé»... (347. 348. l.)

1852-ből azt írja Klapka, hogy az egyenetlenkedések az emigratio tagjai közt nagyobb mérveket öltenek és másrészt a Kossuthnak Amerikában kifejtett tevékenységéről érkező hírek, bár nemzeti büszkeségének hízelegtek, még sem kelthettek benne merész reményeket jövőnk iránt; szerinte jövőnk egészen más föltételektől függött. Új kísérleteket akar tehát tenni, Kossuthot ama párisi program elfogadására reá bírni. Magánlevelet szerkeszt Kossuthhoz, de elindítás előtt londoni barátaival közli azt, véleményöket kikérven. Még mielőtt válaszukat venné, egészen váratlanul vajmi kínos esemény jön közbe. Gróf Batthyány Kázmér és Szemere Bertalan sajtó útján nyílt levelet intéztek Kossuthhoz, melyben ezt a legkíméletlenebb hangon megtámadják. Kossuth legtüzesebb hívei lángba borulva, összetiporni, megsemmisíteni készülnek Batthyányt.

«De hogyan lehet ezt? Micsoda adatokkal czáfolhatni meg a Kossuth ellen fölhozott vádakat?» írja gróf Karacsay. «Nem szükség igen nagy és mély belátással bírni megismerésére vannak, hogy azon eljárás, melyet Kossuth követ, czéltalan, sőt helytelen; kötelessége tehát azon keveseknek, kik önállóságukat megtartották, őt arra figyelmessé tenni s ha még lehet, a tévútról visszahozni... Nem képzelhetni oly hatalmat, melynek semmi jogi alapja ne legyen, egyiknek a Dei gratia, másikkak a constitutió; ezeken kívül csak még egy létezik, ha ugyan ezt jogcímnek nevezhetni: a jus fortioris. Conditiód 1. és 2. pontjához szilárdúl kell ragaszkodni, mert sem dictator, sem kormányzó — jogsértés nélkül sem Kossuth, sem más nem lehet... Valóban nem tudom, pedig igen szeretném ismerni a (debreczeni) képviselőháznak a kormányzói hatalom felőli határozatát s instructióját...» (368—375. l.)

S ezzel eljutánk egy érdekes talányhoz, melyet Klapka könyvéből egészen meg nem fejt az olvasó, hacsak már előbb nem ismeri «Batthyány Kázmér grófnak és tanácsadójának föllépését» vagyis a *Kölnische Zeitung*ban megjelent cikkeit. És minthogy mindezt a mai olvasó közönség kevés része ismeri, szolgálatot vélek tenni vele, ha ezt az epizódot rövidre fogva, a mint tudom, elbeszélem.

Kossuthnak, mint Magyarország kormányzójának Aradon 1849 augusztus 11-én kelt föltétlen leköszönése — általa sajátkezűleg írva s aláírva — három miniszter, nev szerint: Vukovics Sebő, Csányi László és Horváth Mihály által ellenjegyeztetett. S ilyféle érdekes újdonságokon ugyancsak kapott az akkoriban leginkább hazánk szerencsétlenségén élő min-

denféle külföldi hirlapíró; s a nagy versenyfutásban az igazmondóbb reporterek egyike még nagyobb érdekesség kedvéért, a többi volt miniszterek neveit is közölte az okirat alatt, mintha ezek is aláírták volna. Ez ellen Szemere Bertalan, ki alá nem írta volt (maga írja hogy háromszor hívták a miniszteri értekezletre, de már későn érkezett és csak a kapu aljában értesült Csányitól a történetekről és nem szólt rá semmit), szükségesnek látta sajtó útján tiltakozni; és ezt oly módon tette, hogy az emigratio többsége azt nem csak az *aláírt* miniszterek: Csányi, Vukovics és Horváth ellen, hanem Kossuth ellen is intézett kíméletlen támadásnak vette. — Szemerének ez első czikke a *Kölnische Zeitung* 1850. évi 50. számában látott napvilágot. Rá Horváth Mihály és Vukovics Sebő (Csányi László már rég kiszenvedett!) a *Kölnische Zeitung* 71. számában válaszoltak. Erre a felelés és vádaskodás mind mérgesebbé vált. A *Kölnische Zeitung* 80. számában megint Szemere — a 117. és 118. számban viszont Vukovics és Horváth — ugyanazon lapnak 146. számában ismét Szemere feleltek. És még utóbb jelent meg az 1850. évi 149. számban Batthyány Kázmér grófnak Kiutahiából 1850 april 27-kéről kelt (a török fogságból a lapszerkesztőig hosszú utat tett) nyilatkozata. Ennyi történt tudtomra még 1850-dik évben. De a dolognak utóbb még hevesebb folytatása lett 1851-ik év végén Batthyány Kázmérnak és Szemere Bertalannak az angol lapokban egyenesen Kossuthhoz intézett nyílt levelei által, melyekben ők korántsem oly kímélve, mint Teleki László és Karacsay grófok, Mednyánszky Sándor és Klapka maga, bizalmasan magok között, hanem nyilvánosan támadták meg Kossuth eljárását mind Angliában, mind Amerikában, mind a magyar emigratióval szemben.

Így tudom én a dolgot. Ezt a tollharczot az emigratio többsége, — azok is, kik Kossuth magaviseletét in camera magok is neheztelték — több-kevesebb szenvedélyvel kárhóztatták és «kivált Szemerére és Batthyányra haragudtak meg», azon nézetből indulván ki, hogy Kossuth Lajos magatartása nyilvánosan nem vitatható — ne-nyúlj-hozzám-virág.

«És még nagyobb haragra lobbantak barátaim — írja Klapka — most Görgei, mint előbb Szemere és Batthyány ellen», mikor az elsőnek munkája is megjelent (*Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849*. Leipzig, Brockhaus. 1852). «Minden oldalról

azzal az óhajjal ostromoltak» — így folytatja Klapka — «hogy kíméletlen bírálattal válaszoljak Görgei könyvére.... Sokáig haboztam. S mivel időközben különböző folyóiratokban és hírlapokban honfitársaim közül többen, a legelsők közt mindjárt Kmety tábornok, nem maradtak adósok a felelettel, jónak láttam részemről a saját ügyemben való bíraskodástól — egyúttal vádlott is lévén — tartózkodni s elhatározám, hogy későbbi alkalmas időre halasztom Görgei könyve fölött kimondandó ítéletemet. — Csak a múlt évben (voltaképen 1884-ben) nyílt alkalmam, Görgeinek ellenem intézett támadását azzal megtorolni, hogy magam is hozzá csatlakoztam azok sorához, kik nyílt és férfias kijelentésekkel Görgeit a hazaárulás szörnyű gyanújától tisztázni akarták. Ez alkalommal nyilvánított ítéletemet ma is változtatlanul föntartom, bár elkövetett hibái iránt különféle írataimban soha elnéző nem voltam.»

Csakugyan — ha Görgei említett könyve Klapkának méltó okot adott — nem a tárgyilagos czáfolatra, hanem a megtorlásra: akkor Klapka legújabbban nemes boszút állt. Csakhogy itt akaratlanul is két dolog jut az embernek eszébe.

Egyik az, hogy Görgeinek incriminált könyvét, 1852-ben közzétett emlékiratait — már 1849. és 1850-dik években megelőzték: Kossuth widdini levele, hol az legelőször hirdette világgá, hogy Görgei árulása, semmi más, buktatta el a hazát; Szemere, Batthyány Kázmér, Vukovics és Horváth Mihály miniszterek egymás és Kossuthelleni nyilvános kijelentései, melyekben arról folyt az elkeseredett vita, hogy közülök kit mennyire terhel vagy nem terhel a bűnrészesség vagy erkölcsi felelősség: de egyben mindnyájan megegyeztek szépen, hogy tudniillik Görgei a hazaáruló — és végre Klapka tábornoknak emlékiratai, hol ő ugyan korántsem mondja ugyanezt ki hasonló határozottsággal: de a sorok közt is olvasni megszokott közönségben a maga előadási modorával s azóta napvilágra került igen döntő tények elhallgatása által ugyanazt a véleményt még sokkal inkább meggyökereztetten, mint amaz egyenes vádolások, — sokkal inkább, azért, mert munkája rendszeresebb, részletesebb, adatokra támaszkodóbb, és mert Klapka katonai tekintély is. És ezért, ha Görgei 1852-ben minden kímélet nélkül beszélte el — a mások által kímélés kedvéért bölcsen elhallgatott részleteket, adatokra és a tények kapcsolatára s kölcsönhatására kiterjeszkedő, valamennyi előzőinél alaposabb munkájában; és ha abban a többi szereplők közt Klapkát is egyben-másban hibáztatta: akkor ő erre mindnyája által — Klapka által is — kihíva, és rettenetes helyzeté-

ben jogosítva, kényszerítve is volt, — mert nem hibákról hanem hazaárulásról volt szó! Mely büntől ő lelkét — Klapkának újabb időben határozottan kijelentett meggyőződése szerint is — tisztának érezhette.

És eszébe jut itt az embernek akaratlanul továbbá az is, mit gróf Karacsay — Klapkából az imént idézett levelében (373. lap) azok ellenében jegyez meg, kik Batthyány Kázmér grófot szerették volna kíméletlen nyilatkozatáért «összetiporni, megsemmisíteni». Azt kérdi ott Karacsay: «Micsoda adatokkal czáfolhatni meg a Kossuth ellen fölhozott vádakát?»

És valóban, a miket Görgei emlékirataiban leleplezett, — kíméletlenül, az igaz — nyíltan, egyenesen, szembe, kegyetlen logikával, sokszor kegyetlen gúnnyal, de perfidia nélkül: azon adatok megczáfolva, a belőlök folyó logikai következtetések újabb, más adatok által lerontva maig sincsenek, — valószínűen azért, mert nem lehet azokat tényekkel megczáfolni. Kmety felelete, melyet Klapka fölemlít, nem komoly mű — három ívnyi röpirat egy ötvennyolcz ívre terjedő pragmaticus munka ellenében. Egy zajos pamphlet — minden tárgyilagos történelmi érték nélkül való, — mely, ha igazán Kmety lelkéből és tollából eredt volna, első sorban Kmety magyarországi pályája három negyede alatti constatált magatartásnak és meggyőződésének cynicus eltagadása lenne. De nem is tőle eredt az. Nagyon valószínűnek látszik, a mit többen állítanak, hogy ex conductu csinálták, a kellőkép jellemző szélességgel. És Kmetyt nevének ide kölcsönzésére csak azzal birták rá, hogy a haza föltámadása követeli, hogy Görgei áruló legyen; és csak azért szerezték meg rá épen Kmety nevét igazi szerzői, hogy annál nagyobb legyen a szándékolt hatás, minthogy Kmetyt addig Görgei egyik legbuzgóbb hívének ismerte volt mindenki. E nagy actión kívül aztán legokosabbnak találta az emigratio zöme, agyonhallgatni Görgeit — kivált, miután akadtak tekintélyes párisi lapokban (*La voix du peuple* és *Journal de Débats*), sőt könyvben is (*Etudes contemporaines sur l'Allemagne* stb. Paris, Charpentier, libraire-éditeur), tekintélyes franczia írók: Proudhon és Laboulaye Edvárd — oly férfiak, kikkel a karinthiai száműzött sem azelőtt, sem azután nem volt soha semmiféle összeköttetésben — kik tisztán a józan ész és igazságszeretettől indítatva, főnhangon belé elegyedtek a magyar ügy 1849-iki

bukásának kritikájába és nem bírták sehogy sem elhinni, hogy épen Görgei legyen az, kinek lelkiismeretét terheli hazánk 1849-ik évi szerencsétlensége.

De talán elég is már Klapka új könyvének ismertetéséből.

Magát a könyvet kell olvasni és mi azt, mint igen érdekes művet, ismételve ajánljuk olvasóink figyelmébe.

T. I.

AZ ÁLLAM ELLEN.

Második és utolsó közlemény.*)

III.

A TÖRVÉNYHOZÓK ÉRDEMEI.

A törvényhozók bűnei, e kegyetlen és hangzatos cím alatt adja elő Spencer a törvényhozók tévedéseit, hogy a törvényhozás iránti bizalmat megrendítse.

«Évszázadokon keresztül alkottak államférfiak uzsora-törvényeket, melyek az adós helyzetét még súlyosbították, az által, hogy, mint például XV. Lajos alatt, a kamatlábat ötről hatra emelték, midőn céljuk volt azt négyre leszállítani; melyek továbbá közvetve elképzelhetetlen sok bajt idéztek elő, például megakadályozták a megtakarított tőke gyümölcsöző használatát és a kisbirtokost a folytonos szolgáltatások egész tömegével terhelték. A törekvések az összevásárlások meggátolására, melyek Angliában öt évszázadon át tartottak, és melyek következtében Franciaországban, mint Young Arthur bebizonyította, tiltva volt bárkinek a piacon két bushel búzánál többet venni, hasonlóképen nemzedékek hosszú során drágaságot okoztak és ennek következtében a nyomort és halandóságot fokozták; mert, a mint ma mindenki tudja, a nagyban kereskedőnek, a ki a *De Pistoribus* törvényben «a szegény ember nyilvános elnyomójának» szidalmaztatott, működése egyszerűen abban áll, hogy kiegyenlíti valamely

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 109. számában.

árú kínálatát, a túlságosan gyors fogyasztás megakadályozásával. Rokon természetű volt a rendszabály, mely 1315-ben, az éhség csökkentése végett, megszabta az élelmi szerek árát, de mely azonnal visszavonatot, miután különböző cikkeknek a piacról való teljes eltűnését idézte elő, és más ily állandóbb hatású rendszabályok, mint azok, melyek hatósági rendelet által állapították meg az élelmi iparosok észszerű nyereségeit. Hason szelleműek voltak és hasonló baleredményeket okoztak a gyakori törekvések a munkabérek megállapítására, melyek kezdődtek III. Edward alatt a munkás-törvénynyel és csak hatvan évvel ezelőtt szűntek meg, a mikor lordok és képviselők végleg föladták a selyemszövők keresetének hatósági határozatok általi szabályzását, miután Spitalfields-ben hosszú ideig galvanizáltak egy haldokló ipart és tengettek egy szánszámra méltó népességet.

« — — — Tudatlan törvényhozók a múltban folyton növelték az emberi szenvedést, törekvéseik által azt enyhíteni, es hozzá kell tennem, hogy csak ha tízzel vagy többel sokszorozzuk e bajokat, melyek, mint kimutattam, törvényhozásilag súlyosbítottak vagy előidéztek, lesz fogalmunk az összes bajokról, melyeket a társadalmi tudomány által nem vezérelt törvényhozás okozott. Egy dolgozat, melyet Janson, a Law Society alelnöke, 1873 májusban a statisztikai társaságban fölolvastott, előadja, hogy a Merton-Statute óta (III. Henrik 20-dik törvénye) 1872 végeig 18,110 határozat ment keresztül, melyek közül, az ő becslése szerint, négy ötöd vonatott vissza egészben vagy részben. Előadta továbbá, hogy az utolsó három év: 1870, 71, 72 alatt egészben vagy részben visszavont vagy javított határozatok száma volt 3532, melyek közül 2759 vonatott vissza egészen.»*)

Érdekes, nagyon érdekes tények ezek; de vajon mit bizonyítanak a törvényhozás ellen általában? Ez világossá lesz előttünk, ha e bizonyítéknak egy-két pendant-ját igyekszünk adni.

Tegyük föl, hogy egy súlyos beteghez, a ki orvost akar hívatni, valaki így szól: «Ne tegye, ne lépjen az öngyilkosság útjára! Az orvosi úgy nevezett gyógykezelés tulajdonkép emberölés állami engedéllyel. A szerek, melyeket évezredek óta

*) *The Man versus the State* 48—50.

drága pénzért és óriási bölcsesség látszatával előírnak, nemcsak nem használtak a szenvedőknek, de ártottak, lassították a gyógyulást, sőt egyenesen halált idéztek elő. Millió és millió hagymázban szenvedőt fulasztottak meg az orvosok, kiket a friss levegőtől való elzárása és a betegszoba hőmérsékének roppant emelése által akartak meggyógyítani. A legújabb ideig közdivat volt a tüdőgyulladás ellen érvágást alkalmazni, a mi a beteget a legtöbb esetben teljesen életképtelenné tette. Önre, laikusra nézve, a mint az orvosok áldozataikat megvetőleg nevezik, a példák, melyeket még százával fölhozhatnék, nem bírnak érdekel; de higye meg, hogy nincs betegség, mely ellen hosszú időn át a legkülönfélébb eljárásokat ne alkalmaztak volna, a melyekről később kiderült, hogy ártalmasak. Hiszen ön maga is észrevette, hogy a mint egy-egy új szer merül föl, csodadolgokat tudnak gyógyhatásáról beszélni, a mi azonban csak addig tart, míg ez valamely még újabb szerrel nem ismétlődik, a mikor azután kisül, hogy az előző nemcsak nem használt, de egészen viasz hatású volt. Tévedések és tévedések, tapogatózások és tapogatózások, — nem, bűnök és bűnök, tömeggyilkosságok és tömeggyilkosságok ez az orvosi tudomány története. És ön e hóhérok valamelyikéhez akar fordulni? Javíthatatlan-e az emberiség? — Inkább bizzon mindent a természetre, ne avatkozzék működésébe!»

Kérdjük, mit bizonyítanak az orvosok mind e tévedései az orvosi tudomány ellen? Bizonyítanak-e többet, mint annak tökéletlenségét a múltban, és tesznek-e a jelenre nézve egyebet, mint hogy eszünkbe juttatják, hogy valószínűleg igen tökéletlen ma is?

Vagy tegyük föl, hogy Spencerhez, midőn philosophiai rendszere megalkotásához fogott, valaki így szólott volna: «Ön akarja, uram, a világ folyását megmagyarázni? Ön komolyan hiszi, hogy az emberiség erre képes? Nem elégségesek-e az ön kiábrándítására a múlt leczkéi? Nem tudja-e hogy e téren tévedes tévedést ért? Nem olvasta-e, hogy a görög történet néhány évszázadán keresztül is hány philosophiai rendszer váltotta föl egymást? És ha a római, ha az arab, ha az ind, ha a zsidó philosophiát nem is tekintjük, ön bizonyára ismeri a tévedések ama lánczolatát, melynek neve a philosophia története Descartestól

máig. — Igen, igen, ön ezeket mind tudja. De ne feledkezzék meg arról, hogy az egész emberiség összes vallásai mind erre az egy célra, a világ folyásának megmagyarázására törekednek, és egyetlen egy sem jutott megnyugtató eredményre. És ön uram, ön egymagában, korlátolt ismereteivel, érzékeinek és agyának annyi hibáival, szenvedélyeivel, észrevétlen előítéleteivel, azt hiszi, hogy képes az igazságot föltalálni?! De ha annyira el van is bizakodva, hogy ezt higye, hogyan vállalhatja el érte a felelősséget? Nem tudja-e, hogy philosophiai nézetek közvetve mennyi szenvedést és bajt idéztek elő: viszályokat és szakadásokat ember és ember közt, sőt harcokat és vérfürdőket még akkor is, ha tartalmuk ezek ellen irányult?» Vajon helyesnek tartja-e Spencer ez okoskodást? Vajon azt hiszi-e, hogy a múlt idők bölcselkedésének tévedései miatt föl kell hagyni a bölcselkedéssel? Nem? Akkor azt sem szabad követelni, hogy a múlt törvényhozások tévedései által elcsüggesztessék magokat a jelen törvényhozói, ha céljuk becsületes.

Ha az orvosok tévedései nem bizonyítanak az orvosi tudomány ellen, ha a philosophok tévedései nem bizonyítanak a philosophia ellen, ha az emberiség tévedései minden téren nem bizonyítanak az emberiség törekvései ellen minden téren: miért bizonyítanak a törvényhozók tévedései a törvényhozás ellen? «Es irrt der Mensch, so lang er strebt», és a törvényhozások tévedései csupán egy szem az emberiség összes tévedéseinek hálójában. Valóban «tudatlanság» oka mind e tévedéseknek és a törvényhozók kétség kívül soha egyetlen országban sem kerültek ki a legtudósabbak közül, és sehol sem érvényesítik a legjobb tudományt, hanem csak azt, melyet az egész nép átlag még kisebb belátása érvényesülni enged. De tudatlanok vagyunk nagy mértékben a physikai tényezőkkel szemben; még tudatlanabbak a biologiaiakkal szemben és legtudatlanabbak a pszichologiaiakkal szemben: mindazonáltal, jól vagy rosszul, vagy igazabban többé vagy kevésbé rosszul hatnunk kell a tényezőknek mind e három csoportjára életünk föntartására, jóllétünk céljából, ha csak elveszni vagy szenvedni nem akarunk. Sokszor hozunk bajt és szenvedést fejünkre, midőn annak ellenkezőjét célozzuk: de hiába, tétleneknek nem szabad maradnunk. Legtudatlanabbak vagyunk a társadalmi tényezőkkel szemben, de ez

nem zárhatja ki, hogy ezekre a közjólét érdekében hassunk, azokat irányozzuk, jól vagy rosszúl, a hogy tudásunk megengedi.

«De ezek mind igen egyszerű és világos dolgok», e szavakkal szakított meg valaki, kinek az előző sorokat fölolvastam. «Csak nem hiszi, hogy Spencer ezeket nem tudja? Az ilyenekkel öt megezáfolni nem lehet. Azután én nem is hihetem, hogy ő minden törvényhozás ártalmasságát akarná bebizonyítani, legfőlebb arra figyelmeztet bennünket, hogy a társadalom igazgatásánál a legnagyobb óvatosság és belátás szükséges.»

Feleletem a következő volt: «Arra nézve, hogy mit mond Spencer, nem kívánok különös hitelt, elég bizonyítékot képeznek hűidézteim és egész könyve. Hogy az általam fölhozottakat igen jól tudja, arról teljesen meg vagyok győződve, de ha azokat szem elől téveszti, ha, a mi igen gyakori eset az irodalomban, egy különben igaz tételt gyakorlati politikai tendenciák kedvéért túlzásba hajt, akkor e tétellel e túlzott alakjában kell szembeállnunk. — Különben én nem tűztem ki föladatombul, hogy Spencer egy határozott tételének hamisságát egyenesen kimutassam. Ő be akarta bizonyítani, hogy a törvényhozók működése mindig bajt hozó és hogy a társadalmat teljesen magára kell hagyni, bizonyítékul felsorolván a törvényhozók számos tévedését. Evvel szemben arra emlékeztettem, hogy minden más téren is tévedünk, es ha ez okból e tereken nem kell fölthagynunk a cselekvéssel, úgy a társadalom igazgatása terén sem, melyen legföljebb valóbbszínű, mert könnyebb a tévedés.»

«De nem lehetne-e úgy okoskodni», viszonzá ellenfelem, «hogy ez utóbbi tény teljesen elég Spencer követelményének igazolására? Ha oly tudatlanok vagyunk a társadalom tekintetében, hogy az esetek túlnyomó számában bajt idézünk elő, midőn javítani akarunk, ha tehát a törvényhozás kedvező eredményei nem érnek föl a kedvezőtlenekkel, nem-e jobb, ha egyáltalán nem teszünk semmit? Nem tudom, okosodik-e így Spencer — —»

«Igen, így, épen így», vágtam közbe, «ezek csaknem saját szavai. De nem nehéz bebizonyítani, hogy a nem-cselekvés e jelszava, mely radikális volt néhány évtizeddel ezelőtt, a csüggedés és előre nem haladás jelszava ma. Spencer maga

előadja psychológiájában, hogy a fajok, és legmagasabb fokon az emberiség fejlődése, a tudomány és mesterségek előhaladása tulajdonképp nem egvéb. mint jobb és jobb (és nem tudattalanul történő) alkalmazkodás a kültermészethez. Valaha tehát épen oly tudatlanok voltunk az élet sokkal apróbb bajaival, mint ma a társadalom nagy kérdéseivel szemben. Ha ama megszámlálhatatlan évekkel ezelőtt támadt volna egy Spencer, a ki azt mondta volna őseinknek: „Ne tegyünk hiábavaló kísérleteket életünk javítására! Íme tévedés tévedést ér tevékenységünkben. A természet ellátott bennünket fegyverekkel, lakásokkal és élelemmel, hagyjuk őt uralkodni fölöttünk és ne megfordítva!” — És ha elődeink hallgattak volna e próféta szavára, akkor ma fatörzs volna fegyverünk, barlang lakhelyünk és vad és hal eledelünk. A hasonló szózat eredménytelenül fog elhangzani ma is. Az emberiség szenvedő tömege nem fog megszűnni szenvedései orvosszereit keresni és nem fogja magáévá tenni az önmegadás középkori tanát.»

E közbevetett vita után folytassuk Spencer bírálatát, a ki a törvényhozás elleni érveléseiben tovább halad:

«A fönnt megjelölt fajhoz tartozó törvényhozási bünteteket nagy mértékben megmagyarázza és kárhoztatásukat enyhíti, ha a tárgyat távolabbról tekintjük. Azon tévedésben gyökereznek, hogy a társadalom készítmény; pedig az termék. Se a múlt, se a jelen műveltsége nem adta meg az emberek egy jelentékeny számának a társadalom tudományos fölfogását, mely szerint annak természetes szerkezete van, mely bizonyos értelemben szerves, vagyis melyben minden intézményei, kormányzatiak, vallásiak, ipariak, kereskedelmiek stb. stb. egymástól függőleg vannak összekötve. Vagy ha névleg táplálnak is ily fölfogást, nem táplálják azt oly módon, hogy eljárásukra hatással legyen. Ellenkezőleg, az emberi közösséget gyakran tésztához hasonlónak képzelik, melyet a szakács tetszése szerint pástétom-héjjá, vagy fölfuvtá, vagy tortává alakíthat. A communista félreérthetetlenül mutatja, hogy ő úgy gondolkodik a politikai testről, mint a mely megengedi, hogy akarata szerint így vagy úgy alakíttassék. És sok parlamenti határozatban hallgatag befoglaltatik azon vélemény, hogy ha egy embercsoportot ezen vagy azon rendszerbe beleszorítanak, úgy fog az maradni, a mint akarják.»

Spencernek nem minden olvasója van egy nézetén a tekintetben, hogy mit jelent azon alaptétele, hogy «a társadalom szervezet». Némelyek szerint, kiknek véleményét e tekintetben hallani alkalmam volt, az csupán hasonlat, analogia, mások betű szerint értelmezik e mondatot, még mások úgy magyarázzák, hogy a társadalom egyes tagjai és intézményei oly kapcsolatban vannak, hogy egyiknek állapota befolyással van a másikéra. — Nem akarjuk eldönteni, ez értelmezések melyike a helyes; arra sem akarunk súlyt fektetni, mily csekély becsű e tétel azon értelemben, melyben a fönnebbi idézetben előfordul, épen a communistákkal szemben, a kik a társadalom valamennyi kapcsolatos intézményeit, a kormányzatiakat, a vallásiakat, az ipariakat, a kereskedelmieket, stb. stb. meg akarják változtatni; de ki akarjuk mutatni, mit nem jelent, mit nem bizonyít ama tétel, bármely jelentésében is vegyük.

Be fogjuk látni, hogy ama tétel nem bizonyítja be azt, a mit vele igen sokan be akarnak bizonyítani és hogy a mit bizonyít, azt be lehet bizonyítani nélküle is.

E tétel nem bizonyítja be, hogy a társadalom tudatos változtatása, alakítása, fejlesztése lehetetlen. Pedig első sorban ezt akarták annak alapján elhíttetni. E tétel először a történeti iskola íróinál fordul elő, kik közül elég Burke-ot emlitenünk. «Papiroson», ilyenféleképp mondták ők és mondták utánok ezeken és ezeken, «papiroson nem lehet alkotmányokat megváltoztatni és intézményeket teremteni. Azokat nem hozhatják létre tudósok, gondolkodók, kormányok és nemzeti gyűlések, azoknak önmaguktól, öntudatlanul kell fejlődniök». Hogy mily túlzott és azért hamis állítás, nem nehéz kimutatni. Bármily kétes is legyen az a társadalomra nézve, a növényekről, az állatokról és az emberről senki sem fogja tagadni, hogy organismusok. De azért nem lehet-e ezeket tudatosan alakítani és fejleszteni? Nem tehetők-e ki számításra oly bánásmódnak, mely fejlesztéseket elősegíti vagy hátráltatja, ezen vagy azon irányba tereli, életsorsukra kedvező vagy kedvezőtlen hatással van? Ha nem tudnók, hogy erre mindenki igennel fog felelni, ezer és ezer példát hozhatnánk föl e válasz mellett. Nos, ha e minden kétségen fölüli organismusok tudatosan alakíthatók, akkor az, hogy a társadalom organismus, szintén nem zárja ki annak tudatos megváltoztatását.

«A társadalom önmagától, tudattalanul fejlődik, nő, ter-

mék», azt mondják, és a modern történetírás föladatának vallja e fejlődést kimutatni. «Egész gazdasági szervezetünk fővonalaitól legkisebb részleteiig azzá lett, a mi, nem csak a törvényhozás vezetése nélkül, de jelentékeny mértékben törvényozási akadályok daczára, keletkezett az emberi szükségletek és tevékenység nyomása alatt;»*) mondja Spencer. Nos, hívjuk tanuúl föl a történetet! A mai állapot öntudatlanúl, törvényhozás és papiros nélkül keletkezett-e? Évszázadokon át létezett a nagy néptömeg elnyomása néhányak által, melynek legendyhebb neme volt a jobbágyság. Hogy szüntette ezt meg? Hogy keletkezett a mai állapot? Hogy lett «szabad a föld és az ember»? A francia törvényhozás igazságtalannak és tarthatatlannak találta ez állapotot és pro és contra viták után meghozta az erre vonatkozó törvényeket. Hogy enyészett el a czéhrendszer? Törvények által. Hogy szűnt meg a földhöz kötöttség? Törvények által. Hogy létesült a közteherviselés? Törvények által. Az egész mai gazdasági szervezet, a termelőknek elkülönülése önálló földbirtokosokra, szabad vállalkozókra és szabad munkásokra, a nagyipar, a nagykereskedelem, a világverseny és a hitel-szervezet, mindezek egy nagy részben forradalmi törvényhozásnak szülöttei.

A társadalom tudatosan és tervszerűleg alakítható, és a mit a társadalom organikus voltával be lehet bizonyítani, csupán az, hogy nem változtatható meg tetszés szerint minden alakba, hogy csak azon változtatás létesíthető, melyre az előfeltételek megvannak; hasonlóan a társadalom fejlődésének története is csak azt mutatja ki, hogy a keletkezett állapotok mint állnak kapcsolatban szükségszerűleg az előzőkkel. Dekell-e ezek bebizonyítására azt kimutatni, hogy a társadalom organismus? Nem teljesen elég e célra azon tétel, hogy az okozatossági törvény ép úgy működik a társadalomban, mint az egyes emberben és rajta kívül? Hisz a szervetlen dolgok sem alakíthatók át tetszés szerint, még a türelmes tészta sem: minden téren korlátot szabnak az ember átalakító kezének a természet törvényei. De több vagy kevesebb korlát támad az átalakítás hallgatag vagy kifejezett célja szerint. Határtalanúl átalakítható egy aranydarab, ha az átalakításnak közelebbi

*) *The Social Organism. Essays I. 385.*

cél ki nem tüzetik. Kevésbé tetszés szerint alakítható át, ha bizonyos térfogat jelöltetik ki számára. Még kevésbé, ha az átalakítás célja egy szobor bearanyozása. Ha az alakítás tárgya élő lény, ha az alakításnak nem szabad az életet megátadnia, ha célja az élet fokozása, ha tárgya sok együtt élő lény és célja ezek életének fokozása, e lehető legcomplexebb cél: akkor csak nagyon kevés tér marad az alakításnak; vagyis az, hogy minő átalakítás lehető, csak csekély mértékben függ akarunktól és túlnyomólag az élet és a fokozott élet és a fokozott együttélés és a fokozott együttélésnek a főforgó különös esetben való előfeltételeitől. Megállapítani, mely újításnak vannak meg előfeltételei, melyik kepes a különös hely, idő és körülmények szerint a közjólét fokozására: ez a törvényhozók föladata. És ha minden elhibázott kísérlet bűnökül fölrovandó, úgy hasonló joggal minden sikerült reform érdemökül elismerendő. De talán helyesebb őket fölmenteni azon bűnöktől és megtagadni tőlök ez érdemeket.

Mi következik ebből eredeti tárgyunkra nézve? Az, hogy a társadalom szerves volta és a fejlődés elmélete nem képez általános érvet a socialismus vagy communismus vagy a társadalom kisebb vagy nagyobb átalakításának bár minő terve ellen; hanem külön-külön ki kell mutatni minden ily tervnek kedvezőtlen eredményeit vagy megvalósíthatatlanságát, hogy joggal kárhoztathassuk. — Így ma már ki van derítve a védvámok és a forgalom minden korlátozásának káros befolyása a társadalom általános gazdagságára; így a céhek, így az uzsora és az üzérkedés elleni törvények hátrányossága, és a ki ezekért közgazdasági okokból sorompóba lép, tudatlanságáról tesz tanúságot: de a társadalom szerves volta nem szól általában valamennyi törvényhozási kísérlet ellen. Talán óvatosabb lett volna e tekintetben Spencer, ha meggondolta volna, hogy Németországban ugyanezen érv van harcza állítva épen az individualismus ellen, a történeti iskola legelső kezdeteitől fogva a modern államsocialistákig.*)

*) Spencer fönnebb említett híve e rész fölolvásásánál is félbeszakított. Azt kérdezte, vajon hiszem-e, hogy valami újat mondtam Spencernek. Én a fönnebbihez hasonló választ adtam. Azután megjegyezte, hogy Spencer azon két állítás közül, melyeket a társadalom szerves voltával szoktak bizonyíttatni, nem a hamist vallja, tudniillik azt, hogy épen

A törvényhozók bűneivel kapcsolatban előadja Spencer a közigazgatás bűneit is. Számosak és súlyosak ezek, úgy, hogy ha Spencer minden más érvét el kellett is vetnünk, ez egy is véleményünk szerint oly nyomós, hogy a legnagyobb mértékben igazolhatja az állami beavatkozás és vállalkozástól való félelmet. Az officialismus, úgy mond, álmos és lassú, mert nem áll a verseny nyomása alatt; buta, mert az állomások nagy része nem töltetik be a hivatottak által; pazar, mert «van, a ki fizet»; nem alkalmazkodó, mert a nem alkalmazkodás kényelmesebb, mint az alkalmazkodás; makacs és elbizakodott és végre könnyen megvesztegethető.

Mind e tények azonban bár mily figyelemre méltók is, csak annyit bizonyítanak, hogy midőn ugyanazon cél vagy állami, vagy magán-tevékenység útján érhető el, inkább ez utóbbit kell választanunk. De nincs-e tér, a hol az állami tevékenység egyedül áll? Nem tekintjük azon tereket, a hol a közszükségletnek méltányos áron való fődözését a magánosok versenye azért nem biztosíthatja, mert e terekről a verseny természeti vagy gazdasági okokból ki van zárva, melyek tehát természeti vagy gazdasági monopóliumot képeznek; az állam tevékenysége ennél általánosabb alapon igazolható. Ez igazolásra maga Spencer mutatja az utat.*)

«Arról panaszkodnak», úgy mond, «hogy némely irányokban e hajtószerkezet (az emberek szükséglete) tökéletlenül működik. A míg megengedik, hogy az kellőkép készíti az embereket testi önfentartásukra, ruha és lakás készítésére, egybekelésre és a gyermekek gondozására, és a fontosabb ipari és kereskedelmi tevékenységekre; másfelől azt állítják,

nem alakítható át, hanem csak azt, hogy éppen nem alakítható át tetszés szerint, mire azt kellett felelnem, hogy a ki az átalakítás valamely terve ellen avval lép föl, hogy a társadalom szervezet, a helyett, hogy e terv helytelenségének kimutatására szorítkoznék, az implicite azon hamis tételt fogadja el. Különben e tétel nyíltan van kifejezve a *The Social Organism* című dolgozatban, *Essays* I. 384. s. k. l. — Csodálatos evvel szemben, hogy Spencer szerint «a communista félreérthetetlenül úgy gondolkodik a politikai testről, mint a mely megengedi, hogy így vagy úgy alakíttassék», pedig a communista csak azt teszi föl, hogy az ő különös terve szerint alakítható át.

*) *Overlegislation. Essays. II.*

hogy van sok szükséglet, mint tiszta lég, több ismeret, jó víz, biztos utazás és így tovább, a melyet nem nyújt kellőkép. És miután e hiányokat tartósaknak és nem időlegéseknek teszik föl, azt követelik, hogy bizonyos póteszközöket kell alkalmazni. Azt javasolják tehát, hogy az ily tökéletlen szervezetű emberek egy része, mely azután a törvényhozást alkotja, utasíttassék e különböző dolgok megszerzésére. Az így utasított törvényhozóknak, kiket mind átlag ama hajtószerkezet ugyanazon hiányai jellemeznek, mint az embereket általában, és a kik ennél fogva egyénileg képtelenek a magok szükségleteit kielégíteni, ki kell azokat elégíteniök képviselő által, bizottságokat, tanácsokat, ügyosztályokat és hivatalnoki kart kell alkalmazniök és közegeiket ugyanazon hiányos emberanyagból kell szerkeszteniök, a mely oly rosszul működik. Már most miért működjék sikerrel az összetett képviselő e rendszere ott, a hol az egyszerű képviselő rendszere nem hatályos? Az ipari, kereskedelmi és az emberbaráti agentíák, melyeket a polgárok önkényt alkalmaznak, egyenesen választott agentíák; e kormányi agentíák, melyek a törvényhozók választása és tisztviselőknak ezek által való alkalmazása útján keletkeznek, közvetve vannak kiküldve. És azt remélik, hogy e kettős választási eljárás útján oly dolgokat lehet elérni, melyeket egyszerű választás útján lehetetlen. Már most mi e remény alapja? Törvényhozók és alkalmazottjaik a többieknel hatályosabban érzik-e az orvosolandó bajokat és a kielégítendő szükségleteket? Aligha; mert állásuknál fogva legjobban vannak fölmentve ily bajoktól és szükségletektől. Vagy talán azon első hajtóerőt egy másodrendű pótolja: az általános rosszallástól és az esetleges elmozdítástól való félelem? Dehogy, hiszen ha a polgárok ama kisebb előnyök közvetlen biztosítása végett nem szervezkednek, nem fognak szervezkedni, hogy azokat közvetve, tudniillik hatálytalan közegek elmozdítása által biztosítsák, kivált ha nem egykönnyen kapnak hatályosabbakat. Vagy talán kötelességérzetből fogják ez állami tisztviselők megtenni, a mit nem tesznek meg más okból? Nyilvánvaló, hogy csupán ez a lehetőség van még hátra. A tetel, melyre a sokféle igazgatás ügyvédeknek vissza kell menniök, az, hogy a mit az emberek nem tesznek a magok kedvéért, azt egy törvényileg alkalmazott részök egyesülten fogja végezni a többiek kedvéért. Állami hivatalnokok és

köztisztviselők jobban szeretik felebarátaikat, mint magokat! Az államférfiak emberszeretete erősebb, mint a polgárok önszeretete!»

E szellemes sorokban Spencer az ellenkező állásponttól oly találóan jelölte meg a tekintetet, mely az állami igazgatást követeli, hogy csodálkoznunk kell, hogy nem jutott ellenkező eredményre. Ennek oka ragaszkodása egy teljesen önkényes és hamis föltevéshez. Mielőtt ezt megállapítanók, meg akarjuk különböztetni a philanthropikus közigazgatási ágakat, tudniillik azokat, melyeknek nyílt célja, hogy a polgárok tehetősebb része áldozzon a másik javára, azoktól, melyek nem ilyen természetűek, hanem (nagyjában) csak ellenszolgáltatást nyújtanak a polgárok szolgáltatásaiért.

Ez utóbbiaknak egy nemét képezik például az egészségügyi intézkedések. Ha a polgárok egészségök érdekében bizonyos teendők szükségét érzik és azok végzésére a kellő anyagi és értelmi erővel bírnak, valóban visszas eljárás volna, ha a helyett, hogy céljuk elérésére személyileg és vagyoniilag önként egyesüljenek, az államra bízzák, hogy kényszerszolgáltatásaik segítségével a maga hivatalnokai által valósítsa meg e célt. De nem ez az eset, ha — mint tényleg mindenütt — a polgárok nem mindnyájan, vagy nem mindnyájan egyenlő vagy kellő mértékben érzik ama szükségét, bár objective főnforog, vagy nem bírnak a kellő értelmi erővel annak kielégítésére. A társadalom különböző osztályai értelmi és vagyoni erejének különböző voltát hagyja Spencer tekinteten kívül, és ez az, a mi a kényszerigazgatást igazolja. A polgárok egyik osztálya lakásait tisztán tartja, jó levegőről és vízről gondoskodik, betegség esetén orvost hí, a ragályos betegeket elkülöníti a többiektől, halottkémlést és himlőoltást végeztet stb. stb.; a polgárok más osztályai a halált Isten csapásának tekintik, mely a beteget Isten rendelése szerint, de minden orvosi kezeléstől függetlenül éri vagy nem éri; fáj nekik, hogy tagjaik legnagyobb része fiatalon hal el, de nem csak hogy e körülmény okait nem ismerik, de föl sem érik észszel, hogy ezek elháríthatók stb. stb. Ha már most a polgárok ama műveltebb, belátóbb és jobban szervezett osztálya, mely iránt a nép többi része tiszteletet és engedelmességet tanúsít, szóval az állam uralkodó osztálya a többieket ama szükséges teendők elvégzésére kényszeríti, előfordúl-e itt az a Spencer által méltán

kigúnyolt képtelenség, hogy a tökéletlenek egy kisebb része bíztatik meg avval, hogy a másik rész tökéletlenségének következményeit elhárítsa? Azt kívánja-e Spencer, hogy a nép kedvezőbb helyzetben levő része tétlenül nézze, hogy tudatlanabb és szegényebb embertársaik e hibáiknak áldozatául essenek? Fogadjuk el, hogy a szenvedés és pusztulás tétlenül nézése igazolt, a mennyiben a jobbak kiválasztását és szaporodását és ennél fogva az emberiség nagyobb boldogságát idézi elő évszázadok múltán; de nagyon kérdéses, talál-e ezen föltevés a szóban levő esetben. A miért, Spencer szerint, végzetes lenne a gyermekek tekintetében a jótéteményeket az erőhöz arányítani, ugyanazért, vagy legalább hasonló okból balkövetkezésű lenne az legalább e részben, nagy gyermekekre vonatkozólag is. Ha nem is «halna ki az emberi faj egy nemzedék alatt», de néhány emberöltő alatt meggyöngülne a társadalom és megfogynának áldásos hatásai. «Egy emberi társadalom más társadalmakkal szemben, vagy ellentét, vagy verseny viszonyában állván», nagyon kétes vagy inkább egyáltalában nem kétes, az győz-e a küzdelemben, mely gyöngébb tagjait, a helyett hogy segítene, egyszerűen pusztulni hagyja, vagy az, mely ellenkező eljárást követ — főleg miután a társadalmak erejének egyik fő tényezője tagjaik száma.

Most már átmehetünk a philanthropikus közigazgatási ágakra,*) milyenek az ingyenes oktatás, a kórházi, a lelelczházi, a szegényügy stb. A philanthropia is kétség kívül önkénytelenül szervezhető; de a fönnebb említetthez hasonló tekintet itt is fölmerül. Ha a philanthropia objective helyes valamely téren, de a vagyoni viszonyaiknál fogva philanthropiára hivatottak arra nem mindnyájan hajlandók, akkor az állam vagyis az uralkodó osztály, mely az intézkedés szükségét belátja, kényszerhez, azaz adóhoz és hivatalnokhoz kénytelen fordulni a philanthropia gyakorlása végett.

Íme a tekintet, mely a kényszer-igazgatást követeli. A kérdés az eszközök kérdése; és a bonyolultabb, a nagyobb surlódású, a több erőt fogyasztó eszközt csak ott szabad alkalmazni, a hol az egyszerűbb fölmondja a szolgálatot. A mely cél elérésére a polgárok önkényt szervezkednek, arra nézve

*) Bizonyára szükségtelen megjegyezni, hogy a fölosztás nem határozott, mert minden közigazgatási ágban van philanthropikus elem.

az állam közbelépése fölösleges, de a mely objective fönforgó szükséglet iránt a nép egész osztályai közönyösek, a melynek fölismerésére vagy földözésére nem birnak a kellő értelmi erővel vagy szervezkedési képességgel, annak kielégítését a nép magasabb belátású és szervezettebb része az uralkodó osztály vagyis az állam amazok javára méltán kikényszerítheti. Az állami tevékenység sokkal fogyatékosabb ugyan a társadalmi tevékenységnél, csak kevéssé és nagy áldozatok árán éri el célját és sok visszaéléssel is jár, de ez esetben elkerülhetetlen. Spencernek teljesen igaza van, midőn ismételve arra figyelmeztet bennünket, hogy az államtól tökéletes tevékenységet várni, babona, midőn az állam összes szervei törvényhozók és hivatalnokok ama közönségből kerülnek ki, melynek tökéletlensége őket szükségessé teszi. De ő megfeledezik arról, hogy ha e szervek csak e közönség átlagos tökéletessége fokán állanak, még mindig tökéletesebbek annak nagy részénél. Persze, a hol a viszonyok annyira romlottak, hogy a törvényhozók és a hivatalnoki kar az értelmileg és erkölcsileg legtökéletlenebb rétegekből kerül ki, a hol tehát azok kezében van a társadalom fölötti uralom, kiket legkevesbbé illet meg, ott az állami tevékenység céljának, a nép kevésbbé fejlett része megóvásának, ellenkezőjét eredményezi, törvényileg védett kizsákmányolássá fajul.

Reméljük, hogy a szabadság és egyenlőség barátjai nem lesznek meglegedve az eredménnyel, a melyre jutottunk, reméljük, hogy zúgolódni fognak ellene. Álom marad-e tehát, így fognak fölkiáltani, az igazi szabadság? Elkerülhetetlen tehát a nép nagy tömegének alávetettsége? Örökké való tehát az atyáskodó kormányzat, melyet az uralkodó osztály azelőtt absolut fejedelmek, most pedig egy törvényhozó testület által gyakoroltat?

Nem elkerülhetetlen, nem örökké való; ezt nem mondtuk. Hiszen a mi, szerintünk, a kényszerigazgatást megköveteli, az a nép nagy tömegének csekély önigazgatási képessége, a minek oka ismét csekély műveltségi foka, a mi ismét szegénységének következménye. És így az első kérdés, vajon ez örökké való-e? — E kérdésre a laissez faire elleneinek, a tágabb értelemben vett socialismus híveinek kétféle táborából kétféle választ hallani.

Az egyik rész a mai társadalmi állapotot csak egy közel-fekvő határig tartja javíthatónak. Szerintök a nép nagy tömege örökké el lesz foglalva a testi munkával és a jóllét legmagasabb foka, mely e tömeg számára biztosítható, csupán a szoros értelemben vett nélkülözések hiánya. E jóllétet — a magánjótékonytságot nem tekintve — állami intézkedések által akarják számára megszerezni. A gondolkodók, kiknek ez állapot képezi eszményét, a nagyobb jóllétben élő osztályokat egyre figyelmeztetik, tegyenek valamit a többiekért, nehogy ezek radicalisabb követelményekkel lépjenek föl. A baj egy csapással szerintök meg nem szüntethető, de az állam hivatásának tartják, folyton correctivumokat föntartani, orvosszereket alkalmazni. Ezek szerint tehát az atyáskodó kormányzat örökké való.

Nem így az igazi socialisták. Ezeknek hite szerint létesíthető egy oly jogrend, mely megszünteti a vagyoni különbségen alapuló osztályokat, mely valamennyi egyénnek egyenlő, vagy csak szűk határok közt, különböző jóllétet biztosít és mely ennek következtében valamennyi egyént nagyjában szellemi erőinek egyenlő kifejtésére, egyenlő önuralomra, egyenlő öngondoskodásra képesít. Igaz, szerintök e jogrend egy compulsiv, kényszerítő központi hatalmat tesz föl. De nem világos-e, hogy ez állapotban a compulsiv cooperatio összeesik az önkénnyel? Ha az államhatalom, nem mint máig általában, a nép egy részének uralmát jelenti a nagyobb rész fölött; ha minden egyes nemesak névleg, de valóban (nagyjában) egyenlő mértékben érvényesítheti akarátát, egyenlő mértékben uralkodik, akkor az állam egy önkénytes cooperativ test minden tulajdonságát nyeri meg. Egyesülés és cooperatio és annak javai nem érhetők el az egyesek akarátának és érdekeinek kölcsönös alárendelése és összeegyeztetése nélkül, a mint minden szövetkezet és részvénytársaság bizonyítja; hogy a szövetkezés jótékony hatása minel általánosabb legyen, csak az szükséges, hogy az összes tagok ne csak egyenlő jogokkal bírnak vélt érdekeik érvényesítésére, hanem mindenek előtt lehetőleg egyenlőn ismerjék valóságos érdekeiket és érvényesítések módjait. Mi a socialista állam, melyben minden egyes egyenlőn uralkodik, más, mint egy ily egyetemes önkénytes szövetkezet, vagy ha jobban tetszik, a szövetkezetek hálója? Itt valóban nincs más kényszer, mint a minimalis, nincs a

hatalom ama visszaélése, mely elkerülhetetlen, a hol egyik osztály uralkodik a másikon. Ez utóbbi esetben az államhatalom úgy atyja, mint zsarnoka a nagy tömegnek, de a valódi demokratia nem lehet zsarnok, a mint gyakran föltűntetik: a visszaélések, melyeket az *állami igazgatás* okvetetlen következményeinek szoktak mondani, voltakép az *osztályuralom* következményei. A Rousseau állama lehetséges ott, a hol teljesen keresztülvitetik. Ez a szoros értelemben vett socialismus álláspontja, mely szerint a kényszer-igazgatás és önkénytes egyesülés közötti különbség megszüntethető.

Spencer, a laissez-faire idealistája, sajátágos viszonyban áll két iskolához; osztozik úgy az első bátortalanságában, mint a második merész reményeiben. Míg egyfelől követeli, hogy az állam azon tevékenysége, mely az egyént «ön maga ellen», saját fogyatkozásai és hibái ellen védi, megszűnjék, és azon hitet vallja, hogy e követelmény ezek tökéletesedésével meg is fog valósulni: addig másfelől örökkévalónak és örökké föntartandónak mondja azon jogrendet, melynek, mint láttuk, egyenes következménye az egyének egész tömegének tökéletlensége és képtelensége önmagáról gondoskodni.

IV.

EGY RÉGI PHILOSOPHIAI BABONA.

«Még egyszer bebizonyítani, hogy semmi olyan, mit természetjognak neveznek, nem létezik, valóságos philosophiai pazarlás volna.» E nézetet, melyet Spencer egy «nagy tekintélyű lapból», valamint más formában *) Jevonsból rosszalólag idéz, valljuk mi is; sőt hogy természetjog nem létezik, e sorok írója előtt kétségbevonhatatlan alapigazság gyanánt tűnt föl az első pillanattól, midőn joggal foglalkozni kezdett. De íme, a halottak föltámadnak; Spencer dolgozata utolsó fejezetében természetjogásznak vallja magát! Sőt tovább megy: egyenesen solidaritást vállal a német természetjogászokkal. «Azt

*) «Első lépésünknek kell lenni, hogy kitépjük azt a gondolatot, hogy társadalmi kérdésekben elvont jogokról lehetne szó.»

várta volna az ember», mondja, «hogy az ily irányú nyilatkozatokat kevésbbé dogmatikusokká teendi annak tudata, hogy a jogászok egy egész iskolája a continensen az angol iskoláéval homlokegyenest ellenkező nézetten van. A Naturrecht eszméje a német jurisprudentia alapeszméje. Bármilyen legyen már most véleményünk a német philosophiáról nagyjában, annyi bizonyos, hogy fölületesség nem jellemzi. Ha egy tan oly nép körében van elfogadva, a mely minden más nép fölött szorgalmas kutatói által tűnik ki és melynek gondolkodói bizonyára nem soroztatnak a fölületesek közé, akkor azon nem szabad magát úgy túltenni, mintha egy népies balhit volna.»

Ily határozott föllépéssel szemben ama philosophiai pazarlást meg kell nekünk engednünk. Mi a természetjog, és miért oly ellentétes az a tudományos gondoskodással? Szerencsére igen röviden megfelelhetünk mind e két kérdésre — a legnagyobb és leghatározottabb természetjogász szavaival.

Kant a *Kritik der reinen Vernunft* egy jegyzetében következőkép mondja :

«A németek az egyedüliek, kik most az æsthetika szót használják annak megjelölésére, a mit mások az ízlés kritikájának neveznek. Ennek alapját Baumgarten, a jeles analysta ama hiú reménye képezi, hogy a szép kritikai megítélése észelvek alá hozható és hogy e megítélés szabályai tudományyá emelhetők. De e fáradozás hasztalan. Mert gondolt szabályok vagy kriteriumok legfontosabb forrásaik szerint csupán tapasztalatiak és ennél fogva soha sem szolgálhatnak határozott a priori törvények gyanánt, melyek szerint ízlésünknek (Geschmacksurtheil) magát irányoznia kellene; sőt ellenkezőleg, ez utóbbi alkotja az előbbieket helyességének sajátképeni próbakövet.»

A mi a Baumgarten-fele æsthetika a szépre, volt a Kant és elődei természet-, illetőleg észjoga a jogra nézve, és a mit Kant fölhoz amaz ellen, azt mutatis mutandis föl lehet hozni ez utóbbi ellen is. Valamint ízlése, szépérzéke, úgy megvan minden embernek a maga egyéni, minden kornak, osztálynak, társadalomnak a maga átlagos jogérzéke is, de egyiké sem tehető bíróné a másiké fölött, egyik sem győzheti meg a másikat a magáénak helyessége felől. Valamint semmi módon sem bizonyítható be, hogy valami szép, annak, a ki az

ellenkező véleményen van, ugyan úgy a jogos tekintetben is. Semmi képzelhető módon sem lehet dönteni a között, vajon az-e a jogos, hogy minden ember boldog legyen, vagy hogy csak a szorgalmasak és életre valók; vajon az-e, hogy mindnyájan megoszszuk-e egymás közt az örömet és szenvedést, nem törődve a jövő századokkal, vagy az, hogy azokat, kik szervezetöknél fogva szenvedésre születtek, szenvedni hagyjuk a czélból, hogy évezredek múlva mindenki teljesen boldog lehessen. — Távol attól, hogy a természetjog, mely épen az ily kérdések megoldására gondolta magát hivatottnak, Németországon még ma is az uralkodó volna, ellenkezően, az ma ott is, csekély kivétellel, csak a múlté.

De hát Spencer, ezen oly annyira tudományos gondolkodó, valóban még ez elavult iskola nézeteiben osztozik? kérdezhetné kételkedve az olvasó. Egyik oldalról tekintve Spencer tanát, valóban nem is lehet öt évvel vádolni. «A nézet», úgy mond, «melyet én vitatok, az, hogy valódi értelmében az erkölcstannak, a helyes magaviselet tudományának föladata meghatározni, hogyan és miért károsak a viselet bizonyos módjai, és jótékonyak mások. E jó és rossz eredmények nem lehetnek véletlenek, hanem kell, hogy a dolgok rendjének szükségképi következményei legyenek, és én az erkölcsstan teendőjének tartom az élet törvényeiből és a lét föltételeiből levezetni, a cselekvények mely nemei hoznak szükségkép boldogságot és melyek boldogtalanságot».*) «Az a prioristikus iskolának igaza van», mondja egy más helyen,**) «az élet alaptörvényeiből és a társas lét föltételeiből levezethetők az egyéni cselekvőségek bizonyos megszabott korlátozásai, melyek okvetetlen szükségesek a tökéletes egyéni és társas életre. És e korlátozások kikerülhetetlenül folyván tagadhatatlan alaptörvényekből, melyek oly mélyek, mint a természet maga, alkotják, a mit absolut erkölcsnek mondhatunk.» Ha az alatt, hogy absolut vagy természetjog létezik, csak annyit ért Spencer, hogy az élet természetes törvényeiből levezethetők oly szabályok, melyeknek követése az általános emberi boldogság megvalósítására szükséges, akkor teljesen egyetértünk vele. Ennek bizonyítására azonban semmi külön okoskodás nem szükséges,

*) *The Data of Ethics*, 57.

**) *Prison-Ethics. Essays* vol. II, 210.

e tétel közvetlenül az okozatosság törvényéből foly, és annak igazságát kétség kívül elismerik mind azok, kik «a természet-jog létét» tagadják. De szabályok, melyeknek követése valamely cél elérésére szükséges, egészen más természetűek, mint azok, a melyeket a világ a jog (erkölcs, etika) neve alatt összefoglal, oly szabályok, melyeknek követése a legvégső cél, melyek az emberi cselekvőség legmagasabb szabályozóiul ismertetnek el. Spencer tovább is megy és az élet törvényeiből levont ama szabályokat az emberi cselekvőség általánosan kötelező szabályaiul kiáltja ki. Vagyis a Spencer-fele erkölcsstanban (épen úgy, mint az inductive utilitáriusban) is van egy a prioristikus követelmény, egy az emberi cselekvés végczélját magában foglaló alapelv vagy souverain, legmagasabb szabály, tudniillik az, hogy általános emberi boldogságra kell törekedni, a mi épen oly bebizonyíthatatlan, mint volna ama követelmény, hogy minden élő lénynek boldogságát kell végső cél gyanánt kitűzni, vagy hogy csak az emberekét és a halakét, de más lényekét nem, vagy csak a fehér bőrű emberekét, vagyis általában bármely követelmény. Daczára tehát annak, hogy egyetértettünk ama fönnebbi elméleti tétellel, e gyakorlati követelményt mégis visszautasíthatjuk.

De ha el akarjuk választani azt, a miben Spencer tételeiből osztozunk, attól, a mit visszautasítunk, itt még nem szabad megállanunk. Abból, hogy nem ismerjük el, hogy az emberi cselekvésre nézve logikailag levezethető egy gyakorlati, végső alapelv, nem következik annak tagadása, hogy a létező (tétéles) jog és erkölcsi rendszerekben részben tudatosan, részben tudattalanul benfoglaltatik egy vagy más ily alapelv, és hogy az emberiség cselekvőségében szintén részben tudatosan, részben tudattalanul tényleg ily alapelvet követ. Megengedjük továbbá, hogy a végczél, melynek megvalósítására kisebb-nagyobb mértékben minden tételes jogrendszer törekszik, az általános boldogság, a miből következik, hogy a különböző ily jogrendszerekben kell egyenlő vonásoknak, hasonló intézményeknek is lenniök. Megengedhetjük végre, hogy az emberiség további fejlődésével mindinkább ez lesz az emberi cselekvőség végczélja és hogy minden egyes boldogsága mindinkább oly módokon lesz elérhetővé, melyek a mások boldogságával összeférnek. De mindezen elméleti igazságok megengedé-

sével távolról sem ismertük el, hogy egy ily alapelv kötelező volta az emberi cselekvésre nézve logikai szükségszerűséggel levezethető, vagyis hogy természetjog létezik. — Pedig ha ismételve és ismételve elolvassuk a bizonyítékokat, melyeket Spencer ez utóbbi tétel támogatására fölhoz, ismételve és ismételve meggyőződünk róla, hogy csak ez általunk kétségbe nem vont tényekből állanak.

Joggal kérdezhetné az olvasó, miképen áll kapcsolatban a természetjog kérdése ama problémával, melyet eddig tárgyaltunk, hogy egyszerre arra tértünk át? Spencer a természetjogra csak közvetve jut, kapcsolatban egy másik kérdéssel, melynek megoldását könyve e részének tulajdonképi föladatául tűzte ki, az államhatalom jogköreinek kérdésével, a melynek viszonya az eredeti problémához eléggé szembeszökő. E kapcsolat a következő: Azok, kik, mint magunk is, a természetjog létét tagadják és csak tételes jogot ismernek el, az államhatalomnak természetesen semmi jogi korlátját el nem fogadják és azt állítják, hogy az állam mindent joggá tehet, a mit akar (természeti lehetetlenséget persze nem tekintve). Ezekkel szemben akarja Spencer bebizonyítani, hogy az államhatalom nincs mindenre jogosítva. Az államhatalom jogköreinek kérdése pedig, szerinte, ma összeesik a parlamentek jogköreinek kérdésével. Ez pedig azonos a többség jogköreinek kérdésével.

«A múlt nagy politikai babonája a királyok isteni joga volt. A jelené a parlamentek isteni joga.*) A parlamentek isteni joga a többségek isteni jogát jelenti. Az alapföltevés, melyben törvényhozók és nép egyaránt osztoznak, az, hogy a többségnek oly hatalma van, melynek határ nem szabható. Ez az általánosan dívó elmélet, melyet minden ember bizonyítás nélkül, nyilvánvaló igazság gyanánt elfogad.» Ez elméletet megczáfolni és az államhatalom jogköreinek egy igazabb elméletével pótolni akarja Spencer, és okoskodása azért oly érdekes, mert példányképeül szolgálhat ama hiába való természetjogi okoskodásoknak, melyeket már örökre letűnteknek gondoltunk. Könyve e lapjaival Grotius, Hobbes, Pufendorf, Thomasius, Wolf és Rousseau társaságába jut Spencer, a kik a positiv magánjog általánosabb tételei alapján akarták

*) *The Man versus the State*, 78.

philosophiailag megoldani a jog legmagasabb kérdéseit, megállapítani az államhatalom jogkörét. Ugyan e módszert követi Spencer. Vizsgáljuk levezetése egyes láncszemeit.

Kezdi következőkép: «Egy testület tagjai kötelezvék a többség határozatát követni minden tárgyban, mely azon czélokra vonatkozik, melyek kedvéért egyesültek, de másokban nem.» Miért másokban nem? Nekünk ezt kétségbe tetszik vonni. Ez állításban *petitio principii* foglaltatik, előzetesen fölteszi annak igazságát, a minek bebizonyítására kellene szolgálnia, tudniillik hogy az állam akarata nem korlátlan. Mert különben, ha az állam akaratának nincsenek jogi korlátjai és ha ennél fogva mind az jogos, a mit az állam akar: az állam a testületekre nézve a fönnebbi tétel ellenkezőjét is kimondhatná, mi által az jogossá válnék.

Spencer folytatja: «És én állítom, hogy ez épen úgy áll egy egyesült nemzetről, mint bármely testületről.» Miért? Ezt egyszerűen tagadhatnók, sőt az állambölcselek egy egész iskolája, épen a német államsocialisták és az organikus államelmélet hívői határozottan tiltakoznak az ellen, hogy az állam hatásköre tekintetében tudatosan alakított testületekkel párhuzamba állíttassék.

De az okoskodás tovább halad: «Minthogy nem létezik tény, mely által a nemzet tagjai egyesültek, minthogy nincsenek és nem voltak ama czélok külön megjelölve, melyek kedvéért az egyesülés történt», azt lehetne mondani, hogy «nem létezik korlát, és a többség korlátlan.» Erre azonban, úgy mond Spencer, megint azt lehet viszonzni, hogy «megegyezés hiányában a többségnek a kisebbségen egyáltalán nincs felsőbbsege.» Valóban e két okoskodásnak teljesen egyforma jogalapja van és azért «az érvelés látszólag zsákutczában végződik.» — — «De további vizsgálódás a nehézséget megoldja.» Vannak ugyanis bizonyos ügyek, melyeket a polgárok, ha ma megkérdéztetnének, nagyjában egyhangúlag (*with practical unanimity*) az államra bízának, míg mások nem olyanok, és «evvel eléggé világos igazolását nyertük a többség uralmának egy bizonyos körön belül, de nem azon kívül».

Ez okoskodás ugyanazon alapról, a melyen épült, le-dönthető. Ha ugyanis a polgárok egyhangú akarata ismertetik el a kérdésben döntőnek (vajon helyesen-e, vagy nem, mi nem akarjuk vitatni), akkor fölteve, hogy a polgárok

nagyjában egyhangúlag megegyeznek a többség korlátlan hatalmában, ez teljesen igazolttá válik. És ma ez az eset. «Az alapföltevés», mondta előbb Spencer, «melyben törvényhozók és nép egyaránt osztoznak, az, hogy a többségnek oly hatalma van, melynek határ nem szabható. Ez az általánosan dívó elmélet, melyet minden ember bizonyítás nélkül, nyilvánvaló igazság gyanánt elfogad.» Határozottabb elismerését a practical unanimitynak, az egyértelműségnek e kérdésben nem kívánhatjuk. És valóban, ha ma a tanultabbak túlnyomó többsége a tökély legmagasabb fokának tekinti a modern parlamenti kormányformát, és ha a kevésbbe tanultabbak türik e kormányformát, akkor e pontra nézve legalább hallgatag egyhangúság létezése nyilvánvaló.

Nem ez az eset azon kérdések tekintetében, melyekre nézve Spencer állítja, hogy ma egyhangúság van a polgárok közt. Miután előadja, hogy az nem forogna fön a tekintetben, hogy az államra bízassék, a hit és az isteni tisztelet formáinak megállapítása, hogy föleleveníttessenek a fényűzés tilalmak stb., evvel szemben azt állítja, hogy «minden polgár akarja személye és tulajdona kellő megvédését. Szóval, minden polgár kívánja elete és azon dolgok megóvását, melyek annak föntartására és kellemessé tételére szolgálnak; végre megóvását szabadságának úgy e dolgokat használni, mind tovább olyanokat szerezni». E mondatokban azon állítás foglaltatik, hogy egyhangúság van a polgárok közt az egyéni tulajdon és a szabad verseny föntartása tekintetében, — oly állítás, melyet fölösleges megczáfolni, midőn egy oly könyvben tétetik, mely a socialismus, communismus és államsocialismus folytonos terjedése leküzdését vallja czéljának.

Íme, Spencer Herbertnek, ez utolsó à la Pufendorf *) érvelése az államnak általa helyeselt cselekvőségi köre mellett sem állja ki a kritikát. Nem helyezünk súlyt ez érvre, mert méltatlannak tartjuk a nagy gondolkozóhoz, de ha Spencer jónak látta a tudományos harczmodor tekintetében két századdal visszamenni, nekünk öt követnünk kellett.

*) V. ö. Pufendorf: *De jure naturae et gentium*. Liber II. caput II. §§ 7, 8.

B E F E J E Z É S.

Ha az előző fejtegetések eredményeit összefoglaljuk, azt látjuk, hogy kizárólag tagadók. Spencer Herbert a legjobb államnak mondotta azt, melyben az állam a korlátlan magántulajdonon alapuló versenyt szabadjára hagyván, a személy és tulajdon megvédésén túl egyebet nem tesz; egymásután iparkodtunk ledönteni az érveket, melyekkel tételét támogatta. Szerinte minden más állam megakadályozza az emberi haladást, mert föntartja a gyöngét az erőssel szemben; mi igyekeztünk kimutatni, hogy ez utóbbi az eset minden államban, hogy ez a társas élet elkerülhetetlen következménye. Ő azt állította, hogy a magántulajdonon alapuló szabad verseny az érdekek arányában osztja szét a javakat: mi ellenkező eredményre jutottunk. Szerinte e jogrend azt biztosítja, hogy a ki nem dolgozik, ne is egyék, a minek éppen ellentétét találtuk igaznak. Láttuk továbbá, hogy sem a törvényhozók tévedései, sem a társadalom organikus volta nem szól az utóbbinak más berendezése ellen, és hogy vagy a nagymérvű közigazgatás, vagy a magánjogi reform elkerülhetetlen. Törekedtünk végre kimutatni, hogy az állam Spencer által követelt szűk hatáskörét egy állítólagos természetjog sem igazolja.

A kérdés már most az, vajon, ha e czáfolataink mind igazak, sikerült-e Spencer tételének hamisságát bebizonyítani, vagyis azt, hogy az ő eszményi állama nem a legjobb állam? Azt hiszszük, igen; mert habár érvek megeczáfolása rendesen még nem czáfolják meg a reájok alapított tételt, mely igaz lehet más okoknál fogva, a jelen esetben egyfelől oly ellenérveket hoztunk föl, melyek, ha igazak, egyenesen is bebizonyítják a szóban levő tétel hamis voltát, másfelől pedig Spencer érvelése a legerősebb, melyet a philosophiai irodalom eddigelé az individualismus mellett fölmutathat, a jövőben támadható okoskodásokkal pedig szükségtelen foglalkoznunk.

Eddigi eredményeink azonban, mint mondtuk, pusztán tagadók, és most fölmerülhetne a kérdés, mi positiv meggyőződésünk a vitatott kérdés körül, a társadalom mily berendezését tartjuk mi legjobbnak. Fönnebbi fejtegetéseinkből világos, hogy mi nem felelhetünk erre egy elvont jog állás-

pontjáról; de ha az ember minden törekvése végső céljául az általános emberi boldogságot elfogadjuk, az államberendezést, mely azt a Spencer eszményénél jobban képes biztosítani, meg lehet jelölnünk, bár csak távolról, bár annak csak főtényezőjét. Azon boldog hitben élünk, hogy ugyanazon államberendezése egyszersemind a jövő, vagyis, hogy a fejlődés menete a jólét általánosítása felé visz.

Ez államberendezés főtényezője egy új vagyonjog, egy vagyonjog, mely mellett lehetetlen, hogy némelyek mint cröesusok, mások mint koldusok lássanak napvilágot, hogy a munkások éhezzenek és dologtalanok élvezenek, egy vagyonjog, mely az egyen rendelkezését a törzsvagyon fölött, embertársai boldogságára való tekintetből a mai vagyonjognál hatályosabban fogja korlátozni. E vagyonjog részleteit, véleményünk szerint, ma még megállapítani nem lehet. A tudományok haladása, nagymérvű változás a vallás, az érzelmek és előítéletek terén, a nagy néptömeg körében, földrajzi fölfedezések és hasznos találmányok, átalakulások az államok és nemzetek hatalmi viszonyaiban és a népesség területi eloszlásában várnak az emberiségre, mielőtt ama nagy reform bekövetkezhetnék, a melyre ama tények mind befolyást fognak gyakorolni. A mi álláspontunk különbözik tehát a socialisták- és communistákétól, kik terveikkel már ma készen vannak és mi fő, azt hiszik, hogy azok már ma kivihetők.

Kikerülhetetlennek és kívánatosnak tartva egy ily nagymérvű reformot, egészen más szempontból ítéljük meg az állam mai sokágú, és különösen humanitarius igazgatását, mint akár a korlátlan laissez-faire, akár az államsocialismus hívei. Ez igazgatás ma szintén kikerülhetetlen és kívánatos. Kikerülhetetlen, mert ha az állam a vagyonjognak, azaz a javak megosztásának egy oly rendjét tartja fenn, mely mellett a nép nagy többsége értelmi és anyagi erő hiánya miatt nem képes magáról gondoskodni, kényszerítve van e hiányt pótolni. Az orvos, ki nem tudja a beteg valódi, elsődleges baját gyógyítani, jól teszi, ha legalább a lázat igyekszik csillapítani, mely annak következménye; ugyanígy tesz az állam is. Az öngondoskodásra való képtelenség csak következménye a javak hibás megosztásának, de az állam egyelőre csak ama másodlagos bajt orvosolja, a mennyire lehet. De ez kívánatos a

gyökeres gyógyítás érdekében is, mert emeli a nép öntudatát és követeléseket támaszt benne. Az egész közigazgatás ma elismerése annak, hogy minden embernek van igénye jó útakra, orvosokra, betegápolásra, gyermekei tanítására és nevelésére stb. stb., és igen merész dolog azt hinni, hogy igényeket lehet nevelni a nélkül, hogy újabb és újabb igények ne támadnának. Amit az állam ma közigazgatási úton nyújt, annak magánjogi biztosítását fogják valaha követelni. Ugyanez volt a fejlődés menete máig. A ma általános polgári jogok azelőtt közigazgatási úton, kegyelemből, privilegiumok útján osztogattattak a fejedelmek és kormányok által egyeseknek mindig sűrűbben és sűrűbben, majd osztogattattak általánosabb szabályok alapján, végre általános jogokká lettek.

Nekünk is, mint Spencernek meggyőződésünk, hogy a kényszerigazgatás, a mint ma fönnáll, csak átmeneti, a philanthropikus csaknem teljesen meg fog szűnni, a nem philanthropikus a vagyoni és értelmi színvonal egyenlősülésével le fogja vetni ama kényszer jellegét, a mely egyik osztály uralmában áll a másik fölött, és csak ama kényszert fogja megtartani, mely elkerülhetetlen a mai önkénytes cooperatív testületekben is. Csakhogy míg szerintünk ez csak vagyoni jogi reform által válik lehetővé, addig Spencer ennek bekövetkezését és kívánatosságát tagadja. Ő, a folytonos fejlődés tanítója, azt hirdeti, hogy míg minden más tekintetben tökéletlenek vagyunk, a magánjog terén (kivéve talán a földtulajdont) már elértük a fejlődés tetőpontját.

PIKLER GYULA.

A TAKARÉKPÉNZTÁRAKRÓL.

A magyar jogászgyűlés két ízben tette vita tárgyává a takarékpénztári reform kérdését. 1882-ben három terjedelmes indokolt vélemény volt a gyűlés előtt, mely beható eszmecsere után azon eredményre jutott, hogy a kérdés kellően előkészítve nem lévén, az idő szerint még határozat tárgyát nem képezhetette; az állandó bizottság azonban utasított, hogy a kérdést a legközelebbi gyűlés napirendjére tegye. A múlt év szeptember havában tartott gyűlés dr. Végh Arthur véleményével állott szemben; vitái azonban még kevésbé vezettek eredményre, a mennyiben a teljes ülés minden indokolás nélkül a kérdés fölött napirendre tért. — Talán rosszul fejezem ki magamat, midőn azt mondom, hogy a jogászgyűlés e fontos tárgyalásai eredményre nem vezettek. Mert azt tartom, hogy már magában is eredmény, még pedig igen jellemző, hogy ily előkelő testület azon kérdésre, vajon szükségesek-e és mily irányban teendők intézkedések a takarékbetétek biztosítása érdekében, csak napirendre téréssel válaszolhat. — Teleszky ugyan utalt rá, hogy a jogászgyűlés némileg megfelelt hivatásának már az által is, hogy a kérdést sok oldalról megvilágítva, alkalmat nyújtott a nagy közönségnek betekinetheti az eszmékbe, melyek a jogász álláspontjából e kérdéssel kapcsolatban állnak, azt hiszem azonban, hogy evvel Teleszky csak aranyhídat akart építeni a napirendre áttérés megkönnyítése végett, de maga sem akarta mondani azt, hogy a jogászgyűlés jó szolgálatot tett a meddőségek által is elítélt vitáival. A vitának vagy a priori meddőnek kellett maradnia s akkor helytelen volt, azt kétszer — a közvélemény nyugtalanítását okozó módon előidézni; vagy pedig indokolt a vita s akkor eredmény

nélkül nem szabad maradnia. A hogy a dolgok most állanak, csak két eshetőség képzelhető: A közvélemény vagy szívére veszi a hallott fejtegetéseket és aggódva tekint mentő Messiása után, ki a falra festett veszélyektől megóvjá; ez esetben kötelesség, minél előbb csillapító ellenszert találni, nehogy a nyugtalankodás befolyása alatt gazdasági életünkben első szerepet viselő takarékpénztáraink csorbát szenvedjenek. Vagy pedig napirendre tér a közvélemény a jogászgyűlés napirendre térése fölött — s ekkor csorbát szenvedett a jogászgyűlés tekintélye.

Tartok tőle, hogy csak a vitatkozók tekintélye menti meg a gyűlést e csorbától, mert — örvendő constatalhatjuk — a takarékpénztárak csonkítatlanul éltek túl a vivisectionalis kísérleteket, melyekkel a jogtudomány megrohanta. Egy újabb üzletév folyt le csak az imént takarékpénztáraink életében s remélhetőleg folytatólagos emelkedését fogjuk észlelni a közönségnek a betétek gyarapodásában nyilvánuló bizodalmanak. E bizodalmat minden erőnkől kitelő módon szilárdítani, kötelességünk; mindent a mi rajta csorbát ejthetne, féltékenyen kerülnünk kell. Nem szemet húnyni, a strúczmadár módjára, a veszély elől; de veszélyt sem fürkészni, a hol létezéséről nem vagyunk meggyőződve. És, habár ez igénytelen sorokban is foglalkozni szándékozom a megengedhető határokkal, melyeken belül reformok létesíthetők, nem habozom meggyőződésemet kijelenteni, hogy valami veszély elhárítására a takarékpénztárakat illetőleg sürgős intézkedésre szükség nincs, mert a fenyegető veszélyt létezőnek el nem ismerhetem. Fenyegető országos veszélyt nem láthatok abban, ha bizonyos, nem túlságos rövid időközökben köztisztletben álló férfiak, kiket a közbizalom bár nagyobb pénzösszegek kezelésével is megtisztel, e bizalommal álnokul visszaélnék s a kezökbe adott vagyonokat — legyenek ezek árvapénztárak vagy népszövetkezetek vagyonai — a tönk szélére viszik; sem abban, ha valamely vidék túlüzérkedési hajlama az illetők gazdaságában az egyensúlyt megingató zavarokat szül. Gazdálkodni annyit tesz, mint számot vetni anyagi életünkbe játszó minden tényezővel s e tényezők között embertársaink erényei és gyarlóságai nem visznek csekély szerepet; a bizalom a kételynek szüleménye s legmagasabb tökélyében is csak a kétely hiányának bizonyos mértékét jelenti. E kételyért, melytől már a természetünk szerint sem lehetünk mentek, kárpótlást nye-

rünk a haszonban, melylyel gazdasági érintkezésünk egymás közt jár s minden százalék, melylyel jobban tudjuk értékesíteni mások közbenjárásával különben holtan heverő tőkénket, busásan megtérül a kétely növekvése által, mely ez értékesítéshez fűződik.

Öntudatlanul így ítél minden tőkés ember, legyen tőkéje bármily csekély, de egyszersmind bele is nyugszik e ténybe, melyről tudja, hogy nem véletlenségen, hanem természetes törvényen, vagy legalább is társadalmunk természetének törvényein alapul. Ebből nem az következik, hogy nem volna kívánatos a hitelezés minden formájával összekötött kételyeket megszüntetni, s ha a jogászgyűlés — a fönt érintett vitakérdést némileg kibővítve — e kérdést vetné föl: szükséges volna-e oly intézkedéseket létesíteni, melyek által (nem csak a takarékpénztári betevők, hanem egyáltalán) minden jóhiszemű hitelező igényei mentül jobban biztosíttassanak, nem kisebb egyhangúsággal fogná reá a választ adhatni, hogy igenis szükséges. De kérdezzünk tovább, ha vajon lehetséges-e ez? Nagyon valószínűnek tartom, hogy kisebb-nagyobb vitatkozás után megengedné, hogy nem.

No hát, én azt hiszem, mulasztás volt, a fölvetett kérdés e második pótkérdéssel meg nem toldani. A jogászgyűlési vitaverseny harmonikus akkorddal végződött volna, a nélkül, hogy nemleges válasza káros következménnyel járhatna.

Korunk törvénykezésének egyik jellemző vonása az állami befolyásnak terjeszkedése a népek gazdasági életében és a «kis ember» védelme ama közelebbről meg nem határozható valami ellen, a mit a «mozgó tőke» fogalma rejt magában. Eötvös *A XIX. század uralkodó eszméi* című munkájában igen szépen fejti ki, hogy fejlődik az állami szabadság az egyéni szabadság rovására; ő ugyan a franczia köztársaságra való célzattal mondja ezt, a hol ez észlelete legélesebben jutott érvényre; mi azonban tanúi vagyunk annak, hogy egy valóban alkotmányos uralkodó forma mellett is a közszellem erősbulésével mindinkább háttérbe szorúl az egyén s hogy az egyén gazdasági érdekeinek óvását mind növekvő mértékben az állam vallja föladatának. Hogy ily föladatot az államot mint intézményt képviselő kormány sok esetben úgyszólván a közvélemény kezéből vesz át, csak azt mutatja, hogy e szellem csakugyan az uralkodó eszmék, nem pedig a kormányzó

egyének szelleme, s már ez egymagában meghajlásra kényszerít. Így a közvélemény mind hangosabban követeli a parasztelek (Bauernhufe) mentesítését s így követeli a közvélemény egy igen tekintélyes képviselője a kis ember védelmét takarított fillérjei számára.

Ez utóbbi követeléssel szemben nincs ki rokonszenvvel ne viseltetnék és innét magyarázható az egyhangúság, melylyel a jogászgyűlés tagjai a fölvetett kérdés elvi részét magokévá tették. Csakhogy az elv fölkarolása szükségessé teszi, hogy érvényesítése egész a végletig vitessék és hogy ne a mellett álljunk meg, hogy biztosítékokat keressünk, a veszélyek számát lehetőleg leszállítsuk, hanem mondjuk ki bátran: a kis ember követelheti, hogy takarékosági hajlamát támogassuk, intézkedjünk úgy, hogy takarított fillérjeit semmi körülmények között veszély ne érhesse. Ez az elv az államosítás elve; az állami gondnokság megöli ugyan a szabad versenyt s a szabad egyéni gazdálkodást, de védi egyszersmind a szabadság minden zivatara ellen is. Sajátságos, hogy az 1882-iki jogászgyűlésen senki az államosítás elvét szóba nem hozta, még sajátosabb azonban, hogy 1885 szeptember havában, a midőn már nagyban megtörténtek az előkészületek a postai takarékpénztár életbeléptetésére, senki a reformtárgyalásokat ez állami intézmény által superáltaknak nem jelezte. Pedig ha előbb azokkal szemben, kik a szabad versenyre s azon körülményre utaltak, hogy minden betevő szabad választása szerint oly takarékpénztárhoz fordulhat, melynél a biztonság lehető legtöbb biztosítékait találja, a helyi nehézségekre s a nép közönyösségére hivatkozhattak, most viszont csak arra utalnék, hogy ime rendelkezésedre állanak kellő számban az állam közvetítői, nincs tovább miért bizalmatlankodnod, bízd pénzeidet az államra. S evvel halomra van döntve minden iparkodás, emelni a biztonságot a többi takarékpénztárnál — ily hatalmas versenytárssal szemben, mint a milyen az állam iránti bizalom, csak rendíthetlen hitel és biztonság állhatja meg a sarat. Jól tudom, hogy a postatakarékpénztári intézménynek nem az a rendeltetése, hogy a magánintézetekkel versenyezzen; ezt akarja kifejezni a 3·6⁰/₁₀₀-os kamatláb, mely jóval alacsonyabb a vidéki takarékpénztárak részéről engedett kamatlábaknál. De vajon tényleg nem azt fogjuk-e tapasztalni, hogy a takarékpénztárak eddigi betevői közül sokan

ezután egy kis kamatáldozat árán az állam nyújtotta föltétlen biztonságot fogják megvásárolni, ez különösen nálunk kérdéses, a hol — ellentétben nevezetesen Ausztriával — az állami takarékpénztárakkal nem községi, hanem túlsúlyban részvényes magánintézetek állanak szemben. Ha takarékpénztáraink kiállják a tűzpróbát, akkor bebizonyítják szervezetök helyességét; ha a nem kívánatos ellenkező eset áll be, akkor a postatakarékpénztári intézmény lesz azon óvszer, a melyre szükség volt a betevők biztosítására. Olcsó kamat és állami jótalálás vagy magas kamat s annak esélyei: így hangzik a formula, melylyel igénytelen nézetem szerint lefegyvereztetnek azok, kik a betevő álláspontjából követelnek még ezután is törvényes intézkedéseket.

Önerthetőleg teljesen más szempontok merülnek föl a főnforgó kérdés megítélésénél, ha nem a betevők, hanem magok a takarékpénztárak álláspontjára helyezkedünk. Sokkal indokoltabbnak és közgazdasági tekintetekből sokkal fontosabbnak tartom, ez álláspontra helyezkedni. Takarékpénztáraink sokkal nagyobb szolgálatot tettek már eddig is az egész országnak úgy a takarékosági szellem fejlesztése, mint hitelviszonyaink ápolása tekintetében, sem hogy közönyösek maradhatnánk, ha oly viszonyokat látunk fejlődni, melyek a vidéki intézetek virulását, sőt fönnállását bántani képesek. És ha okunk van hinni, hogy a postatakarékpénztár működése befolyással leend a magánintézetek üzletére, ha azt hiszszük, hogy az állami intézettel keletkező verseny kiállhatása céljából magok a takarékpénztárak szükségét fogják érezni oly intézkedéseknek, melyek alkalmasak, a beléjük helyezett bizalmat fokozni és megszilárdítani, akkor közgazdasági szempontból igen fontos föladatot végeznek azok, a kik a takarékpénztárakat ebbeli törekvéseikben támogatják, mintegy megjelölve nekik az utat, melyen haladva, céljokat legbiztosabban elérhetik. A mennyiben e szempont összefér a jogászgyűlési vélemények ellentétes álláspontjával, az ott előhozott javaslatok vizsgálatát szándékozom megkísérteni.

A VIII. jogászgyűlésen kétféle irányban tétettek javaslatok a betétek biztosítása érdekében. Dr. Schnierer és dr. Földes indokolt véleményeikben, dr. Herich pedig előadói beszédében az üzletkezelés szabályozására fektették a fősúlyt, a mennyiben kívánatosnak nyilvánították:

1. hogy a betevőknek az üzletkezelés ellenőrzése lehetővé tétessék,

2. hogy az alap- és tartaléktőke bizonyos arányba hozassék a betét összegével,

3. hogy a jelzálogkölcsonökre fordított pénzek összege bizonyos korláton belül maradjon és

4. hogy a takarékpénztárak pénzei inkább váltóleszámitolásra s értékpapírok beszerzésére fordíttassanak. Dr. Herich, ki e javaslatokat a IX. jogászgűyűlésen is képviselte, az előbbi gűyűlés vitáinak befolyása alatt megtoldotta még egy további ponttal, hogy t. i. csöđ esetében az intézet vagyonának értékpapírokban elhelyezett egy harmada előzetesen a betevők kielégítésére fordíttassék. A másik irányt az első gűyűlésben dr. Hegedűs képviselte, ki a záloglevelek biztosítására alkotott 1876. évi törvény szellemében kívánt intézkedéseket a betevők érdekében, a második alkalommal pedig dr. Végh Arthur indítványa alapján ugyancsak dr. Hegedűs és dr. Nagy Ferencz. Ez indítvány, melyet szerzője a *Budapesti Szemle* múlt év deczemberi fűzetében ismertetett, abban culminál, hogy csöđ esetében a betevők elsőbbséget élvezzenek s kibővíttetett még azzal, hogy praeventiv intézkedések tétessenek az üzletkezelés szabályozása által a csöđveszély kikerűlése végett. Tekintsűk közelebbről e javaslatokat s vizsgáljuk, mit tehetnek belőlők magokévá a takarékpénztárak vezetői s mit nem.

1. A betevők nyerjenek ellenőrzési jogot. Ez indítványt dr. Végh Arthur támadta meg hevesen és mint hiszem, helyesen; még azon toldattal, hogy tudniillik bizonyos számű betevők jogában állhasson bírői vizsgálatot kérni a takarékpénztár igazgatósága ellen: sem veszítene azon jellegéből, melyet e toldat indítványozója «Nesze semmi, fogd meg jól» közmondással igen találóan jellemzett. Meggyőződése, hogy a takarékpénztárak igazgatóságai, ha ugyan az intézetnek valami érdeke fűződne ez újításhoz, a legkisebb nehézséget sem találnák életbeléptetésében, de épűgy meggyőződése, hogy ez ellenőrzésből a betevők részere a legcsekélyebb előny sem volna remélhető. — Az ellenőrzés rendszerét egyszer alkalmazta törvényhozásunk és bátran mondhatjuk, elég szerencsétlenül; mert a fölűgyelű bizottságok institutiója vagy fölűsleges vagy üres alakszerűség; a legjobb esetben, a midűn tudniillik sem közűny, sem szakismeretek hiánya, sem pedig egyéb hivatás-

beliteendőkkel való túelfoglaltság nem akadályozza a fölügyelő bizottság tagjait jó akaratuk érvényesítésében, működésök nem terjed ki másra, mint az alárendelt közegek ellenőrzésére, a mi pedig nem föladata a fölügyelő bizottságnak, mely hivatva volna a közgyűlés és az igazgatóság között szerepelni ellenőrző közeg gyanánt. — Ez állapoton nem javítana semmit egy oly második ellenőrző bizottság, mely a dolog természete szerint hatáskörében sokkal nagyobb mérvben megszorítva, mint ama másik bizottság (mert az üzletmenetbe magába, annak érzékeny megakasztása nélkül, befolyást engedni nem volna szabad) még alakszerű szereplésre is alig találhatna alkalmat. De indokoltnak is alig mondható e követelés, mely csak azon körülményben nyerheti igazolását, ha tényleg a részvényesek s a betevők közt érdekellentét forogna fönn. Ez pedig határozottan tagadásba veendő. Mind a két érdekelt kör csak abban láthatja előnyét, ha az igazgatóság óvatosan és becsületesen jár el; a részvényesek magas osztaléka sehogy sem jár a betevők rovására, ha az osztalék csakugyan szigorú mérlegelés eredménye, a mérleg alapos megvizsgálására pedig a kereskedelmi törvény által életbe léptetett fölügyelő bizottság is elegendő, ha föladatát lelkiismeretesen teljesíti és ha föladatának magaslatán áll. A mennyiben rosszhiszemű igazgatóságnak sikerül, e fölügyelő bizottságot félre vezetni ellenőrző működésében, nincs semmi biztosítékunk, hogy a másik ellenőrző bizottság kevésbbé hiszekény és eredményeiben szerencsésebb volna. A bírói vizsgálatban pedig, melyet esetleg e bizottság kieszközölhetne, nem hiszem, hogy valami nagy köszönet volna, minthogy ily vizsgálat, ha túlóvatosságból idő előtt kéri, a takarékpénztárt — mely különben még tartható volna — csak siettetve vinné a tönkbe, míg ellenkező esetben a vizsgálat, mely amúgy sem maradna el, a betevők anyagi érdekében már vajmi keveset tehet. Tehát egyfelől alkalmatlan közeg becsületes üzletkezelés mellett, másfelől eszköz rosszhiszemű igazgatóság kezében, alig gyakorolhatna valami jó befolyást az ellenőrző bizottság, akár maga az üzlet, akár pedig a betevők érdekében.

2. Gyakrabban és jóval nagyobb indokoltsággal követeltetett — már más a takarékpénztári reformmal foglalkozó értekezésekben is — az, hogy a részvény- és tartaléktőke s a betétek összege között bizonyos minimalis arány létesíttes-

sék. Ez az a pont, a melyben leginkább módjokban van a takarékpénztáraknak, eleget tenni a közvélemény nevében ismételt hangzottatott követeléseknek, annál is inkább, minthogy máskülönben — ha ugyan a közvélemény nyert kifejezést e követelésekben — ki volnának téve annak, hogy ez arány létesíttetik a takarékpénztárak ellenére a betétösszeg leszállítása által. Csakhogy természetesen ez orvoslási szer egyszersmind a legradicalisabbak egyike, minthogy a részvényesek jövedelmének érzékeny csönkítését jelenti. Mert a hol eddig 15—20—25 százalékos osztalékokat szoktak volt meg, ott a részvénytőke fölemelése kétszeresére, háromszorosára önérthetőleg azonos volna az osztalék felezésével, harmadozásával s az eddig túlságos nagy osztalék lesorvadna szerény polgári kamatra. Látni való, hogy ez a módja az orvoslásnak is magában rejti a maga kockázatait; mert ha kívánatos a betevők föltétlen biztonsága, nem kevésbbé kívánatos a takarékpénztárak részvényeseinek pártolása, minthogy azon esetben, ha a takarékpénztári üzlet megszűnnék jutalmazó lenni, a takarékpénztárak föloszlása által azon közel 350 millió forintba rúgó betét, mely ma legnagyobb részében a vidéki hitelszükségletek kielégítésére fordítatik, — e rendeltetésétől elvonatnék, a mi következményeiben beláthatatlanul káros válságot szülhetne. — Ez az egyik ok, miért nem tartottam volna lehetségesnek, ha eredményre vezettek is volna a jogászgyűlési tárgyalások, hogy a takarékpénztáraknak meghagyassék, mily arányt tartsanak fenn saját tőkéjük s a betétösszeg között. De ha csak irányadóul kívánnánk is egy arányszámot megnevezni, mely átlagban, mint viszonyainknak megfelelő és kívánatos javasoltatnék, zavarban vagyunk ily «standard» arányt megállapítani és kellően indokolni. Dr. Herich Károly legutóbb az egy a tízhez való viszonyt hozta javaslatba, miután egy előbbi alkalommal az 1:20 viszony mellett kardoskodott. Melyik viszony indokoltabb és mik egyáltalán az indokok, melyek az egyik vagy a másik viszony mellett szólnak? A végeredmény nyilván nem egyéb compromissumnál a betevők, kik mennél nagyobb biztonságot s a részvényesek közt, kik mennél magasabb osztalékot követelnek. Itt valamilyen szabályt megállapítani, fonák dolog, mert lehetetlen 400 intézetnek egy számmal eleget tenni. A takarékpénztárak saját tapasztalata legbiztosabban reá viszi őket a helyes útra; minden száz forint, melylyel

lejobb látják szállni betéteik összegét, hozzá fog járulni, hogy leküzdje ellenszenvöket az alaptőke fölemelése ellen.

Érdeemes és érdekes különben vizsgálni, vajon, ha a Herich-féle javaslatot vesszük alapul, mily arányban felelnek meg a vidéki takarékpénztárak e javaslat azon tételének, hogy a részvény- s tartaléktőke a betéteknek legalább is egy tizedét elérje. Ebbeli vizsgálatunk (a *Compass* pénzügyi évkönyv utolsó évfolyama szerint) azt mutatja, hogy 382 vidéki takarékpénztár közül 315 teljesen megfelel ama követelménynek, míg 67 intézetnél, melynek alap- és tartaléktőkéje 8.181,000 frtra rüg, ez összeggel 135.150,000 frt betét áll szemben, úgy hogy a tőkének 5.334.000 frttal vagyis 65·2⁰/₀-kal kellene emeltetnie, hogy a betétek 10⁰/₀-át elérje. A szerint osztályozva e 67 intézetet, a mint a szükséges tőkeemelés az eddigi tőkeösszeg 10, 25, 50 stb. ⁰/₀-ig terjedne, azt találjuk, hogy oly intézet, melynél a szükséges emelés

					tőke összeg	betét összeg	javasolt emelés	átlag	
					ezer forintokban				
1— 10 ⁰ / ₀	között	mozog,	van	5	1340	14260	86	=	6· 4 ⁰ / ₀
11— 25 ⁰ / ₀	«	«	«	12	2405	28920	487	=	20·25 ⁰ / ₀
26— 50 ⁰ / ₀	«	«	«	9	563	7600	197	=	34· 9 ⁰ / ₀
51— 75 ⁰ / ₀	«	«	«	11	854	13780	524	=	61· 3 ⁰ / ₀ *)
76—100 ⁰ / ₀	«	«	«	9	736	13660	630	=	85· 6 ⁰ / ₀
101—150 ⁰ / ₀	«	«	«	16	1922	44200	2498	=	130— ⁰ / ₀
151—200 ⁰ / ₀	«	«	«	2	177	4670	290	=	163· 8 ⁰ / ₀
201—300 ⁰ / ₀	«	«	«	1	48	1710	123	=	256· 3 ⁰ / ₀
300 ⁰ / ₀ -on fölül				2	136	6350	499	=	367— ⁰ / ₀
					67	8181	135150	5334	

Ha e 67 intézet közül 31-et, melyeknél az alaptőke a betétnek 9·4—6·5⁰/₀-át teszi, elhanyagolunk mint olyanokat, melyeknél egyfelől a tőkeemelés nem oly sürgős, tekintve azt, hogy a 10⁰/₀ minimumtól csak csekélyebb mértékben térnek el, másfelől pedig ugyanez okból nem is oly körülményes és nehezen keresztülvihető, az összes magyarországi takarékpénztárak közül csak 36 marad mint olyan, melynél az alaptőke és a betétösszeg között tényleg föltűnő aránytalanság észlelhető. E szám azonban, mely nem foglalja magában az összes intézetek tizedrészét, az által nyer jelentőséget, hogy az ezen inté-

*) E között ötnél az átlag 54⁰/₀.

zeteknél elhelyezett takarékbetétek kerek számban 78 millió forintra rúgnak, a mi a vidéki takarékpénztáraknál 1884 december 31-én elhelyezve volt 231 millió forintnak harmadrészt is felülmúlja; vagyis más szóval: látjuk, hogy az aránytalanság betét és alaptőke között csak néhány, épen a legnagyobb bizalomnak örvendő, a betétek zömét bíró intézetre szorítkozik. Ily körülmények között annyival indokoltabbnak kell tartanom, hogy ez arány szabályozását országos ügynek, egy általános reform tárgyának nem tekinthetni, hanem csakis néhány intézet magánügyének, melynek rendezését esetleg a betevő közönség bizalmatlankodása kieroszakolni, valószínűleg pedig az illető érdekelt igazgatóságok előrelátása sietetni fogja.

3. Egy további javaslat a takarékpénztárak betéeteinek hovaforditására, illetőleg azon arányra vonatkozik, melyben e pénzek jelzálogkölsönökre adassanak vagy pedig váltóleszámitolásra és értékpapírok vásárlására használtassanak. Egyike a legnehezebb pontoknak, hogyha általános elvekből kilépve, határozott utasítást kívánunk adni a takarékpénztáraknak. Dr. Herich föntérintett javaslatában a betéteknek egy harmadát jelzálogkölsönökre, egy harmadát váltóleszámitolásokra s értékpapírok melletti kézizálogra és végül egy harmadát értékpapírok vásárlására ajánlja fordíttatni, illetőleg kimondatni indítványozza, hogy ez arány az intézetek részéről megtartassék. Nem tekintve az indítvány ez utóbbi részét, nem tagadhatom, hogy az ajánlt fölosztás mellett legalább a számarányok egyszerűsége és természetessége szól. De vajon a betevők érdeke csakugyan e viszonyt és nem épen mást kíván-e, azt nehéz megállapítani.

Tekintsük közelebbről a takarékpénztári üzlet e három ágát.

A jelzálogüzlet eléggé nem becsülhető előnyének az elhelyezés kitünő biztonságát kell elismernünk; kellő óvatosság mellett az általános fölfogás szerint ez üzlet a legkisebb kockázattal van összekötve. És mégis meg kell engedni bizonyos jogosultságot azon aggodalmaknak is, melyeknek a múlt jogászgyűlés egyik tagja épen a jelzálogkölsönökben rejlő veszélyek tekintetében kifejezést adott, midőn, utalva a búzá-
árak folytonos leszállására, kérdi, hogy milyen biztosítékot képesek nyújtani a kölsönök fedezésére lekötött ingatlanok,

ha a termények általános árnyatlása még egyideig folytatódna. Igaz ugyan, ezzel szemben fölhozhatni, hogy a jelzálogkölsönök folytonos részletes törlesztése mellett és azon körülménynél fogva, hogy óvatos eljárást föltéve — a kölsönnyújtás az ingatlan értékének csak bizonyos része erejéig terjed, csak kivételes esetben szabadna előfordulnia annak, hogy a mostanihoz hasonló elértéktelenedés által az ingatlanon betáblázott követelés csak részben is kérdésessé váljék; föl lehetne hozni, hogy az efféle általános válságszerű tünetmények nem maradnak befolyás nélkül a gazdaságok akármilyen más nemére sem és hogy a bérlő elfogadványa sem nyer biztonságban, ha a búza ára leszáll; de azért mégis tagadhatatlan, hogy megvannak a jelzálogkölsönnek is — dacára minden előnyének — a maga árnyoldalai. És itt még nem is érintettem, a miről első helyen kellett volna megemlékezni, a mozgékonytság teljes vagy majdnem teljes hiányát, melylyel a takarékpénztár a pénznek ilyképen biztos elhelyezését megfizeti és mely bizonyos körülmények közt, ha a takarékpénztárnak okvetlenül szüksége van pénzre, elég szigorúan megbossúlhatja magát.

De ennyi hátránnyal szemben milyen hátrányok vannak kapcsolatban a váltóleszámitolással és az értékpapírkészlettel? Azt vetik szemére a földhitelnek, hogy hosszú időre kötele a takarékpénztár pénzeit, melyeknek azonban rövid fölmondás után esetleg visszafizetésre készen kell állaniok. De vajon van-e kevés kivétellel a vidéken váltótartozás, mely nem ugyanazon föltevéseken nyugszik, mint a földhitel, hogy tudniillik a törlesztésre idő fog engedtetni és a visszafizetés a viszonyokhoz mért részletekben eszközöltetni? Igen csekély kisebbséget kivéve, bizvást elmondhatni a takarékpénztárak tárczáiban levő váltókról, hogy azok, habár teljesen jók is és kötelezetteik fizetése képessége szóba nem is jön, rövid idő alatt folyósítható értéket nem képviselnek. A legtöbb elfogadó fizető képessége, akármilyen legyen ingatlan vagyona, nehéz próbára tétetnek, ha a remélt prolongáció egy ízben minden előkészület nélkül megtagadtatnék s a legjobb esetben a fizetésnek is csak egy módja volna, hogy tudniillik az elfogadó sietne a beduguló forrás helyett újat fölfedezni. Nem ilyen váltók azok, a melyeket ellentétbe állítottak a jelzálogkölsön mozdulatlanságával, mert nem csak, hogy nem mentek a jelzálogkölsön hátrányai-

tól, még gyakran nélkülözik annak jó oldalát, a dologi biztonságot. — Van egy neme a váltónak, mely a tisztán kereskedelmi ügyletekből eredve, oly üzletek lebonyolítására szolgál, melyek csakugyan a váltó lejáratakor már befejezvék, úgy hogy a hitelbe vett összeg az üzleti haszonnal együtt már tényleg a hitelt élvező rendelkezésére jutott; ily esetben a váltó lejáratkor minden nehézség nélkül kifizethető s ily váltó tényleg a könnyen értékesíthető, rövid lejáratú értékek közé sorozható. — Ily váltókkal azonban vidéki takarékpénztáraink alig rendelkeznek s tekintve kereskedelmi és ipari viszonyainkat, csak igen csekély mértékben rendelkezhetnek is, úgy hogy ha a gyors értékesítés szempontjából ajánljuk vidéki intézeteinknek a váltóleszámítolást, nem látom át, hogy ily váltóanyaggal e cél hogy akar elérhető. — (Az értékesítés azon módjára, melyet «visszleszámítolással» szoktak megjelölni, még visszatérek.)

Még egy szempont van, melyből a jelzálog- és a váltóleszámítolási üzlet czélszerűségét megítélve, az előbbinek javára üt ki az összehasonlítás. Ez a vidéken oly veszélyes komáskodás szempontja. Jelzáloghitelnél, föltéve, hogy az igazgatóságok üzletkezelésükben helyes alapszabályok által megkötve és hogy az igazgatóság rosszhiszeműleg nem jár el az intézet kárára, alig juthat érvényre vagy minden esetre szűk korlátok közé van szorítva a komáskodás. Tulajdonképen való tere a váltóleszámítolás; itt működhetnek azon látatlan erők és gyöngeségek, melyek igazolásukra mindig az alapszabályok formászerű tiszteletben tartására hivatkoznak, a váltókon mindig az előírt számú aláírásokat szolgáltatják és ideig-óráig leplezgetni igyekeznek, hogy a váltótárca fokozatosan értéktelen papírral megtelik. Maga e kifejezés «váltóbírálat» mutatja, hogy ez üzlet mennyire van fektetve az illető egyének saját ítéletére s nézetére; a váltóbírálok közreműködése pedig igen sok esetben bábok szereplésévé fajul el, hacsak a kölcsönösség elvénél fogva nem találják előnyösebbnek, szemet hűnyni az egyik esetben, hogy alkalom adtán az igazgatóság is túlságos szigor által őket ne zavarja. Döreség vagy igazságtalanság volna állítani, hogy ez mindenütt és mindig így van. De általánosan el van ismervé, hogy ez állapot sokkal gyakoribb, mint kívánatos lehetne és csak az utolsó hónapokban előfordult bukások mutatták, mennyire járulnak ily állapotok a vidéki intézetek

tönkre tételéhez. Dr. Herich már az 1882-ki jogászgyűlésen e körülményre terjesztette ki figyelmét és azt javasolta, hogy a váltóbírálatnál működő egyének e hivatalukban ne öröködjének meg. E javaslat ellen nem lehetne semmi kifogás, ha biztosak lehetnénk abban, hogy az esetleg érdekelt személyiségek nem fognak az új választást annyira tetszésök szerint befolyásolhatni, hogy az új választás maga illuszióvá válnék; de a mint közönségünk közönyösségét ismerjük, tarthatni tőle, hogy ez újítás nem sokat lendítene a dolgon. Mindezek után igen jól értem, ha sok helyen csak vállat vonítva fogadják azon jó tanácsot, hogy a jelzálogüzlet mennél inkább megszorítások s inkább a váltóleszámitólásra fordíttassanak a rendelkezésre álló tőkék.

A takarékbetétek egy részének értékpapirokban elhelyezése ellen alapos kifogás egy részről sem tehető. Igaz, hogy az elhelyezés e módjánál az intézetek mérlegei jelentékenyen befolyásoltathatnak a tőzsdei árfolyam-ingadozások által és hogy itt az intézetek esetleg oly veszteségeknek lehetnek kitéve, melyeknek kerülése vagy előidézése teljesen rajtok kívül fekszik; minthogy azonban kockázat nélküli pénzelhelyezés nem létezik és ha a beszerzendő értékpapírok kiválasztása kellő tapintattal történik, e kockázat legalább a lehető legkisebb mértékre leszállítható, kétségtelen, hogy elsőrangú értékpapírok beszerzése a takarékpénztárak pénzelhelyezési műveleteiből ki nem zárható. Annyival inkább mondhatjuk ezt, minthogy elemeire bontva a takarékpénztár lényegét, csakugyan nem láthatunk benne mást, mint helyettesít a betevőnek, a ki az intézetnek megbízást ad pénzének kamatozó elhelyezésére, a betevő pedig sem találhatna más módot, minthogy pénzét záloglevelekbe s más elsőrangú papírokba fektesse; ha a takarékpénztár az árfolyam-hullámzások kockázatát saját tőkéjével fedezi, bizvást mondhatni, hogy minden megtesz, a mit a betevő érdeke megkíván.

A váltóleszámitólás s az értékpapírvásárlás között áll az értékpapírokra vagy egyéb értékekre, mint kézi zálogra való kölcsönzés. Ez üzletágot ismételten ajánlták a takarékpénztáraknak és el kell ismerni ez üzlet azon jó oldalát, hogy az értékpapírok biztonságát és könnyű értékesíthetését biztosítja az intézet részére, a nélkül, hogy ennek az árfolyam-ingadozások kockázatát is magára kellene vállalnia. Én azonban

nagyobb jelentőséget nem tulajdoníthatok ez üzletágnak, mert nem hiszem, hogy elég anyag akadna annak művelésére.

Visszatérve már most azon kérdésre, hogy mily arányban alkalmazzák a takarékpénztárak a tőkeelhelyezés különböző módzatait, igénytelen nézetemet akkép formuláznám, hogy

1. a jelzálogüzlet viszonylag nagy biztonsága miatt (önérthetőleg kellő fedezetet nyújtó ingatlanoknál) első helyen művelendő és csak annyiban szorítandó meg a váltóleszámtólási üzlet javára, a mennyiben tényleges kereskedelmi ügyletekből folyó, nem pedig hosszú időn át apránként törlesztendő váltók állanának rendelkezésre ;

2. ez utóbbi esetben kellő óvatosság mellett a váltóleszámtólásra is volna fordítandó a figyelem ;

3. e mellett a kézi zálogüzlet is művelést érdemel. Mind e három ágra czélszerűen a viszonyokhoz mérten a rendelkezésre álló tőkék fele vagy kétharmada lesz fordítható, míg a fönmaradó rész értékpapírokba (záloglevelek, elsőbbségi kötvények, államkötvények és járadékokba) ruházható. Nehogy félre értessem, megjegyzem e helyütt, hogy nem látok semmi kifogásolni valót abban, hogy egy jelzálogilag bekeblezett követelésről a takarékpénztár váltót is adat magának, melylyel szükség esetén visszleszámtólás útján pénzre tesz szert. Csak hogy ily váltókat is csak a jelzálogkövetelések, nem pedig a leszámtolt váltók közé sorozom.

Áttérek az utolsó pontra : a jogászgyűléseken különféle alakban fölmerült azon javaslatra, hogy a takarékpénztári betevők csőd esetében a többi hitelezőkkel szemben elsőbbséggel bírjanak. Szorosan véve már nem tartozik értekezésem keretébe, minthogy semmi ok sem szól a mellett, hogy magok a takarékpénztárak életbe léptessék ez újítást, a jogászgyűlés első tekintélyei pedig, élőkön Teleszkyvel, e javaslatot a leghatározottabban ellenezték. Ha mégis szóba hozom, inkább csak azért teszem, hogy az e kérdés vitatása alkalmával tett nyilatkozatokban észlelt, a takarékpénztárak és a nagy bankok mint hitelezői közti viszonyra vonatkozó téves fölfogásra reflectáljak. Dr. Végh elismerendő következetességgel védi álláspontját: ő a takarékpénztári betétet nem tekinti közösleges kölcsönnek, hanem a «gyümölcsöző letét» (depositum irregulare) osztályába sorozza. Azon lehet vitatkozni, vajon csakugyan különbözik-e a takarékbetét valamely más kölcsön-

től vagy nem, de meg kell engedni, hogy az, ki másnak tekinti, mint közönséges kölcsönnek, a betét számára más eljárást is igényelhet.

Kevesebb következetességet látok azonban dr. Nagy Ferencz és dr. Hegedüs érvelésében. Dr. Nagy határozottan tiltakozik az ellen, hogy a betét másnak mint közönséges kölcsönnek minősíttessék, azonban a betevő és minden más hitelező közt azt a nagy különbséget látja, hogy a betevő tulajdonképpen az, ki a többi hitelezőnek hitelnyújtásukra az alapot szolgáltatja, «mert — azt mondja — hisz ők azok, a kik a takarékpénztárt egyáltalában abba a helyzetbe juttatják, hogy ezek hitelezhessenek és hitelt kaphassanak» — «a betevő az, kinek tekintetbe vételével a másik hitelező kölcsönzött és a ki éppen azért hitelezett, mert a betevő ott van; következőleg csak egészen méltányos, hogy az, a kire való tekintettel ő hitelezett, megelőzze.» — A mennyire az én, jogi következtetésekre nem fejlődött logikai érzékem után ítélek, ez idézetek conclusióit nem tarthatom éppen sikerülteknek; vagy pedig helyes azon conclusió is, hogy a részvényesek, kik valamely gőzmalmot alapítanak s ezáltal «abba a helyzetbe juttatják, hogy hitelt kaphasson», ebbeli érdemök elismeréséül elsőbbséggel bírnak valamennyi egyéb hitelező előtt. A hasonlat csak annyiban sántít, hogy a részvényeseké csakugyan az a szerep, a melyet nekik tulajdonítottam, hogy tudniillik alapját szolgáltatják a hitelnyújtásnak, a mi pedig a betevőknél épenséggel nem áll. És nem is annyira a téves conclusiót, mint azon téves fölfogást akarom megczáfolni, mely a fönti idézetekből kiderül. Téves az a föltevés, mintha (dr. Hegedüs szavaival élve) «nálunk az a visszás helyzet állana fenn, hogy a takarékpénztárak hitelképességének mérvét nem a takarékpénztár saját vagyonának mennyisége adja meg, hanem az adósságot, tehát teherterelt képező betétek mennyisége», téves pedig azért, mert a tényleges viszonyokkal homlokegyenest ellenkezik. Minden takarékpénztár, ha hitelt (tudniillik visszleszámlázási hitelt) vesz igénybe, e hitelt első sorban alap- és tartaléktőkéje alapján nyeri; mérlegének többi tételei s ezek közt a betétösszeg is csak arra szolgál, hogy némi képet nyújtson az intézet üzletmenetéről s egyéb viszonyairól, a betétek összege pedig különösen azon szempontból képezi vizsgálat tárgyát, vajon mily arányban áll az alap- és tartaléktőkéhez

s épen ellentétben a fönti idézettel a nyújtható hitel annál kisebb lesz, mennél nagyobb — aránylag a tőkéhez — a betét összege. Evvel nem magán nézetemnek adok kifejezést, hanem oly tényt constatálok, mely az érdekelt körökben általánosan ismeretes. E tény, mely a fönnebb említett föltevést megdönti, elvonja egyszersmind alapját azon követelésnek, hogy a betevők más hitelezőkkel szemben előnyt élvezzenek. De nem hallgathatom ele e helyen, hogy bár elítélendőnek tartok minden oly intézkedést, mely ily kivételes helyzetet teremt, nem ítélném azt el azért, mert a visszleszámitolási üzletet megöli. Vagyis más szóval: én nem látok bajt abban, ha a takarékpénztárak előtt a visszleszámitolás lehetősége megszűnik. Visszleszámitolás legszorosabb értelemben veendő banküzlet, melyre csak kellő magasságú önálló tőke jogosít és mely a mily üdvös hatással van a vidéki hitelszükségletekre, ha egy megfelelő tőkével fölszerelt bankintézet él vele, ép oly veszélyes lehet azon takarékpénztár betevőire nézve, mely kis tőke mellett nagy betétekkel bír és melynek e betéteken túl kötelezettségeit öregbítene már nem volna szabad. A mérvadó körökben mindinkább érvényre jut e fölfogás és a visszleszámitolási hitel megszorítása lassan-lassan annak belátására fogja vezetni a takarékpénztárakat, hogy ha banküzletet akarnak folytatni, ennek előbb meg kell vetniök alapját, tőkéjök kellő fölemelése által.

Azon érzéssel zárom fejtegetéseimet, hogy a kérdést, melylyel foglalkoztam, teljesen ki nem merítettem; de talán azon reménynyel mégis szabad magamat kecsegtetnem, hogy anyagot szolgáltatam az érdekelt köröknek gondolkozásra és istápot cselekvésre.

SCHWARZ FELIX.

EMMELÍN.

Beszély.

Kétség kívül emlékszik, asszonyom, Duval kisasszony házasságára. Ámbár, mint mindenről, csak egy napig beszéltek róla Párisban, esemény volt ez egy bizonyos világban. Ha jól emlékszem, 1825-ben történt. Duval kisasszony akkor jött ki a zárdából, tizennyolcz éves korában, nyolczvanezer livre-nyi évi járadékkal. Marsan úrnak, a ki elvette, csak a neve volt és némi reménye a pairségre, majd valaha, nagybátyjának halála után. A júliusi forradalom azonban ezt a reményt is megsemmisítette. Különben semmi vagyon, de elég sok ifjúkori hóbort mögötte. Azt mondják, egy bútorozott bérház harmadik emeletét hagyta oda, hogy Duval kisasszonyt a Saint-Roch-templomba vezesse és vele a Saint-Honoré városrész egyik legszebb palotáját foglalja el. E látszólag hevenyében kötött különös frigy ezer magyarázatra adott alkalmat, melyek közül egy sem volt helyes, mivel egy sem természetes, mivel szokatlan dolognak minden áron rendkívüli okát akartak találni. A kellő megértéséhez szükséges néhány részlet egyszersmind hösnönkről is fogalmat fog önnek nyújtani.

Emmelín a világ legféltelenebb, legszorgalmasabb, legbetegesebb és akaratosabb gyermeke volt, de tizenöt éves korában rózsás fehér arcú, magas, karcsú és független jellemű fiatal leánynya lett. Kedélye páratlan állandóságú és szerfölött gondtalan vala, csak abban mutatva akaratot, a mi szívét illette. Nem ismert semmi kényszert; szobácskájában mindig egyedül lévén, a munkálkodásban is alig követett mást, mint saját tetszését.

Anyja, a ki ismerte és tudta szeretni, kívánta neki ezt a szabadságot, melyben némi kárpótlásul szolgált a vezetés hiányáért; hisz a tanulásra való természetes hajlam és az értelem tüze jól alkotott szellemeknek a legjobb mesterek. Emmelínben egyenlő rész jutott a komolyságnak és a vidámságnak; de kora ez utóbbi tulajdonságot tette föltünőbbé. Sok hajlammal ugyan az ábrándozásra, a legkomolyabb elmélkedéseket hirtelen valami tréfával szakította meg, és attól fogva tárgyát csakis nevetséges oldaláról tekintette. Hallották hangos kaczagását, midőn egyedül volt is, és megtörtént vele, hogy zajos vidámságával éjtszaka is fölriasztotta szomszédnőjét.

Szerfölött izgékony képzelete hajlandóvá tette a rajongásnak bizonyos fokára; rajzolásával vagy írással töltötte napjait; ha kedvére való dal jutott eszébe, legott félre tett mindent, hogy zongorához üljön és százszor is eljátszsa a kedvencz áriát, mindenféle hangnemben. Tartózkodó volt és épen nem bizalmas, menten a baráti ömlengésektől, egy neme a szeméremnek gátolván őt érzelmeinek szóbeli kifejezésében. Szerette maga elhárítani az apró nehézségeket, a minőkkel a világban lépten-nyomon találkozunk; ily módon szerzett magának elég sajátzerű élvezeteket, melyeket környezői bizonyára nem is gyanítottak. De kíváncsiságának mindig bizonyos önérzet szabott határt; íme reá egy példa a többi között.

Egész nap egy teremben dolgozott, a hol nagy üveges könyvtár állott, mintegy háromezer kötettel. A kulcs a zárban vala, de Emmelín megigértte volt, hogy nem nyúl hozzá. Ígéretét mindig lelkiismeretesen megtartá, a mi annál nagyobb érdem, mivel mindent megtudni szenvedélye volt. Azt azonban nem tiltották meg, hogy szemével föl ne fálja a könyveket; tudta is mindeniknek a czímét; egymás után átfutott minden sort és a legfölsőket is elérendő, széket tőn az asztalra: bár mely kért könyvre behúnyt szemmel rátette volna a kezét. A szerzőket műveik czíme után becsülte és ily módon rengetegül felreismerte őket. De nem ez, a miről szólni akarok.

Volt e teremben egy kis asztal a nagy ablakmélyedésben, mely meglehetősen komor udvarra nézett. Anyja egy barátjának kifakadása vétette észre Emmelínnel szobája rideg-ségét; addig még sohsem érezte külső dolgok befolyását kedélyére. Az oly embereket, kik az anyagi jóllét tényezőinek fontos-

ságot tulajdonítanak, ő a bolondok egyik osztályába sorozta. Mindig hajadonfővel járt, szétbomlott hajjal, daczolva széllel, napsütéssel, legboldogabban akkor, midőn csapkodó esőben tért haza; falun részt vett mindenféle megerőltető testgyakorlatban, mintha egész életében ott lakott volna. Hét-nyolcz mérföld lovon, vágtatva, játéknak tetszett neki; gyalog mindenkin túltett, futott, fára mászott és azt hitte, csupa emberi önérzetből nem járnak inkább a korláton, mint a vizparton, s nem jönnek le inkább a lépcső karfáján. — Anyjánál léteker mindenek fölött szeretett egyedül kiosonni, elbáméskodni a mezőn és nem látni senkit. E gyermekkori előszeretete a magány iránt és kedve, förtelmes időkben kijárni, onnét támadt, úgy mond, mivel ilyenkor biztos volt, hogy nem jönnek haza hívni sétájából. Mindig e furcsa gondolatától késztetve, a saját felelősségére beleült dagadó vízen egy csónakba és így jutott ki a parkból, melyet a folyó hasított, nem törődve vele, hol ér partot. Minek engedték ily sok veszélybe rohanni? Nem tartom szükségesnek, hogy megmagyarázzam.

E balgaságok mellett Emmelín szívesen üzött csúfot másokból; volt neki egy gömbölyű nagybátyja, ostoba nevetesű, kitünő ember. Elhitette vele, még pedig halottat is megnevetető okokkal, hogy arcra és szellemre egészen az ő képmása. Ettől fogva az érdekes nagybácsi határtalan gyöngédséget kezdett táplálni húga iránt. Ez úgy játszott vele, mint egy gyermekkel, nyakába ugrott, midőn megerkezett, vállába kapaszkodott, és hány éves koráig? Ezt sem fogom megmondani. Legfőbb mulatságát a kis pajkos abban lelte, hogy e különben elég nehézkes személyiséget fönszóval olvastassa; ez nem ment könnyen, tekintetbe véve, hogy a bácsi a könyveknek semmi értelmét nem találta, a mit pontozási módja magyaráza meg; a mondat közepén vett lélekzetet, és csupán ennek tartamához alkalmazkodott. Elképzelheti e badarságot és a megpukkadásig kaczagó gyermeket. Kénytelen vagyok hozzá tenni, hogy a színházban a szomorújátékok alatt sem cselekedett különben; de néha a legderültebb vígjátékokon is talált okot a megindulásra.

Bocsássa meg asszonyom, e kicsinyes részleteket, melyek, utóvégre, csak egy elkényeztetett gyermeket föstének le. Be kell látnia, hogy ily jellem később szükségképen a maga módja szerint cselekedett és nem az egész világe szerint.

Tizenhat éves korában a szóban lévő nagybácsi Svájczba utazván, Emmelint magával vitte. A hegységek láttára azt hitték eszét vesztette, oly élénk kifakadásokban nyilatkozott öröme. Kiabált, kiszökölt a kocsiból: bele kellett hogy mártsa kicsiny arczát a forrásokba, melyek a sziklákból csöpögtek elő. Szirteket akart megmászni, vagy leszállani a mélységekbe, a hegyi patakokig; köveket szedett, mohát tépett; egy alkalommal nem akart távozni a kunyhóból, a hová ellátogatott: kénytelenek voltak csaknem erővel vinni el, és midőn már újból kocsin ült, visszakiáltott a parasztokhoz: «Oh barátaim, el hagytok távozni!»

Semmi nyoma a kaczérságnak nem mutatkozott volt még benne, midőn a világba vezették. Hiba-e, nagy elveket nem tartogatni tárczánkban, midőn az életbe dobhatunk? Nem tudom. És különben is, nem esik-e meg gyakran, hogy, ki akarva kerülni, épen bele jutunk a veszedelembe? Példák azok a szegény teremtesek, a kik elé oly borzasztó kepet tártak a szerelemről, hogy a társaságba léptöknél szívöknek húrjai felelemtől feszülnek meg, és lelkők a legkönnyebb fuvalomra is hárfaként zendül. A mi a szerelmet illeti, Emmelín még nagyon keveset tudott erről. Olvasott volt néhány regényt, s belőlök gyűjteményt válogatott össze abból, a mit érzelmös haszontalanságnak nevezett, oly tárgy, melyet szeretett nevetségessé tenni. Föltette magában, hogy pusztán szemlélő módjára fog élni. Nem fordított gondot se természetére, se arczára vagy szellemére; ha bálba kellett mennie, a fejére tett egy virágot és nem törődött hajdiszének hatásával; felöltött egy csalánszövetű ruhát, akár csak valami vadászmezt, és nem nézte magát a tükörben az idő háromnegyedén át, de vigan távozott.

Gyanítja, asszonyom, hogy az ő vagyona mellett (mert még anyja életében tekintélyes volt a hozománya) mindennap nyílt alkalma a választásra. Senkit sem utasított vissza vizsgálat nélkül; de ez egymást érő vizsgálatok neki csak alkalmul szolgáltak arra, hogy egy torzkép-csarnokot állítson össze. Tetőtől talpig végig merte az embereket, az ő korához megszokottnál több önbizalommal; utóbb, este jó barátnőivel bezárkózva, a reggeli szemléről előadást tartott nekik; utánpótlásuk e jelenetek komikumát tökéletessé tette. Az zavartnak látszék, ez nyegle volt; az egyik az orrán

köröszttől beszélt, a másik visszásan köszönt. Kezében bácsija kalapját tartva, belépett, leült, csevegett esőről, szép időről, mintegy első látogatáson, és lassacskán a házasság kérdéseinek érintéséig jutott, és hirtelen abba hagyva szerepét, kacagásba tört ki; ezt ugyan el lehetett vinni határozó válaszul a pályázóknak.

Jött azonban egy nap, midőn mégis tükre előtt időzött, a szokásosnál kissé több művészettel rendezgetve virágait. Az nap egy nagy ebéden vett részt, és komornája új ruhát adott volt rá, mely azonban nem felelt meg ízlésének. Eszébe jutott egy régi opera-dal, egykor azzal ringatták el:

Tetszésre már, ha vágyol,
Szíved hamar föllángol.

E szók, reá magára illvén, egyszerre sajátságosan fölindították. Egész este elmélázott, és ez volt az első eset, hogy szomorúnak találták.

Marsan akkor jött meg Strassburgból, a hol ezrede fekszik vala; egyike volt a legszebb férfiaknak, a kiket csak látni lehet, azzal a büszke és kissé heves színezettel, melyet ön is ismer rajta. Nem tudom, ott ebédelt-e ő is, a hol az új ruha szerepelt, de meghívták egy vadászatra Duval asszonyhoz, a kinek igen szép birtoka volt Fontainebleau közelében. Emmelin is ott volt. Abban a pillanatban, hogy az erdőbe hatoltak, lova a kürt hangjára megugrott. Hozzá szokván az állat szeszélyeihez, meg akarta büntetni, miután majd lecsendesítette; egy nagyon is hevesen alkalmazott korbácsütés azonban csaknem életébe került. A megbokrosodott ló neki vágott a földeknek, és merész lovasát egy mély szakadás felé vitte, midőn Marsan, a ki leszállott volt, oda-futott, hogy megállítsa; de a lökés leütötte, és karja eltört.

Emmelin jelleme e naptól fogva tökéletesen megváltozott. Vidámsága helyébe valami különös szórakozottság lépett. Kevéssel utóbb Duvalné elhalálozván, a birtokot eladták, és az emberek azt vitatták, hogy a Saint-Honoré városrészi házban Emmelin az ő ablakait rendesen abban az órában tárta ki, midőn egy szép fiatal ember ment arra lovon, a Champs-Élyséesnek tartva. Bárhogy lett legyen, egy évre rá, Emmelin kijelentette családjának határozatát, melyben semmi sem ingathatta meg. Nem kell ön előtt szólnom arról a szörnyű-

ködésről és mindarról a lármáról, a melyet csaptak, hogy lebeszéljék. Hat hónapi makacs ellenállás után, mondhattak vagy tehettek bármit, kénytelenek valának a kisasszonynak engedni és őt Marsan grófnévá tenni.

II.

Megtörténvén a házasság, a vidámság visszatért. Ugyancsak sajátyszerű jellenség volt látni, mint lesz egy asszony menyegzője után újra gyermekké; úgy tűnt föl, mintha Emmelín életét a szerelem megakasztotta volna; mihelyt kielégítést nyert, folytatta útját, mint patak, melyet egy perczre megállítottak.

Immár nem a sötét szobácska volt a naponkénti gyermekségek színhelye, hanem a Marsan-palota, és nemkülönben a legkomolyabb szalonok; elképzelheti hát, mily hatást keltettek. A csöndes, sőt néha komor gróf, feszélyezve talán új helyzetétől, elég szomorúan vezetgette ifjú nejét, a ki minden nevetett és nem gondolt semmire. Eleinte megbotránkoztak, aztán mormogtak, s végül belenyugodtak, mint mindenbe. Marsan úr, híre után, házasulandó férfinak nem, de férjnek igen jó volt; egyebiránt, lettek legyen szigorúbb szándékkal, nem akadt senki, a kit Emmelín jóakaró derűltsege le ne fegyverzett volna. Duval bácsi nem mulasztotta el, kijelenteni, hogy a házassági szerződés, anyagi oldalát illetőleg, hűgát nem bizza semmi úr kényére; a világ megelégedett e közléssel, melyet számára engedtek és a mi megelőzte es maga után vont a házasságot, arról úgy beszéltek, mint szeszélyről, melyből a fecsegők regényt csináltak.

Egészen halkán mégis azt kérdezték, minő rendkívüli tulajdosságok csábíthattak egy gazdag örököst és indíthatták ez önkényes tetteire. Az emberek, a kiket a vaksors meggyötört, nem könnyen gondolják el, hogy valaki két milliónak birtokába jusson, minden természetfölötti ok nélkül. Nem tudják, hogy, bár a világ legnagyobb része mindennek elébe helyezi is a gazdagságot, egy fiatal leány néha nem is sejti, mi a pénz, főleg ha azzal született és nem látta, hogy azt atyja kereste. Ez volt épen Emmelín története; hozzá ment Marsanhoz csak azért, mert ez tetszett neki, és

nem gátolta se apa, se anya; de a vagyon különbségére, arra még nem is gondolt. Marsan azokkal a külső tulajdonságokkal nyerte meg, melyek a férfiban legkíváncsiabbak, a szépséggel és az erővel. Megtette volt előtte és érette az egyedüli cselekedetet, a mely a leányka szívét megdobogtathatta; és, a mint gyakorta társul természetes vidámsághoz regényes hajlandóság, e tapasztalás nélküli szív fölindult. A hóbortos grófné szerette is férjét módfelett, semmi sem volt előtte szép, csak ő, és mikor karját nyújtotta neki, semmit sem tartott érdemesnek arra, hogy fejét csak meg is fordítsa érte.

A házasságuk utáni első négy évben igen keveset látták őket. Egy mezei lakot béreltek volt a Rajna partján, közel Melunhöz; van azon a vidéken két-három Le May nevezetű falu, és mivel a ház nyilvánvalólag egy régi malom helyén épült, Moulin de Maynek nevezik. Elragadó lakóhely ez; remek kilátás élvezhető innen. Nagy erkélye, hárssal beültetve, uralkodik a folyó bal partja fölött, és az ember a parkból a víz széléig zöld dombon száll le. A ház mögött különösen tiszta és választékos baromfi-udvar terül, mely magában véve is nagy telep, közepén fácskanyossal; mérhetetlen angolkert környezi a házat és a rochette-i erdőbe megy át. Ismeri ez erdőt, asszonyom; emlékszik a *Sóhajok útjára*. Sohsem tudtam, honnét nyerte e nevet, de mindig éreztem, hogy megérdemli. Midőn a keskeny gyertyámosra tűz a nap, és egyedül sétálva ott a hűvösön a dél heve alatt, látni, hogyan nyúlik a hosszú faszor, a mily mértékben előre haladunk: az ember nyugtalan és mégis boldog az ő egyedülletében és önkénytelenül elfogja az álmódosítás.

Emmelín nem szerette ez utat: érzélgősnek találta és kolostorbeli csúfolódásai visszatértek, ha valaki róla beszelt. Kárpótlásul a majorságban telt gyönyörűsége; naponként két-három órát időzött itt a bérő gyermekeivel. Félek, hogy hősnőm ön előtt együgyűnek tűnik föl, ha megmondom, hogy mikor meg-meglátogatták, néha egy malomkövön találták, óriási villát forgatva, szénától összekúszált hajjal; de madárként a földre szökkent, és mielőtt ideje lett volna benne az elkényeztetett gyermeket meglátni, már előtte volt a grófné és végezte háziasszonyi tisztét oly bájjal, mely mindent megbocsáttat.

Ha nem volt a majorságban, a ki vele találkozni akart,

annak a park mélyében, sziklák között egy kis zöld halmot kellett fölkeresnie: valóságos gyermek-vadon volt ez, mint a Rousseau Ermenonville-ban, három kavics és egy kökénybokor; ott ülve az árnyékon, hangosan énekelt, olvasgatva Bossuetnek halotti beszédeit vagy akármi más ilyen komoly művet. Ha ott sem akadt reá, lovon vágatott a szőlőben, kényszerítve a tanyának valamely gebéjét, hogy ugorjon árkot és sövényt, így mulatozva egészen magában a szegény állat rovására, meg nem zavarható hidegvérrel. Ha nem találta volna se a szőlőben, se a vadonban, se a majorságban, valószínűleg zongorája előtt ült, egy újdonságot betűzve ki, előre tartott fejjel, lelkesült szemmel és remegő kézzel; a zene olvasása egészen elfoglalta, és ő reszketett a reménnytől, arra gondolva, hogy egy kedvére való dallamot, gondolatot fog fölfedezni. De ha a zongora néma volt, mint egyéb, akkor a ház úrnőjét a kandalló mellett egy vánkoson ülve vagy inkább guggolva látta meg, a tüzet igazgatva, csipővassal a kezében. Szórakozott szemei a márvány erezetében alakokat, állatokat, tájképeket keresnek, ezerszeres tápot az álmodozásra, és elmerülve a szemlelődésbe, megégeti a lába hegyét a tűzön izzóvá lett csipővassal.

«Ímé, igazi döreségek» készül mondani; nem csinálók én regényt, asszonyom, ezt bizonyára ön is észreveszi.

Mivel döreségei daczára volt szelleme, úgy esett, hogy, szándéka ellenére, bizonyos idő múltán szellemes embereknek egy csoportja alakult körülötte. Marsan úr 1829-ben kényszerült Németországba utazni egy öröksegi ügyben, melyből semmi haszna sem lett. Nem akarta magával vinni feleségét, és rábízta nagynénjére, Ennery marquiséra, a ki Moulin de Maybe jött lakni. Enneryne asszony szerette a nagyvilágot; szép volt a császárság fénykorában, és furcsa méltósággal jár vala, mintha mindig uszályos ruhát viselne. Egy régi csillámlegyezője, melyet sohsem hagyott el, arra szolgált, hogy mögötte felig elrejtőzzék, midőn egy-egy pajkos megjegyzést engedett meg magának, a minőket könnyen kiszalasztott, noha az illendőség mindig keze ügyében maradt, és mihelyt a legyező leereszkedett, az úrhölgy szempillái is ugyanazt cselekvék. Nezetei és beszédmódja Emmelint eleinte csodálattal töltötték el, szinte hihetetlen fokig; mert szeleburdiságában Marsanné ritka ártatlanságot őrzött meg. Nénjének

tetszetős történetkéi, a szempont, melyből ez a házasságot tekintette, gúnyos mosolygásai midőn másokról, sóhajai midőn önmagáról beszélt, mindez Emmelint majd komolysággal, majd bámulattal, majd pedig bohó örömmel töltötte el, mint egy tündérmesének olvasása.

Midőn az éltés asszonya a *Sóhajok útját* meglátta, mondanom sem kell, hogy fölötte megszerette. Húga sziveségből követte; ott értette meg Emmelin, léhaságok egész özönén át, a dolgok velejét, a mi jelenti jól francziául: a párisiak életmódját.

Egy reggel magokban sétáltak együtt és csevegve elérték a rochette-i erdőt; Enneryné hiába próbálgatta a grófnéval elmeséltetni szerelme történetét; százfélekép kérdezősködött arról, a mi Párisban történt ama titokzatos év alatt, midőn Marsan úr udvarol vala Duval kisasszonynak. Nevetve faggatta, nem volt-e valami légyottjok, egy-egy a szerződés előtt lopott csók, s végül hogyan támadt szenvedélye? Emmelin e tárgyat illetőleg teljes életében néma maradt; talán tévedek, de azt hiszem, e hallgatás magyarázata az, hogy tréfálkozás nélkül semmiről sem tud beszélni, és ezzel nem akar tréfálódzni. Szóval, a nemes özvegy, látva kárbaveszett fáradságát, tárgyat változtatott és azt kérdezte, négy évi házasság után el-e még e különös szerelem? — A mint az első napon élt, felelé Emmelin, és a mint élni fog utolsó napomig. E szóra Enneryné megállt és ünnepélyesen megcsókolta húga homlokát. — Kedves gyermekem, mondja, megerdemled a boldogságot és boldogsága bizonyára meg van állapítva az általad szeretett embernek is. E nyomatékos hangon elszavalt mondat után hirtelen összeszedte magát és cifrálkodva tette hozzá: Azt hívém, Sorgues úr pillantgatott reád?

Sorgues úr divatos fiatal ember, nagy kedvelője a vadászatnak és lovaknak; gyakran jön Moulin de May-be, inkább a gróf, mint a felesége kedvéért. Mindazonáltal elegendő igaz vala, hogy pillantgatott volt a grófnéra, mert Páristól tizenkét mérföldnyire mely henyélő ember ne nézne meg egy csinos asszonyt, mikor vele találkozik? Emmelin nem igen foglalkozott vele soha, ha csak nem gondoskodásból, hogy nála létekor semmiben se szenvedjen hiányt. Közönyös volt előtte, de nénjének észrevétele következtében titokban meggyűlölte. A véletlen úgy akarta, hogy az erdőből hazamenet,

az udvarban épen egy kocsit látott, melyet a Sorgues úrénak ismert föl. Mindjárt reá megjelent ő maga is, sajnálatát fejezve ki, hogy ily későn érkezik vidékről, a hol a nyarat töltötte volt és hogy Marsan urat már nem találja itthon. Akár meglepetésből, akár ellenszenvből, látásakor Emmelin nem rejt-hetett el némi fölindulást; elvörösödött, és az észrevette.

Mivel Sorgues úr bérel vala az operában és két vagy három tánczosnőt tartott volt ki havi száz arannyal, magát nagy hódítónak hitte és kötelesnek, hogy ily szerepet játszszen. Ebédelni menve, meg akarta tudni, mily fokig bájolta el Marsannét, és megszorította a kezét. Ez tetőtől talpig meg-rázkódott, oly annyira új érzést idézett elő nála; ennyi sera kellett, hogy egy nyeglét elbizakodottságtól mámorossá tegyen.

A nagynéne bizonyos volt benne egy egész hónapig, hogy Sorgues ur az imádó; állandó ürügy ócska izetlenségekre és kétértelmű szókra, melyeket Emmelin csak nehezen viselhetett el, de jó természete meghajlásra kényszeríté. Elmondani, mily okokból találta a vén marquisné az imádót szeretetre méltónak, mily más okoknál fogva tett neki kevésbé, ez szerencsétlenségre vagy szerencsére, leírhatatlan és kifürkészhetetlen dolog. De könnyű elképzelni a hatást, melyet gyakoroltak Emmelinre hasonló eszmék, kísérve, jól megjegyzendő, a modern történetből vett példák-kal, és minden elveivel a jól nevelt embereknek, a kik úgy értenek a szerelemhez, mint valami tánczmesterek. Azt hiszem, egy címre és tartalomra egyaránt veszélyes könyvben található ez a megjegyzés, melynek mélységét nem ismerik eléggé: «Semmi sem ront el hamarabb fiatal asszonyt», mondja, «mintha romlottaknak hiszi azokat, a kiket tisztelnie kellene.» Enneryné célzásai a húga lelkében más természetű érzést költének föl. Ki vagyok hát, szólt magában, ha a világ ilyen? Férjének távolléte gyötörte; maga mellett akarta volna találni, midőn a kandalló szögletében álmodozott, hogy legalább fölvilágosítást kérhessen tőle, megkérdezhesse az igazat; neki tudnia kellett, mivel férfi és az igazságtól, e száj-ból nem volt mit tartani.

Abban állapotodott meg, hogy ír Marsan úrnak és nénjét bepanaszolja. Levele készen, le vala pecsételve és ő épen azon volt, hogy útnak indítsa, midőn jellemének egy furcsasága következtében nevetve tűzbe dobta. «Bizony ostoba vagyok, hogy

nyugtalanokodom, mondá szokásos vidámságával; íme ugyan-csak szép egy legény, hogy megíjeszsen gyöngéd pillantásával!» Sorgues úr abban a perczben lépett be. Világos, hogy jövet szélsőségekig jutott elhatározásában; tény az, hogy hevesen becsukta az ajtót, és szó nélkül közelítve Emmelinhez, megragadta és megesókolta.

Emmelin meglepetésében némán maradt és válaszul — csöngetett. Sorgues úr, nagy hódítói minőségében, legott megértette és elmenekült. Még az este egy hosszú levelet írt a grófnénak és többé soha sem látták Moulin de Mayben.

III.

Emmelin senkivel sem beszélt kalandjáról. Csak leczkét látott benne a maga számára, és tárgyat az elmélkedésre. Kedelye miatta nem változott; csak midőn Enneryné este, szokása szerint, mielőtt visszavonúlna, megesókolta, halványította el a grófnét gyöngé borzongás.

Távol attól, hogy panaszkodnék nénjére, mint eleinte elhatározta volt, csak azt kereste, hogy közelíthessen hozzá és még többet mondasson el vele. A veszély gondolata az imádó távozása által ki lévén küszöbölve, a grófné fejében csak telhetetlen kíváncsiság maradt. A marquisé mögött az volt a szó szoros értelmében, a mit viharos ifjúságnak neveznek; a valónak felét vallva be, már igen szórakoztató lehetett és hűgával szemben, ebéd után, néha a felénél is többet vallott be. Igaz, minden reggel azzal a szándékkal kelt föl, hogy többet nem mond, és mindent, a mit mondott, visszavon; de történetkéi, fájdalom, hasonlítottak Panurge jubaihoz; a mily mértékben haladt a nap előre, szaporodtak a bizalmas közlések, olykép, hogy midőn éjfelt ütött, megesett néha, hogy úgy látszik, az óramutató megjelölte számát a jó hölgy apró históriáinak.

Egy nap karszekébe temetkezve, Emmelin komolyan hallgatta; nem kell hozzá tennem, hogy e komolyságot minden untalan bohó nevetés és a legtréfásabb kérdések szakították meg. Marsanné, a mellőzhetetlen aggályokon és tartózkodásokon keresztül, kibetűzte nagynénjét, mint valami becses kéziratot, melynek számos levele hiányzik, s melyet az olvasó

értelmének kell kiegészíteni; a világ új színben tűnt föl előtte; látta, hogy a bábok mozgatásához ismerni és fogni kell a fonalakat. E gondolatból mások iránt engedékenységet merített, a mit mindig meg is tartott; úgy látszék valóban, mi sem botránkoztatja meg és barátjaival szemben nincs nála kevésbbé szigorú; ez onnét van, hogy tapasztalatai alapján önmagát különös lénynek kellett tartania, és hogy mulatva ártatlanul mások gyöngeségein, utánszúkról letett.

Ekkor történt, hogy Párisba visszatérve, azzá a Marsan grófnévá vált, a kiről annyit beszéltek, s a ki oly hamar divatba jött. Már nem volt a kis Duval, sem a nyughatatlan és csaknem mindig fészületlen fiatal asszony. Egy próba, és akarata tüstént átváltoztatta. Fejre, szívre derék nő, a ki nem akart se szerelmet, se hódítást, és másnál alig található eszes-séggel tudott mindenütt tetszeni. Mintha azt mondotta volna magának: «Mivelhogy így foly már a világ, jól van, vegyük olyanak, a minő!» Fölsimerte vala az életet, és egy éven át, emlékszik, nem folyt le élvezet nála nélkül. Azt hitték és azt mondták, tudom, hogy ily rendkívüli változást csak a szerelem okozhatott és új szenvedélynek tulajdonították a grófné új fölragyogását. Oly gyorsan ítélnék, és oly könnyen tévedünk! Emmelinnek bája ama föltett szándékában állott, hogy senkit meg nem támad és maga is megtámadhatatlan marad. Ha van, a kire alkalmazhatók egyik költőnek e gyönyörű szavai: «Kíváncsiságból élek»,*) az Marsanné. E mondás tökéletesen jellemzi.

Marsan úr visszajött; útazásának csekély sikere nem tette jókedvévé. Tervei dugába döltek. Hozzájárult a júliusi forradalom, és ő elvesztette vállrojtjait. Hűségesen a párthoz, melyet szolgált, nem távozott többé hazulról, csak ritkán, látogatásra a Saint-Germain városrészbe. E szomorú körülmények közepett Emmelin megbetegedett; gyöngye egészségét hosszú szenvedések törték meg, és azt hitte, meghal. Egy évvel utóbb, alig lehetett ráismerni. Nagybátyja Olaszországba vitte és csak 1832-ben jött vissza Nizzából a tiszteletre méltó férfiúval.

Mondottam volt, hogy egy köre képződött; visszajövet újra megtalálta; de élénkből és fürgeből, a mi volt, nehéz-

*) Hugo Victor: *Marion Delorme*.

kessé vált. Úgy látszik, testének könnyűsége elhagyta és csak szelleméé maradt meg. Ritkán járt ki, mint férje, és az ember alig mehetett el este ablaka alatt, hogy ne látta volna lámpája világát. Ott gyűlt össze néhány barátjok; mivelhogy a kiváló emberek fölkeresik egymást, a Marsan-palota hamar kellemes találkozó lett, melybe bejutni se túlságosan nehéz, se könnyű nem volt, s melyben meg volt a jó érzék, hogy nem vált a szellemnek gyártóhelyévé. A mozgalmasabb élethez szokott Marsan unatkozott, nem tudván mit kezdeni. A társalgás és a tétlen élet sohasem volt inyére. Eleinte ritkábban látták a grófnénál és lassacskán nem látták többé. Még azt is mondták, hogy beleúnva nejébe, szeretőt tart; mivel ez nincs bebizonyítva, nem szólunk róla.

Azonközben Emmelín huszonöt éves lett és a nélkül, hogy számot adna magának a bensőjében történőkről, ő is érezte, mint fogja el az unalom. A *Sóhajok útja* eszébe jutott, és a magány nyugtalanítá. Úgy rémlett, valami vágyat érez, és midőn kereste, mije hiányzik, semmit sem talált. Az nem fordult meg agyában, hogy ketszer is lehet szeretni az életben; ez irányban, azt hívé, kimerítette szívét, melynek Marsan az egyedüli letéteményese; mikor Malibrant hallgatja vala, önkénytelen félelem fogja el; hazatérve és bezárkózva, néha az egész éjet magányosan énekelgetve töltötte, és megtörtént, hogy ajkain a hangok zokogásba fűltek.

Azt hívé, szenvedélye a zene iránt boldogságához is elég; az olasz operában páholya volt, melyet selyemmel húzatott be, mint egy boudoirt. E szertelen gonddal díszített páholy darab ideig gondolatainak állandó tárgyúl szolgált; maga választotta a szöveget, vitetett oda egy kis goth modorú túkröt, melyet kedvelt. Nem tudva, hogyan nyújtani meg másképp e gyermeki örömet, minden nap adott hozzá valamit; páholya számára sajátkezüleg készített egy kis széket, remek művű himzéssel; végre, midőn határozottan befejezett mindent, midőn nem akadt mód egyebet kitalálni, egy este, kedvenc szögletében épen egyedül volt, szemben Mozart *Don Juanjával*. Nem nézte se a termet, se a színpadot, le nem küzdhető türelmetlenséget érzett; Rubini, Heinefetter asszony és Son-tag kisasszony az álarczok hármását énekeltek, melyet a közönség megújrázott. Elmerülve álmodozásába, Emmelín egész lélekkel hallgatta; azon vette észre, magához térve, hogy kar-

ját kinyújtotta volt egy üres széken oldala mellett, és hogy erősen megszorította zsebkendőjét baráti kéz hiányában. Nem kérdezte, Marsan miért nincs ott, de azt kérdezte magától, miért van egyedül, és e gondolat megzavarta.

Haza térvén, férjét a szalonban találta egyik barátjával, sakkjáték közben. Leült némi távolságban és csaknem akarat ellenére, a grófot nézte. Követte mozdulatait e nemes arcznak, melyet tizennyolcz éves korában oly szépnek látott, mikor a lova elé vetette magát. Marsan vesztit vala, és összeránczott szemöldei nem kölcsönöznek neki kedves kifejezést. Egyszerre csak elmosolyodott; a szerencse az ő részére fordult és szeme ragyogott.

— Ön tehát nagyon szereti e játékot? — kérde Emmelyn mosolyogva.

— Mint a zenét, időtöltésből — felelt a gróf.

És folytatta, nem is pillantva nejeire.

— Időtöltésből! ismétlé szobájában lefekvéskor, egészen halkan Marsanné. E szó nem engedte aludni: «Ő szép, derék», szólt önmagához, «szeret engem». Szíve azonban hevesen dobogott; hallotta a fali óra neszét, és az inga egyhangú ketyegése tűrhetetlenné vált előtte; fölkel, hogy megállítsa. «Mit cselekszem?» kérde önmagától; «meg fogom-e állítani a perczet és az időt, ha e kis órát hallgatásra kényszerítem?»

Szemét az órára függesztve, oly gondolatokba merült, a minők még nem keresték volt föl. Gondolt a múltra, a jövőre, az élet gyors folyamára; miért vagyunk e földön, kérde, mit cselekszünk itt, mi vár bennünket aztán? Szívében kutatva, nem talált ott, csak egy napot, melyen élt, azt, midőn megérezte, hogy szeret. A többi zavaros álmúl tűnt elébe, egyforma napok sorozataként, mint az inga mozgása. Kezét homlokára szorította és legyőzhetetlen vágyát érezte, meglehet, az életnek, mondjam-e, a szenvedésnek? E pillanatban örömeztőbb vette volna a szenvedést bánatánál. Minden áron változtatni akar, úgy mond, létén. Száz úti tervet készített, és egyik ország sem tetszett neki. Mit keresne ott? Vágyainak hiábavalósága, a bizonytalanság, mely reá nehezült, elremíté; egyik perczben azt hívé, megörült, zongorájához rohant, az *Álarczok hármását* akarta játszani, de az első hangzatokra zokogásban tört ki, és maradt tünődő, levert.

IV.

Volt a Marsan-palota rendes látogatói közt egy Gilbert nevű fiatal ember. Érzem, asszonyom, hogy róla beszélve, kényes pontot érintek, és nem is igen tudom, hogyan bánjak el vele.

Fél év óta hetenként egyszer vagy kétszer látogatott el a grófnéhoz, és a mit közelében érzett, talán nem is nevezhető szerelemnek. Bármit mondjanak, a szerelem reménység; és a minőnek barátai ismerték, ha Emmelín keltett is vágyakat, viselete és jelleme nem szolgált fölbátorításukra. Sohasem intézett Gilbert ilyenén kérdést magához Marsanné jelenlétében. Tetszett neki társalgása, nézetei, ízlése, szelleme és ama kis csípősség miatt, mely a szellemnek ösztökeje. Eltávozva tőle, egy-egy pillantás, egy mosoly, valami rejtett szépség fölfedezése, mit én tudom? ezer emlék vett rajta erőt és kísérté szakadatlanul, mint ama daltöredékek, melyektől egy zeneestély után nem tudunk megszabadulni; de mihelyt látta, újra megtalálta nyugodtságát, és épen az, hogy oly könnyűséggel láthatta gyakran, gátolta talán nagyobb vágyakban, mert néha csak szeretteink elvesztése után érezzük igazán, hogy őket szerettük.

Emmelínhez menve este, az ember őt csaknem mindig körülvetten találta; Gilbert alig jött előbb tíz óránál, azon időtájt, midőn legtöbben valának, és senki sem maradt utolsó: együtt távoznak éjfélkor, néha később, ha esetleg mulatságos történet volt folyamatban. Ebből az következett, hogy félév óta, daczára mindennapos voltának a grófnénál, Gilbert nem találkozhatott vele egyedül. Mindazonáltal igen jól ismerte, akár természetes megfigyelő képességénél, akár más oknál fogva, melyet szintén el kell mondanom. A zenét épen úgy szerette, mint ő; és mivel az uralkodó ízlés sok dolgot megmagyaráz, ez úton értette át: ez meg ez a tétele egy románcaznak, ez a helye egy olasz dallamnak kulcsot adott neki a kincshez; a dal befejeztével Emmelínre nézett és ritkán esett, hogy szemeik ne találkoztak volna. Szó volt egy új könyvről vagy a megelőző este adott darabról, ha felőle egyikök véleményét mondott, a másik fejbólintással helyeselte. Élczes történetken ugyanazon helynél jött mindkettőjökre a

kaczagás; és megható elbeszélése valami szép cselekedetnek, egy időben fordította felre tekintetőket attól való feltökben, hogy nagyon is élénk megindulásukat elárulják. Egy jó régi szóval fejezve ki mindent, *sympathia* volt közöttök. Hiszen, azt fogja mondani, ez szerelem; türelem, asszonyom, még nem.

Gilbert gyakran járt a víg operába, és néha egy fölvonást a grófné páholyában töltött. A véletlen úgy akarta, hogy ama napok egyikén ismét *Don Juant* adták. Marsan úr is ott volt. Emmelin, midőn a hármaskör következett, nem állhatta meg, hogy oldalt ne tekintsen és ne emlékezzék zsebkendőjére; ez alkalommal Gilbertre került a sor, hogy elandalodjék a basszusok hangján és a mélabús harmonián; egész lelkével Sonntag kisasszony ajkain csüggött, és a ki nem érez úgy mint ő, fülig szerelmesnek hiheti vala a bájos énekesnőbe; az ifjú ember szemei csillogtak. Hosszú fekete hajtól árnyalt, kissé halvány arczáról le lehetett olvasni a gyönyört, melyet érzett; ajkai felig kinyíltak és reszkető keze az ütemet verte gyöngéden a könyöklő bársonyán. Emmelin elmosolyodott; és e pillanatban, be kell vallanom, a gróf mélyen aludt, a páholy hátterében ülve.

Annyi akadály áll elébe az ilynemű véletlenségeknek, hogy nem is egyebek ezek pusztán összetalálkozásoknál; de épen azért még inkább meglepők és annál tartósabb emléket hagynak. Gilbert nem is sejté Emmelin titkos gondolatát és az összehasonlítást, melyet tehetett. Mégis valának bizonyos napok, midőn lelke mélyében azt kérdezé, ha boldog-e a grófné? Kérdezve, nem hitte; de mihelyt arra gondolt, nem tudhatott semmi mást. Körülbelül ugyanazon emberekkel érintkezve és ugyanazon világban élve, szükségképen ezer alkalma nyílt mindkettőnek, hogy csekély okokból egymásnak írjanak; ezen, a szokás törvényeinek alávetett, közömbös lapocskákon mindig akadt mód egy-egy szónak, gondolatnak beszúrására, mely rászolgálhatott a tünődésre. Gilbert gyakran egész délelőtt elidőzött Marsannénak egy fölbontott levelével asztalán; és koronkint akaratlanul is odapillantott. Fölizgatót képzelete különös értelmet kerestetett vele a legjelentéktelenebb dolgokban. Emmelin néha olaszosan «*Vostrissima*»-t írt alá, és hiába látott benne csupán barátságos szólásmódot, váltig azt hajtotta magában, hogy e szó mégis azt jelenti: Egészen az öné.

A nélkül, hogy nagy hódító volna, mint Sorgues úr, Gilbertnek voltak kedvesei: távol állott tőle, hirdetni ama korai megvetésnek látszatát a nők irányában, melyet a fiatal emberek divatúl vesznek föl; de megvoltak a maga nézetei és erre például nem mondok egyebet, mint hogy Marsan grófnét kivételnek tartotta. Határozottan sok a derék nő; tévedek, asszonyom, mind ilyenek; de ennek is meg van a maga módja. Emmelín a maga korában, a gazdag, szép, kissé bánatos, bizonyos tekintetekben lelkesülő, másokban a végletig közönyös, a legjobb társaságtól környezett, a tehetséggel megáldott és gyönyört szerető úrnő: mindez a fiatal ember előtt a derékség ritka elemeinek látszott. «Mégis csak szép ő!» mondá magában, mialatt az augusztusi édes estéken a boulevard Italient járta. «Szereti a férjét kétség kívül, de ez csak barátság; a szerelem elmúlt; fog-e élni szerelem nélkül?» Míg erre gondolt, azt az észrevételt tette, hogy fél év óta kedves nélkül van.

Egy nap, hogy látogatásokat végzett, a Marsan-palota kapuja előtt ment el, és bekopogtatott; tekintetbe véve, hogy nem a szokott idő, hanem csak három óra volt, egyedül remélte találkozni a grófnét, és csodálkozott, hogy e szerencsés lehetőség eszméje most támad benne először. Azt felelték, hogy nincs otthon. Rossz hangulatban folytatta útját lakása felé, és a mint szokta, beszélgetett magában. El se kell mondanom, min gondolkozott. Szórakozottsága lassankint egészen elfogta, és eltéveszté az utat. Azt hiszem, a Bussy-keresztút sarkán történt, hogy gorombán beleütközött egy arra menőbe, még pedig legalább is furcsa módon; mert egyszerre csak szemben találta magát egy ismeretlen arczczal, a kinek jó hangosan mondotta volt: «Bevallanám neked mégis szerelmemet?!» Röstelve döreségét, eloldalgott és nem állhatta meg kaczagás nélkül, midőn észrevette, hogy nevetséges fölkiáltása elég jól formált versnek válik be. Csinált vala néhányat az időtájt, hogy a kollégiumba járt; az a szeszélye támadt, hogy rimet keressen hozzá, és talált, a mint látni fogjuk.

Másnap szombat volt, a grófné fogadó napja. Marsan úr kezdett engedni a magányra való elszántságából, és az nap nagy sokaság gyűlt ott össze; a függő gyertyák meggyújtva, minden ajtó kitarva, óriási kör a kandallónál, egyik oldalon a nők, másikon a férfiak; szerelmes levélkék számára nem alkal-

mas hely. Gilbert nem minden fáradság nélkül a ház úrnőjéhez közeledett; közömbös dolgokról beszélgetvén vele és szomszédnőivel egy negyedóraig, zsebéből összehajtott papírost vont elő, melyet játszva gyűrögetett. Mivel e papír gyűröttsége daczára, mégis levélhez hasonlított, számított reá, hogy észreveszik; valakinek csakugyan föltűnt, de ez nem Emmelín vala. Visszatette zsebebe, majd újra kihúzta; végre oda pillantott a grófné és kérdé: mit tartogat. «Ezek», így válaszolt, «versek a magam módja szerint, melyeket egy szép hölgy számára irtam; megmutatnám, ha megígérné, hogy eltalálva ki az, nem ártana nékem az ő kegyeiben.»

Emmelín átvette a papírt és a következő stanzákat olvasta:

Ninonhoz.

Bevallanám neked, mégis, szerelmemet,
S ki tudja, barna kékszemű, mit szólanál?
Szerelmi bú miatt, tudod, a szív eped,
S e baj könnyörtelen, hisz te is szenved; —
De azért, úgy lehet, haraggal sújtanál.

Bevallanám, hogy mily sok hosszú gyötrelem,
Mi hő sovárgás volt hat néma hónapom?
A láttatott közöny játszott csupán velem,
Tündér Ninon előtt a jövő megjelen, —
Az volna, úgy lehet, a válaszod: Tudom.

Bevallanám, miként kísérlek árnyadtúl,
Hogy lépteidhez fűz egy édes balgaság?
Ninon, ha rajt a bú s a kétely átvonúl
Szépséged, jól tudod, csak még inkább virúl; —
Hogy el sem is hiszed, talán azt mondanád.

Bevallanám: szívem mélyében őrizem
Találkozásaink minden meghitt szavát?
Szép asszonyom, tudod, boszús tekinteten
Azúr szemed cikáz és villámmá leszen;
Hogy újra lássalak, talán megtiltanád.

Bevallanám: fönn ér mindig a virradat,
És nappal sírok és esengve térdelek?
Ninon, midőn kacagasz, tudod, hogy azalatt
Virágnak nézhetné a méhe ajkadat;
Bevallanám, s te rajt kacagnál, úgy lehet.

De mindezt meg ne tudd; — nem szólva róla majd,
Lámpádhoz ülök és beszélgetünk tovább;
S találd ki, vagy ne hidd, nem bánom a kacaját,
Hogy hangod hallgatom, hogy keblem fölsohajt,
Szemed nem lesz azért irántam mostohább.

Csodás virágokat titokba' tépdelek:
Mögötted hallgatom ajkad sok szép dalát,
Zengvén a zongorán e hangzatos kezek;
S a víg keringőn át karomban érzek,
A táncz örvénye közt hajolva, mint a nád.

Éjjel, ha a világ egymástól messze zár,
Midőn bezárkózom rideg lakásomon,
Istennel egy magam, emlékek ezre vár,
És kapzsi vágy fog el, hisz ott nem féltve már,
Veled betölt szívem kincsét kitárhatom.

Szeretlek és bírok felelni hidegen;
Szeretlek s csak magam tudom, hogy szívem ég:
És titkom drága kéj és drága gyötrelem;
Szeretni esküvém, reménytül idegen,
S még sem boldogtalan, mert látlak s ez elég.

Oly égi üdvre nem, nem szült a végezet,
Mint lábadnál a lét, karodban a halál:
Minden mutatja, ah! az is, hogy szenvedek. . . .
Bevallanám neked, mégis, szerelmemet,
S ki tudja, barna kékszemű, mit szólanál?

Mikor Emmelín bevégezte az olvasást, szó nélkül visszaadta a papírost Gilbertnek. Kevéssel utóbb visszakérte, másodszor átolvasta, majd látszólag közömbösen tartotta kezében a papírt, mint a hogy épen előbb amaz tevő, és, valaki közeledvén, fölkelt és elfelejté a verset visszaadni.

V.

Kik vagyunk, kérdezem, hogy ily könnyelműen cselekszünk? Gilbert vígan távozott hazulról, hogy ez estelyre menjen; falevélként reszketve jött vissza. A mi verseiben kissé túlzott és kevésbé több volt mint igaz, igazzá vált, mihelyt a grófné hozzájok ért. Egyébiránt ő mit sem felelt, és annyi tanú előtt megkérdezni sem lehetett. Megsértődött? Miként magya-

rázandó hallgatása? Ő fog-e először szólni, és mit mond? Arcza majd hidegnek, és szigorúnak tűnt föl előtte, majd megnyájasnak és mosolygónak. Gilbert nem tudta elviselni a bizonytalanságot; álmatlan éjtszaka után visszatért a grófnéhoz; megtudta, hogy éppen akkor utazott el a postával, és hogy Moulin de May-ben van.

Eszébe jutott, hogy néhány nappal előbb esetleg kérdezte volt tőle, nem szándékozik-e falura menni, és hogy azt felelte, nem; ez emlékezet tüstént megkapta. Én miattam utazik el, mondá, fél tőlem, szeret! Ez utolsó szónál megállott. Keble elszorúlt, alig lélegzett, és nem tudom, miféle rémület fogta el; akaratlanul remegett arra a gondolatra, hogy így gyorsan hozzáfért ily nemes szívhez. Az ablaktáblák betéve, a palota udvara pusztán, néhány cseléd egy bútoros kocsit rakott meg; e sietettett távozás, egy neme a menekülésnek, megzavarta és csodálatba ejté. Lassú léptekkel ment haza. Egy negyed óra alatt más emberré vált. Már nem látott előre semmit, nem számított semmit; nem tudta többé mit cselekedett volt a megelőző este, sem, hogy mi vitte odáig; a büszkeségnek semmi nemű érzete nem talált helyet gondolkozásában: ez egész nap folyamán még új helyzete fölhasználásának módjaira sem gondolt, sem arra, hogy megkísértse, láthatná-e Emmelint; az erkélyen ülve látta, a mint újra elolvasta a stanzákat, melyeket megtartott volt, és mi-alatt ismétlé: «szeret!» azt kérde önmagától, méltó-e reá.

Gilbert még nem töltött be huszonöt évet; lelkiismeretének szava után korának szavára került a sor. Másnap a fontainebleau-i kocsira ült, és este Moulin de Maybe ért. Midőn bejelenték, Emmelin maga volt; észrevehető elfogultsággal fogadta; látva mint teszi be az ajtót, Sorgues úr emléke elhalványítá. De Gilbert első szavára belátta, hogy ez sem nyugodtabb, mint ő maga. A helyett, hogy kezéért nyúlna, miként rendesen tévé, még félénkebb és tartózkodóbb képpel ült le, mint azelőtt. Körülbelül egy óra hosszat maradtak egyedül és nem szóltak se a stanzákról, se a szerelemről, melyet tolmácsoltak. Midőn Marsan úr megjött sétájából, Gilbert homlokára felhő vonúlt, azt mondá magában, hogy ugyan-csak rosszul használta föl első egyedüllétét ő vele. De egészen másképp áll a dolog Emmelinnel; Gilbert nagyrabecsülése meghatotta, s a legveszedelmesebb ábrándozásba esett; már

előbb megértette volt, hogy szerettetik és, a mely pillanatban biztonságban hitte magát, ő is szeretett.

Másnap, midőn a reggelihez lejött, az ifjúságnak szép színei visszatértek volt orcáira; arcza, azonkép szíve is, tíz évvel megifjodott. Daczára az idő förtelmességének, ki akart lovagolni; egy pompás kanczán ült, melyet nem vala könnyű fekezeni, és úgy látszék, kockára akarta tenni életét; kaczagva suhogtatta korbácsát a nyugtalan állat feje fölött és nem bírt ellenállani a különös gyönyörűségnek, hogy érde- metlenül meg ne csapja; érezte haragos tombolását, és mi- alatt lova a tajteket rázta magáról, Gilbertre nézett. Az ifju hirtelen mozdulattal ott termett és meg akarta ragadni a kan- társzárát. «Hagyja, hagyja, mondá amaz nevetve, ma reggel nem fogok leesni.»

De a stanzákról mégis kellett beszélni, és valóban beszél- tek is rólok sokat mindketten, de csupán szemmel: ez a nyelv is ér annyit mint egy más. Gilbert három napot töltött Mou- lin de May-ben azon a ponton, hogy minden pillanatban térdre hulljon. Mikor Emmelin derekára nézett, reszketett, hogy nem tud erőt venni a kísértésen, hogy körülkarolja, de mihelyt az egy lépést tön, összeszedte magát, hogy elvonúl- hasson, mintha ruhája érintésétől is félne. A harmadik napon este bejelenté távozását másnap reggelre; theázás köz- ben szóba került a keringő és lord Byronnak ódája a keringőről. Emmelin megjegyzé, hogy ily nagy elragadtatás után ítélve, az elképzelt gyönyör fölötté élénk vágyra tüzelhette a költőt, a ki nem vehetett benne részt; állításának támogatására előhozta a könyvet és, hogy Gilbert vele együtt olvashasson, oly közel ült hozzá, hogy hajszálai annak arczat simogatták. E gyöngéd érintésre az ifjút oly gyönyörérzet járta át, melynek nem tudott volna ellenállni, ha Marsan úr nincs jelen; Emmelin észrevette és elpirult: a könyvet betették, és ez maradt az útazásnak minden eseménye.

Íme, igaz-e asszonyom, eléggé furcsa egy szerelmes? Van egy közmondás, a mely azt tartja, hogy a mi halad, el nem marad. Általában nem igen szeretem a közmondásokat, mert olyan «minden lóra nyereg» formák; egy sincs, hogy ne volna meg az ellentéte is, és bárminő eljárást kövessen az ember, találni egyet a támogatására. De, megvallom, a melyet idézek, alkalmazva száz esetben hamisnak bizonyúl, míg egy-

szer beválik, akkor is legfőlebb ép oly türelmes, mint megnyugvó, ép oly megnyugvó, mint közönyös emberek használatára. A paradicsomban beszéljenek ily nyelven, a szentek mondják egymás között, hogy a mi halad el nem marad, azoknak pompás; az időt az ablakon kidobni csak oly embereknek járja, a kik előtt ott az örökkévalóság. De mi, szegény halandók, a mi kockajátékunk nem tart ily soká. S ezért rá is bízom ítéletére hősömet úgy, a hogy van; de mégis azt hiszem, bárhogy cselekszik vala máskép, Sorgues úrként bántak volna el vele.

Marsanné a hét végével hazajött. Gilbert egy este nagyon korán érkezett hozzá. A hőség nyomasztó. Egyedül találta öltözője mélyében egy pamlagra dőlve. Öltözte muszlin vala, karjai és nyaka födetlenek. Két virággal megrakott állvány balzsammal árasztá el a szobát; egy tárt ajtón át a kertből lanya és kellemes lég hatolt be. Minden gyönyörre ingerelt. Mindazonáltal idegenszerű, szokatlan ellenkezés foglalt helyet társalgásukban. Mondottam, hogy úgy esett, állandóan egy időben, megfelelő kitételekkel nyilvánították gondolataikat, érzelmeiket; ez este semmiben sem találkoznak és következőkép mindketten bizalmatlanok valának. Emmelin szemlét tartott bizonyos ismerős hölgyek fölött: Gilbert elragadtatással beszélt felölök és amaz azon arányban mondott rosszat rólok. Beállt a homály, elhallgattak. Egy inas lépett be, lámpát hozva; Marsanné azt mondá, nem kell, vigyék a szalonba. Alig adta e rendeletet, megbánni látszék, és némi zavarral fölállva, zongorája felé tartott. «Nézz meg, szólt Gilberthez, páholyom kis székét, melyet máskép húzatok be; arra használom jelenleg, hogy rajta üljek itt; ép most hozták, s én kisse zenélni fogok, hogy ajándékozak belőle önnek.»

Halkan, elmosódott dallamokban kezdte és Gilbert csakhamar fölismeré kedvencz dalát, Beethoven *Sóvárgását*. — Lassacsկán elfeledkezve magáról, Emmelin a legnagyobb szenvedely kifejezését áraztá játékába, erőltetve a gyorsaságot, hogy szíve dobogott, majd hirtelen megállva, mintha lélegzete hagyná el, fokozva és elhalatva a hangot. Semmi szó nem érend föl soha egy ily nyelv gyöngédségével. Gilbert állt és időnkint a szép szemek kérdőleg tekintének reá. A zongora szögletére támaszkodék, és mindkettő küzdött az elfogódással, midőn egy csaknem nevetséges baleset fölrázta őket elandalodásukból.

A szék egyszerre csak eltörött, és Emmelin Gilbert lábaihoz esett. Ez odaszökelt, hogy kezét nyújtsa néki; megfogta és kaczagva fölkel, míg a férfi halovány lőn, mint egy halott, attól való feltében, hogy megsebesült. — Jól van, mondá, adjon székem nekem; úgy tesz, mintha az ötödik emeletről estem volna le.

Egy négyes játszásához fogott és játszva, tréfálkózott vele kiállott ijedtségén. — Nem könnyen érthető dolog, mondá, hogy megijedek, ha leesni látom?! — Bah, felelt ő, idegesség; nem gondolja, hogy hálás vagyok érte? Megengedem, hogy leesésem nevetséges, de azt találom, tevé hozzá elég szárazon, hogy ijedelve még inkább az.

Gilbert néhányszor körüljárta a szobát és az Emmelin négyese pillanatról pillanatra vesztett vidámságából. Érezte, hogy boszantani akarva, megsebezte őt, a ki nagyon is föl volt indulva ahhoz, hogy szólhasson. Visszajött, hogy ugyanarra a helyre támaszkodjék elébe; túláradt szemei nem tartatának vissza néhány könnyet; Emmelin mihamar föllállt és áttűlt a szoba mélyébe, egy sötét sarokba. Ő követte és szemére hányta kegyetlenségét. Most a grófnén volt a sor, hogy ne tudjon felelni. Némán maradt, leírhatatlan lelki hanyódásban; amaz távozásra készülve, fogta kalapját és nem tudván magát rá határozni, leült melléje; ez elfordula és kinyújtá karját, mintha távozásra intené; ő pedig megragadta és szívére szorítá. Abban a pillanatban csöngettek az ajtónál, és Emmelin egy benyilóba veté magát.

Szegény fiú észre sem vette másnap, hogy Marsannéhoz megy, csak abban a pillanatban, midőn oda érkezett. A minőnek ismerte, attól tartott, hogy szigorúnak és a történetek miatt haragosan fogja találni. Tévedett, nyugodtnak, elnézőnek találta, és a grófnénak első szava az volt, hogy várta. Egyszersmind határozottan tudtára adta, hogy egymást többé nem szabad látniok. — Nem bántam meg, mondá, a hibát, melyet elkövettem, és nem törekszem magamat semmivel sem áltatni. De bármennyit szenvedjen miattam ön és szenvedjek én magam, Marsan úr köztünk van; nem tudok hazudni, feledjen el!

Gilbertet földre sújtá e nyíltság, melynek meggyőző nyomateka nem engedett semmi kétséget. Ő megvetette a közönséges szólásokat és a halállal való hiú fenyegetődzést, melyek mindig bekövetkeznek hasonló esetekben; megkoczkáztatá,

ugyan azt a bátorságot, mint a grófné, hogy legalább ez által bizonyítsa be hódolatát iránta. Azt felelé, hogy engedelmeskedni fog és egy időre elhagyja Párist; amaz megkérdezé, hová szándékozik menni, és megígérte, hogy írni fog. Akarta, hogy egészen megismerje és elmondta néhány szóval élte történetét, lefesté előtte helyzetét, szívének állapotát és nem mutatta magát boldogabbnak, mint a minő volt. Visszaadta verseit, és megköszönte, hogy boldog perczet okozott neki. — Átengedtem magamat annak, mondá, gondolkodni sem akarva; meg valék győződve, hogy a lehetetlen megállít; de nem tudtam lemondani arról, a mi lehető volt. Remélem, hogy viseletemben nem fog kaczérságot látni, a mi távol állott tőlem. Több tekintettel kellett volna lennem ön iránt; de nem gondolom annyira szerelmesnek, hogy mihamar meg ne gyógyuljon.

— Eléggé nyílt leszek — felelé Gilbert — s megmondom, hogy mit sem tudok, de azt hiszem, nem fogok meggyógyulni. Szépsége kevésbbé hatott reám, mint szelleme és szíve, és ha egy csinos arczemléke a távolban vagy evek folytán el is mosódhatik, oly lénynek elvesztése miatt, mint ön, nem lehet vigasztalódni soha. Kétség kívül meg fogok gyógyulni látszólag, és csaknem bizonyos, hogy idővel fölveszem ismét szokott létezésemet, de még elmém is mindig azt fogja mondani, hogy ön lett volna élttem boldogsága. E versek, melyeket visszaád, mintegy véletlenből íródtak, egy pillanatnyi mámor ihleté őket; de a bennök kifejezett érzelem az enyém, mióta önt ismerem és csak épen azért volt erőm elrejteni, mert igaz és állandó! Nem lesz hát boldog egyikünk sem, és a világnak oly áldozatot hozunk, melyért kárpótlást mi sem adhat.

— Nem a világnak hozzuk — mondá Emmelin — hanem magunknak, vagyis inkább nekem hozza. Rám nézve a hazugság tűrhetetlen, és tegnap este, távozása után, kicsibe múlt, hogy mindent meg nem mondtam Marsan úrnak. Rajta — tevé hozzá vidáman — rajta barátom, törekedjünk élni!

Gilbert hódolattal csókolta meg kezét, és elváltak egymástól.

VI.

Alig jutottak ez elhatározásra, kivitelét már is lehetlennek érezték. Nem volt szükségök hosszú magyarázatokra, hogy kölcsönösen megegyezzenek benne. Gilbert két hónapig állotta meg, hogy nem ment Marsannehoz, és e két hónap alatt úgy az egyik, mint a másik elveszté étvágát és álmát. Ez idő vége felé egy este Gilbertet az elhagyottság és az unalom annyira gyötré, hogy nem is tudva mit tesz, fogta kalapját és ott termett a grófnénál az ő rendes órájában, mintha mi sem történt volna. Ennek nem jutott eszébe, szemrehányást tenni azért, mert szavát meg nem tartá. Mihelyt rá nézett, megérté, mit szenvedett; ő meg a grófnét látta oly halványnak és oly elváltozotttnak, hogy sajnálta, miért nem jött vissza hamarább.

A mi Emmelinnek szívében lakozott, se szeszély, se múló szenvedély nem volt; magának a természetnek szózata volt ez, mely azt kiáltá, hogy új szerelemre van szüksége. Nem elmélkedett vala sokat Gilbert jellemről; tetszett neki, ott volt; az is megmondta, hogy szereti és egészen másként szereti, mint a hogy szerette egykor Marsan. Emmelin szelleme, értelme, lelkesülő képzelete, minden benne rejlő nemes tulajdonság tudtán kívül szenvedett. A könnyek, melyeket, úgy hívé, ok nélkül ontott, önkénytelenül folyni kívántak, és kényszeríték, hogy okukat keresse; minden ugyanazt hangoztatá akkor, könyvei, zenéje, virágai, még szokásai és magányos élete is; szeretni és küzdeni kellett, vagy lemondani és meghalni.

Vakmerő büszkeséggel nézett szembe Marsan grófné az örvénynyel, melybe hullani készült. Mikor Gilbert ismét karjai közé szorítá, az égre tekintett, mintegy tanújául híva hibájának és annak, a mibe az neki kerülni fog. Gilbert megérté e mélabús tekintetet; kötelességének nagyságát barátnője szívének nemességéhez mérte. Érezte, hogy kezében a hatalom, mely létét visszaadja vagy örökre lealacsonyítja. E gondolat kevesebb büszkeséget, mint örömet oltott belé; magát neki áldozni esküvők, és hálát adott Istennek a szerelemért, melyet élvezett.

A hazudás szüksége mégis kétségbe ejté a fiatal aszszonyt; nem szólt róla többet kedvesének és titokban tartá e

kint; egyébiránt, hosszabb vagy rövidebb ideig állani ellent, ennek az eszméje, mihelyt nem állhatott mindig ellent, már nem kereste föl. Úgy szólván, kiszámítá szenvedéseinek és üdvének eshetőségeit és merészen föltette életét. Midőn Gilbert visszajött, érezte, hogy három napot falun kell töltenie. Az esdekelt, hogy távozása előtt adjon neki légyottot. — Meg fogom tenni, ha kívánja — felelé — de könyörgök, engedjen várnom.

Negyednap egy fiatal ember lépett be éjféli tájban a *Café Anglais*ba. — Mit kíván, uram? — kérde a legény. — Mindennek a legjavát — felelt a fiatal ember oly öröm jelével, mely a világot akarta fölforgatni. — Ugyanazon órában a Marsan-palota mélyében egy félig nyílt nyári ablaktábla világosságot láttatott a függöny mögött. Marsanné éji pongyolában egyedül ült szobájában egy kis széken, becsukott závarok mögött: «Holnap az övé leszek. S ő az enyém lesz?»

Emmelinnek nem jutott eszébe, hogy viselkedését összehasonlítsa más asszonyokéval. E pillanatban nem létezett számára se fájdalom, se lelki mardosás; minden hallgatott a másnap gondolatára. Megmerjem-e mondani, mire gondolt? Le merjem-e írni azt, a mi e felelmes órában nyugtalanított egy szép és nemes nőt, a legérzékenyebbet s a legtisztességesebbet, a kit ismerék, előestéjén az egyetlen ballépésnek, melylyel magát vádolhatja?

Szépségére gondolt. Szerelmet, odaadást, szívbeli őszinteséget, állhatatosságot, izlések megegyezését, aggódást, veszélyt, megbánást, mindent elűzőt, mindent megsemmisített a legélénkebb nyugtalanság bájai, testi szépsége miatt. A világ, melyet észreveszünk, a kezében tartott gyertyáé. Tükörképe vele szemben áll; ő visszafordúl, hallgatódzik; semmi tanú, semmi nesz; föllebbenti a takaró fátyolt, és, mint Venus a mese pásztora előtt, félénken megjelenik.

A következő napról szólandó, nem tehetek egyebet, asszonyom, mint hogy ideírom Emmelinnek egy levelét nővéréhez, melyben saját maga ecseteli, a mit érzett:

«Az övé voltam. Minden hányattatásomra végtelen lanykadás következett. Meg valék törve, és e rosszüllet tetszett nekem. Melázva töltém az estét; láttam elmosódott alakokat, hallottam távoli hangokat. „Angyalom, életem!” ezt vevém ki, és mindig jobban-jobban ellankadék. Gondolatom egyszer sem

tért vissza a megelőző nap nyugtalanságaira e félhalál tartama alatt, mely úgy marad meg emlékemben, mint az az állapot, a mit kívánnék a paradicsomban. Lefeküvém és úgy aludtam, mint egy újszülött. Ébredéskor, reggel, az este törtéteknek valami zavaros emlékezete a vért hirtelen szívemhez hajtotta. Ültömből egy rángás fölpattanni készített, és ott hangos szóval hallom a kiáltást: *Megtörtént*. Fejemet térdemre nyugtatám és lelkem mélyéig elmerültem magamba. Most fogott el először az aggodalom, hogy talán balúl ítélte meg. Az egyszerűség, melylyel engedék, ily véleményt támaszthatott benne. Szellemének, tapintatának ellenére tart-hattam rossz elettapasztalástól. Ha reá nézve ez csak kedvtelés, csak legyőzendő nehézség volna? Nagyon is meglepetve, meghatva, fölforgatva az engem leigázó érzelmektől, nem tanulmányoztam eléggé az öveit. Félttem, alig lihegtem. Jól van hát! mondtam bátran, a mely nap meg fog ismerni, a hátralékot ki kell majd fizetnie. Egy pillanat alatt édes emlékek világosíták meg mind e sötétséget. Érezem, ajkam körül mosoly lengedez; újból láttam egész alakját, mint az este, oly kifejezéstől szépülten, a minőt sehol sem láttam, még a nagy mesterek legnagyobb műveiben sem: leolvastam róla szerelmet, hódolatot, imádást és azt a kételyt, azt a félelmet a visszautasítástól, melyet a túlerős vágy okoz. Íme, nő számára a legfönségesebb pillanat, és így ringatozva el, ölték ruhát. Nagy gyönyör az öltözködés, mikor kedvesünket várjuk!»

VII.

Emmelínnek öt évbe telt észrevennie, hogy első választása nem teheti boldoggá; szenvedett belé egy évig; küzdött egy születő szenvedellyel fél évig, egy bevallott szerelemmel két hónapig; végre meghajolt és boldogsága tizenöt napig tartott.

Tizenöt nap, ugyancsak rövid idő, nemde? Meggondolatlanul kezdtem e mesét, és látom, hogy elérkezve a pillanathoz, melynek eszméje adta kezembe a tollat, nincs róla mit mondanom, ha azt nem, hogy ugyancsak rövid volt. Hogyan fogom megkísérteni lefestését? Előadjam-e azt, a mi kifejezhetetlen, s a mit műveikben a föld legnagyobb láng-

elméi a sejtetésre bíztak, hiányában a szónak, mely visszautkrözze. Ezt bizonynyal nem is várja, s én nem fogom elkövetni e szentségtörést. A-mi szívből fakad, leírható, de az nem, a mi a szív maga.

Egyébiránt tizenöt nap alatt van-e idejük a boldogoknak, hogy magoknak bármiről számot adjanak? Emmelin és Gilbert még el valának ámulva boldogságukban: nem mertek benne hinni és csodálkoznak a hő szerelmen, mely szívöket betöltöte. «Lehetséges-e, kérdezék, hogy tekinteteink valaha közönyösen találkozzanak, hogy kezünk hidegen érintkezett.» Hogyan! mondá Emmelin, néztelek, és szememet könnyek nem fátyolozták el? Hallgattalak s ajkadat nem csókolám! Úgy szóltál hozzám, mint az egész világhoz, s én feleltem, nem mondvá, hogy szeretlek? — Nem, válaszolá Gilbert, tekinteted, hangod elárult; nagy Isten, mint áthatottak! Engem tartott vissza a félelem, én vagyok az oka, hogy ily későre szeretjük egymást. Olyankor kezet szorítottak, mintha így könnyebben mondanák: «Nyugodjunk meg, van mibe belé halnunk».

Alig kezdték megszokni, hogy elrejtve találkozzanak, hogy élvezzék a titok ijedelmeit, alig ismerte meg Gilbert azt az új arcot, melyet ölt varázsütesre a nő, kedvese karjai közé hullva, alig csillantak ki az első mosolygások Emmelin könnyein körösről; az örök szerelmet alig esküvek el; szegény gyermekek, bízva sorsukban, félelem nélkül engedték át magokat s élvezék lassan a gyönyört, mely meggyőzte őket, hogy kölcsönös reményökben nem csalatkoznak; még azon valának, hogy mondják: «Mily boldogok leszünk!» midőn boldogságuk szétfoszolt.

Marsan gróf szilárd férfi volt, és tekintete fontos dolgokban nem csalta meg. Láta vala nejét szomorúnak, azt hitte, kevesbbé szereti, s nem törődött vele. De látta elfogúlnak és nyugtalanoknak, és elhatározá, hogy a dolgot nem hagyja annyiban. Mihelyt nem röstelte a fáradságot, hogy okát keresse, meg is találta könnyen. Emmelin az első kérdésre megzavarodott, s a másodikra közel jutott hozzá, hogy mindent bevalljon. Ő azonban nem akart ilynemű vallomást és nem szólva másként senkinek, elment a bérházba, a hol nősülése előtt lakott, és szállást fogadott. A mint neje feküdni ment, belépett hozzá otthoni öltözetben és szembe ülve véle, megközelítőleg így beszélt:

— Elégge ismer engem, kedvesem, hogy tudhassa, nem vagyok feltékeny. Egykor szerettem önt, mindig tisztelni fogom és barátja leszek. Bizonyos, hogy a mi korunkban, annyi együtt töltött év után szükségünk van kölcsönös elnézésre, hogy békességben élhessünk tovább. Igénybe veszem, a magam részéről, a szabadságot, mely megilleti a férfit és jónak találok, hogy ugyanígy cselekedjek. Ha én is annyi vagyont hoztam volna e házhoz, mint ön, nem beszélnek így, meg tudnám magamat másként értetni. De én szegény vagyok, és házassági szerződésünk a saját akaratomból szegénynek hagyott. A mi másnál csak gyöngeség vagy okosság volna, részemről aljasság lenne. Bárminő elővigyázat mellett az ily bonyodalom titok nem marad, előbb-utóbb beszélni fognak róla. Elérkezvén e nap, sejtheti, hogy nem soroznának az udvarias férjek osztályába, sőt még a nevetséges ferjekébe se, hanem csupán egy nyomorúltat látnának bennem, a kivel a pénz mindent elszívott. Nem fér jellememhez, hogy zajt üssek, a mivel egyszerre két családot bélyegeznék meg, bárminő lenne az eredménye. Nem viseltetem gyűlölettel se ön, se senki iránt. Épen ez okból jövök tudtára adni föltett szándékomat, hogy megelőzzem a meglepetés következményeit, melyet okozhatna. A jövő héttől kezdve abban a bérházban fogok lakni, mely szállásom volt, midőn anyját megismerém. Bánt a Párisban maradás, de nincs miből utaznom; valahol csak kell laknom, s az a ház tetszik nekem. Lásson utána, a mit tenni akar, s én, ha lehetséges, ahhoz képest fogok eljárni.

Marsanné egyre növekvő ámulattal hallgatta férjét. Úgy állt ott, mint egy szobor; látta, hogy amaz el van tökélve, és nem tudta hinni; csaknem akaratlanul nyakába vetette magát; azt kiáltá, hogy a világon semmiért sem fog beleegyezni ez elkülönülésbe. Marsan mindenre, a mit mondott, csupán hallgatással felelt. Emmelin zokogásba tört ki, térdre hullott és meg akarta győzni hibáját, ő felbeszakítá és megtagadta a kihallgatást. Törekedett lecsillapítani, ismétlé, hogy mit sem neheztel reá, majd könyörgései daczára távozott.

Másnap nem találkoztak; midőn Emmelin megkérdezé, otthon van-e a gróf, azt felelték neki, hogy korán reggel eltávozott és nem fog visszatérni a nap folyamán. Be akarta várni, hat órakor bezárkózott Marsan úr lakosztályába, de a bátorság elhagyá s kényszerült szobájába térni.

A következő napon a gróf lovagló ruhában lejött a reggelihez. A cselédek hozzáfogtak málhája elkészítéséhez és a folyosó tele volt rendetlen holmival. Emmelín belépő férjét látva, közeledett hozzá, s ő homlokon csókolá, mire hallgatagon leültek. A grófné hálósobájában szoktak reggelizni. Ez utóbbi a tükörrel szemben ült; azt hitte, kísértetet lát benne. Kúszt a hajzata, levert arczkifejezése mintha hibáját vetné szemére. Bizonytalan hangon kérde a gróftól, szándéka-e még mindig a palotát elhagyni. Azt felelé, hogy készül reá és hogy távozására a következő hétfőt tűzte ki.

— Nincs semmi mód, e távozást elhalasztani? — kérde esdő hangon.

— A mi meg van, meg nem változhatik — viszonzá a gróf; gondolkozott azon, a mit tenni kíván?

— Mit akar, hogy tegyek? — mondá.

Marsan úr nem felelt.

— Mit akar? — ismétlé ő — micsoda módon lágyíthatnám meg szívét? Micsoda bűnhődést, minő áldozatot ajánlhatnék fel önnek, a mit elfogadni hajlandó volna?

— Azt önnek kell tudnia — mondá a gróf. — Ezzel fölállott és nem szólva róla többet, távozott. De még az este visszatért nejéhez, és arcza kevésbé volt szigorú.

E két nap annyira megviselte Emmelint, hogy halvány-sága ijesztő vala. Ezt észrevéve, Marsan nem állhatta meg, hogy részvétre ne induljon.

— Nos, kedvesem — mondá — mi a baja?

— Arra gondolok — felelé — és azt látom, hogy mi sem lehetséges.

— Nagyon szereti hát? — kérdezé.

A hideg külszín daczára, melyet erőltetett, Emmelín e kérdésben a féltékenységnek egy mozzanatát látta. Azt hívé, hogy férjének eljárása könnyen csak kísérlet lehetne a közeledésre, és ez eszme kínos lön reá nézve. «Minden férfi ilyen, gondolá, megvetik azt, a mi az övék, és hévvel térnek vissza ahhoz, a mit önhibájokból elvesztének.» Tudni akarta, mennyiben igaz sejtelve, és büszke hangon felelt:

— Igen, uram, szeretem, és ebben legalább nem fogok hazudni.

— Fölfogom ezt, folytatá Marsan, és rossz dolgom volna itt, ha bárki ellen is küzdenek; nincs rá se módom, se kedvem.

Emmelín látta, hogy csalatkozott; beszélni akart és nem talált mit. Tulajdonkép mivel válaszoljon a gróf föllépésére? Ő tisztán kitalálta, a mi történt és az elhatározás, melyre jutott, a nélkül, hogy kegyetlen volna, igazságos volt. Egy mondatba kezdett és nem tudta bevégezni; sírt. Marsan gyöngéden szólt hozzá:

— Nyugodjék meg; gondoljon reá, hogy hibát követett ugyan el, de van egy barátja, a ki tudja s a kinek segítségével még helyrehozhatja.

— Mit tenne hát ez a barát? — mondá Emmelín — ha épen oly gazdag volna, mint én, mikor e nyomorúlt vagyoni kérdés elhagyásomra tökéli el? Mit tenne ön, ha szerződésünk nem léteznék?

Emmelín fölkelt, az íróasztalhoz ment, kivette házassági szerződését és a gyertyánál, mely az asztalon volt, elégette. A gróf végig nézte, mit tesz.

— Ertem önt — mondá utoljára; — és jóllehet, a mit épen cselekedett, nem jár következással, minthogy a másolat a jegyzőnél van, e tett díszére válik s én köszönöm. De hát gondolja meg — folytatá megcsókolva Emmelínt — gondolja meg, ha itt csupán megsemmisítendő formaságról volna szó, én csak visszaéltem volna előnyeimmel. Egy tollvonással épen oly gazdaggá tehet engem, mint önmaga, tudom, de abba belé nem egyezném, és ma kevésbbé, mint valaha.

— Gógös ember! — kiálta föl Emmelín kétségbeesve — és miért utasítaná vissza?

Marsan megfogta a kezét, könnyedén megszorítá, és felelt:

— Mert szereti őt.

VIII.

Ama szép őszi reggelek egyikén, midőn a nap egész pompájával ragyog, mintha istenhozádot akarna mondani a haldokló zöldnek, Gilbert egy kis ablakra könyökölt a második emeleten, egy félreeső utczában a Champs Élysées mögött. A *Norma* egy dalát dúdolgatva, figyelmesen nézett minden kocsit, mely az úton elhaladt. Mikor a koci az útca szögletére ért, az ének felbeszakadt; de a koci folytatta útját

és másakra kellett várni. Sok haladt el az nap, de a nyugtalan fiatal ember egyikben sem látott olasz szalmakalapot és fekete köpenykét. Egy órát ütött, majd kettőt, fölötte késő volt; húszszor is órájára nézven, megkerülvén ugyanannyiszor a szobát és váltakozva még többször elvesztvén és visszanyer-
vén bizodalmát: Gilbert végre lement és egy darabig a fasorok közt kóborolt. Hazatérve, megkérdezte a kapust, nincs-e levele, s a válasz tagadó volt. Baljóslatú előérzet gyötörte egész nap. Este tíz óra felé, nem minden aggodalom nélkül, fölment a Marsan-palota nagy lépcsőjén; a lámpa nem volt meggyújtva, ez meglepte és nyugtalanítá; csöngetett, senki sem jött; betaszítá az ajtót, mely kinyílt és az ebédlőben állapodott meg; egy komorna jött elébe, megkérdezte tőle, hogy belephet-e? «Meg fogom kérdezni», felelé. A mint ez a szalonba lépett, Gilbert a két ajtó között egy reszkető hangot hallott, melyet fölismert s mely halkán mondá: «Mondja, hogy nem vagyok itthon».

Maga mondá nekem, hogy ez a homályban kiejtett néhány szó abban a pillanatban, midőn legkevésbé várta, több fájdalmat okozott neki, mint egy kardszúrás. Kifejezhetetlen ámulattal távozott. «Ott volt, mondá magában, kétség-telenül látott. Mi történik? Nem szólhatott, vagy legalább írhatott volna egy szót?» Nyolcz nap múlt el levél nélkül és a nélkül, hogy a grófnét láthatná. Végre a következő levelet kapta:

«Isten önnel! Vissza kell emlekeznie utazási tervére és meg kell tartania nekem adott szavát. Ah! nagy áldozatot hozok e pillanatban! Egykor néhány melyen érzett szót mondott nekem egy gyászos elhatározás felől, melyre jutandó volt; csupán ezek tartanak vissza. Élni fogok. Nem kell tökéletesen kitépnem egy gondolatomat, mely egyedül képes nekem a nyugalomnak némi látszatát megadni. Engedje meg, barátom, hogy odább helyezzem a távolba, föltételek alatt; ha például teljes közönyösség lépne szívébe irántam; ha valaha visszatérve és szívét megszilárdítva, nem jönne többé látásomra; — ha valaha képem, szerelmem nem jutna többé . . . lehetetlen folytatni a borzasztó életet, melyet viselek. A boldogtalanabb az, a ki marad; önnek kell tehát elútnia. Ügyei megengedik-e? Vagy akarja, hogy én menjek? Nem tudom, hová? Feleljen, önben lesz erő, bennem semmi

sines; könnyörüljön rajtam! Mondja, mit tudom én, hogy meg fog gyógyulni? De ez nem igaz! Mindegy, mondja mégis. Elútazása előtt kerüljön engemet; erő kell hozzá, s én nem tudom, honnét vegyem. Nem szüntem meg könnyezni és önnök írni nyolcz nap óta. Mindent tűzbe dobok. Még ezt a levelet is nagyon ziláltnak fogja találni. Marsan mindent tud, nem bírtam hazudni; egyébiránt tudta. Mindazonáltal e levél távol áll attól, hogy kifejezhesse, a mi ellentmondó van szívem és elmém között. Járjon a világba e napokban, hogy távozása ne tűnjék föl oly rögtöninek. Mostantól kezdve nem járok ki és nem is fogadhatok. Minden perczen elhagy a hangom. Fog írni ne kem, úgy-e bár? Lehetetlen, hogy elútazzék, nem írva nekem néhány sort. Útazzék! . . . Úgy-e utazni fog?»

Gilbertre a balsors álmoként nehezült. Arra gondolt, hogy Marsan úrhoz megy es beléköti. Földre zuhant szobája közepén és a legkeserűbb könnyeket hullatta. Végre elhatározá, hogy minden áron fölkeresi a grófnét es magyarázatát veszi ez eseménynek, mely oly kevésbé érthető módon adatott tudtára. A Marsan-palotába rohant és nem beszélve semmi szolgálval, a szalonig hatolt. Ott megállott arra a gondolatra, hogy meggyalázhatná azt, a kit szeret és talán elveszíti hibája miatt. Valakinek közeledtét hallva, egy függöny mögé vetette magát; a gróf lépett be. Egyedül maradván, Gilbert tovább ment, félíg kinyitá egy üvegfülke ajtaját s látta Emmelint fekvé és közelében a férjét. Az ágy lábánál vérrel borított fehérenmű volt és az orvos kezeit törölte. E látvány megborzasztá; megreszkedett a gondolat, hogy oktalanságával még növelje kedvese baját, és lábújjhegyen, észrevétlenül távozott a palotából.

Csakhamar megtudta, hogy a grófné élete veszélyben forgott; egy újabb levél részletesen tudatta vele a történeteket. «Lemondani arról, hogy egymást lássuk, mondá Emmelin, lehetetlen, arra nem kell gondolni; és ez eszme, mely önt lesujtja, nekem semmi kint nem okoz, mert egy perczre sem tűrhetem meg. De elválni félévre, egy évre, íme ez a mi zokogásra indit és szívemet szakgatja, mert ennyi, a mi lehető.» Hozzátevé, ha eltávazása előtt túlságosan élénk vágyat érezne, hogy meg egyszer láthassa, bele egyeznék. Ő visszautasítá e találkozást; szüksége volt minden erejére; és jóllehet meggyőződött annak szükségéről, hogy elmenjen, semmi

megállapodásra nem bírt jutni. Emmelín nélkül élni értelmetlen szónak, hogy úgy mondjam, hazugságnak látszott előtte. Azonban megesküdött, hogy mindenáron engedelmeskedik, és ha kell, Marsanné nyugalmaért létét is föláldozza. Ügyeit rendbe hozta, barátaitól elbúcsuzott s az egész világnak megjelenté, hogy Olaszországba megy. Utóbb mikor minden készen volt, otthon bezárkózott, minden este megfogadta, hogy másnap elútazik, és a napot sírással tölté.

A mint elgondolhatja, Emmelín sem volt bátrabb. Mihelyt kiállhatta a kocsizást, Moulin de May-be ment. Marsan úr nem hagyta el; betegsége alatt egy testvér barátságával es egy anya gondjaival viseltetett iránta. Nem szükséges mondanom, hogy megbocsátott és, hogy neje szenvedéseinek láttára lemondott elválási terveiről. Nem szólt többet Gilbertről és nem hiszem, hogy a grófnével egyedül létekor azóta valaha kimondatta volna e nevet. Az utazás híre hozzá is eljutott s ő nem lett bele se vig, se szomorú. Könnyen ki lehetett találni magatartásából; hogy lelke mélyében hibásnak ismerte el magát neje elhanyagolásában és abban, hogy oly keveset tőn boldogítására, mikor, karjára támaszkodva, Emmelín lassan sétált vele a *Sóhajok fasorában*, ő is csaknem ép oly szomorúnak mutatkozott, mint amaz, és Emmelín jó néven vette tőle, hogy soha nem igyekezett fölidézni a régi szerelmet, se leküzdeni az újat.

Ő meg elégette a Gilbert leveleit és e fájdalmas áldozatban csak egy sort kímélt kedvese kéziratából: «A tied, az egész világon». Újra elolvasva e vonásokat, nem bírhatta rá magát, hogy megsemmisítse őket, ez volt a szegény fiú istenhozádjá. Ollóval levágta e szókat és soká szíven hordotta. «Ha valaha el kellene válnom e szóktól, írta Gilbertnek, lenyelném őket. Most már az én életem nem több egy csipet hamunál, és sokáig nem fogok sírás nélkül kandallómra nézhetni.»

Őszinte volt-e? Kérdezi talán. Nem tett semmiféle kísérletet, hogy kedvesét viszontlássa? Nem bánta meg áldozatát? Nem kísérté meg soha visszavonni elhatározását? Igen, asszonyom, megkísérté, nem akarom én őt se jobbnak, se derekabbnak tenni, mint a milyen volt. Igen, megkísérté a hazudást, férje megcsalását; daczára fogadásainak, ígéreteinek, fájdalmainak és furdalásainak, találkozott még egyszer Gilberttel

és két órát töltvén vele örömmek és szerelemnek mámorában, hazatérve érezé, hogy se csálni, se hazudni nem tud; többet mondok, Gilbert maga is érezé, és nem kérte, hogy újra jöjjön.

Mindazonáltal még nem ment el és nem beszélt többet utazásról. Nehány nap múltán már el akarta hitetni magával, hogy nyugodtabb és hogy nincs többé veszély a maradásban. Törekedett leveleiben rávenni Emmelint, álljon reá, hogy a telet ő is Párisban tölthesse. Ez habozott és lemondva a szerelemtől, már-már barátságról kezdett szólni. Mindketten ezer ürügyet kerestek szenvedésök meghosszabbítására vagy legalább arra, hogy egymást szenvedni lássák. Mi történt volna? Nem tudom.

IX.

Azt hiszem, szólottam, asszonyom, Emmelinnek egy nővéréről. Szép, magas leány volt és a mi több, kitünő szívű. Lett legyen túlzott bátortalanságból avagy más okból, Gilberttel sohsem beszélt másként, mint végtelen tartózkodással és csaknem ellenszenvvel, valahányszor alkalma nyílt vele találkozni. Gilbertnek hóbortos modora és olyan szólásmódjai valának, melyek noha egyszerűek és természetesek, a tökéletes szerénységet és szemérmet bánthatták. Már maga a fiatal ember nyíltsága és hevülékeny jelleme kevés valószínűséget nyújtott arra, hogy rokonszenvre találjon a szigorú Sáránál (így hívták az Emmelín nővérét). Nehány esetleg váltott udvarias szó, néhány bók, midőn Sára énekelt, egy forduló táncz időnkint, ennyi vala az egész ismeretség, melyet kötöttek; barátságuk nem ment tovább.

Amaz utóbbi körülmények közepett Gilbert egy báli meghívót kapott Marsanné egy barátnőjétől, és azt hívé, el kell mennie, hogy kedvese kívánságának tegyen eleget. Sára is ott volt az estélyen. Az ő oldala mellé ült. Tudta, mily gyöngéd indulat fűzi össze a grófnét nővérével, s ez reá nézve alkalom volt beszélni arról, a kit szeret, olyan valakivel, a ki megérti. A nem rég múlt betegség szolgált ürügyül; tudakozódni Emmelin egészsége felől, annyit tett, mint szerelméről tudakozódni. Szokása ellenére Sára bizalommal és nyájasan felelt, és beszélgetések közben jelt adván a zenekar egy

tánczra, azt mondá, hogy fáradt és tánczosát, a ki eljött érte, visszautasítá.

A hangszerek zaja s a bál sokadalma több szabadságot adván nekik, a fiatal leány megértette Gilberttel, hogy Emmelin bajának oka nem ismeretlen előtte. Szólt nővére szenvedéséről és elmondta, a mit látott belőle. Ez elbeszélés alatt Gilbert lehajtá fejét, midőn fölemelte, egy könny gördült le orcáján. Sára egyszerre remegni kezdett, és kék szemei elhomályosultak. «Jobban szeret, mint hivém», mondá. E pillanattól fogva egészen más lett irányában, a hogy azelőtt soha sem mutatkozott, bevallotta, hogy régóta észrevette, mi történik, és hogy az iránta tanúsított hidegség onnét támadt, hogy benne csak az olyan világfi könnyelműségét hitte láthatni, a ki minden nőnek udvarol, a nélkül, hogy törődnek a bajjal, a mi belőle származik. Testvér és barátként beszelt, hévvel és nyíltsággal. Az igazságnak ama nyomatéka, melylyel kimutatta mily föltétlenül szükséges a grófné nyugalmit visszahozása, Gilbertet jobban megilleté, mint bármi addig, és ő egy negyedóra alatt tisztán látta sorsát.

A cotillon tánczolására készültek. «Üljünk le a körben, mond Gilbert, a szereplésből kivonjuk magunkat és cseveghetünk a nélkül, hogy észrevennénk.» Beleegyezett, helyet foglaltak és beszéltek tovább Emmelinről. Azonban időről időre egy tánczos kényszeríté Sárát, hogy részt vegyen a figurában, és föl kellett kelnie, hogy tartsa egy fátyolnak a végét vagy a virágot és a legyezőt. Gilbert olyankor ülve maradt, elmerülve gondolataiba, nézve szép társát, mint szökdel és mosolyg, még harmatos szemmel. Visszatért és folytatták bús társalgásukat. Épen ama német keringők zajára, melyek szerelmének első napjaiban ringaták, esküdött meg Gilbert, hogy elutazik és elfelejti.

Midőn a távozás órája eljött, bizonyos ünnepélyességgel állottak föl mind a ketten. «Bírom szavát, mondá az ifjú leány, számítok önre nővérem megmentésében, és ha elútazik», tevé hozzá kezét megragadva, nem gondolva vele, hogy megláthatják, «ha elútazik, néha ketten leszünk a kik a szegény útasra gondolunk.»

E szóval váltak el és Gilbert másnap útra kelt.

MUSSET ALFRÉD után, *francziából*

Ifj. APÁTHY ISTVÁN.

A Z Ú T V É G É N.

Fáradtam én már eleget,
Bejártam földet és eget ;
Most már pihenni vágyom,
Pihenni — csöndes ágyon.

Fáradtam én már eleget ;
Bejártam messzi földeket,
Hol bérczek égbe nyúlnak
S hol rózsatők virúlnak.

Ott, a bérczek meredekén
A dicsőséget kergetém ;
Itt, hol rózsák teremnek,
Kerestem a szerelmet.

A bércekről — alább, alább —
Csalogatott a délibáb ;
S mikor elértem volna :
Már légbe volt oszolva.

A rózsatermő berkeken
Nyílt száz virág, de nem nekem ;
Mikor letörtem volna :
Már szirma szétomolva.

Fáradtam én már eleget ;
Bejártam mind a hét eget,
Dantéval és Miltonnal
S Pál s János apostollal.

Nekem is volt Beatricém,
 A kit vakon követtem én,
 Testestül és lelkestül
 Poklon s egen keresztül.

Nekem is szólt, az ég ivén,
 Az elvakító égi fény;
 S ott állt csodás alakban
 — Érzém — a láthatatlan!

Engem is élő hit ragadt,
 Én is láttam látásokat —
 S mikor mind ködbe vesztek:
 Legvégül — a keresztet.

És rajta függni a Fiut . . .
 — De abból mindünknek kijut:
 Előbb az élet harczán,
 S a temetőben aztán.

Fáradtam én már eleget,
 Bejártam földet és eget;
 Most már pihenni vágyom,
 Pihenni — csöndes ágyon.

SZÁSZ KÁROLY.

A P R Ó B A. *)

A lányka a tengerpartra kiment,
 Engem ne feledj! —
 S lát szemben egy ifju nemes idegent,
 Mig a hársfa a szép ligeten virul.

Az — arany pereczet vet a lába elé:
 «Légy ezzel örökre az én szivemé!»

*) A *Svenska Folkvisor* című svéd népköltési gyűjteményből.

«S nevelő anyámnak mit felelek,
Ha látja, hogy ily pereczet viselek?»

«Mondd azt: jártadban e partokon
Itt lelted a parti fehér homokon.»

«És mit felelek neki majd azután,
Ha látja, hogy arczom oly halovány?»

«Mondd azt: mikor útag e partra levitt,
Ott vetted a hírt: oda szüleid!»

De ha már nem léssz sehogy a jegyesem,
Egy kis csevegésre, jer, ülj le velem!»

«Én ép a kakas szavakor születém,
S mire hajnalodott, meghalt a szülém.

S mikor édes anyámra borúla a hant,
Már édes apámért szólt a harang.

S mikor édes apámat a földnek adák,
A harangok a bátyámat siraták.

S hogy a gyászrög a jó bátyámra zuhant,
Már a nénémért szólt a harang.

Most mind oda már valamennyi,
Ki ruházott volna s adott vala enni.

Egy bátyámnak vala gondja reám,
Az volt nekem édes apám meg anyám.

Nevelő anya hű szívére bizott,
És varrni, himezni tanultam ott.

Ott megtanulám az aranyhimezést,
Nem a hírt faluszerte vivő fecsegést.

Teríteni tanultam a nagyok asztalát,
De nem ám elhinni akárki szavát.»

«Oh hála e szép szavadért, hajadon,
Bátyád vagyok én neked és te hugom.

S ha előbbi tanácsomat elfogadád :
Ez a kard döfi akkor a szívedet át!

A király úrnak birom én a kegyét,
Legjobb lovagunk leszen ott a tiéd!»

GYÖRÝ VILMOS.

EGY NÉMET DIPLOMATA A FORRADALOM ALATT.*)

A most múlt év vége táján egy memoire-szerű mű jelent meg a németországi könyvpiaczon, mely egy ma is élő, különben se irodalmilag, se politikailag kiváló jelentőséggel nem bíró szász diplomatának levelekbe letett ifjúkori politikai észleleteit és vallomásait tartalmazza, az örökké emlékezetes 1845—1852 közötti időszakról.

Ez az időszak s különösen az annak közepén átviharzott európai forradalom még oly közel esik napjainkhoz, eseményeit a jelenkorral, alakjait a politika mai színterének szereplőivel annyi s oly szoros szál köti össze, hogy megállapodott történeti fölfogás és ítélet erre a korszakra nézve még egyáltalán létre nem jöhetett. Az ilyen történeti szürkület, a melyben az eleven emlékezet halványuló világa még nem engedte át uralmát a történelmi kutatás és bíráló derengő fényének, gyakran nagyobb tévedéseknek teszi ki a vizsgálót és bírálót, mint a legtávolabb mult képei; annál inkább, mert megítélésébe sokszerűen játszanak belé a jelenkor szenvedélyei és politikai ellentétei. Ez oka, hogy az egykorú följegyzések és emlékiratok ily időből mindig számíthatnak bizonyos érdeklődésre s bírnak némi jogosultsággal, különösen ha a korszak maga történetileg oly fontos és eseményekben gazdag volt, mint századunk közepe.

Másrészt azonban épen az az idő, s kivált nálunk a régibb

*) Karl Friedrich Graf Vitzthum von Eckstädt: *Berlin und Wien 1845—1852. Politische Privatbriefe.* (Stuttgart. Verlag von Cotta 1886.)

s újabb emlékiratok oly beláthatatlan tömegének képezi tárgyát, hogy újabb jelenségekkel szemben már a természetes érdeklődést ép oly természetes bizalmatlanság kezdi fölváltani. Kissé belefáradtunk az emlékiratok olvasásába; azt találjuk, hogy bennök sok üres hiúság, sok fontoskodás és fölösleges bőbeszédűség, részletekhez tapadozás, gyakran sok vastag valótlanság is és a legtöbb esetben az a törekvés rejtőzik: az íróra vezetni vissza minden fontos esemény keletkezési szárait, vagy legalább az előrelátás csudája gyanánt mutatni be azt, a mi nem egyéb az utólagos próféta-ság kényelmes mesterségénél.

E tekintetben a művet, melyet ismertetni kívánunk, az jellemzi előnyösen, hogy majdnem egész tartalma levelekből állván — melyeknek hitelességét nincs okunk kétségbe vonni, — a följegyzések és nyilatkozatok egykorúsága s tehát korhűsége és eredetisége kérdés alá nem jöhet; ezt az eredetiséget és a följegyzés közvetlenségét egyébiránt minden föltehető írói és kiadói bona fidesnél erőbben bizonyítja az a sajátságos körülmény, hogy a levelekben kifejezett nézeteket, ítéleteket, jóslatokat majdnem mind egytől-egyig tökéletesen meghazudtolták részint már a mű későbbi folyamában említett események, részint az azóta lefolyt évtizedek nagy átalakulásai; sőt meghazudtolja részben szerző maga, a levelekhez azok kiadásakor csatolt Metternich herczeg jellemzését tartalmazó bevezetésében. Mondhatni, hogy az olvasó elcsodálkozni kénytelen a nagy önmehtagadáson vagy nagy naivitáson, melynek tulajdonítható, hogy szerző ama leveleit ennek ellenére és ily alakban közrebocsátotta. És mégis behatóbb szemlélet és megfontolás után arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy szerző, a ki akár naivitásból, akár önmehtagadásból, de tényleg nyíltan vallomást tesz a világ előtt a felől, hogy egy, az események által tökéletesen kudarczra juttatott kormányzati és politikai rendszer minden tévedéseiben hűségesen osztozott, tévedéseinek őszinte föltárása által tett egyedül értékes szolgálatot a történetírásnak s némileg talán még a jelenkor politikusainak is, és kölcsönzött egyedül érdeket egész munkájának. Mert levélbeli nyilatkozatai, a benyomásokra szerfölkött hajló kedélye és szelleme következtében leghívebb tükröi lévén azon uralkodó körök fölfogásának, melyeknek befolyása alatt töltötte főképen Bécsben ifjú éveit, éles fényt derítenek épen e körökre s az akkori politikai rendszerre, és oly jelen-

ségek tükörképét vetik föl, a melyek ép oly mértékben tanulságosak a későbbi események bekövetkezésének történelmi szükségessége szempontjából, mint a mennyire jellemzők — még pedig a lehető leghátrányosabban jellemzők — ama politikai rendszer részeseire nézve.

Különösen áll ez a Magyarországra vonatkozó adatokról; s bármily visszataszító legyen is ránk nézve szerzőnek hazánk akkori viszonyait és küzdelmeit illető értesüléseit és vélekedését olvasni, levelei bizonyos elégtételt szolgáltatnak annak a magyar történelmi fölfogásnak, a mely a forradalom minden szerencsétlenségeinek s az utána következett kor minden szenvedéseinek alapokát abban az elvakultságban és megrogzottságban keresi, a melylyel a hatalom 1848-ban nemzetünknek függetlenebb politikai állás és szabadelvű reform felé irányuló törekvése elől elzárkózott, s az utóvégre tett engedményeket csak olyan kierőszakolt jószágnak akarta tekinteni és tekintetni, a melyet a koczka fordultával visszavenni jogszerű, megőrizni akarni ellenben forradalmi tény.

E mellett a magyar faj politikai hivatásának tökéletes ignorálása, erejének megvető kicsinylése, Magyarország viszonyai felől teljes tájékoztatlanság, a nemzetiségi követelések titkos vagy nyílt táplálása, a «divide et vinces» vészterhes politikája: egyszerűval mindazok a végzetes tévedések, a melyek ellen küzdött nemzetünk évtizedeken át s a melyek utoljára oly kegyetlenül bosszúlták meg magokat, annyira kifejező, kihívó alakban jelentkeznek Vitzthumnak a bécsi uralkodó körök által sugalt politikai magán leveleiben, hogy e művé Magyarországon mindenesetre figyelmet, bár még oly ellen-szenves figyelmet is érdemel.

Említettük egyébiránt, hogy a szóban forgó emlékirat megítélésének kulcsa leginkább a szerző személyes tulajdonai-ban, különösen a behatásokra oly fogékony természetében keresendő; el nem kerülhetjük tehát, hogy szerző személyiségével is ne foglalkozzunk, bár az nem különösen vonzó vagy érdekes. Eszményi lendületet, a minek túlhajtását a fiatalkornak legszívesebben szoktuk megbocsátani, gondolkodásában hiába keresnénk. Néha fölkap valamely irodalmi művet — éppen nem a halhatatlanok közül valót — s arra pazarolja magasztalását; majd Lord Stanley egy parlamenti beszédét állítja becsben Goethe minden művei fölé, csak azért hogy néhány lappal

tovább rákfenének mondja a parlamentarismust, rajongjon Jellachichért, Windischgrätzért és negélyezett higgadtsággal s blazirt bölcseséggel bizonygassa a jogtipró absolutismus egyedül üdvözítő voltát, olyankor is a mikor az nem is egy világhódító lángész, hanem csak a «rend és nyugalom» szolgálatában lép fel. Saját nemzetének legnagyobb eszméje, a német egység iránt sem bír valódi érzékkel, vagy legalább kérlelhetetlenül ostoroz, gúnyol mindent, a mi ahhoz közeledik; Poroszországról a legmegvetőbb kicsinyléssel beszél s erősen hisz Ausztriának a német kérdés megoldására való hivatottságában. Már e mozzanatok is két tényt mutatnak; először azt, hogy szerzőnek semmi határozott politikai eszménye nincs és másodszor, hogy pillanatnyi lelkesedésének vagy tetszésének tárgya szüntelenül változik. Egyetlen mélyen gyökerező tulajdona úgy látszik az anyagi hatalom iránti csodálat és véres diadalainak tisztelete; ezért is oly nagy barátja szerző a háborúnak, mely nélkül — diplomata létére — semmiféle kérdést sem vél megoldhatónak. Hogy ez a tisztelete az actualis hatalom iránt későbbi korában is megmaradt, mutatja előszava, melyben gúnynyal illeti Ausztria politikáját — a balsiker után, holott nem szűnt meg azt magasztalni — a balsiker előtt. Aristokratikus hajlamai szerzőnek meglehetősen erősek, de ezekkel is nem egyszer jó összeütközésbe s inkább csak negatív irányban vezetteti magát általok, még pedig a túlságig, a mennyiben engesztelhetetlen gyűlölettel vagy megvetéssel utasít vissza mindent, a mi a polgári szabadság, politikai egyenlőség, demokratikus kormányrendszer követelménye. Ilyen kedély, ilyen gondolkozás, ilyen politikai hajlamok birtokában egy forradalmi korszak izgató légkörében, odahelyeztetvén a bécsi udvari és kormánykörök középebe, akkor, midőn ezek hatalmuknak szuronyokra épített agyagcolossusát előbb ingadozni látták, azután megerősítésén ujongtak: valóban nem csodálandó, hogy szerző nagyon közlékeny természetével (szintén nem diplomatai tulajdon), eléggé élénk szellemével és ügyes tollával buzgó tolmácsa lett ugyanannak a politikának, melyről harminczöt évvel később ő maga kénytelen azt írni, hogy «pókhálót a solferinói, sadowai és sedani ágyúknak már pusztá döreje is széttépte».

Az 1845—1847-ből eredő leveleket szerző Berlinben írta, érezve már a forradalom előszelének suhogását. E levelei

s a későbbieknek némely vonatkozása tartalmazzák észleleteit és nézeteit a német kérdésre nézve.

Nem érdektelen, hogy Berlinről 1845-ben ezt írja: «Es ist eine kleine Stadt auf einer grossen Fläche. Die Strassen sind breit, aber todt.» A mai Berlin 40 év előtti képe valóban szerény lehetett. Meglehetősen kisszerűnek tűnik föl az akkori berlini legfelsőbb körök élete is, melylyel pedig szerző, — különösen a farsang napjaiban — oly behatóan foglalkozik, hogy még az egyik estélyen rendezett jelmezes élőképek programját is közli; vidám farsangi reminiscentiáit azonban helyenkint a politikai viszonyokra vonatkozó komor elmélkedések vagy aphorismák s a jövőt illető sötét sejtelmek váltják föl: «Kizökkent az idő sarkaiból! . . . már benne vagyunk a világrázó forradalomban... éjnek kell jönnie, hogy ismét virradjon a hajnal». Néhol valóban szép lendülettel beszél a jövőendő nagy átalakulásról, nem sejtetve eszményi érzületének későbbi teljes megmerevedését: «Hatalmas, kikeletyszerű mozgalom, fejlődés indul meg mindenütt, a hová pillantunk, és nincs nap mely arra nem intene, hogy a pillanat küzdelmein túlemelkedő tekintettel mindinkább több hittel és örömdetes reménnyel nézzünk a jövő ígéret-földe felé.»

A porosz országgyűlés megnyílik, a hatalom és a nemzet közötti ellentétek nyomasztólag kezdenek nehezedni a kedélyekre. Szerző ez időben még fájlalja, hogy Németországon a parlamentarismus csak csecsemő éveit éli, és kikel a «höfisch-militärisches Junkerthum» ellen, mely az absolutismusnak hódol. A korán szétszóró országgyűlés banquettejét szerző mint szemtanú írja le, élénken jellemezve az akkori porosz alkotmányküzdelmek főbb alakjait, különösen Vinckét, továbbá a későbbi frankfurti lázadás szerencsétlen áldozatait Auerswaldot és Lichnowszky herceget.

Mikor a politikai feszültség Németországon is tetőpontját éri el, a bécsi követséghez kap küldetést szerző, s így épen 1847 őszén, úgyszólván a forradalom előestéjén foglalja el új állását az «alte Kaiserstadt»-ban, melynek előkelősége, élénksége, politikai szerepének fontossága kedvezőtlen várakozásai után csakhamar egész elragadtatásba ejti a fiatal diplomatát.

Maga a kormánypolitika, addig míg az még lépésről-lépésre hátrálni kénytelen a forradalom elől, nem bírja tetzését; azt találja, hogy Ausztria 33 év óta félrendszabályok-

ból él, s hogy most már csak egy hatalmas háború mentheti meg úgy Ausztriát mint Németországot.

A német kérdést azonban már innen kezdve, valószínűleg teljes egyetértésben az akkori szász kormányval, mindig Ausztriára támaszkodva és ellenséges indulattal Poroszország s a frankfurti és később az erfurti parlamentek iránt, ítéli meg. 1848 április havában azt írja, hogy bármily nehéz ily időben prófétáskodni, mégis kimondja, miszerint Németország borsificatiójában nem hisz, sőt valószínűnek tartja, hogy Poroszország fog Németországban elmerülni. A nagy forradalmi év tavaszlehellete azonban szerzőt sem hagyja érintetlenül; virágvasárnapján lelkesült költeményben dicsőíti német hazája jövőjét:

«Deutschland, das in Zwietrachtsbanden,
Das im Todesschlummer lag,
Deutschland, Deutschland ist erstanden!
Frühlingsheller Ostertag!

— — — — —
Sind wir alle so erstanden
Alle treu und alle frei,
Dann zerstiebt in deutschen Landen
Das Gespenst der Tyrannei.»

De csak a «jog» útján és a féktelen forradalmi szellem leküzdésétől várja a valódi fölszabadulást:

«Nur wer selber sich bezwungen,
— — — — —
Der allein ist wahrhaft frei.»

Még ekkor azt hiszi, hogy ha Ausztria akkori alakjában — ez a kiégett füstölő (ausgebranntes Franziskanerl) — egészen szét fog hullani, hamva Németország talaját fogja megtermékenyíteni.

Mekkora változás későbbi nézeteiben! A bécsi forradalom leveretése és a schwechati csata után már gyönyörködve idézi Jellachich szavait, hogy ha Ausztria nem léteznék, most kellene megalkotni; és hozzá teszi: «Ha Németország elmulasztotta az alkalmat, hogy a végleges központi hatalmat Ausztria császáranak kezeibe tegye le, és ha mi nem vagyunk eléggé erősek arra, hogy ez eszmét megragadjuk és megvalósítsuk, úgy Ausztria nélkülünk fogja constituálni magát és

nekünk nem marad egyéb hátra, mint hogy egy kis német királyságot szervezzünk.»

Innen kezdve aztán a német viszonyokat illető nyilatkozatai mindenben hű visszhangjává lesznek a Schwarzenberg-miniszterium politikájának, melynek dícséretébe mindinkább belémelegszik. «Schwarzenberg Felix — úgymond — nagy játékot játszik, de tudja mit tesz . . .» és «Ausztria befolyását Németország javára meg fogja tudni őrizni.» A berlini lapok hiába gúnyolódnak, az osztrák miniszterelnök terve, mely egy 70 milliónyi lakosságú s Németországot, Magyarországot és Olaszországot magába foglaló óriási birodalom alkotására irányul, nagyon komoly dolog szerző szerint és 1850 nyarán már kimondja, hogy a forradalom teljes leverésére csak akkor lehet gondolni, ha a sárga-fekete lobogó a keleti és az éjszaki tenger fölött is uralkodik.

Ezeknek a merész álmoknak pedig a németek és különösen Poroszország gyöngesége és ügyetlensége miatt kell megvalósulniok; Jellachich egy újabb classicus mondása szerint «a németek egyenkint nagyon szeretetreméltók, nyíltak, hívek, tisztességesek és loyálisak, de mint nemzet, egyelőre a bolondok házába valók». 1850 elején, mikor mindenki egy osztrák-porosz háború kitörésébe hitt, szerző is alig várta azt, s kitörését különösen hona, Szászország érdekében fekvőnek látta; az osztrák hadsereg harczias hangulata pedig nézete szerint semmi kétséget sem hagyott fenn az eredményre nézve: «Wratislaw, Clam és a bán (Jellachich) örülnek már a német professorok ellen viselendő hadjáratnak.» A porosz államnak mint olyannak el kell tennie a föld színéről, mielőtt a német kérdés megoldására lehet gondolni; s e nézete támogatására szerző savoyai Eugenre hivatkozik, ugyanarra a savoyai Eugenre, a ki Ausztria súlypontját Magyarországon és a keleten kereste. Mikor aztán a háború mégis elmarad, aggódva jegyzi meg, hogy majd a jövő meg fogja mutatni, nem lett volna-e jobb Ausztriának — úgy mint Radetzky kívánta — mégis a fegyverhez nyúlnia «hogy a tartós békét Berlinben dictálja»

A német viszonyokra vonatkozó följegyzések fölötti szemlénk befejezéséül még csak szerző egy 1849-iki október 30-ról keltezett leveléből említünk egy különösen mai nap csattanósan hangzó anecdotát. Mikor még 1848 végén porosz minisz-

tervállásról és Radowitz bukásáról volt szó, a porosz királynak tett előterjesztésben «bizonyos Bismarck-Schönhausen urat» ajánlottak miniszternek. A király e javaslatot következő, sajátkezü széljegyzettel utasította el: «Rother Reactionär, riecht nach Blut, später zu gebrauchen!» . . .

A levelek legelőkelőbb része kétségkívül az, a mely a bécsi forradalom előzményeivel, kitörésével, lefolyásával és leveretésével foglalkozik. A nagy dráma expositióját, sőt bonyodalmát és megoldását is szerző úgyszólván mint szem- és fültanú beszéli el, mert a birodalmi gyűlés tanácskozásaira szorgalmasan eljár s a Windischgrätz által már teljesen körülzárolt várost csak október 23-án, a formális ostrom előestéjén hagyta el, hogy Hietzingbe vonúljon a rövid küzdelem befejezéseig, melyet a schönbrunni glorietteről nézett végig.

A párisi forradalom hatását Bécsben, a papírpénz elértéktelenedését, a kávéházi és utczaí jeleneteket érdekesen írja le; a diák-kravallokról, Metternich bukásáról, később pedig az ostrom előzményeiről óránkénti följegyzésekben ad számot anyjához írt leveleiben. Az udvar menekülése, a forradalmi elemek fölülkerekedése, a kormány élehetetlen kapkodása, a vérengzések, az izgalmas parlamenti jelenetek s végül a főváros bevétele és a hadi törvényszék véres uralma éles színezésben s a percz izgalmainak közvetlen kifejezésével vonúlnak el a levelek olvasójának szemei előtt, s szerző tárgyilagosságát e részletekben a forradalmárok, s később az összes bécsiek iránti megvetése és a császári hadvezérek iránti tömjénező csodálata, csak imitt-amott zavarja meg.

Ez a tárgyilagosság azonban teljesen eltűnik ott, a hol a magyar viszonyokról van szó; itt szerző már nem hallja és szemléli maga az eseményeket és viszonyokat, hanem kizárólag a kormánykörök által nyújtott információ után indul és azoktól sugalmazott érzések által vezettetik. Itt már egyszerű szócső lesz, nyilatkozatai csak nagyon kevésbé jellemzik egyéniségét, sokkal nagyobb mértékben a köröket, melyben mozgott.

Az első észrevétel, melyet Magyarországról 1847-iki novemberben írt levelében tesz, elárulja, hogy viszonyainkra nézve kevésbé van tisztában magával. «Magyarországban nagy a lelkesedés! — mondja, — végtelen éljen kiáltások! A fölirat éles lesz több pontjában; de az ottani viszonyok mind oly nyerseks és fejletlenek még, hogy német államok mértékét rájok

nem alkalmazhatjuk, a nélkül, hogy teljesen meg ne zavarodjunk.» Hiszen még 1849-iki ápril havában írt levelében szükségesnek tartja Magyarországot úgy ismertetni, mintha egy belső afrikai fölfedezésről volna szó: «Ez az ország majdnem oly nagy, mint Franciaország és éppen annyi lakosa van, mint a porosz államnak.»

A márcziusi vívmányokat így regisztrálja: «Am 17. ward Ungarn mit einem eigenen verantwortlichen Ministerium beschenkt (!), weil die Juraten und Kossuth, der grosse Oppositionsmann, einen Sturm auf die Burg angedroht hatten;» s tovább még más rémhírről is vesz tudomást: «In Rogacz (?) bei Pesth soll gestern bereits die Republik ausgerufen worden sein.» Azt is tudni véli, hogy az urbériség megszüntetéseért fizetendő kárpótlás oly csekély lesz s ezzel szemben a nemeség oly adóteherrel fog sújtatni, miszerint Eszterházy Pál herczeg ezáltal koldussá lett.

Tovább az udvar és kormány magatartását magyarázva kijelenti, hogy az úgynevezett «camarilla» merő agyrém, de constatálja mégis, hogy a Jellachich ellen alkalmazott hivatalos megrovás hatását a nem hivatalos fogadtatás jelentékenyen enyhítette. Jellachich mindvégig szerző különös figyelmének és csodálatának tárgya. «A horvát bán — úgymond — e pillanatban az orosz czár után talán leghatalmasabb ember Európában, mert ért hozzá a földből varázsolni elő seregeket és százezer harczedzett katonát vinni császáranak zászlója alá.» Később személyének benyomását is leírja: «Pompás fej; körülbelül negyven éves; arczéle Napoleonra emlékeztet, ép úgy, mint alakja és kis fehér kezei; de fekete bajuszt visel és homloka magasabbnak látszik, mint a francia császáré, mert feje kopasz és koromfekete haja csak halántékain maradt meg.» «A míg e fej vállaimon nyugszik — mondá a bán, — nem fogom tűrni, hogy a magyarok fölöttünk zsarnokoskodjanak.» S később hozzá teszi: «Jellachich, ha nem is katonai lángész, (ez tudniillik már Pákozdi után van mondva) aczélből és vasból termett ember s valódi jellem, neve, varázsos személyisége következtében legjobb hangzású a hadseregben.»

A forradalmi mozgalmakat szerző kezdetől fogva a legkalandosabb okokra vezeti vissza; úgy látszik, azok a tényezők, melyek őt inspirálták, egyáltalán nem tudták elképzelni, hogy azokat az ő hibáik s a korszellem, nem pedig cselszö-

vény és vesztegetés idézi elő. 1848-iki júliusban azt írja, hogy Oroszország támogatja titokban a magyarokat a délszláv mozgalmakkal szemben, sőt a «frankfurti párt» ellen is ugyane gyanút nyilváníttja. Latour meggyilkoltatását s az egész októberi bécsi forradalmat majd lengyel, majd magyar pénz által előidézettnek mondja; különösen a magyarok vesztegették meg szerinte pénzzel és itallal a hű osztrákokat, hogy érdekökben lázadást rendezzenek; sőt jól értesültsége odáig megy, miszerint azt is tudja, hogy az október 6-iki lázadás a magyaroknak 210.000 forintjukba került.

A magyar forradalmat kezdetben — mint a bécsiek valószínűleg általán, — vajmi kevésbe veszi. «A pacificációt célzó tárgyalások — úgymond, — valószínűleg eredménytelenek maradnak és Jellachich harminczezer rendes granicsárját a neki fanatikusan hódoló népesség örömujjongása között (!) fogja Pestnek vezetni, hogy ott kiküzdje a békét.» Később megjegyzi mégis, hogy a mily könnyű Magyarországot meghódítani, oly nehéz lesz megtartani és pacificálni.

Már szeptemberben azt hiszi, hogy Magyarországon a «komédia» végéhez közeledik; hogy is ne, mikor az a három huszárezred is, a melyre Kossuth számíthatni vélt, megtért s Jellachichnál esedezett a megtiszteltetésért, zászlói alatt szolgálhatni. Bécs bevétele után Windischgrätz és Jellachich megindúlnak Magyarországba; öt hadtest adott egymásnak légyot-tot Pesten. «Es handelt sich um eine grosse Kreisjagd, — ezek szerző saját szavai nagybátyjához írt levelében, — um ein Kesseltreiben, wie wir sagen würden.»

Windischgrätz ez időben még teljes mértékben bírja a bécsi uralkodó körök — s tehát szerző tetszését is; utóbbi pedig ért hozzá azoknál, kik csodálatát bírják, mindent előnyükre magyarázni. Mikor Windischgrätz a frankfurti parlament kiküldötteit a legdurvábban meglecckézteti s nekik is ugyanazt mondja, a mit a magyar parlamentáreknek, hogy tudniillik rebellisekkel nem alkudozik, szerző alkalmat vesz a herczegnek e jelenetnél is nyilvánult s nála sajátos «jóakaró leereszkedését» dicsérni.

A tavasz beálltával azonban a fővezér hamar elveszti Bécs kegyét; bűnbakúl kell szolgálnia a magyarországi vereségekért. Hogy ezeket a vereségeket a szabadságharczát vívó nemzet kétségbeesett hősisége okozta, azt a bécsi «jó érzel-

műek» csak egy perczig is elhinni rebelliónak tartották volna. Mi több, leghosszabb ideig magukat a vereségeket is tagadták s Windischgrätz lassúságának, gyöngeségének, elhetetlenségének rótták föl, hogy a magyar fölkelés még nincs leverve.

«Magyarországban — írja szerző márczius 26-ikáról — lassan megy a dolog; a rossz útakra tolják a hibát, de Radetzky Windischgrätznek tulajdonítja, kit ő, — a harmincz évvel idősebb ember — nagyon is öregnek tart e föladatra. Mindennek daczára eddig a császári hadak mindenütt győztesek voltak és a boroszlói hazug hírek nem érdemelnek hitelt.» Áprilisban egyenesen azt írja, hogy a magyar insurrectiót Windischgrätz gyöngesége növesztette nagygyá s hogy az már most «európai calamitássá» lett. Ott, úgymond, rend és rendbontás harcolnak egymással és Magyarország síkságán fog e világrész legközelebbi sorsa eldőlni. A helyzet komoly, de a császáriak győzelme, melynek végre be kell következnie, annál elhatározóbb lesz.

Weldent küldik a herczeg helyébe s ez föladatának magaslatán áll. Erélyében nem lesz hiány. «Egy pár ezer emberrel, egy pár várossal vagy faluval több vagy kevesebb — az most már mindegy» — így vélekedik a szász diplomata. És Welden csakugyan beválik! «Visszavonulása valódi stratégiai remekmű volt»; s e mellett fő érdeme, hogy a hadsereg szellemét ismét föl tudta emelni. Welden «csodákat művel», írja szerző május 6-ikáról; az «ostoba újságoknak» nem kell hinni; a császáriak «sehol sem» verettek meg; az improvizált magyar gyalogság eddig mitsem tett, és miután a szuronytámadást kiállni nem bírja, a fölkelés az első bataille rangét túl nem éli... Különben is ennek az úgynevezett magyar gyalogságnak három negyedrésze lengyel, francia, olasz és német «gazdátlan csöcselékből» (herrenloses Gesindel) összevisszakevert «hordák»-ból áll. A Radetzky iskolájából való kitűnő tábornokok: Clam, Bianchi, Reischach, Wohlgemuth, Benedek ép úgy mint Welden és Haynau majd megmutatják a magyaroknak, mit tanultak Olaszországban!

Csodálatos, hogy mindez előnyök, e biztató kilátások és a folytonos győzelmek daczára, már május 3-ikán constatálja szerző, hogy szükséges lesz az oroszokat is segítségül hívni a «modern barbárság» ellen. Egyébiránt Buda vára csak egy olasz zászlóalj árulása miatt esett el és Haynau csak azért

időzik Komárom körül, hogy az oroszoknak időt hagyjon meghatározott állásaik elfoglalására; a magyarok «ügynevezett» tábornokai csakis «terrain-ismeretőknek» köszönhették, hogy néha némi előnyöket vívtak ki, s akár tetszik Lord Palmerstonnak, akár nem, Magyarország rövid idő alatt le lesz igazva.

Fájdalom! Ez rövid idő alatt csakugyan sikerült, de nem az osztrák, hanem az orosz fegyvereknek, s alig, hogy a segítő a bajban megtette kötelességet, előállnak ismét gögösen az osztrák tisztek határtalan jó érzelműséggel, és megbotránkoznak rajta, hogy Rüdiger orosz tábornok megvendégelte a hadifoglyokúl ejtett magyar vezéreket, s maga szerző nagy elégtétellel beszéli el egy Eisenstein nevű osztrák tisztesetét, a ki leczkét ad az orosz vezérnek a felől, hogy rebelisekkel és felségárulókkal nem lehet egy asztalnál enni.

A későbbi magyarországi eseményekre csak két helyen találunk vonatkozást a könyvben. A forradalom leveretése után nagy-könnyedén elbeszéli szerző, hogy ezt az országot egyelőre úgy szervezik, mint a többi tartományokat, nem törődve régi alkotmányával. És itt aztán egy hatalmas falsum következik. Szerző mint az abszolút uralom első tényét említi föl a nemesség adómentességi privilegiumának megszüntetését és a közteherviselés kimondását; azt, a mi az ébredő Magyarország első alkotása, a nemesség önkéntes áldozata volt, azt úgy tünteti föl mint egy fölvilágosodott absolutismus erőszakos de jogosult reformját.

Tovább, 1850 aprilban kelt levelében a magyar ó-conservatívek «megemésztetlen» emlékiratáról szól, s a magyar aristokratia politikai kiskorúságának jelét látja abban, hogy a Schwarzenberg-féle centralisatio ellen küzd, holott ez «a háború előestéjén» kényszerítő szükségesség. A háború azonban elmaradt és a centralisatio meghagyatott.

A szerző kétségkívül nemcsak nem ismerte a magyarok viszonyait, sajátságait, történelmét, jogait és törekvéseit, de ellenszenvvel és kicsinyléssel is viseltetett fajunk iránt. Kiténik ez a magyar szabadságharcz leírásának egész tenórából, kiténik abból, hogy minden föntartás nélkül ismétli Jellachich szavait: «Das Mongolenthum (tudniillik a magyarság) muss mit Stumpf und Stiel ausgerottet werden», és más helyen a német önérzettel összeférhetőnek nem tartja «a csehektől, slovenektől és magyaroktól» való félelmet, holott

kétség nem fér hozzá, hogy mindezek a tarkabarka nemzeti-ségek előbb vagy utóbb egyedül a német műveltségnek fogják köszönhetni a barbárságtól való megmentésüket.

De a magyar viszonyok ama megítélése, a mely leveleiben foglaltatik, még sem annyira a magyar-gyűlöletre, mint inkább a szabadság és alkotmányosság iránti érzék teljes hiányára, s a tényleges hatalom és az absolutismus iránt érzett ama buzgó rajongására vezetendő vissza, melyet már szerző személyiségének jellemzésénél mint alapvonást jelöltünk meg, s a mely okozta, hogy e részben a bécsi inspiráció nála annyira termékeny talajra talált.

A jellemző nyilatkozatok egész sorozatát idézhetnők erre nézve, de csak a legkifejezőbbekre szorítkozunk.

Mindjárt a februári francia forradalom és Lajos Fülöp bukásának megítélésében elárulja magát szerző gondolkozása; egyetértésben egy magas állású hölgygyel, kinek szavait idézi, istenítéletet lát ez eseményben, a mely a legitimismus-sal szakító alkotmányos «polgárkirályt» igazságosan érte el. Mikor azonban az «istenítélet» elhat Bécsig és az ottani nép is föllázad, szerző helyenkint a legmélyebb megvetés, sőt az utálat és undor kifejezéseivel beszél a lázadókról. Az aljasságot és nyers érzékiséget tartja a fölkelés egyedüli rugóinak. Különben, úgymond, majd Prágából vagy Zágrábból eljő a szabadtó s szuronyokkal és ágyúkkal fog rendet csinálni, mert rend nélkül az eszmék egészségesen nem fejlődhetnek, csak csömört okoznak, mint e példátlanul buta és gyáva népnél. Windischgrätz aztán helyre is állítja a rendet, a békét és «az igazi, a törvényes szabadságot».

Az 1848-iki év tanulságai nyomán szerző a nyílt absolutismusnak határozott előnyt ad minden «látszatos alkotmányossággal» szemben, sőt kimondja, hogy a népsouverainitás és többséguralom — s mind a többi bármi néven nevezendő gyermekjáték — egyelőre a lomtárba való. «Tekintély» most a jelszó! És egy más levélben úgy véli, hogy egyáltalán nem árthat, ha az alkotmányosság ad absurdum vitetik s tehetetlensége kezzelfoghatóvá válik; mert a középpárt, a «filisterek és professorok pártja», ágyúkkal meg nem győzhető: nevetségessé kell tenni a nép előtt! Az Olaszországban és Magyarországon szerzett tapasztalatok után — úgymond — mindenki tudja, mire képes ez a «csinált» néplelkesedés a

harczedzett csapatok fegyeme ellenében A józan nyugalom és «hallgatás» a felsőbb, vak engedelmesség az alsóbb régiókban, a «dicséssel koszorúzott» vezérek szerénysége s bizalma seregökben, és a seregnek beléjük vetett bizalma — mindez többet ér, mint a kicsinyes önhietség és gyermekes rodomontádok.

Természetes, hogy e tárgyra nézve is előszeretettel idézi szerző megesodált tábornokainak s általán a katonai köröknek nyilatkozatait; Jellachichét, a ki kardjára ütve, azt mondá: «A legközelebbi jövőben Ausztriában ez a birodalmi gyűlés! Csak így jutunk a valódi szabadsághoz, a melyhez a frankfurti professorok nem értenek.» Egy másik ékesszóló tábornok (Nugent) odanyilatkozott, hogy Metternich egy 1830-ban vagy csak 1840-ben is megindított jó háborúval megakadályozhatta volna az 1848-iki «disznóságokat». (*Les cochonneries de 1848*). Legjellemzőbbek azonban a «pompás öreg Khevenhüller» arany szavai, a ki egész elragadtatással beszél Galicziáról: «Prächtige Provinz das! die schönste nach Ungarn, denn dort ist nicht bloss, wie in Böhmen, die Hauptstadt, sondern alles, alles in Belagerungszustand!»

Figyelmet érdemelnek szerző följegyzései egy 1850-iki szeptemberben Bécsben megjelent röpiratról, melyet kezdetől fogva már czime miatt is (*Bekenntnisse eines Soldaten*), a katonai köröknek tulajdonítottak, s melynek szerzője (Babarczy őrnagy) utóbb köztudomásúvá lett. Vitzthum leírja a hatást, melyet e kis munka tett, s mely nemsokára az eseményekben is nyilvánult; mert e röpirat, megtámadva az alkotmányosságot, azt ajánlotta a császárnak, hogy korszerű reformok keresztülvitele mellett s 500,000 szuronyra támaszkodva, monarchiáját az absolutismus összikálján építse föl újra

Utoljára hagytuk a Metternichről szóló bevezetés ismertetését, melyet szerző legújabbán írt s úgy látszik levelei hatásának enyhítése végett tett műve elejére.

E cikk — nem tekintve a Metternich politikai iskolájáról mondott s már említett kárhóztató ítéletet — csupán szerzőnek a herczeg személyiségéről szóló följegyzéseit tartalmazza, párbeszédek nyomán. Ezekből is ugyanazok a jellemvonások domborodnak ki, a melyeket az agg államférfiú ismeretes és nem rég megjelent memoirejai tártak föl a világ előtt; az önimádásig menő önszeretet és öncsodálat s határtalan fölény

érzete minden ember és minden intézvény fölött, az a megörögzött hit, hogy ő buktatta meg Napoleont, organizálta évszázadokra Európát s lett úgyszólván magváltója világrészünknek. A herczeg beszélgetéseiben különösen I. Napoleonról személyes találkozásaikban nyilvánult fölényt igyekszik föltüntetni, egyenesen nevetségessé tevéen a parvenu császárt s hogy csattanós feleletekkel dicsekedhessék, oly szavakat adva nagy ellenfele szájába, a melyet aligha nem a vén ember emlékezete természetes eltévedéseinek kell betudni.

Így például több mint valószínűtlen, hogy a francziák császára egy egész éjen át azzal mulattatta volna Metternichet, miszerint történetileg be iparkodott bizonyítani, hogy a Bonaparték nemzetsége Corsicában mindig tekintélyesebb és előkelőbb volt mint a Pozzo di Borgók. S ugyanennyi hitelt erdemel az a közlés, hogy Napoleon a francziák hálátlanságáról beszélvén, ily esetlen nyilatkozattal expectorálta volna magát épen a herczeg előtt: «J'ai toujours ménagé le sang français, et quand il fallait sacrifier des hommes, c'était les polonais et les allemands que j'employais».

A mire természetesen Metternich el nem mulasztotta megsemmisítő ironiával válaszolni: «Je vous remercie pour les allemands, Sire!»

* * *

Megkísértettük híven ismertetni a munkát, melynek jelentőségét már bevezetőleg is jellemeztük.

A századunk közepe óta lezajlott események magaslatáról, s kivált hazánk mai alkotmányos és megszilárdult viszonyai között, hidegen és szenvedélytelenül ítélnünk azokról a nézetekről s arról az irányzatról, a melyeket szerző levelei, magukra a magyarországi viszonyokra nézve is kifejeznek.

A nemzet fátyolt vetett a múltra, őszintén és igazán, s politikai életünknek folyása azóta mindenben igazolta e tettét. Nincs már semmi keserűség az amaz időszakban egymással szemben állott tényezők érintkezésében, sőt megszoktuk az akkori szerenésetlen politika egy néhány még élő képviselőjét is azzal a kimélettel bírálni, a mely dicsére válik annak, ki — bár hosszú küzdelem és szenvedés után — igaz ügyét az események hatalma által diadalmaskodni látja.

De ha olyanok, kiket a dolgok e változása sem elégít ki,

időnkint a jelen bajainak célzatos túlzását odáig viszik, hogy kisebbiteni törekszenek a múltak keserveit és veszélyeit, azokkal szemben nem árt néha egy-egy élesen színezett képére mutatni amaz elmúlt idők elűzött rémalakjainak, hogy a változást élénkebben fölérezzük és elmondhassuk, hogy alios jam vidimus ventos !

Ilyen szolgálatot tesz a Vitzthum gróf könyve is.

A mi benne sajátos és majdnem visszataszító, az ama körülmény, hogy szerző szász s nem osztrák létére oly hévvel s oly szívesen ragadtata magát tova a Metternich-Schwarzenberg-fele politika sodrától.

Egy kissé megmagyarázza ezt a német kérdés akkori állása és Szászország akkori szerepe ; de a dolog a későbbi események világításában szemlélve, szerzőre és az egész németországi osztrák pártra mindenestre árnyékot vet.

Ha egyes osztrák államférfiak a csalóka hadiszerencse által elvakítva, elhibázott hagyományok tévútain járva, a kor intő szavát félreértve, nagy és merész álmot álmodtak egy tengereket összekötő, népeket egybeolvasztó, Európa fölött korlátlanul uralkodó óriás és hatalmas német Ausztriáról: azt még föl tudjuk fogni, bár ez álmodozókat keserű kiábrándulásukért nem sajnálhatjuk. De hogy szász ember nagy német hazája számára üdvöt nem ettől magától, hanem csak egy oly államtól várt, a melynek valamennyi nemzetisége elnyomása, az évezredes alkotmányával bíró magyar nemzet megsemmisítése, sőt Olaszország törekvésének leigázása által is kellett volna előbb valóban német hatalmassággá válnia, s a mely Németországnak nem egységet adott, hanem csak centrifugális erőit fokozta volna : az valóban nehezen megérthető és alig igazolható.

Egy dologban egyébiránt az események minden esetre igazat adtak szerzőnek ; és ez az, hogy a német kérdés utóvégre is csak fegyverrel és vérrel volt megoldható. De még mindig fönmarad az a kérdés, hogy ha Ausztria-Magyarországnak mindjárt kezdetben megadja, vagy inkább meghagyja alkotmányát s megszerezve nemzetünk bizalmát, reá s nem belső ellenségeire támaszkodik ; ha hazánk és az örökös tartományok léteérdekait föl nem áldozza németországi szerepének, melynek betöltésére sem ereje, sem hivatása nem volt, évtizedeken át makacsul meg nem akadályozza Olasz-

országban az olasz, Németországon a német egység létrejöttét, hanem onnan is, innen is idejekorán visszavonulva, keleti érdekeit ápolja vala: vajon a dolgok mai, természetesebb rendje, vagy ennél Ausztriára nézve sokkal előnyösebb helyzet is, nem lett volna-e jóval kevesebb vér- és erőáldozattal elérhető?

E kérdést vetve föl, ha nem kívánjuk is szerzőtől, hogy előre láttá legyen azt, a mit amaz időben senki előre nem látott, mégis a háborúra való merész hivatkozásait egy oly politika álláspontjáról, a mely a háborút utóvégre csakugyan akarata ellenére is kikerülhetetlenné tette, de mindkét háborújából teljes vereséggel tért vissza: nem csak hogy eszélyesnek nem tarthatjuk, de még a lelkiismerettel és az erkölccsel is nehezen egyeztethetjük össze.

Mert akár mily paradoxnak hangozzék bár az állítás: a háborúnak is megvan a történetben a maga erkölce. Igaz, hogy az utókor rendesen az eredmény után ítél és fenyes siker által könnyen megvesztegethető; sőt tagadni nem lehet, hogy egy eredetileg jogtalannak és erkölctelennek látszott támadás, ha siker koronázta s ha a győztes támadó diadalát mérséklettel és eszélylyel tudta nemzete javára fölhasználni, gyakran a higgadt történeti bírálat előtt is egy nagy és dicső politikai tett színében tűnik föl. De másrészt a történet — sőt néha már a későbbi események is — gyakran szolgáltatnak igazságot a vetlenül megtámadott és vereséget szenvedő felnek. És minden körülmények között bizonyos, hogy az oly hatalmat, a mely reá nem kényszerítve véráldozatokat hozott és követelt egy ügyért, a melyet diadalra juttatni még sem tudott, nem csak az anyagi veszteség és erkölcsi kudarcz, de minden esetben még a háborúért való felelősség és a történet sújtó ítélete is terheli.

S miután nemcsak a magyar szabadságharcz, de végelemzésben az olaszországi 59-diki és a porosz-osztrák szerencsétlen háborúk előidezője is amaz osztrák államférfiak politikája volt, a kik államukat elterelve természetes hivatásától, makacsul akadályozták a németek, magyarok és olaszok nemzeti törekvéseit, a nélkül, hogy azok helyébe jobb czelokat tudtak volna kitűzni s megvalósítani: eljárásuk a történet sújtó ítéletét el nem kerülheti. És a szerzőt, kinek művével foglalkoztunk, ez ítélettel szemben legfőlebb az

vígasztalhatja, hogy ő csak gyöngé visszhangja, nem mozgató tényezője volt ama politikának, a melynek végleges bukását láthatta élte alkonyán, s a melynek dicsőítését tartalmazák ifjúkori levelei.

BERZEVICZY ALBERT.

É R T E S I T Ő.

Művészi Ipar. Az országos magyar iparművészeti múzeum és a magyar iparművészeti társulat közlönye. Szerkeszti a vallás és közoktatásügyi magyar királyi miniszterium megbízásából Pasteiner Gyula. 1. 2. 3. füzet. 1885 október—december. Buda-Pest, Franklin-Társulat.

Egy új folyóiratnak első számai azok, melyeket inkább bemutatni, figyelem-ébresztés céljából ismertetni, mint bírálni szándékozunk. Erre, folyóiratunkban szokatlan vállalkozásra egy nem épen örvendetes tapasztalat indít. Hirlapjaink alig foglalkoztak valamit ez új vállalattal, melynek egész művészeti és ipari életünkre, s ezeken kívül nemzeti művészetünk fejlődésének ismeretére oly rendkívüli fontossága van. Bármily silány fűzfavers-kötet vagy bármily élmélygős novella-gyűjtemény megtalálja hangos szószólóját a barátok vagy szövetkezetek érdekeiben s ellenőrzetlen ajánlgatását a napi sajtó hasábjain. Egy, a nemzeti közérdeket illető vállalkozás azonban, melynek méltánylása nemesebb és magasabb érdeklődést s némi szakismeretet igényel, nyilvános biztatás nélkül kénytelen kezdeni pályáját. Bármily érdemesen indul, hiába keres elismerést, szószólót a «trombitás kritikusok» között.

A *Művészi Ipar* valósággal ilyen nemzeti érdekű vállalat. A közoktatási miniszter fáradhatatlan, művelődési életünk minden irányára kiterjedő buzgósága hozta létre, a minthogy ugyanő alapította meg nemrég az iparművészeti társulatot is. Társadalmi úton megkezdvén az izgatást a magyar művészi ipar érdekében, most irodalmi úton kívánja támogatni és tájékoztatni azt a törekvést, melynek sokat ígérő kezdeteivel találkozhattunk a múlt évi országos tárlaton. Célja, hogy minél teljesebb mértékben csatlakozzék nemzetünk is ahhoz a nevezetes kulturai mozgalomhoz, mely a hatvanas években Londonból kiindulva, kezdett általánosulni. Visszahatás ez. a jó ízlés és ügyes kéz érdekében, a stiltelen gyári termelés ellen. Nemcsak a fölfogás nemesedésén, hanem azon a belátáson alapszik, hogy a jó ízlés szövetsége, a művészet avatása az iparnak, a szép formák műve-

lése által, anyagilag is haladást, gyarapodást, előmenetelt biztosít. Mind szélesebb körökben hódított a gondolat, melyet Pfau *A művészet és az állam* című munkájában oly meggyőzőleg fejt ki, hogy a művészet az ipar iskolája, melytől annak, a maga érdekében, sohasem szabad elszakadnia. Európa államai és társadalmi bizonyos nemes hévvel láttak a reformhoz, melynek ránk is megvolt máris művelő hatása. Trefort miniszter úr buzgólkodásának, hogy e téren is teljes erővel csatlakozzunk nyugathoz, egyik eredménye a *Művészi Ipar*.

A folyóiratnak maga elé tűzött feladatát a szerkesztő bevezető cikke következőleg jelöli ki: «Oda fogunk hatni, hogy a művészet és a közönség közvetítőjének szerepét jól betöltve, a folyóirat minél szélesebb körű és mélyebb hatást gyakoroljon a hazai ipar formai fejlődésére. Törekedni fogunk a művészet érdekeit akként elősegíteni, hogy a közönség a művészetet ne hiú fényűzésnek, hanem a műveltség és gazdagság egyik lényeges kiegészítő részének tekintse, hogy az ízlés nemesítése által az igények fokozódjanak, a művészi iparral foglalkozókban pedig fölébredjen a nemes törekvés ösztöne, s hivatásukat, becsvágyukat abban keressék, hogy kitartó tanulmány és munka által képesekké váljanak a fokozottabb igényű ízlést is kielégíteni.»

A célnak e formulázásából, de a megjelent számok tartalmából is kitetszik, minő fontosságot tulajdoníthatunk a vállalatnak nemcsak a magyar ipar, hanem a magyar művészet és magyar tudomány szempontjából is. Korunk még mindig csak keresi, de eddig nem találta meg a szellemének megfelelő, eredeti művészi formát. Még mindig csak a múlt műhelyeiben forog, vizsgál, tanul, másol, utánoz, hogy majd egykor talán megalkotva remekét, maga is mesterré legyen. A művészi ipar is, külföldön úgy, mint nálunk, a múlt korok alkotásainak, formáinak utánzásánál van. Ezeknek megkeresése, vizsgálata, ábrázolása fő és jelentékeny dolog. A nemzet művészi szelleme, nyilatkozásának alsóbb köreiben, a nép közül való mesteremberek munkáiban, melyekre az idegen befolyás s az egyéni szeszély kevésbé gyakorolt és gyakorol átalakító befolyást: közelebb áll a népi, hamisítatlan eredetiséghez. Ezt könnyebben, tisztábban és mélyebben ismerhetjük meg az ilyen emlékekben és munkákban. A *Művészi Ipar* első rangú feladata a magyar mesterségek régi maradványaival és hagyományos formáival foglalkozni. Ez által nagy szolgálattal tehet a magyar nemzeti stíl kérdésének földerítésére, tisztázására s hatása messze túl terjedhet maga elé tűzött gyakorlati célján. E tekintetben már az eddigi füzetek is közölnek érdekes adalékokat.

Ilyenek Myskovszky Viktor czikke: *A művészi ipar a felvidéken*, azután Huszka József: *A debreczeni szűr*, s Czobor Béláé: *A szövő művészetéről*. Még mindegyik kissé általánosságokban mozog; de egyik sincs híján, különösen Huszkaé, a tanulságos utalásoknak és megfigyeléseknek.

Az említetteken kívül is, a közlemények legnagyobb része olyan, hogy a mi magyar viszonyainkra nemcsak általában tanulságos, de egyenesen vonatkozó. Radisics Jenő *A nürnbergi és antwerpeni tárlatok tanulságai* cím alatt két cikket közöl, melyekben főleg a német és osztrák művészi ipar érdekében kifejtett társadalmi tevékenység rendkívüli eredményeit ismerteti, viszonyba hozva a mi mozgalmainkkal. Be vannak mutatva, gondos leírásokban s igen szépen sikerült képekkel iparművészeti múzeumunk újabb, becses szerzeményei. A szakirodalom újabb termékeinek ismertetésénél is sehol sincs elfeledve, a hol csak kíváncstosnak vagy hasznosnak mutatkozik, egy-egy rövidebb vagy hosszabb utalás hazai irodalmunk, művészetünk, iparunk föladataira. Mindez az egész vállalatnak bizonyos magyar színt ad. Csak a könyvismertetésekre nézve óhajtjuk mellékesen megjegyezni, hogy tanulságosnak tartanók a nevezetesebb külföldi könyveknek bővebb, tartalmi bemutatását is.

Egészen természetes, hogy a folyóirat az ipar művészi föltételével foglalkozván, kénytelen foglalkozni magokkal a tulajdonképeni művészetekkel is. A művészi szellem sajátságait nyomozván, iparunk régi emlékeiben, fél úton állana meg, ha vizsgálódásait ki nem terjesztené s eredményeit nem alkalmazná a művészetekre. A szerkesztő ígéri is bevezető cikkében, hogy nem hagyja «figyelmen kívül sem az építést, mely körül a művészi iparnak úgyszólván egész családja csoportosúl, sem a szobrászatot és a képművészetet, melyek szintén sokszerűen előmozdítják és táplálják a kisebb művészeteket, a minthogy részben ezeknek alkalmazása által ölt a közönséges kézi ipar művészies jelleget.» E föladatot különben már csak abból az okból sem odázhatja el magától a folyóirat, mert művészeti közlönyünk jelenleg rajta kívül nincsen. Közöl is már az előttünk fekvő füzetekben cikkeket Petschacher sugárúti kaszinó-palotájáról s Lotz és Feszty freskóiról dísztermében, azután építészeti szakoktatásuokról s a képművészeti társulat tárlatainak rendezéséről.

Szóval a vállalat önálló dolgozataival, irányczikkeivel, könyvismertetéseivel, repertoriumaival, bő kisebb közléseivel s díszes külső kiállításával: kiváló buzgóság és tapintat bizonyossága. A kezdet nehézségeinek figyelembevételével megnyugodhatunk benne, hogy a nagy

fontosságú ügy jó kezekben van, melyektől csak jó eredményt várhatunk.

Nagy-Ág földtani és bányászati viszonyai. A királyi magyar természettudományi társulat megbízásából írta Inkey Béla. Egy térkép-melléklettel és 23 ábrával a szöveg között. Buda-Pest, kiadja a királyi magyar természettudományi társulat 1885. 2 frt 50 kr.

Semsey Andor, e lelkes tudománybarát, kinek áldozatkészségét a nemzeti múzeum többrendbeli ásványtani és archæologiai nevezetessége mellett a magyar földtani intézetet csaknem oly rég gazdagító Coquand-féle gyűjtemény is hirdeti: egy olyan munka létrejöttét tette legújabbban is lehetővé, melyre úgy ő, mint a kiadó természettudományi-társulat büszkék lehetnek. A munka több évi, nagyrészt helyszíni kutatás eredménye s mint ilyen a tellurérczeiről világszerte ismertté vált nagy-ági bányákról szerző sokágú tapasztalatain kívül az összes eddig megjelent s egész kis könyvtárra fölhalmozódott irodalmat felölelve, egyúttal a tellurképződésnek tüzetesen csak napjainkban fejlesztett tanához is fölötte becses anyagot szolgáltat. Példái meggyőzőleg illusztrálják azt a genetikai kapcsolatot, melyben a hegység méhében aknázott telérek a rájuk boruló hegytest földtani szerkezetével állnak, s melynek ismerete, tanulmányozása adja meg a gyakorlati bányász munkatervéhez is a kiindulás legbiztosabb alapját.

A magyar államvasutak arad-gyulafehérvári vonalán Dévánál esik látkörünkbe a Csetrás hegység festői szépségű hegycsoportja, melynek az erosio által változatosan kiformált ormozatai az előhegyek hullámzatos talapzatából óriás szoborműként magaslanak ki. «És ha az utazó, kinek szeme e vonzó tájképen megakad, messze fönt, ama sziklahegyek vállain fehér templomokat, házakat, kerteket s közöttük három-négy nagy lépcsőfokot képező kőhányást fedez föl, tudja, hogy ott nevezetes bányahelynek kell lennie; mert csak a hegyek méhében rejlő kincsek csalhatták az embereket a sziklák és erdők ama vadonába.» Valóban e nagyszerű tájkép szemlélete közben igazat kell adnunk a sokat utazott Cotta, freibergi volt tanár, abbeli nyilatkozatának, hogy Európaszerte nincs festőibb fekvésű bányahely.

E ma virágzó s méltó hírnek örvendő telep azonban igen rövid múlttal dicsekedhetik s míg az ismertebb erdélyi aranybányák még a rómaiakat is megelőző időkre vihetik vissza származási fájukat: Nagy-Ág rendszeres bányászata 1746-ban vette kezdetét, miután az akkor rengeteggel borított Szekeremb oldalról éjjelente mutatkozó

tűzjelenségek hírével Armindean János nevű pásztor a közel szomszédságban (Hondolon) elfoglalt Born bányatulajdonost kutatásra indította. Born már kedvét kezdé veszíteni a sikertelen kutatásban, midőn egy fekete leveles s általa vascillámnak (hæmatit) tartott ércztömegre bukkant, melynek gazdag aranytartalmát azonban tűzkísérlete csak hamar kideríté.

E véletlen fölfedezéstől számítjuk Nagy-Ág történetét s az ólom-szürke leveles érczben mindjárt 1782-ben fölfedezé Müller von Reichenstein a telluriumot, sőt ez ásványról Fridvalszky jezsuita 1767-ben kibocsátott *Mineralogia magni principatus Transsylvanicee* című műve is megemlékezik. Az érczet eleitől fogva nagyági jelzővel kezdték megtisztelni; a ma közkeletű *nagyágit* elnevezést azonban 1845-ban Haidinger igtatta be végérvényesen az irodalomba. Említett szerkezeti tulajdonságánál fogva a leveles ércz (Blättererz) név is tartja a magát helyi használatban. Az ásvány telluros ólom, arany kevés kénnel, antimonnal, esetleg réz- és ezüsttel s Nagy-Ágon kívül Offenbányán (kis mennyiségben) és legújabban Éjszak-Amerikában Colorado államban (Boulder Countyban) fordul elő.

Kezdetben a Nagyágit képezé a termelés fő tárgyát; de a mélységben a Sylanit mindinkább háttérbe szorítja. E világos aczélszürke ezüstszerű ásványt elébb ismerték Offenbányáról, és Erdélyen kívül California és Colorado szolgáltatja. Aranynak, ezüstnek tellurral való vegyülete, melyben a tellurt részben antimon, az ezüstöt ólom pótolja. E mellett egy még szabatosan meg nem különböztetett ásvány nagyági bányász néven: sárga dúsércz, tudományosan Müllerit, Krennerit, Calaverit szerepel a bányászatnál. A termés arany ritkább s tapasztalat szerint a bányatelep nyugati határaitra szorítkozik inkább. A termés-ezüst még sokkal ritkább. A nemes érczek itt említett fajai váltakozó elhelyezkedéssel bírnak. A Nagyágit általában magasabb déli, a Sylanit a mélyebb éjszaki részekben uralkodik. Innen a Nepomuk telérekben a Petzit közvetíti, mintegy a nyugatra eső hajtói fekhelyekben uralkodóvá váló termés-aranyhoz az átmenetet.

Nagy-Ágot az irodalomban a bányászat tárgyául szolgáló két főásványon kívül realgar, arzen, alabandin, mangánpát stb. jegecek híresíték még el.

Az érczfelek helyek a harmadkor mediterrán emeletében felszínre toltult kvarczos biotit trachytban fordulnak elő. Utólagos elváltozások e közettömeg egy részét zöldkőneművé változtatták, úgy hogy a zöldkőtrachyt név használata vált szükségessé. Az újkori vulkanisták

elméletére vonatkozva az idevaló trachytképződések cumulo vulkanoknak tekintendők, melyek heves kitorések és hamuesők nélkül, főleg csak a nagy mennyiségben kitóduló szívós lávák óriási fölhalmozódásából állnak. A zöldkő-módosulat a telérek föllépésével szoros kapcsolatban állván: az eruptió tűzhelyeinek fekvését azok jelölik mintegy ki, úgy hogy a keleti szárnyon ez értelemben három kitorési hasadék föltehető, melyek egy DD K — ÉÉ Ny irányú eruptióvonalat képeztek. A nyugati zóna csapása Hondol, Csértés, Magura közt csaknem keletnyugati. Hogy az egyes tűzhelyek minő sorrendben működtek: arra kellő adat még nem mutatkozik s egyedül a Kalvária-csoportra nézve látszik szerkezeti szempontból valószínűnek a fiatalabb létrejövétel.

A telérképződésre első impulsus gyanánt a trachyttömeg kihüléséből származott repesztés vehető föl, mely egyúttal a felszínen mutatózó tábla-, kocka- oszlopalakú elválások indokául is veendő. A második mélyebbre ható, vagyis mélységből kiinduló repesztés eredménye az a sötétszínű, teléralakú, a rendes telértöltelék helyett szögletes kőzetdarabokkal, az igazi érczteléreket igen gyakran többszörösen keresztező képződmény vala, melyet Nagy-Ág látogatóinak az odaváló bányászok Glauch, Verespatak, Rudabánya, Vulkoj, Offenbánya munkásai pedig Glamm néven mutatnak be. Egészben véve a glauch-hasadékok bedőlési hasadékok s kitöltések nem eruptív, hanem intrusív. Csak miután a glauchképződés által egész hegytömeg egyensúlyi viszonyai megállapodtak, került a sor a telérhasadékok nyitására. Ezek keletkezésének legbiztosabb megoldását abban a titokszerű folyamatban találjuk, mely a földkéreg bizonyos részeit hajlítani, redőkbe szedni és föltorlasztani törekszik. Bármilyen legyen e folyamat végső oka: a harmadkört megelőzőleg éppen az erdélyi Ércz-hegységben nagyszerű hatásai mindenütt meg vannak örökítve.

Ha tehát fölteszszük: hogy hatása a harmadkor második felére is kiterjedt: mi természetesebb, minthogy a vidék régebb képződményei közé beékelt új földtani test is megérezte azt, s a környező üledékes képződmények mindenikénél keményebb és ridegebb trachytban a tömegmozgásnak legcsekélyebb jelentkezése elégséges vala a szóban forgó repedések föloldozására.

Ez erő közvetlen hatása hajlítás (redőzés), vagy csavarás vala. A nagyági telérhálózat elhelyezkedése inkább a csavaró erőtámadásra utal s nagyon emlékeztet ama repedési rendszerekre, melyeket Daubrée vastag üveglemezeken csekély csavaró nyomással előidézett, s melyek rendszeren egymásra többé-kevésbbé függőlegesen álló

hasadérendszer alakjában jelentkeztek. A tömegmozgásnak bármely csekély foka, ha a trachytvonalat egyik végén nagyobb ellenállásra talált a Nagy-Ágon jelentékeny vetődések nélkül mutatkozó telérelágazások, keresztezések kimagyarázását lehetővé teszi.

A telérek rendesen csekély vastagságban fejlődtek ki s a csapás és dűlés azonossága igen rövid körökben állandó s általában vékony hasadékokból összeszótt, sűrű, hosszára nyúló telérhálózatot képeznek. Bármily sokféle legyen e szövvényes telérhálózat csapása, mégis DDK—ÉÉNy középértékben foglalhatók együvé, vagyis a Csetrás hegység délkeleti szárnyáról már említett csapással azonos s a telérvonulatok általános csapása a zöldkőnemű trachyt déli határától (Kalváriahegy) a lipótbányai érczfekhelyek felé tart.

Messzire vezetne szerző érdekes paragenetikus fejtegetéseinek ismertetése s csupán annyit legyen szabad még fölemlítenünk, hogy míg hazánk legtöbb más bányájában «kénés érczek» jönnek mivelés alá: Nagy-Ágon a dúsgazdag tellurérczek mellett ezek csak mellékesen «zúzó érczek» gyanánt értékesíttetnek s ezek térbelileg is el levén különítve, a természet működésében szintén két különvált folyamat eredményeit képezik.

Ime Inkey könyve nem csupán Nagy-Ág bányászati viszonyainak, történeti fejlődésének adja hű képét, hanem a modern geologia módszerével vizsgálva az idők hosszú során és saját tapasztalatai rendén fölhalmozódott észleleteket, azokból az inductio alapján általános érvényű törvényeket derít föl. Művét a Föld életének egyik érdekes fejezetéül tekinthetjük s a mi természettudományi íróknál ismét nem utolsó érdem: mindezt oly könnyed, közérthető nyelven, oly világos, helyenkint épen lendületes iránylyal adja, hogy a művelt olvasó is élvezettel veheti kezébe.

T—s.

La propriété sociale et la démocratie par Alfred Fouillée, Paris. Hachette. 1885. IX + 294 l.

A világirodalomban a közgazdasági írók foglalkoztak legtöbbet a socialismussal, és mostanig az ő soraikból kerültek ki a socialista tanoknak legfőbb hirdetői és ellenesei. Még mindig ők uralkodnak e téren, pedig már mind szélesebb körben kezdik belátni azt, hogy a modern socialismus nem csak gazdasági reformokra tör. Mert nem csak abból áll, hogy a magántulajdon és munkaeszköz, szóval a magántőke az állam által kisajátíttassék, hogy a magántermelést a jövedelem méltányosabb eloszthatása céljából állami össztermelés, a collectivismus váltsa fel; többet jelent ennél a so-

cialismus, még pedig demokratikus republikanismust az állam, hitelenséget a vallás, egyenlőséget a társadalom terén. Még ezzel sincs a socialismus programja kimerítve, mert hiszen nélkülözhetetlen esz-közei közé a családi és a házassági kötelékek szándékos meglazítása és a gyermekeknek obligatorius állami nevelése is tartozik. Nem túloz tehát *Schäffle*, ha a socialismust, egy nem rég megjelent röpiratában, egész világnézetnek nevezi.*)

Ha már igaz, hogy a socialismusnak kétségtelenül nagyszabású conceptiója az emberi élet minden viszonyát felöleli, itt volna az ideje, hogy a közgazdasági publicistákon kívül mások is, teszem a jogászok, a philosophok, a pædagogusok is behatóan foglalkozzanak e tanokkal, mert hiszen a létesítendő gazdasági állapot a jogi, a népnevelés, a vallás és egyéb tereken való reformokat is rejt ölében. — A socialismus által követelt reformok kivihetetlensége ne mentse föl az arra hivatottakat, hogy e tanoknak mind inkább beható taglalatába bocsátkozzanak. A társadalmi és államtudomány már eddig is igen sokat köszön a socialismusnak, mert ez kímélet nélkül és tagadhatatlanul sok elmeélel letépte azon leplet, melylyel az orthodox szabadelvű írók társas életünk beteges tüneteit óvatosan takargatták. És még többet fogunk a socialismusnak köszönni, ha az positiv javaslaival kihívja a tudományos bírálatot. Ez által ismét egy nagy lépéssel közeledhetünk a társadalmi jelenségek helyesebb megértéséhez.

Ime egy francia író, kit idáig csak bölcseleti műveiről ismert az olvasó közönség, szigorú bírálat tárgyává teszi a socialismus néhány sarkételét. Azon alapos módszerrel, mely számos philosophiai dolgozatát jellemzi, a tulajdonról szóló tanokat veszi elemzés alá, meg azon következményeket, melyekkel a magántulajdon megváltoztatása járna.

A francia írók és tudósok azon sajátos tehetségével, melylyel a legbonyolultabb kérdéseket világosan tudják föltenni, csínnal előadni és nem egyszer szellemesen megoldani, Fouillée fejtegetéseivel azon eredményre jut, hogy a tulajdonról szóló minden absolut elv helytelen. Szerinte egyaránt tévednek azok, kik a tulajdonra föltétlenül és kizárólagosan egyéni jelleget ruháznak, tehát a római jognak a dominium Quiritare fölfogását követik, és azok is, kik, mint Proudhon óta a socialisták, a tulajdonnak épen csak sociális jellegét emelik ki. Deductive bizonyítja a szerző és igen szerencsésen

*) *Die Aussichtslosigkeit der Socialdemokratie*. Tübingen. 1885. 4. lap.

válogatott példákkal magyarázza, hogy elméleti szempontból a tulajdon alakulásában úgy egy egyéni, mint egy szociális elemet rejt magában, hogy az elmélet szempontjából tehát a tulajdonban rejlő jogozat mind e két tényezőt megilleti. A gyakorlatban azonban nehéz ennek érvényt szerezni, mert nem képzelhető oly abszolút mérték, mely igazságosan meghatározhatná, hogy mi illeti a tulajdonban az egyén, és mi a szociális elem tevékenységét. Egy ily osztó igazság örök ábránd marad, és kiáltó igazságtalanságra vezetne, valahányszor azt meg kellene valósítani. Az államnak mindazonáltal van a vagyon és gazdagság megosztása körül föladata. Azok szerint, kik azon egyénnek ítélik oda a tulajdont, a ki munkájával előállította — feledve, hogy az egyén e munkájához közvetve és közvetlenül a társadalom is hozzájárult, meg a természet is — az államnak nincs más föladata, mint pusztán a tartózkodás, jelszava pedig a *«laissez faire, laissez passer»*. A socialisták ellenben mindent az államra akarnak bízni: a termelést és annak eredményét, a gazdagságot és vagyont, meg ezek megosztását.

A kérdés itt a körül fordul meg, vajon az individualisták vagy a socialisták fogják-e föl helyesebben az állam föladatát? — És ez azon kérdés, mely körül Fouillée fejtegetéseinek első szakasza csoportosul. Szerinte az államnak a jogfentartás negatív és repressív szerepén kívül egyéb föladatai is vannak. Ilyen mindenek előtt a pozitív igazság létesítése. E cél megköveteli az államtól, hogy az magának kellő hatalmi eszközöket biztosítson, mindenek előtt vagyoni segédforrásokat, tőkéket. Ezeket egyrészt arra kell használnia, hogy minél szélesebb körben terjesszthesse a közoktatást meg a szakképzettség kiművelését, melyek Fouillée szerint a legkiválóbb munkaeszközök, (*instruments de travail par excellence*), másrészt pedig philanthropikus intézmények létesítésére és támogatására kell fordítania. Fouillée közgazdasági elvei fölhatalmazzák az államot arra, hogy a magántulajdon sértetlenségének megóvásával egy collectív tulajdont létesítsen, és azt folyton gyarapítsa, hogy e köztőkék hozzádéli az idővel a szegényebb sorsú néposztályokra mind inkább nehezedő adókon könnyítsen. És minthogy a socialisták legerősebb fegyvereinek egyike az, hogy a földbirtok értéke folyton növekedvén, ez értéktöbblet a magántulajdonosokat jogtalanul illeti meg, Fouillée, ki — úgy látszik — ezt hallgatagon elismeri, szintén a föld értékének emelkedésére és a tulajdonos rovására alapítja javaslatait. — Két módot ajánl, melyek szerint az egész nemzet javára volna fordítható a föld és a telek értékében idővel beálló azon növekedés, mely puszt-

tán csak a sociális viszonyok eredménye, és nem a tulajdonosok érdeme.*)

Szerző, kinek szeme előtt az 1858-iki ausztráliai Torrens-acta lebeghetett mintaképen, mindennek előtt azt követeli, hogy a földbirtok mobilizálására törekedjünk, hogy ez által minél több egyén részesülhessen a földbirtok értéknövekedésének hasznában. Ha ugyanis a földbirtok kisebb részekre oszlik és könnyen átruházható, a földbirtok értékének gyarapodása nem fog annyira a nagyterjedelmű földbirtokok tulajdonosának érdemetlenül dús nyereséget juttatni, hanem a koronkénti kisbirtokosoknak bár szerényebb, de gyakoribb nyereséget. — A szerzőnek második javaslata (mit különben javasolni nem kell, mert mindenütt fennáll) hogy az egyéni tulajdon ép fentartása mellett egy collectiv és sociális tulajdon létesíttessék collectiv jövedelemforrássul. Ez által azon «csudálatos eredményt» lehetne elérni, hogy az adókat, e közös terhet, majd közös jövedelemmel helyettesíthetjük; hogy a közadósságot közgazdagság fogja felváltani, és nagy mérvben fogjuk reducalhatni azon óriási kiadási budgeteket, melyek mindinkább aggasztják a pénzügyi jövőn elme-rengő közgazdákat.**)

Ez volna Fouillée szerint a problema «legphilosophiaibb» megoldása: mit készsággal elismerünk. Az érvelést is kifogástalanul elfogadjuk, csak azon kétségünket akarjuk kifejezni, vajon a tőke és a munka érdekeinek összeütközését, mely a köztők kifejlődő belső ellenmondás következtében folyton gyakoribb és hevesebb lesz, — a szerző által oly bámulatos optimismussal javasolt compromissumok képesek lesznek-e elhárítani?

Különben se képzelje senki, hogy e propositiók újak, mert collectiv tulajdona az államnak mindig volt és most is van; és hogy ez lehetőség szaporítandó, azt már sokan bizonyították (főleg oly közgazdasági írók, kik a javaslat politikai hátrányait és veszedelmét tekinteten kívül hagyták). Franciaországban De Foville, Leroy Beaulieu és Ch. de Laboulaye már évek óta ismétlik azon reményük kifejezését, hogy majd az idővel az állam tulajdonába jutó vasúthálózatok, ez óriási collectiv-tőkék jövedelmei a szegényebb néposztályok adóterhén könnyíteni és a budget egyensúlyát helyre fogják állítani. Arra pedig utalni is fölösleges, hogy Németországon mily népszerű volt egy időben Wagner azon terve, hogy a városi telkek, melyeknek értéke tudvalevőleg leginkább emelkedik a cultura haladásával, a

*) Mire nézve a 19. sk. lapokon igen helyes példákat említ.

**) Ld. a 65. lapot.

városok vagy az állam által kisajátíttassanak, hogy azután e telkek magánépítkezésekre ne örökárban, hanem csak bizonyos időtartamra (70 vagy 90 évre) adassanak bérbe a végből, hogy e telkek beálló értéknövekedése majd a városoknak, illetőleg az állami közösségnek jövedelmezzen; mert e jövedelem egyedül e jogi személyeket illeti meg, és nem azon spekuláns egyéneket vagy részvénytársaságokat, melyek telkeket összevásárolnak és egyedül várakozásukért, az építkezés elhalasztásáért néhány évtized alatt a befektetett tőkének olykor százszorosát nyerték az eladásnál, mint az Astor-család néhány száz millió dollárt New-Yorkban. Mind ezek, ismétlem, eléggé és már régóta ismeretesek, de evvel a sociális kérdés a maga lényegében még «philosophiaialag» sem oldható meg.

Ezeknél eredetibb gondolatokat tartalmaz a szerző azon eszmelánczolata, melyet műve második könyvében követhetünk, hol elhagyva a socialismusnak közgazdasági kérdéseit, oly térre lép, melyen otthonos. — Abból indul ki, hogy ha az állam a collectiv gazdaságot az előbb említett módon — t. i. a föld és telek növekvő értékének elsajátítása által — gyarapítani fogja, ez által egy közhasznú segélyezési és biztosítási alapot fog alakíthatni, hasonlót a Moiris király tavához, mely ha a Nilus kiáradt, magába szívta a fölösleg vizet, hogy avval a kiszáradt vidéket ismét eláraszsza, ha a folyó túlságosan leapadt. Csak az általános szempontokat állítja föl a szerző arra nézve, hogy a szegénysorsú adózók biztosítása baleset, vénség és munkaszünet esetére miként szerveztessék. E kérdések annál érdekesebbek, mert most különben is napirenden vannak több állam törvényhozásában. És nézetünk szerint e szakaszban találhatók e könyv legtanulságosabb és legérdekesebb részletei, nevezetesen ott, midőn a biztosítási rendszernek előnyeit bizonyítaná a közönséges jótékonyosság fölött, Malthusnak, Darwinnak, Spencer Herbertnek és követőiknek némely tudományos túlzását iparkodik kimutatni; így főleg azt, hogy mennyire indokolatlan Malthusnak azon nézete, hogy a szűkölködő segélyezése nem képezi a társadalomnak föladatát, meg Darwinnak és az ennek tanaira támaszkodó Spencer Herbertnek azon aggálya, hogy a beteg és munkaképtelen egyének segélyezése által az emberi nem jövő nemzedékeit testileg és szellemileg elsatnyítjuk, hogy az emberiség fokozott szellemi tevékenysége az emberi nem szaporodására károsan hat stb. A mellett, hogy észrevételei tetszetősek, érvei és fejtegetései meggyőzők.

A könyve harmadik és negyedik szakaszában Fouillée a collectiv tőkének többé nem az anyagi és gazdasági, hanem politikai és

erkölcsi alakjairól értekeznek. A collectiv tulajdonnak politikai formáját az általános szavazatjogban, a suffrage universel-ben ismeri föl a szerző (155—193. l.); a mi pedig annak erkölcsi alakját illeti, következőképen elmélkedik.

A modern társadalomban egyáltalában a szellemi tőke az, a mi az összgazdaságnak legfőbb elemét kezdi képezni. Korunkban a föld talaja már el lévén foglalva, mondhatni el lévén tulajdonítva, e szellemi tőke úgy jelentkezik, mint az intelligentia rendelkezésére bocsátott új talaj. A szellemi munkának évszázadok alatt fölhalmozott eredményeképpen a műveltség, Fouillée szerint, nem egyéb, mint az újonnan érkezőknek általános és közös munkaeszköze. Oly munkaeszköz, mely minden foglalkozásnál hasznos, és idővel a termelés minden neménél szükséges lesz. Hogy mindenki eljuthasson e végtelenül hatalmasodni képes munkaeszköz birtokába, a közoktatásnak általánossá és ingyenessé kell válnia, hogy a műveltség oly örökség lehessen, melybe különbség nélkül mindenki léphessen. A munkára való jog, így folytatja a szerző, az utopia; azon helyet pedig, melyet az magának az államtól megkövetelt, a műveltség megszerezhetésére való jognak kell elfoglalnia.

Láttuk, hogy a socialisták egy oly collectiv tulajdont óhajtának, melyben az állami közösség minden tagjának része legyen. Fouillée e fejtegetései nyomán feléjük fordul, mondván: az általatok oly forrón óhajtott collectiv tulajdon már most is megvan. még pedig — a mire nem is ügyeltetek — törvényes formákban létezik, formákban, melyeket ezentúl csak tökéletesíteni kell. Collectiv ingatlan tulajdon már rég óta létezik; a biztosítási és segélyezési pénztárak általánosítása által létezik majd collectiv ingó tulajdon is; az általános szavazatjogban a demokratikus államok már jelenleg is collectiv politikai tulajdonnal bírnak; és végre a közműveltség egy collectiv intellectualis tulajdont képez. A collectiv tulajdon tehát minden alakjában megállhat és fejlődhetik, a nélkül, hogy ezért a magántulajdont föl kellene áldozni. A műveltségnek is legnagyobb előnyére fog válni a szociális kérdés ily megoldása. Mert különben is a polgárosodás haladásával az anyagi tulajdonnal szemben a collectiv tulajdonnak politikai és intellectualis alakja fog mindinkább főfontosságúvá válni. Már elavult és középkorias fölfogás az, mely csak a földben, az ingatlan tulajdonban ismeri el és becsüli meg a gazdagságot. Korunknak már rég megvan az a törekvése, hogy az ingó vagyont fejleszti. Maga az ingatlan tőke is ingóvá válni törekszik, és a gazdagságnak e modernebb alakját szeretné felölni. Az

ingó tőke pedig azon sajátágánál fogva főg jelentőség tekintetében öregbedni, mert inkább az intelligentia terméke, és mint ilyen a polgári befolyásnak és a politikai hatalomnak eszköze. Ily módon a sociális vagyon és gazdagság mindig fejlettebb és mind inkább intellectualis alakot fog ölteni, elannyira, hogy a collectiv tőkék közt a leghatalmasabb a műveltség leszen.*)

A műveltség ez apotheosisában tetőzik és végződik egyúttal Fouillée műve. — Már e végső fejezetek miatt is érdemes e könyvet figyelemmel elolvasni. De az előbbi részekért is, mert se idejét, se fáradságát nem vesztette el az, kit oly munka olvasása késztet gondolkozásra, mely ha a socialismusnak nevezett óriási kérdés megfejtésétől nagyon távol áll is, de legalább annak néhány nehézségét világosan kimutatja. Inkább ez képezi Fouillée könyve érdemét, mint az, melyet maga említ, hogy általános körvonalakban kilátást nyújt a sociális kérdés békés megoldására. Ehhez bár van reményünk, de a sikert nem azon szójátéktól várjuk, melylyel Fouillée osztályozza és reformálja azon tulajdont, melynek jelen uralmát oly hatalmas mozgalom akarja megdönteni, mint a socialismus.

L. B.

A tudományos állattan ügye.

«Suum cuique.»

Járt kopottas kabátban, nélkülözött. A késő este nem egyszer ott találta az utczalámpa fényénél, a mint a szájától, gyomrától, életétől elvont falatok árán szerzett könyvbe mélyedett. A kora nap ott találta a tudományos intézet táján; éhen, szomjan, dideregve leste a pillanatot, a melyben a tudomány csarnoka megnyílik s ő reá függesztheti ismét szemét — oh nem! egész lelkét az oktató szájára, szemére. Egész lénye szerénység, s a mi a szem mélyéből kisugárzott, az a tudás igazi vágya volt; a mi pedig szívét hevítette, gyorsabb lüktetésbe hozta, ez az a tudat volt, hogy csak komoly törekvéssel, nehéz, igazi munka árán közelítheti meg eszményét, mely nem más, mint az, hogy imádott — fájdalom hátramaradt — nemzetének a művelődés terén szolgálatot tehessen. Ebből egy igazi magyar tudós telt ki.

Járt a legújabb divat szerint; plasztrónját, lakkezipőit, monocliját, monogrammos sétabotját, szóval az egész «embert» a vácziz utczában szerezte össze — merő «Prima Waare» — olvasta a *Conversations Lexicont*, mintát választott, a mely szerint hölgyek lapjában pontosan leírta a fióka verebet, a mint a hóvirág kelyhébe búsan

*) Ld. a 284. lapot.

belétekint; volt protectiója s nyitott ajtót talált ott is, a hol az a kopottas kabátú hiába kopogtatott; minden alkalommal — oh, oly gondosan meglesett alkalommal! — szélnek, világnak eresztette gondosan kiczirkalmazott beszédét, nem mulasztván el azt sem, hogy a mélyen tisztelt «tudósító» uraknak egy megfelelő kivonatot ajánljon — társaságban minden harmadik szava histologia, morphologia, ontologia, evolutio stb. volt — leszólta mind azokat, a kik hasznára nem lehettek — de egyszer nagyon elszólta magát, akkor, a midőn erős dicséretet írt a mások rovására; hát olyan ő s ennek daczára, vagy éppen ezért még lehet valami belőle.

Nem folytatom. Azok, a kik a magyar tudományosság nehéz munkájában komolyan részt vesznek, ismerik és számon tartják az erőket; ismerik és kellőképen méltatják a két alakot az állattan terén is, a melyről itt mindjárt megjegyzem, hogy más, mint tudományos nem is létezik. Vannak az állattannak körvonalozható szakai, mint vannak a tudomány minden ágának; ezek külön-külön művelhetők, így műveltetnek is; az így keletkező munkafelosztás az, mely napjainkban azt a bámulatos haladást szüli.

Így világos az, hogy egy adott tudományág részét nem lehet a másiknak rovására «tudománynak» nevezni, mert a részek szerves kapcsolatban vannak.

Ezeket előrebocsátva, rátérhetek arra a cikkekre, a melyet ifj. Apáthy István a *Budapesti Szemle* 1886-dik évi januáriusi füzetében közreadott, a melynek czíme: *A tudományos állattan külföldön és Magyarországon*, tendenciája pedig az, hogy «tudományos» és «tudatlan» állattant különböztessen, a zootomiát a zoologia fölibe helyezze s ezen az úton aligha keresett dicsőítésben részesítsen egy zootomust a zoologusok rovására.

A zootomus dr. Margó Tivadar, kinek érdemeit szívesen elismerjük, noha abban a túlzott alakban, a melyben tárgyalva vannak, maga sem fogadhatja el; a gúny tárgyává tett zoologusoknak egész raja a sorok között van megsértve, lenézve — egy kivétellel, mely nem más, mint e cikk írója. Ez jogczím arra, hogy írjak; sőt az írás kötelesség, mert a kivételt nem fogadhatom el; tiltja tisztesség-érzetem.

Kijelentem azonban, hogy ifj. Apáthy István úrhoz egy szavam sincsen, ha cikke nem e folyóirat hasábjain jelenik meg; a *Budapesti Szemle* elismert tekintélye az, mely a cikk bírálatát kötelességemmé teszi.

A cikk «tudományos színe» az a chronologiai összeállítás, a

melyet különösen Haeckel*) hozott divatba s mely hangjánál fogva jellemző. Az olvasó azt a benyomást nyeri, mintha a külföldön egy rettenetes zoológiai harc dűlna, mely szünet nélkül lázas állapotban tartja a társadalmat s a melynek csatáit a lángész kipattanó villámai döntenék el; holott a valóság egészen más. A valóság egy egészben csöndes, csak néha-néha gyorsabban lüktető fejlődés, a mint ez tapasztalati szakoknál másképen nem is lehet.

Linné módszert állít a régi chaos helyére, lehetővé teszi az alakok csoportosítását, áttekinthetőségét, a munka fölosztását, szerkesztését, kapcsolatot való folytatását, így fejlesztését; tehát lehetővé teszi az állattani ismeret történetírását; de már alapvető munkájában is jelezi a varietas, vagyis az elütő alak létezését, tehát kipattantja azt a szikrát, a melyből körülbelül egy századdal később Darwin szövétnekét lánggra lobbantja.

A mi e két sarokkö között viaskodik, az tudományfejlődés, mely úgy, a mint a tapasztalás — mindig Linné módszerének alkalmazása mellett — több és több anyagot szerez, mind határozottabban Darwin felé vezet.

Am a czikkíró nagyúri lenézéssel szól a katiczabogár elütő pontjairól, tehát a Linné varietásáról; nem veszi észre, hogy végső következményben Darwin elméletének kiinduló pontját is gúnyolja mely nem más, mint az alakok, a színek változó voltának méltatása.

És nagyon természetes, mert logikai folyomány, hogy az alakoknak külső szervezetök szerint való vizsgálása fölhívja a boncz-tani pulhatolást, ez az embryonális fejlődés megfigyelését, mind ezt és még sok egyebet; de mindég a Linné módszerével, melynek lényege az ismeret történetírása.

Itt egyszerűen kiemelem azt, hogy ifj. Apáthy István az első s bizton tudom az utolsó is, a ki Linnéről ezt merte írni: «Linné szerezte meg először azt az érdemet, hogy a tudományos lajstromozásnak kényelmes alakot adott, a mennyiben először vitt keresztül következetesen oly rendszert, a melybe a természeti tárgyakat, külön nem is fajnévvel ellátva helyezte el» — s ifj. Apáthy István az első, a ki Linné művében nem lát egyebet, mint azt, hogy hiu bolondoknak útát nyitott a hallhatatlansághoz. Kifejezem azt a meggyőződésemet, hogy erre dr. Margó Tivadar nem taníthatta, mert igen jól tudja, hogy az alakoknak orismológiai megkülönböztetése, nem-és fajnévvel való elnevezése, tehát Linné módszerének alkalmazása

*) *Natürliche Schöpfungsgeschichte* etc. Berlin 1870.

nélkül állattant művelni nem lehet s mellettem fog bizonyítani, a midőn kimondom, hogy Linnének azt a valóban halhatatlan érdemét, hogy a természet szemlélését természethistóriává alakította, levett kalappal elismerte az állattannak minden bűvára, lett legyen az systematicus, embryologus, anatomus vagy bármi — kivéven ifj. Apáthy Istvánt, kiről azonban fölteszem, hogy ezt ma már meg is bánta.

Ez a mi ifjú generatiónk egyáltalában abban a hitben él, hogy tabula rasa van előtte, hogy magyar földön szeretett tanárán kívül soha senkisésem foglalkozott a szakkal.

És lám a cikkíró a kiírások nagy hevében oda teszi például ezt is: «Bonnet (1779) a levéltetvek ivartalan szaporodásának fölfedezője, a fajok változatossága mellett nyilatkozik stb.» előttem pedig ez a könyv fekszik: *A természet vizsgálása*, írta Bonnet Károly stb. fordította Tóth Pál verőtzei református predicator; ugyan olvassa el ennek előszavát és ismerje föl a magyar embert, mert igen hasznos tudnivaló, jelesen az oly erősen külföldieskedő ifjú embereknek, a minőnek én ifj. Apáthy Istvánt ismerem.

Gúnynyal és lenézéssel illeti azt a munkát, a melyet Földyék, Petényiek, a Friwaldszkyak s az ifjabb magyar systematicusok egész sora lelkiismeretes munka árán teremtett!

Vajon Darwin min kezdte? tulajdon ezen!

Vajon a fajok ismerete a leíró módszer nélkül lehetséges-e?

Van-e más módszer arra, hogy változékonyságukat fölismerjük, hogy kivonjuk azokat a döntő tanúságokat, a melyek a földrajzi elterjedésben, az életmódban rejlenek?

Nevezzen meg nekem ifj. Apáthy István csak egyetlen egy igazi tudóst, a ki az általa gúnyolt ú. n. «lajstromozást» nélkülözhetette volna. Bizony nem tudja! Tehát honnan meríti a jogosultságot arra, hogy ennek az iránynak művelőit gúny tárgyává tegye?

Vajon gondolkozott-e ez az ifjú ember a rendszerről, a dolog bölcséleti oldaláról? Lehetetlen?

Hiszen, a ki a Linné módszerével az állattan rendszerét fejleszti, ugyanazt műveli, a mit művel a sociologus, ki nem az ember belső szervezetét, boncztanát, hanem élettulajdonságait, mozgalmát kutatja és szedi rendszerbe, hogy bizonyos törvényekhez juthasson. Igaz, hogy a sociologus tudományával nem süti ki az ember boncztanát; de az is igaz, hogy az anatomus sem süti ki az emberi társadalom ismeretét.

Minden tudományszak, a tudomány egyetemének szerves része, egyenlő értékű, létezése nem annyira a dolog lényegéből, mint inkább

a munkafelosztás elvéből folyik ; áll pedig ez különösen a tapasztalati szakokról, a hova az állattan minden alszakaival együtt tartozik.

Az igazság az, hogy Linné módszerét a tudomány ma sem nélkülözheti ; a mi változott, az a rendszer, azért, mert fejlődött, még pedig ismét Linné módszerének érdeméből, mely lehetővé tette és teszi azt, hogy ezer meg ezer bűvár, sőt az egymásra következő nemzedékek föloszthatják a kutatást s hogy az eredmények mégis összegezhetők ; szóval történetírás az egész.

A mit ifj. Apáthy István elkövetett, az egészen az, mintha Rankenek valamely tanítványa elítélné a történelmi okiratokat, hogy a mestert — ki azokat összegezi — megdicsérhesse !

Arról talán nem is kell tüzetesen szólnom, hogy a czikk kiindulása, magyar szempontból tökéletesen hibás ; de érdemel ez néhány szót azért, mert úgy veszem észre, hogy »legújabb divat szerint öltözködő bűváraink» immár rendszeresen erre a hibára építik okoskodásaikat.

Ezek az urak semmit sem tudnak arról, hogy az igazi mértéket csak a viszonyok ismerete és latolása adhatja meg. Olvasnak külföldi forrásokat, ki is szaladnak a külföldre ; szemök megkáprázik az intézetek nagyszerűségétől ; aztán haza jönnek s becsmérelnék. Nem gondolkoznak arról, hogy mily mostoha sorsa volt a hazának akkor, a midőn a megbámult külföld már a fejlődés útjára térhetett, hogy ebben a tekintetben még Oroszország is előttünk járt ; sőt hogy e mostohaság még ma is érezhető ; hiszen ki az, a ki pusztán tudományos foglalkozás után függetlenül élhetne ?

Nem foglalkozom avval a furcsa statisztikai észbotlással, a midőn a czikkíró 16 millió magyarral veti össze az állattan magyar művelőit, hanem áttérek a »*sum cuique*» kifejtésére.

Annyi bizonyos, hogy Magyarország állatvilága ma rendszertani szempontból annyira ismeretes, hogy bátran megállhatja helyét Európa művelt államai mellett ; az is bizonyos, hogy azok a férfiak, a kik azt a fáradságos munkát végezték és végzik, a külföld előtt teljes értékkel bírnak, s nincsen a tudomány színvonalán álló rendszertani mű, mely eredményeiket ignorálná. Ez nem állítás, hanem kétségtelen tény, tartozik pedig e tény csupán a külföldhöz való viszonyra, helyesen az állattan egyetemességére.

Mindenekelőtt konstatálnom kell azt, hogy — a mint ez különben érthető is — ezek a szakemberek nem a dr. Margó iskolájához tartoznak, nem tőle vették az impulsust : sőt áll az azokról is, kik, mint orvosnövendékek, tanítványai voltak ; tudtom szerint kettőnek kivételével.

Dr. Margónak kétségbe nem vonható érdeme az, hogy első volt, a ki itt Darwinról írt; de nem áll az, hogy ezt az irányt a magyar zoologusok ignorálják: senkisé sem szolt ellene; a most működő ifjabb nemzedék pedig mind a természetes rendszer alapján áll s forrásainak ismeretében messze túljár a francia bűvárokon.

Igaz az is, hogy az első — csonka — állattani tankönyv dr. Margótól való, ma is kötelező; de meg kell jegyezni, hogy e tankönyv már maholnap húsz éves s ha az állattan gyors fejlődését vesszük, kétségkívül elavult; befejezést sohasem ért el.

Zootómiai tekintetben igaz, hogy dr. Margó kimutatta az idegek végződését, hogy ez a maga idejében szép — de semmiképen sem epochalis — siker volt s hogy a mikroszkópai technika mai fejlettsége révén, ily finomságú meghatározások már a mindennapiak közé tartoznak.

A mi a budapesti fauna enumeratióját illeti, ennek dereka nem dr. Margótól, hanem Friwaldszky Jánostól, Mocsáry Sándortól, a korán elhunyt dr. Károli Jánostól való.

Legújabb művének, az állatország rendszeres osztályozásának, csak katedrai jelentősége van s ez csak a tanítási szabadság szempontjából, mint egyéni nézet, méltányolható.

A cikkíró tollán megérzik a tétovázás, a midőn az eredményt az idővel összeméri; kibúvója az az állítás, hogy dr. Margó nem talált magának való társaságot. Már pedig az igazság az, hogy nem nevelt magának iskolát, sem az általános állattan, sem az összehasonlító boncztan terén, mely utóbbi teljesen parlagon hever. Nem vád ez, mert mindnyájan tudjuk, hogy lelkiülete mindig az elzárkózásra hajlott s tulajdonképen itt rejlik oka annak is, hogy nem találta meg a zoologusok szerény társaságát, mely itt mindig létezett, sőt megérte azt is, hogy a kolozsvári ifjú iskola túlhaladta az «alma matert» s mind sűrűbben bocsátja ki kebeléből tehetséges, komoly törekvésű adeptusait.

Különben végezzünk.

A szertelen dicsérgetések korát éljük; s a mi a megdöbbenő, ez az, hogy az ifjabb nemzedék ebben előljár, hogy hangjából nem az ifjúság szűz rajongása, hanem az elbizakodottság, sokszor a számítás hangzik felénk. A tisztán személyes indokon, e folyóirat tekintélyén kívül ez volt a legfőbb ok, a mely e sorok írására késztetett.

De idáig jutva, érzem, hogy a jövőre való tekintetből állást kell foglalom s ezt ezennel meg is teszem.

E folyóirat szerkesztője emlékezni fog arra, hogy egykoron föl-

szólított: ismertetném, illetőleg bírálnám meg alkalmilag a magyar zoologusok dolgozatait. Én akkor ezt feleltem: kevesen vagyunk, küzdünk a műnyelvvel s a nemzeties irány fölvetésével; én ma beérem a relative jóval s a fősúlyt nem a kritikára, hanem a példaadásra s az ifjú erők buzdítására fektetem.

Ma is így állok.

De azért akadt ember, dr. Dezső Béla, a ki nem így gondolkozott s a *Budapesti Szemlében* nagyon is méltányolta mindazt, a mit az általam most megbírált író ugyan itt becsmérel.

Így nem boldogulunk ám!

Én kalapot emelek az előtt az ember előtt, a ki a tudományt, az egyetemességre való tekintettel művelve, a külföld figyelmét felénk fordítja; szükségünk van reá, akad is; de leborulok az előtt, a ki a nemzet művelődésének állapotát tekinti s ezt törekszik emelni; és fájdalommal tapasztalom, hogy a külföldieskedő irány erőt kezd venni a kebli szükségén! Fájdalommal szemlélem különösen azt, hogy bizonyos előkelő szakerők egy idő óta nem saját dolgozataikkal jelennek meg a nemzet legelső tudományos foruma előtt, hanem előállanak tanítványaik munkálataival, a melyek sokszor derék dolgok; de sohasem emelkednek felül azon a színvonalon, a melyen az oktatási eredménynek állania kell s a melyeknek latolása voltaképen paedagogiai tekintetek alá tartozik. Nem tagadom, hogy akadhatnak kivételek; de ezeket szigorúan meg kell válogatni, mert e téren az elnézés csak elbizakodottságot szülhet, mely — végső következményben — a tudományos színvonal lehanyatlásához, a közönséges penzum méltatásához vezethet. *)

HERMAN OTTÓ.

*) Mi határozottan kifejezett föntartással adtuk ki ifj. Apáthy István cikkét és szerkesztői jegyzetünk röviden mindent magában foglalt, a mi fenforgó kérdésre nézve lényeges. Mindamellett készséggel közöljük Herman Ottó cikkét is, mert az irodalmi és tudományos vitáknak mindig barátai voltunk. Azonban egy megjegyzést nem nyomhatunk el. Herman Ottó a magyar állattani mozgalmakat illetőleg nem igen kedveli a kritikát. Azt mondja, kevesen vagyunk, küzdünk a műnyelvvel s a nemzeties irány fölvetésével, éadjuk be a relative jóval s a súlyt ne a kritikára fektessük, hanem a buzdításra és példaadásra. Mi azt hisszük, hogy a kritika minden körülmények között szükséges s az egyoldalú kritika is jobb a semminemű kritikánál, mert visszahatást és eszmei küzdelmet idéz elő. Herman Ottó a politikai téren is szerepel, s legalább is meglehetősen egyoldalúsággal bírálja a kormányt. Vajon jó néven venné-e, ha a kormány azt mondaná neki, a mit ő mond nekünk: elégedjünk meg a relative jóval, ne bírálgassunk, buzdítsunk s menjünk jó példával elő a munkásságban? Szerk.

Nyílt levelek a szerkesztőhöz.

I.

Tisztelt szerkesztő úr! A *Budapesti Szemle* 108 és 109-ik számában —k. úr megtámadja a m. t. akadémia történelmi bizottságát. Ürügyet neki erre Florianus *Fontes Domesticijének* IV-ik kötete szolgáltat, melyet a fönnirt bizottság adott ki. Minthogy a bizottságban én indítványoztam a *Fontes* III-ik kötetének segélyezését s IV-ik kötetének kiadását, engedelje meg, hogy nem ugyan a bizottság, hanem a magam nevében én tegyek egy pár észrevételt —k úr támadásaira.

Hogy hát miért mondom én, hogy —k. úr csak úgy mellelesleg püföli M. Florianust s főleg bizottságunkat üti — mikor a kettőt egy porázra kötve vezeti az olvasó elé? Látja, szerkesztő úr, épen ez a *cardo rei*. Jól kitervezte ő ezt a dolgot. Azt mondja, hogy Franciaországban egy egész congregciónak kellett támadni a *Fontesek* kiadására, Németországon már a második generatio fárad a *Monumentákén*, mi pedig egy embertől M. Florianustól méltán várhatuk volna e munka elvégzését. S ön tisztelt szerkesztő úr, ne higye, hogy ez tendentiosus összeállítás, bármily különösnek tetszik is az; — ez —k. úrnak az ő logikai egymásutánja. O szent Florián, ki egy személyben két generatio és egy congregatio vagy, miért is adta művedet az akadémia védszárnyai alá! —k. úr tovább folytatva expectatióit, kiadásod három első kötetétől, nem tagadhatja meg a tudományos törekvést! De ez a negyedik — a mint az akadémia rátette a kezét, ez már posványba süllyedt! Mert hiszen mintha csak lehetetlen volna, hogy akadémiánk történelmi bizottságának valamely (sic!) editiója megütné a mértéket, a jelen kötet a publicatio meglehetősen alacsony színvonalra süllyedt alá. Lám, lám, hova süllyed az az egy ember, ki maga két generatio és egy congregatio, mihelyt a történelmi bizottsággal érintkezik! Nem jó helyen kereskedem-e, mikor azt sejtetem, hogy a fő csapás az akadémiának volt szánva? Hiszen épen abból a körülményből, hogy Florianus már három kötet editióval legalább árult el tudományos törekvést, mentséget lehetne találni a bizottságnak, hogy a negyediket elvállalta, nem pedig vádat arra, hogy ezt is többi összes editiói alacsony niveaujára szállítá le. Igaz — járt már úgy a bizottság, hogy egy általa kiadott munkának II-ik kötete gyengébb volt az elsőnél — de az nem Florianussal történt. Az ez ellen fölhozott vádak, jobbadán kákán csomó keresése, melyek a laikusok félrevezetésére szolgálnak.

Mert a pozsonyi krónika pontos és lelkiismeretes szövegkritikájával megkönnyíti annak munkáját, ki *nemzeti krónikánk első szerkesztését* megkísérlendi restituálni, mert Rogeriust hibás és pontatlan kiadások után valahára jó és használható szövegben vesszük, mert Ranzan még sem maradhat ki a *Fontesekből*, akár mennyire lenézi is —k. úr, s ha Florianusnak ebben a kötetben tetszett adni, az által még sem eszközölte azt, hogy *az eredetileg komoly s tiszta törekrés elcsenerésszen*. Édes —k. úr sic non itur ad astra. Az ilyen nagy, de üres szavakat szakember nem veszi komolyan. Egy olyan több kötetre terjedő vállalatban, milyenek a *Fontes* van tervezve, melynek célja a *források*at egymásután mind kiadni, nem szokás arra tekinteni, hogy mit tart —k. úr *lényegesnek* s mit *lényegtelennek*: a fő az, hogy a *fonteseket* pontos és hű editióban vegye az, a ki használni akarja. S az ennek a kelléknek megfelel.

Talán —k. úr sem vonja kétségbe, hogy a *Fontes domestic*ik kiadása égető szükséggé vált. A történelmi bizottság kebelében rég óta folytak ez ügyben a tanácskozások. Neveztetett is ki ez ügyben albizottság, mely megkezdé tanácskozásait, s épen Florianussal bocsátkozott tárgyalásokba, kiről tudta, hogy a *Fontes* kritikai szövegeinek megállapítása végett hazánkban s a külföldön hosszabb útazásokat tett. De a tárgyalások nem vezettek eredményre s Florianus egymásután kiadott két kötetet, természetesen, oly anyagi áldozattal, mely erejét nagyon felülmúlta. Őt valóban csak az ügyszeretet vezette, s jutalma sem volt több, mint az a meglegedés, hogy a külföldi sajtó jól fogadta munkáját. Ekkor tettem én a bizottságban azt az indítványt, hogy miután Florianus kiadása annak a szükségnek, melyet annyira érezünk, megfelel, s miután a megjelent két kötet arra nézve is, hogy a *Fontesek* hiányzó darabjait is jó és szabatos szövegkritikával fogjuk Florianustól kapni, biztosítékot nyújt: segélyezze a bizottság a III-ik kötetet, s később viszont, hogy vegye át a IV-dik kötet kiadását.

Mindezt jól tudja —k. úr is. De követeléseit, a *Monumenta* és *Fontes* kérdését, az Akadémia és Történelmi Bizottság föladatát szándékosan, csakhogy argumentumokat kovácsolhasson a bizottság ellen, úgy összebonyolította, az általánosan hangzó és alapjában nem is igazolható vádakat bizonyos követelések mellé oly módon csoportosította, hogy a nagy közönség, mely az ő czikkéből tisztába sem jöhet az iránt, hogy miről van szó — azt fogja gondolni, hogy a bizottság *csak* kárt tett a magyar történetírásnak.

Mert egészen más dolog egy olyan nagy szabású vállalatot

indítani meg, mint a *Monumenta Germaniae*, s a *Fontesek* pontos kritikái szövegét adni. A bizottság csak erre az utolsóra vállalkozott, mert ezt tartotta legsürgösbbszükségnek: de —k. úr úgy állítja a dolgot a közönség elé, mintha a *kettő* egy volna.

Hogy pedig mi a bizottság ez időszerinti föladata, azt nem —k. úr határozza meg, hanem az országgyűlés. Körülbelöl 30 év előtt kezdette meg a Történelmi Bizottság működését. Néhány mágnás adott össze néhány ezer forintot, ahhoz járult a nemzeti könyvtár alapja s ezzel megkezdették a *Történelmi Emlékeket* két cyclussal s a *Történelmi Tárt*. Így élt a bizottság 10—12 évig saját pénzéből. Az alkotmány visszaállítása után aztán az országgyűlés adott évenként 10,000 frtot, meghatározott s általa megszabott czélra: magyar történelmi emlékek kiadására. Néhány év mulva az országgyűlés szükségesnek látta a bizottság működési körét tágítani s a subventiót fölemelte 15,000 frtra, «a magyar történelmi emlékek és országgyűlési acták» kiadására. Azután fölemelte ismét 20,000 frtra, a történelmi emlékek, országgyűlési acták és *Archivum Rakocianum* kiadására. Azután leszállította 15,000 frtra, de a czímet megváltoztatta: magyar történelmi és irodalomtörténelmi emlékek fölkutatására, összegyűjtésére, kiadására és földolgozására.

Most hát ez az irányadó. Az országgyűlés szabja meg s a bizottság tehetsége és a körülmények szerint valósítja meg a programot, készített tagjaival javaslatokat koronként, hogy a szaktudósok közül kivel és mit dolgoztasson; aztán nyílt pályázatokat hirdet — s Marczali és Molnár Aladár munkája épen ilyen nyílt pályázat eredményei voltak. Külföldön is másoltat s levéltárában gazdag anyag van fölhalmozva. A hol a történelmi kútfőkben nagy hiányt lát, azt igyekszik pótolni — mint ezt a török források, diplomatiái emlékek, városi számadás-könyvek kiadásával meg is mutatta. De nem szükség ezt részleteznünk — jelentéseit évenként nyilvánosságra hozza.

Azért tessék —k. úrnak ezeket bírálni s nem üres általánosságokat hozni forgalomba. Ha —k. úr tud magyarul, érti következő szavai súlyát: *mintha lehetetlen volna hogy akademiánk történelmi bizottságának valamely editiója megüsse a mértéket*. Megengedem, lehet olyan publicatiója a bizottságnak, mely a —k. úr által kívánt magas mértéket nem üti meg, sőt tévedhetett a bizottság is egyik más megbízottjában: de hogy elvétve se legyen olyan publicatiója, mely megüsse a mértéket, azt —k. úron kívül talán senki sem hiszi. S ha ő hiszi és tudja — ám bizonyítsa be súlyos vádját.

Menjünk tovább, —k. úr azt követeli, hogy a bizottság sza-

kítsen az eddig kötetett, minden rendszeres kritikát nélkülöző és azért mindenhaladást lehetetlenné terő iránynyal. A bizottság néhány év előtt kimondotta, hogy publicatióiban a Sickel-féle iskola által föllállított s a *Monumenta Germaniæ*ban alkalmazott elveket követi. S életbe is léptette, megkövetelvén, hogy azok szigorúan meg is tartassanak. Példa rá az *Anjoukori Okmánytár* s a városi számadások, melyek azóta láttak világot. Ezzel szakítsen hát a bizottság? Ime —k. úr famosus logikájú czikke végén elítéli azt, mit czikke elején ajánlott. Ó Clovis redivivus! égesd meg azt, a mit eddig imádtál!

De hát — noch ein Sträusschen! A lényegesnek és lényegtelennek egyaránt való fölkapását akartuk megróni, melynek a tudomány nem láthatja hasznát. Ha ez a *Fontes*ről szól, megmondtuk rá, hogy a *Fontes* olyan gyűjtemény akar lenni, mely a *Fontes domestici* összes ismert és fölkatatandó darabjait magában fogja foglalni; hogy pedig Ranzanus megelőzte például Muglent, annak technikai oka volt — s minthogy egymásután jön a többi is, kár volt annyira félre verni a harangot. Ha pedig ez a bizottság összes eddigi működéséről szól — ám lássuk a medvét. Mit hanyagolt el a bizottság, a mit nem lett volna szabad elhanyagolnia? Tessék vádját indokolni.

Pro superabundanti engedje meg szerkesztő úr, hogy még egy kérdést intézzek az ön — Löherjéhez. (Mert olyan joggal, mint Ranzan = De Gubernatis, —k. úr is lehet = Löher.) *Ila az akademia nem képes olynemű vállalatba fogni, mint a Monumenta Germaniæ, az sajnálatos, de nem menthető.* Hogy került Saul a proféták közé? Mióta lett az akadémia felelős a Történelmi Bizottság tetteiért? Hogy képes-e az akadémia megindítani egy olyan vállalatot, mint a *Monumenta Germaniæ*? Ezt mutassa ki —k. úr, a helyett, hogy akadémiát, bizottságot összezavar, tisztán, számokkal sans equivoque. Lássuk a medvét.

De legyen elég. Ez általánosan tartott s nem indokolt vádakkal szemben minden további szóvitát fölöslegesnek tartok. De —k. úr, ha ön komolyan és higgadtan kimutatja a Történelmi Bizottság tévedéseit, ha ön készít a bizottságnak egy jó és viszonyaink közt elfogadható programmot, ha ön számokkal igazolja, hogy beilleszthetünk e programmba olyan vállalatot, mint a *Monumenta Germaniæ* (mi aztán a *Fontesek* folytatását fölöslegessé tenné), legyen meggyőződve, hogy a bizottság szívvel lélekkel fogja tanácsait követni.

És most — Isten önnel, szerkesztő úr! Köszönöm önnek, hogy e kérdést szőnyegre hozta. Jobb volt azon keresztül esnünk. S ha e

fölszólamlással sikerülend a vitát az átalánosságok ködéből a higgadt és komoly megbeszélések terére vezetni — azt hiszem e szóváltás nem fog eredménytelenül elhangzani.*)"

Budapest, 1886 január 15-én.

Öszinte tisztelettel

SZILÁGYI SÁNDOR.

II.

Tisztelt szerkesztő úr! Vámbéry Ármin úrnak *Magyarok eredete* című nagyszabású ethnologiai tanulmányából a magyar közönség, különösen mi debreczeniek, azt a hitet meríthettük, hogy a magyar nép és nyelve, eredeténél fogva, egy dicső múltú népfajhoz, a hódításra és uralomra termett török fajhoz tartozik, s nem holmi éjszaki csip-csup népekhez, az ugorokhoz (vagy finn-ugorokhoz), a kikkel addiglan Hunfalvy és Budenzék akarták rokonságba keverni. Nyomatékos szavú prófétaként hirdette Vámbéry e tant; erős hittel a magyarság vérszerinti őseredetére, némi restrictióval a nyelvére nézve, mely régebben a szomszéd ugor népek ráhatása miatt annymennyi eltorzító ugor elemeket is kénytelen volt fölvenni. S hogy ne szerettük volna Vámbéryvel a magyarság török eredetét vallani, midőn ahhoz egyszersmind nemzetünk jövőbeli állami életét és boldogulását illetőleg a legszebb reményeket fűzhettük? Azt hallván, hogy a magyar nemcsak hogy a jeles török fajból való, hanem ennek is a legjelesbike, ki az államföntartás hatalmát ki tudta fejteni; a ki «mind a mellett, hogy ázsiai, illetőleg török-tatár eredetű, Európában meghonosodott, sőt e földrésznek fontos szolgálatokat tett és arra van hivatva, hogy földrészünk keleti oldalán elmaradhatatlan átalakulások közben még fontosabb szolgálatokat tegyen».

Képzelteti, tisztelt szerkesztő úr, mily nagy örömmel vettük Vámbérynek legújabb terjedelmes munkáját, *A török faj, ethnologiai és ethnographiai tekintetben*, (Buda-Pest, 1885. Kiadja a m. t. Akadémia) — mint a mely ugyancsak a mi jeles rokonságunknak kimerítő ismertetését, s természetesen saját magunknak, a magyarságnak a jelzett szempontokból való illő méltatását ígérte. Hiszen a *Magyarok eredetében* neki még csak bizonyíthatnia kellett a magyar nép eredeti törökségét, s e mellett a többi török népeket csak igen

*) Közöltük — k. úrral e hozzánk intézett levelet, válaszát is vettük, azonban közlését a hely szűke miatt a jövő számra kell halasztanunk.

rövid vázlatban mutathatta be; most már azt vártuk, hogy a *Török faj* című egyetemes képben szép arányossággal mindegyik tagja a jeles néptársaságnak megkapja a maga helyét.

Nem sajnáltuk az öt forintot, pedig Debreczenben ennyit nem szoktunk kiadni könyvért, megvettük, az új munkát, repeső szívvel kezdtük lapozgatni, keresvén a mi fejezetünket, a *magyar-törökök* fejezetét. Hogy soká rá nem akadunk, végre előveszszük a tartalomjegyzéket: de nincs abban magyar törökségről szóló fejezet. Pedig az egyes török népek közt, a melyeknek a rövidebb-hosszabb tárgyalásból kijutott, van elég olyan is, a melylyel a csip-csup ugor népecskék is veteledhetnének jelentőségben. Ott vannak a szibériai törökök: teleutok, altajiak, sorczok, erdei tatárok, kumandincek; ott a jakutok; ott a kara-kirgízek, kazak-kirgízek, ujugurok és keleti-turkesztániak, özbegek, karakalpakok, turkománok; a Volga-törökök: kazáni tatárok, csuvasok, baskirok, mescserek és tepterek; krimi tatárok, nogaji tatárok, kundurok, kumikok, karacsájok, nyugoti törökök: azerbajdsániak, oszmánok.

Ezt bizony elég furcsának találtuk, — de még azzal vigasztaltuk magunkat, hogy a magyar talán valamely jó pajtása házában talált szállást: talán a baskirok vagy a kirgízek fejezetében? Igaz, meg van ott mellékesen említve, de tárgyalva nincs; például 611. lapon «a régi időben velök szomszédos török nép, a *magyar*».

Tehát még nem tagadta meg Vámbéry a tant, a melyet előbb hirdetett s melyben oly nagy örömmel hittünk: hogy *török nép* a magyar. S minthogy még hála Istennek *élő* nép is a magyar, valóban nem értjük, hogy miért mulasztotta el Vámbéry a tanának érvényesítésére kínálkozó szép alkalmat? Azért, hogy a magyar nem egészen tiszta török, jelesen nyelvére nézve? Ámde a baskirok is, a mi több, ugor vérvegyülésben sínylődnek s mégis törökök; a csuvasok nyelve sem tiszta törökség volna, s mégis megkapták az őket megillető fejezetet.

Mert hol is helyhezhetné el Vámbéry a magyarokat, ha nem a törökök közt? Egyik fejezetben előadja (73. lap) az ural-altaji népek átnézetét, ezen osztályok vagy csoportokkal: 1. *szamojedek* (öt részre; jurak, tavgi stb. laknak ott meg ott); 2. *tunguzok* vagy *mandsuk*; 3. *finn-ugorok* vagy csak *ugorok*; tudniillik vogulok, osztjákok, zürjének, votjákok, cseremiszek, mordvinok, lappok és finnek; 4. *mongolok*: keleti mongolok, burjétek, kalmükok; 5. *törökök* vagy töröktatárok, «a kikről részletesebben beszélünk e könyvben». A *finn-ugorok* közt tehát, hála Istennek, nem találjuk a magyart, sem más

csoporthoz, melynek tagjai elő vannak sorolva, tehát csak az egészül említett török csoportba való lehet a magyar, csak hogy ő róla aztán részletesen e könyvben fájdalom «nem beszéltetik».

Képzelteti, szerkesztő úr, rossz kedvünket, a mikor mindezt olvasnunk, tapasztalnunk kellett; az öt forintot ugyan nem sajnáljuk, ámbár az sem csekélység, hanem annnyival inkább fájlaljuk, hogy ennyire csalódtunk Vámbéry úrban, a mi prófétánkban. Ime kiejti kezéből, sőt megalázza azt a zászlót, a mely alá oly büszkén s annyi ünnepélyességgel esketett föl bennünket. — Pedig már arról is gondolkoztunk, hogy a jövő képviselő-választáskor Thaly Kálmán helyett őt tűzzük ki jelöltünknek, mert Thaly történelmi munkái jeles hazafias munkák ugyan, de mennyivel jelesebb, hazafiasabb a *Magyarok eredete*, mely a hazafiatlan és szégyenletes finn-ugor elméletet teljesen tönkre teszi s a dicsőséges török fajjal hoz bennünket közel rokonságba. De már most hogyan izgassunk Vámbéry úr mellett a választókerületben, ha ez újabb könyvével mintegy megtagadja dicső elméletét? Úgy-e szerkesztő úr, ön is elismeri, hogy Vámbéry úr más tekintetben igen jeles új könyvének igen lényeges hiánya van s ez annnyival inkább sajnálandó, mert a magyar közönségben a már valamennyire terjedni kezdő helyes ethnologiai fogalmak ily következtelen és hézagos tanítás mellett csak újabb összezavarodás veszélyének vannak kitéve.

Vajon nem lehetne-e segíteni a dolgon? Azt hiszem, lehetne. Vámbéry úr egy második kiadásban pótolhatná e hiányt s legalább egy szerény fejezetet szentelhetne könyvében a magyarnak is a baski-
rok mellett, mert különben szegény nemzetünk se a török, se a finn-ugor fajhoz nem tartozván, «testvértelen ága nemének». Kérem tisztelt szerkesztő, vegye reá Vámbéry urat óhajításunk teljesítésére, vagy ha a közönség előtt való fölszólalást sikeresebbnek vélné a magán beszélgetésnél, közölje a *Budapesti Szemlé*ben egész levelemet. Egyszersmind arra is kérem, javítsa ki stylusomat, mert én nem vagyok író, csak olvasó s azt tapasztalom, hogy annál rosszabbul írok, mennél több új magyar könyvet olvasok.

Öszinte tisztelettel

Debreczen, január 13. 1886.

Egy elégedetlen olvasó.

A MAGYAR ÁLLAMVASÚTAK.

Első közlemény.

I.

Ötven éve, hogy Közép-Európa első gőzmozdonyú vasútja, a nürnberg-fürthi vasút, átadatott a közforgalomnak, éppen ötven éve annak is, hogy a magyar országgyűlés első ízben foglalkozott a vasútak építésének kérdésével. Az ügy tárgyalásában részt vett férfiak — köztök Deák Ferencz — nagyságából nem von le semmit azon tény constatálása, hogy a magyar országgyűlés ez időben még csak homályos sejtelemmel bírt a vasútak nagy jelentősége felől. Hitték, hogy eljön az idő, a midőn Bécs, sőt Debreczen is össze lesz Pesttel vasút által kötve, de abban az időben még a fékevesztett képzelet sem hihette, hogy ötven év múlva Magyarország területét sűrű vasúti hálózat fogja borítani. Még kevésbbé gondoltak arra, hogy az állami hatalom ötven év múlva egész sorát a legfontosabb vonaloknak fogja kezelni; ezt még az alkotmány visszanyerését követő első években sem hitték.

Az ötven év előtt tartott országgyűlés a vasútak építésének és üzletének különböző rendszereit annál kevésbbé ismerte, mert ebben az időben a vasútügy az egész continensen még csak gyermekeveit élte. Ennek daczára azonban már az 1836-ki országgyűlés tárgyalásai folyamán követelték nem az állam — ez a szó, sőt ez a fogalom még akkor nem volt ismeretes — de az ország befolyását nemcsak a vasúti vonalok irányának kijelölésére, hanem a vitelbér meghatározására is. Nem elvből talán, hanem a jövőendő vállalkozók és a kormány iránt való bizalmat-

lanságból. Alig pár évvel később a sajtó terén már fejtegették a vasút-építés különböző rendszereit és a legkiválóbb politikusok követeltek a vasútnak államköltségen való építését. Az első magyar gőzmozdonyú vasutat építő társaság alig esett túl a megalakulás nehézségein, melyeket Fenyvessy Adolf igen érdekesen vázolt e folyóirat 1883-iki folyamában, kamatbiztosításert folyamodott az országgyűléshez, daczára annak, hogy a vasút építésére e nélkül kérte és nyerte az engedélyt. A kamatbiztosítást azonban e társaság nem nyerhette meg, egyrészt személyes okokból, és a Duna jobb parti vasút ügye miatt, másrészt pedig azért, mert a bécsi kormány módot talált a magyar vasútak ügyét folyton húzni-halasztani, úgy hogy az 1844-iki országgyűlés ebben az ügyben nem végezhetett semmit. A középponti vasúttársaság az építést csak nagy pénzügyi nehézségek mellett fejezhette be és a vasút eladását az államnak már 1849 végén elhatározta.

Az első magyar gőzmozdonyú vasút, mely mint magánvasút kamatbiztosítás nélkül épült, ily módon az állam tulajdonába jutott. A bécsi kormány már 1841 óta az államvasúti rendszer mellett volt, a mi az akkori intéző férfiak, különösen báró Kübeck, nagy politikai és közgazdasági belátását bizonyítja. A központi kormány a magyar középponti vasúttársaság által Czegleden át Szolnokig épített vonalat folytatja Szegedig és megkezdeti a szolnok-debreczeni és püspökladány-nagyvárad-i vonal építését is államköltségen, ep úgy mint a Duna jobb parti országrészen a bécs-trieszti vonal kiegészítése gyanánt a steinbrück-zágráb-sziszeki vonalat a károlyvárosi szárnyvonallal. A vasútak államköltségen való kiépítésének politikája azonban hajótörést szenvedett, áldozatául esett nagyrészt a pénzügyi helyzetnek, másrészt báró Bruck, birodalmi pénzügyminiszter a valuta helyreállítását célzó terveinek.

A Magyarországot Szegedtől Pesten át az ország határáig átszelő vonal, a délkeleti államvasút, melynek zömét a központi magyar vasúttársaság pályája képezte, az 1855-ik évi január hó 1-jén kelt egyezménynyel átengedettett a báró Eskeles Dániel, báró Sina György, Pereire Izsák és herczeg Galliera Rafael által képviselt osztrák-francia consortiumnak, a Bodenbachból Brünnig és Olmüczig vezető éjszaki államvaspályával, az épülőben levő szeged-temesvári vonallal,

a lissava-baziási vonallal együtt. Ugyanezen egyezményben a társaság még jogot nyert a Temesvártól a Duna felé vezető, és a marchegg-szegedi vasutat a brünn-olmücz-bodenbachi vasúttal összekötő vonal építésére. Egy más szerződéssel ugyanezen consortium megvásárolta az államkincstárnak a «Bánátban» fekvő érczbányáit, hutáit és ezekkel öszeköttetésben álló földbirtokait és a Csehországban fekvő kladnoi és brandeiseni köszénbányáit.

A vasútat az állam a consortiumnak, illetőleg jogutódjának a császári királyi szabadalmazott osztrák államvaspálya-társaságnak az 1858-ik évi január 1-től számított kilenczven évre engedte át, biztosítván a társaságnak 77 millió pengőforint (200 millió frank) megváltási és építési tőke után 5·2 százalékos, 4.004,000 forintot tevő járadékot. Egyúttal azonban kikötötte a kormány, hogy az engedélyt, 1858-ik évi január 1-től számított harmincz év múlva bármikor beválthassa. Az 1866-ik évi deczember 1-jén kelt egyezményenyl azonban az engedély tartama 1867 január 1-től számítandó 99 évre állapíttatott meg és a biztosított évi járadék (kamat-biztosíték) 5·2 millió forintra emeltetett föl.

Az államvasúti politika bukása után a kormány engedélyt adott a gróf Zichy Ödön, gróf Festetics György, Forboom-Brentano József, Sina G. Simon, Arnstein és Eskeles és Wodiáner Mór, André Ernő által vezetett osztrák-francia consortiumnak (a consortium francia tagjai sorába tartoztak az osztrák államvasúti társaság francia főrésztvényesei) a Duna és a déli államvaspálya között létesítendő vasúthálózat építésére és üzletére, nevezetesen a Bécsből Sopronon és Kanizsán át Eszékig, az Uj-Szőnytől Székes-Fehérváron át Eszékig, a Budáról Nagy-Kanizsán át Pöltschachig és Eszéktől Zimonyig terjedő vonalra. Az engedély, mely 1856 október 8-dikán kelt, 1862 január 1-től számított kilenczven évre terjedt és 100 millió forint után évi 5·2 százalékos kamatot mint járadékot biztosított az engedélyeseknek, kiköttetvén a kormány megváltási joga harmincz év múlva. E vasútak engedélyesei «Ferencz-József keleti vaspálya-társaság» név alatt társaságot alakítottak, de az engedélyezett vonalakat ki nem építették és 1858 november 10-dikén egyesültek a császári királyi lombard-velencei társasággal és a bécs-trieszti vasút és mellékvonalait átvevő consortiummal; ez egyesülés ered-

ménye volt a császári királyi szabadalmazott déli vaspálya-társaság megalakítása.

A császári királyi szabadalmazott déli vaspálya-társaság az osztrák kereskedelmi és hitelintézet, a bécsi, párisi és londoni Rothschild-czégek, Talabot Paulin és Blount Ede párisi, Laing Sámuel és Uzuelli Mátyás londoni czégek vezetése alatt alakult az 1858 szeptember 23-dikán kelt engedély-okirat alapján. A társaságnak a vonalokra 1865 január 1-től számított 90 évre adatott engedély, ez azonban az 1867 április 13-dikán kelt szerződés által 1870-dik év január 1-jétől számított 99 évre hosszabbított meg. Az államkormány a társaságnak 5·2 százalékos kamatot biztosított. Az állam megváltási joga az 1895-ik év eltelte után bármikor erve nyeshető.

A császári királyi osztrák államvasút-társaság a báró Sina György által alapított bécs-győri vaspálya-társaságtól az 1855 február 1-jén kelt szerződésben megvette annak engedélyét és az 1856-ik év április 28-dikán kelt engedély-okirat által megnyerte a legfelsőbb engedélyt a Bécsből Bruckon át Győrig, illetőleg Új-Szönyig vezető vonal építésére és üzemeltetésére 1858 január 1-től számított 90 évre, azon joggal, hogy a bécs-győri vaspályát bármikor meghosszabbíthassa és a marchegg-pesti pályával a Dunán át összeköthesse. Az állam megváltási joga 1858 január 1-től számított harmincz év múlva áll be.

Az 1856 november hó 10-dikén kelt engedély-okirattal gróf Andrássy György és társainak, Coburg-Gotha Ágost herceg, Eszterházy Pál herceg, gróf Apponyi György, gróf Apponyi Gyula, gróf Barkóczy János, Bohus János, herceg Breckenheim Ferdinánd, gróf Dessewffy Emil, Haber Mór, Haber Sámuelnek stb., átadatott az építés alatt lévő szolnok-debreczeni és püspökladány-nagyvárad-i államvasút és engedély adatott a pest-miskolczi, miskolcz-kassai, a miskolcz-tokaj-debreczeni és az Aradtól a debreczen-szolnoki vonalhoz csatlakozólag vezető vonalok építésére és üzemeltetésére. Az állam a beruházási tőke 5·2 százalékát biztosította. Az engedély tartama 1851 január 1-től számítandó 90 évre terjed, az állam beváltási joga 1851-től számított 30 év után érvényesíthető. Az engedélyesekből alakult császári királyi szabadalmazott tiszavidéki vaspályatársaság 1857 április 4-dikén az osztrák államvaspálya-társaságtól

megvette a czepléd-szolnoki vonalszakaszt, kötelezván magát arra, hogy engedélyének tartama alatt minden áru- és személy-szállítást vonalairól a szolnok-czepléd-pesti vonalra fog irányozni.

Ily módon Magyarország területén nem maradt állami vasút, a kormány valamennyi állami vasúti vonalat elidegenített magán társaságoknak kamatbiztosítás mellett, az állam megváltási és háramlási jogának biztosításával. Az engedély-okiratokban az állam a tarifákra való beavatkozás jogát nem kötötte ki, csak is a maximalis tarifát, azaz a szedhető legmagasabb viteldíjat állapította meg. A kormány hozzáfogott ugyan még az alföld-fiumei vasút építéséhez is — az 1863-iki ínség idején — de már azon föltett szándékkal, hogy e vasutat a magán vállalkozásnak fogja átengedni. Így az államvasúti terv teljesen megsemmisült. 1866 június 26-dikán engedélyezettett gróf Forgách Antal és társainak a Kassától Oöerbergig vezető vasút az eperjesi szárnyvonallal, 1866 augusztus 18-án herczeg Fürstenberg Miksa Egon és társainak az Aradtól Gyulafehérvárig vezető vasút a petrozsényi szárnyvonallal, mind a kettő mint garantírozott magán vasút. Az egyetlen vasút, mely kamatbiztosítás nélkül épült, az 1863 január 19-én engedélyezett pest-salgótarjáni, illetőleg losonc-besztercebányai vasút volt. A bécsi kormány készítette elő, de már a felelős magyar kormány adta ki a pécs-barecsi 1867 május 2-dikán kelt engedély-okiratát, mely háromszázötvenezer forint évi tiszta jövedelmet biztosított az engedély egész tartamára, azaz az egész pálya megnyitásától számított kilenczven évre, a megváltási jog a megnyitástól számított harmincz év múlva érvényesíthető. Az 1853 april 30-dikán kelt szerződéssel az államkormány kötelezte magát a mohács-pécsi vasút kiépítésére, a vasút összes költségeinek megtérítésére a császári királyi szabadalmazott Duna-gőzhajózási társaság vállalkozott, mely ennek fejében a pálya üzletére 45 évre, illetőleg az 1861 december 3-dikán kötött szerződés szerint 1858-dik évi december 1-től számított 90 évre jogot nyert.

Ilyen volt a magyar vasút-ügy helyzete, midőn a felelős magyar kormány az ügyek vezetését 1867-ben átvette. Az 1866-ik év végen forgalomban volt körülbelül 2160 kilométer vasút, melyből 800 a császári királyi szabadalmazott osztrák vasúttársaság, 710 kilométer a császári királyi szabadalma-

zott deli vasúttársaság, 586 kilométer a császári királyi szab. tiszavidéki vasúttársaság, 60 kilométer a császári királyi szabadalmazott Duna-gőzhajózási társaság tulajdonában volt. Ehhez járult 1867 elején a pest-salgótarjáni 125 kilométernyi, a pest-losonczi vasúttársaság tulajdonában levő vonal. E két utóbbi kivételével valamennyi vonal állami kamatbiztosítást élvezett és valamennyi magántársulat kezében volt.

A magyar kormánynak egyik főgondja volt az annyi ideig elhanyagolt anyagi érdekek ápolása a minek leghatályosabb eszközéül a vasútépítés mutatkozott. Alig zajlottak le a koronázás nagyszerű ünnepélyei, melyek egész Európa figyelmét hazánkra vonták, az országgyűlés rögtön a vasútak építésének ügyével foglalkozott és már 1867 július 2-dikán utasította a kormányt vasútak építésének kezdeményezésére. A koronázás után alkotott első törvény, az 1867 : 13. törvényczikk a vasútak és a csatornák építése végett fölveendő hatvan milliós kölcsönről szól, a mely elhatároztatott a nélkül, hogy az országgyűlés tisztában lett volna, mely közlekedési utakat kell ebből kiépíteni. A közvélemény és az országgyűlés előtt első sorban a fiumei útirány lebegett.

A magyar államvasút első vonalának megszerzése a véletlennek köszönhető. Az állami kamatbiztosításban nem részesülő pest-losonczi vasúttársulat a magyar kormány megalakulása után közvetlenül fizetéseképtelenné vált. A társulatot, mely a pest-salgótarjáni vonallal együtt a salgótarjáni kőszénbányákat is bírta, a kormány támogatása kiszabadította a csődből, de a kormány támogatása nem sokat segített a császári királyi szabadalmazott magyar éjszaki vasút- és kőszénbánya-társulat bajain; az 1868-ban beváltandó elsőbbégi szelvényekre nem volt fődőzet, az építésből is maradtak fenn tartozások, úgy hogy a társaság ismét a csőd előtt állott. A vállalat főhitelezője a társulat előbbi segélyezése következtében a magyar kincstár volt, mely csőd esetén követelése jelentékeny részét elveszítette volna. Ilyen viszonyok között czélszerűnek mutatkozott a vasútnak az állam részére való megváltása, a mibe a társaság részvényesei sok halogatás után beleegyeztek. A kormány 1868 június 30-dikán kelt szerződéssel megvette a Pestről Salgótarjániig és a Józseftárnáig terjedő vasútvonalat, melynek építési költségei ugyanezen napig (a csőd-költségek, időközi kamatok és árfolyam-külön-

bözettel együtt) 9·3 millió forintra rúgtak, 7·5 millió forintért, de egyúttal bizonyos mennyiségű szén vásárlására és a társulat szenének előnyös áron való szállítására is kötelezte magát.

Ugyanezen időben a törvényhozás a hatvan-miskolczi és a zákány-zágrábi vonalok kiépítését és a pest-salgótarjáni vonalnak a kassa-oderbergi vonalhoz való vezetését határozta el az 1868 : 12., illetőleg 1868 : 19. és 1870 : 35. törvényczikkek által. Ily módon a magyar állam az ország szívéből éjszak felé vezető vonalok és a jobb parti országrészben a déli vasút vonalai közé beékelte vonal birtokába jutott. A magyar éjszaki vasúttársulattól átvett vonal igazgatása, majd a kiépített hatvan-miskolczi és a zákány-zágrábi vonal üzemeltetésének vezetése is a magyar királyi államvasútak üzemeltetésére bízott. Ez üzemeltetés élén a magyar éjszaki vasúttársulat előbbi igazgatója, Stempf Károly állott és aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az igazgatóság kebelében nem volt egy-két alárendelt magyar hivatalnoknál több. Az igazgatóság ügykezelése majdnem egészen német volt, sőt a gróf Mikó Imre közlekedési miniszter által 1868 július 1-jén kiadott szervezési szabályzat is német nyelven állíttatott ki.

Az államvasútak ily módon megalapított hálózata a közelebbi évek folyamán csak kevésbé fontos vonalakkal gyarapodott, a melyek a törzshálózat kiegészítésére szolgáltak. Ilyenek voltak a hatvan-miskolczi és hatvan-szolnoki vonalok a gömöri mellékvonalakkal és több szárnyvonallal és a károlyváros-fiumei vasút. Az 1873-dik év végén, a mikor a vasút-építés megakadt, a magyar állam körülbelül 800 kilométer vasút birtokában volt; rendelkezett a budapest-ruttkai kiviteli iránynyal és annak mellékvonalaival és a déli vasútba beékelte zákány-zágrábi és károlyváros-fiumei vonalakkal. A míg az állami vasútak ez ágai épültek, a magánvasútak egész sora engedélyeztetett és épült állami kamatbiztosítás mellett.

A kassa-oderbergi és az első erdélyi vasút még a központi kormány által engedélyeztetett, a pécs-barcsi vasút engedélyokiratát már a magyar kormány állíttatta ki. Ezt követte az alföld-fiumei vasút nagyváradi-éjszaki részének, a magyar éjszakeleti vasút, az arad-temesvári vasút, a magyar nyugati vasút, az első magyar gácsországi vasút, a duna-drávai vasút, az eperjes-tarnowi vasút magyar részének, a magyar éjszak-nyugati vasút és ennek helyébe a soprony-pozsony-lundenburg-vágvölgyi

vasútnak, a szabadalmazott déli vasút szentpéter-fiumei vonalának, a valkány-perjámosi vasútnak és a temesvár-orsovai vasútnak állami kamatbiztosítás mellett, és a bánrévénádásdi vasútnak államsegély biztosítása mellett való engedélyezése. Az egyetlen vasút, mely állami kamatbiztosítás nélkül épült, a győr-sopron-ebenfurti vasút volt.

Az 1874-dik év végével a magyar állam területen körülbelül 6600 kilométer vasút volt forgalomban, ebből 1066 kilométer a magyar állam tulajdonát képezte, közel 1700 kilométer az osztrák államvasúttársaság, 748 km. a déli vasúttársaság, 584 kilométer a tiszavidéki vasúttársaság, a többi 1500 kilométer más magán vasúttársaságok tulajdonában volt. Az osztrák, a déli és a tiszavidéki vasúttársaságok az állami kamatbiztosítást nem vették igénybe, de ezek és a győr-sopron-ebenfurti vasút kivételével az összes magán vasútak az állam terhére kezeltettek. Az állam terhe kamatbiztosítások fejében az 1874-dik év végén közel 15 millió forint volt.

Ezer kilométer állami vasút és közel tizenöt millió forint évi kamattelher volt a magyar kormány nyolcz évi fönállása után a vasúti politika eredménye. E számokból, összevetve azokat az állami költségvetés nagy hiányával, könnyen lehetne lesújtó ítéletre következtetnünk. Az ország kormányában nem volt elég erély ellentállani az olyan vasúti terveknek, melyek fontos országrészek érdekeit elégitették ugyan ki, de megrontották az állam pénzügyi helyzetét. Túlbecsülték a vasútak jövedelmezőségét, melyek aránytalan terhet róttak az államra. Az állami kamatbiztosítás mellett való vasútépítést azonban a legnagyobb erély és a legmélyebb belátás mellett is alig lehetett volna megelőzni, mert a központi kormány a legfontosabb és legjövendősebb vonalakat állami kamatbiztosítás mellett engedélyezvén, a kevésbé jövedelmező vonalakra, melyeket az országos és helyi érdekek parancsolólag követeltek, állami biztosítás nélkül nem akadtak volna vállalkozók. Akár milyen súlyosan érezte is az ország, már az építkezés megkezdése után néhány évre, az ily módon foganatosított vasútépítés terheit, nagyon nehéz a vasútépítés választott módja miatt elitelni az ország kormányzatának akkori vezetőit, daczára annak, hogy a mi meggyőződésünk szerint e vonalak legnagyobb részét mint állami vasútat az ország kisebb megterhelhetőségével lehetett volna kiépíteni. Az állam közegeiben az anyagi

érdekek tiltott módon való hajhászásának e szomorú korszakában is hasonlíthatatlanul nagyobb volt a kötelesség és becsületérzés, mint az e korbeli vasúti vállalkozók legnagyobb részében, kik a büntető törvényt alig kikerülő fondorlataikkal milliókra menő kárt okoztak a magyar államnak.

Ha a kamatbiztosítás mellett való vasútépítés miatt nem is ítéljük el e korszak közlekedési politikájának intézőit, mégis lehetetlen elzárkóznunk azon meggyőződés elől, hogy e politika intézőinek sejtelmök sem volt a vasútnak magasabb közgazdasági jelentősége felől. Tudták, ezt lehetetlen volt nem tudniok, hogy a vasútnak nagy gazdasági fontosságuk van, de azok közgazdasági jelentőségével legkevésbé sem voltak tisztában, különben az államnak befolyást kellett volna biztosítaniok e majdnem kivétel nélkül idegen tőkevel épült magánvasútakra. De ezt mellőzték; jártak a központi kormány nyomdokában és a maximalis tarifák megállapításán kívül az államnak nem biztosítottak semmi befolyást a magánvasútak tarifáira és tarifa-politikájára. Nem azért kell e vasúti politika intézőit elítélnünk, mert a szabad kereskedelem virágéveiben nem látták át, hogy a vasútnak a gazdasági politika leghatékonyabb tényezői lehetnek, abban az időben erre még alig gondoltak, de könnyelműnek kell neveznünk azt az eljárást, a mely az ország gazdasági érdekeit minden hatályos kikötés nélkül a magántőkének, hozzá még nagyrészt idegen magántőkének, rendelte alá. E sorok írójától távol van minden antikapitalistikus törekvés, de meggyőződésünk, hogy az alkotmányosság visszanyerése utáni években követett vasúti politika híjával volt a gazdasági belátásnak. A tőke, mely oly mohósággal kereste az elhelyezést, kétségtelenül alávetette volna magát azon föltételeknek, a melyek mellett a magán vasúti rendszer hátrányai sokkal kevésbé lettek volna érezhetők, mint a vasútengedélyezés követett módja mellett, mert a maximális tarifák kikötése semmi részben sem tekinthető a gazdasági érdekek biztosításának. A gazdasági érdekek szempontjából a rohamos vasútépítés határozottan öröndetes volt, de ennek hatását jelentékenyen csökkentette az, hogy az épített vasútnak befolyása tisztán a magánérdekek szerint érvényesítettett.

A magyar államnak e korban alig volt valami befolyása a vasútnak közlekedési politikájára. Az engedélyokiratokban nem

gyökerezett ilyen befolyás, a magyar államvasútak csekély hálózatával pedig közvetett úton sem lehetett ilyen befolyást kierőszakolni. Ezért bátran elmondhatjuk azt, hogy az 1867—1874-iki idő, mely alatt a vasútépítés rohamos lendületet vett, a magyar vasúti politika szegényítően szomorú korszaka. A magánvállalatokkal szemben áll a tehetetlen magyar állam, mely még a leggyöngébb vállalattal szemben is képtelen akaratát érvényesíteni. Ennél csak az a szomorúbb, hogy a magyar államnak e korban nem is volt akaratja, a melynek érvényesítését megkísérlette volna.

II.

Magyar közlekedési politikáról szó sem lehetett az előtt, mielőtt az 1875-ben alakított kormány az ügyek vezetését átvette. E kormány a vasútügyek terén is szomorú örökséget vett át elődjektől: a vasúti kamatbiztosítások terhét, a melylyel szemben nem állott semmiféle befolyás a vasútak vezetésére. A kamatbiztosítás mellett épült vasútak engedélyesei a kárpótlási igények egész sorával léptek föl, melyeket az állam hitele érdekében rendezni kellett. A kamatbiztosítás melletti vasútengedélyezés következtében támadt összes kérdések között azonban legkellemetlenebb és legnehezebb volt a magyar keleti vasút kérdése.

A magyar keleti vasút botrányokkal telt történetét fölújítani távol áll tőlünk és az egész ügyről is csak azért szólnunk, mert a magyar keleti vasútnak államtulajdonba vétele egyik legfontosabb kezdeményezése volt a magyar vasúti politikának, mert ha a magyar keleti vasút ügyeit nem rendezi a kormány, akkor a magyar vasúti politika nem fejlődhetett volna úgy, a mint fejlődött. A magyar keleti vasút már az 1868-dik évben engedélyezettett kamatbiztosítás mellett. Az engedélyokirat az egész vonal építésére és felszerelésére 75.033,500 forint tőkét állapított meg, úgy mint 30.013,400 forint részvény és 45.020,000 forint elsőbbségi tőkét. Az engedélyeseknek e tőkével közel nyolczvanegy mérföld vasutat kellett volna építeniök, de e vonalok kiépítésére a tőke elégtelennek mutatkozott, mert az engedélyesek, egyúttal építési fővállalkozók, miután az engedélyok-

iratot átruházták egy bank révén egy részvénytársaságra, úgy intézték az ügyeket, hogy a társulatnak mindjárt megalakulása után pénzügyi nehézségekkel kellett küzdenie. A társulat papírjainak értékesítéséből jóval kevesebb folyt be, mint az engedélyokirat szerint be kellett volna folyni; a 75 millió forint alaptőkéből csak 52 millió folyt be a társulat pénztárába. Az árfolyam-veszteség a részvények és első kibocsátású elsőbbségi kötvények értékesítésénél 22·9 millió forint volt, a második kibocsátású 30 millió forint névértékű elsőbbségi kötvények beszerzési költségei 3·2 millió forintra emelkedtek. A társulat adósságra épített, még pedig drága adósságra, úgy hogy a kormány segélye nélkül csődbe jutott volna. A társulat érdekeltjei az egész európai pénzvilágot fölverték panaszaikkal, kárpótlási kötelezettségekkel álltak elő, követelték a kamatbiztosítás fölemelését. Mire az engedélyokiratokban kikötött vonalak (hosszuk 614 kilométer) építése befejeztetett, a társulat tőkéjének névértéke 105 millió forintra emelkedett és az engedélyokiratban megállapított tőkét meghaladó részre nem volt fődőzet.

A kormány nem nézhette tétlenül, hogy az államhitelre nézve úgy is nehéz időben összeroskadjon egy vállalat, melynek papírjait a magyar állam biztosította. A társulaton segíteni kellett, a kormány azonban az erre vonatkozólag javasolt tervek mellőzésével, a pálya megváltását határozta el. Hosszas alkudozások után 1876 januárius 20-dikán létrejött a magyar kormány és a társaság között a szerződés, melynél fogva a magyar keleti vasút minden tartozékával a magyar állam birtokába ment át. Az állam átvette a 75 millió forint névértékű elsőbbségi kötvényeket, elengedte 12·9 millió forintra rugó kamatbiztosítási követelését és három darab 200 forint névértékű, összesen tehát 600 forint névértékű részvényért két darab 100 forint névértékű, aranyban fizetendő 5 százalékos adóköteles államkötvényt adott. E szerződést a részvényesek 1876 január 31-dikén elfogadták és a törvényhozás is helybe hagyta az 1876 : 50. törvényezikkel. A vasút kezelését már 1876 februárius 1-jén átvette egy miniszteri bizottság.

A magyar állam vasúti hálózata a keleti vasút megvétele által jelentékeny taggal gyarapodott. Az 1876-dik évben a magyar állam birtokában volt körülbelül 1680 kilométer vasút, de e hálózat, három egymással kapcsolatban nem álló tagból

állott, az éjszaki, déli és keleti vonalokból. E vonalokkal nem lehetett jelentékeny befolyást gyakorolni a forgalmi politikára, mert a keleti vonalok kénytelenek voltak minden szállítmányt idegen pályáknak átadni, a déli vonalok a császári királyi déli vasút vonalainak folytatását képezték, az éjszaki vonaloknak nem volt háttérök, a tiszavidéki vasúttársulattal két pontnál is csatlakoztak ugyan, de a tiszavidéki vasút minden szállítmányát a császári királyi szabadalmazott osztrák államvasútnak engedte át és ezek túlnyomó nagy részének átengedése az érintett 1857 ápril 4-dikén kelt szerződéssel kötelezve is volt. A vasúti hálózat kezelését a magyar államvasútak-igazgatósága vezette, a vasút igazgatását az üzletigazgatóság fölé állított igazgatótanács intézte, a fontosabb ügyek, nevezetesen a költségvetés, a díjszabások és menetrendek megállapítása azonban a közlekedési miniszterium hatáskörébe tartozott. Az igazgatóság élén az igazgató állott, mint az egész ügyvitel vezetője, kinek az összes tisztikar alá volt rendelve, úgy hogy az egész végrehajtási szolgálatot névleg az igazgató intézte.

A magyar államvasútak nem maradhattak azon helyzetben, melyben voltak; a három külön álló taggal a magyar államvasút nem töltötte be azt a föladatot, melynek betöltésére az államvasúti hálózat, különösen a continentalis gazdasági politikában beállott fordulat következtében hivatva volt. A német birodalom által inaugurált vámpolitika és a Poroszországban kezdett vasútállamosítás szoros kapcsolatban áll egymással. A mennyiben a protectionistikus vámpolitikának a pénzügyi szemponton kívül gazdasági szempontok is szolgáltak alapjául, e czélok biztosítása érdekében az államnak föltétlenül rendelkeznie kellett a vasútak fölött, melyek díjszabási intézkedéseikkel, ha meg nem is hiusíthatták volna a vámpolitika czéljait, de minden esetre kockáztathatták és csorbíthatták volna annak sikerét. Az a mérsékelt védelem, a melyben a német birodalmi kormány első ízben részesíté a német mezőgazdaságot a vasútak díjszabási intézkedéseivel teljesen kiegyenlíthető lett volna. A vasúti díjszabások olyan eszközt képeznek, melylyel a belföldi, különösen a mezőgazdasági termelés, a vámoknál hatályosabban védhető és e mellett a díjszabások alkalmazása még állami recriminációkra és retorsiókra sem adhat alkalmat. Mélyen átgondolt terv

alapján kezdeményezte Bismarck herczeg a vasútnak a birodalomra való átszállását és a mikor ez a terve nem sikerült, a porosz magánvasútak államosítását. Védelmi jellegű vámtörvényhozás mellett az állam nem nélkülözheti a vasútak segedelmét és a mint a porosz vasút-államosítás és a német protectionistikus vámtörvényhozás egységes, azonos alapon dolat által áthatott állami actió gyanánt jelentkezik, természetes, hogy a kettős intézkedés által érintett államokban a visszahatás is kettős volt; nemcsak a vámtörvényhozás, de a vasútak államosítása útján is keresték a segedelmet.

Ez volt a főoka a vasút-állomási áramlat keletkezésének, és a magyar államosítási politikának. A kormány azonban már az államosítás megkezdése előtt megmutatta, hogy a közlekedésügyi politikát magasabb szempontokból fogja föl és hogy minden mellétekintettől függetlenül képes a magyar államnak e téren fekvő érdekeit megóvni.

Alkalom erre nemsokára kínálkozott. A császári királyi szabadalmazott osztrák államvasúttársaság érdekeltjei a magyar pénzügyek legszomorúbb idejében kiereszkolták a magyar kormánytól, mely rossz helyzetében nem tehetett mást, a temesvár-orsovai vasút engedélyének megadására vonatkozó ígéretet. A törvényhozás az 1874: 27. törvénycikkkel meg is adta e vonalra az engedélyt és a társaság nem késelt a pálya kiépítésével, úgy hogy az egész vonal 1878 májusban átadható volt a forgalomnak és ez által az osztrák államvasút csatlakozást nyert volna a román vasúttal. Időközben, mint említettük a magyar állam megszerezte a keleti vasutat és kész volt annak folytatását, a brassó-predeali vonalat kiépíteni. A Romániával 1874 május 31-dikén kötött egyezmény szerint a román fejedelemség kötelezte magát a predeal-plojesti vonalnak a turnseverini-vercsierovai vonallal egy időben való kiépítésére, úgy hogy a csatlakozás egy időben nyílt volna meg mindkét vonalon. A román kormány a plojest-predeali vonalat azonban, mint ezt Tisza Kálmán a temesvár-orsovai vasút engedély-okiratának tárgyalásánál tartott beszédében előre megmondotta, nem építtette ki és e miatt a magyar kormány megtiltotta az orsova-vercsierovai csatlakozás megnyitását. A közmunka és közlekedési miniszter erőlyes föllépése ellen a társaság hiában remonstrált, fenyegetőzött és lármázta föl az osztrák és a külföldi sajtót. A kormány állhatatosan

ragaszkodott intézkedéséhez, a mi nem csak politikailag helyesnek, de jogilag is indokoltnak bizonyult, mert a bíróság a társaságot közel nyolczszázezer forint kárpótlási igényével föltétlenül elutasítá.

Ez volt a kormány első erélyes actiója a vasúti politika terén, és mennyiben más színben tünteti föl ez az intézkedés a magyar állam erélyét és függetlenségét, mint a temesvár-orsovai vonal építési engedélyének megadása.

A vágvölgyi vasútnak 1879 februárius havában való megvétele az első öntudatos lépés az államosítás terén, ez már azon indokkal történt, hogy a pálya ne kerüljön az osztrák államvasút kezébe, mert annak birtokában e vonal, ha a csatlakozást Zsolnáig megnyeri, a magyar államvasút éjszaki vonalának versenyvonala lett volna. A magyar államvasútakra nézve e pályának nem volt nagy értéke és az által a magyar államvasút actó-képessége nem emelkedett. A határőrvidéki vasútak kiépítése állampolitikai érdekekből történt, de helyes forgalompolitikai eljárást tanúsított a kormány ez esetben is, az által, hogy nem bízta e vonalak üzletének vezetését valamely magán pályára.

A kormány az 1879-dik év végén már túl volt az elődjétől örökölt pénzügyi bonyodalom rendezésének legnehezebb részén, kissé szabadabban mozoghatott és megkezdhette a magyar állam akaratának érvényesítését a közlekedési politika terén is. A helyzet e politika érvényesítésére nem volt biztató. A közel 2000 kilométerre fölszaporodott államvasúti vonalak öt, egymással kapcsolatban nem álló tagból állottak a melyek közül nagyobb forgalompolitikai jelentőségét csak az éjszaki vonalnak lehetett tulajdonítani. A vasútak jövedelme 1879-ben a nyereség- és veszteség-számla szerint 2.480,520 forintra rúgott, az ugyan ezen évi fő zárszámlában 215·8 millió forinttal kimutatott beruházott tőke után, az az a vasút üzlete a befektetett tőke után 1·3 százalékos kamatot jövedelmezett, de ez már emelkedés volt az 1874-iki állapothoz kepest, a mikor 92·7 millió forint alaptőke mellett csak 910,839 forint volt a tiszta jövedelem, azaz nem egészen egy százalék. A magyar államvasútak 2000 kilométernyi szétszaggatott hálózatával szemben állott az országot a délkeleti határtól egész a nyugati határig átszelő osztrák államvasút, folytatással a szász határszélig, ugyancsak 2000 kilométer kiterjedésű, de

jól jövedelmező hálózat, hátpályájával, a tiszavidéki vasúttal, mely az ország legjobban jövedelmező vasútja volt. Az ország jobb parti részében fekvő magyar államvasúti vonalak pedig be voltak ékelve a deli vasútba és így minden actióképesség híjával voltak. Az állam költségvetésében 10·5 millió forintnál nagyobb összeggel szerepelt a kamatbiztosítás, melynek fejében az állami hatalomnak semmi befolyása sem volt a vasútak vezetésére.

Nehezebb körülmények között a forgalmi politika önállósítása érdekében kezdett harczot alig lehetett volna megindítani és a magyar állam akaratának rövid néhány év alatt kiküzdött érvényesítése mindig dicsősége marad a közlekedési politikát intéző államférfiaknak és a közlekedési miniszterium vezetőinek. E dicsőségből azonban részt követelhet az országgyűlés is és különösen a szabadelvű párt, mely állhatatosan támogatta a kormányt, daczára annak, hogy az közlekedési politikájáról nem adott, mert a főnforgó körülmények között nem adhatott programmot, csak tett, csöndben ugyan, de eredményesen.

III.

A magyar vasúti politika célját ez időben egy népszerűvé vált jelszó így formulázta: «Föl kell szabadítani a hazai forgalmat az idegen érdekek alól». E tételt mi helytelennek tartjuk; e szövegezésben az népszerű lehetett, de se igaz nem volt, se közlekedési politikánk céljait nem fejezte ki. Igaz, hogy a szabadalmazott osztrák államvasút és a déli vasút idegen társaságok birtokában voltak, hogy azok tulajdonosait és vezetőit semmi sem kötö, a vasút birtokán kívül, Magyarországhoz, de meggyőződésünk, hogy az, miszerint e vasútak tulajdonosai idegenek voltak és idegenek ma is, semmiképen sem volt határozó e társaságok magatartására nézve. E tekintetben nem kell másra, mint a tiszavidéki vasúttársaságra hivatkoznunk. E vasút élén kezdettől fogva magyar emberek állottak, kiknek hazafiságához semmi kétség nem fér, később az igazgatóság túlnyomó többsége is magyar polgárokból alakult és a vasút mégis közgazdasági érdekeinkre nézve sérelmes forgalmi politikát követett.

Az állam nem az idegen társaságok, az idegen érdekek ellen vette föl a harczot, mint azt tévesen állítják; az a küzdelem, melynek eredménye a magyar vasúti politika megalapítása lett: a magánérdekek ellen folyt. S ez lényeges különbség, a melyet nem szabad szem elől tévesztenünk, mert ebből a szempontból megítélve, más formában jelentkezik e küzdelem. Ha az idegen érdekek ellen harczolt volna a magyar állam, akkor ez a küzdelem már befejezettnek volna tekinthető, miután az idegen társaságokat a magyar államiság összes jogos követelményeinek elismerésére kényszerítette. De a harcz a magánérdekek ellen folyt és így még nincs befejezve és nem is lesz mindaddig, habár harczról most már nem lehet szó, míg a közforgalomra nézve első rendű fontosságú pályák magántulajdont fognak képezni. A küzdelem első stádiumaiban ez az irányeszmé talán nem jutott kifejezésre, de most nem szabad félreismernünk, hogy az államnak erre kell törekednie, mert a míg ezt a czélt el nem éri, és ettől még messze vagyunk, addig a közforgalom mindig a magánérdekek nyomása alatt fog állani.

Nem kívánjuk itt fölvetni az állami és magánvasútak nagy vitakérdését, mert azt hiszszük, hogy e sokkal inkább gyakorlati, mint elméleti kérdés, ha valahol, úgy Magyarországon el van döntve, daczára annak, hogy sehol kevesebbet azzal nem foglalkoztak, mint nálunk. A magyar közvéleménynek már régen tisztában kell lennie azzal, hogy a közgazdasági érdekeknek megfelelő forgalmi politikát csak úgy lehet üzni, ha a fontos kiviteli és átviteli pályák kivétel nélkül az állam föltétlen rendelkezése alatt állanak. Erre a célra szilárd kitartással kell törekednie a magyar vasútpolitikának nemcsak közgazdasági, de pénzügyi érdekekből is, mert azzal a legjövedelmezőbb vonalak jutnak az állam tulajdonába.

Az önálló forgalmi politika megalkotására az első lépés a zágráb-károlyvárosi vonal megvétele és a déli vasúttal való viszony rendezése volt. A déli vasútnak még a központi kormány által engedélyezett adómentesség 1879 végén lejárt és a rossz pénzügyi helyzetben levő társaság az adómentesség meghosszabbítása fejében hajlandó volt a magyar követelményekhez simúltni és a zágráb-károlyvárosi közel ötven kilométernyi vonalat a magyar államnak eladni. E vonal a magyar államvasútakra és a magyar forgalmi politikára nézve nagyon

értékes volt, mert összekötő kapcsát képezte a zákány-zágrábi és károlyváros-fiumei vonaloknak, a melyekkel addig mint külön álló tagokkal a forgalmi politikára nem szerezhett a magyar állam befolyást. Az állam milliókat költött a fiumei kikötő építésére, a nélkül, hogy azoknak gyakorlati eredményét látta volna, minthogy a déli vasút úgy a kiviteli, mint a beviteli forgalmat a trieszti kikötőbe terelte. A Németországon beállott gazdasági fordulat következtében Németországon átvezető kiviteli útaink használata mindinkább nagyobb nehézségekbe ütközött, úgy hogy a magyar közgazdasági érdekek biztosítása czéljából sürgős szükség volt független kiviteli útirányt létesíteni. A zágráb-károlyvárosi vonal megvételével a kormány e cél elérésére törekedett és ha az akkor nem sikerült is teljes mértékben, megvettették az alap, a melyre támaszkodva, ezt a célt pár év múlva el lehetett érni.

Az 1880-ik évi márczius hó 11-dikén kötött szerződéssel (1880 : 44. törvényczikk) az állam megvette a zágráb-károlyvárosi vonalat a déli vasúttársaság egész engedélyének tartama alatt, azaz 1968-ik évi december 31-ig fizetendő évi 240,000 arany forint járadékért; a vételár fejében továbbá engedélyezte az állam az adómentesség meghosszabbítását 1889 december 31-ig. E mellett azonban kikötötte a kormány, hogy a déli vasút magyar vonalainak állomásairól Fiumeba semmi szín alatt sem szállíthat drágábban, mint ugyanazon állomásokról Triesztbe, ezenfölül kötelezte magát a társaság a magyar vonalok számára külön üzletigazgatóságot fölállítani, a magyar vonalokról külön számadásokat vezetni és Buda-Pest és Zákány között gyorsvonalat berendezni. E szerződéssel a magyar állam és a déli vasúttársaság közötti viszony rendeztetett ugyan, de e szerződésnek becsét nem ez, hanem az ad, hogy a zágráb-károlyvárosi vonal megvétele által lehetővé vált a magyar vasúti politika érvényesítése. A mi a déli vasúttársulatnak a magyar államhoz és a magyar közlekedési érdekekhez való viszonyát illeti, az ma sem kielégítő, ezt megfelelő módon szabályozni a jövő föladata lesz. A déli vasúttal kötött kartellekről későbben fogunk szólni, itt nem ezek, hanem a társaság üzletigazgatóságának jogkörét értjük. A déli vasút tisztán magyar területen fekvő vonalai 700 kilométer kiterjedésűek és az újabb időben az arlbergi forgalom megnyíltával fokozott jelentőséget nyertek. A magyar vonalak

közel harmadrészt képezik az összes hálózatnak és a társaság igazgatóságában a magyar érdekeket csak egy magyar igazgatótanácsos képviseli — előbb senki sem képviselte — ennek tulajdonítható az, hogy a társaság a magyar érdekeket következetesen elhanyagolja. A magyar üzletigazgatóságnak a tarifaügyekben semmi befolyása nincs, az nem más, mint az igazgatóság végrehajtó kirendeltsége. De e viszonyok újabb, előnyösebb rendezésének is eljön az ideje az adómentesség lejártával, a mikor a társaság valószínűleg hajlandó lesz engedményeket tenni.

Az állam a déli vasutat az engedélyokirat szerint 1900 januárban, illetőleg a szentpéter-fiumei vasút magyar részét 1902 május havában válthatná be. Ez az idő tehát még messze van és miután a déli vasút vonalai forgalmi politikánk érvényesítésére már ma sem képeznek akadályt, közgazdasági szempontból czelszerű volna az adómentesség lejárta alkalmával, a melynek meghosszabbításáért a társaság bizonyára lépéseket fog tenni, a társaságot nagyobb mérvben Magyarországhoz kötni. Nem kételkedünk, hogy a társaság hajlandó volna magyar területen még számos másodrangú vonalat építeni és a Duna jobb parti részén számos olyan vonal kiépítésére van még gazdasági szempontból szükség, a melyet helyesen csak a déli vasúttársaság építhet és kezelhet. Ha ez sikerül és az állam megfelelő befolyást nyer a társaság tarifáira, a mi nem ütközhetik nehézségbe, mert e társaságnak érdekei, a mennyiben nem a tenger, hanem a nyugat felé irányuló forgalomról van szó, jól fölfogva teljesen azonosak a magyar érdekekkel, akkor a magyar nyugati vasútnak a déli vasúttal való egyesítése is megfontolás tárgyát képezheti. A magyar nyugati vasútnak önálló társaság gyanánt való fönnállása nem képez közérdeket és ha egyszer a déli vasúttársaság a magyar érdekeknek teljesen megnyerettet, akkor a két vasút egyesítése minden tekintetben kívánatos és a létező nehézségek daczára is keresztül vihető. Talán nem fölösleges itt megjegyeznünk, hogy fölfogásunk szerint e nézetekkel nem jutunk ellentétbe azon föntebb kifejtett elvi álláspontunkkal, hogy a fontos kiviteli és átviteli pályákkal föltétlenül az államnak kell rendelkeznie. A föltétlenül szükséges állami befolyást az ily módon újjáalakuló társaság minden nehézség nélkül megadhatná az állami hatalomnak, annál inkább, mert

e társaság és a magyar közgazdaság érdekei nem lennének ellentétesek. Természetes, hogy mi e megoldás módját csak jobb hiányában proponáljuk; minden tekintetben kielégítő megoldás e vonalak államosítása volna, erre azonban a közel jövőben alig gondolhatni, mivel az államnak egész erejére lesz szükség, hogy az osztrák-magyar államvasúthoz való viszonyát rendezhesse.

A déli vasúttal való viszony rendezését nyomban követte a tiszavidéki vasúttársulat államosítása, a mi az elhatározó lépés volt a magyar vasúti politika megalapítása céljából. A tiszavidéki vasúttársaság vonalai megváltásának hosszú története van, mi abból csak a fontosabb pontokat emeljük ki. A tiszavidéki vaspálya-társaság a társulat által 1861—1867-ben kapott kamatbiztosítási előlegek fejében 5·3 millió forinttal tartozott a kincstárnak. Ez adósságát a társaság az 1868: 51. törvény alapján 1869 ápril 10-dikén kötött szerződés szerint úgy egyenlítette ki, hogy átadott az államkincstárnak 26,545 darab társulati részvényt; ezzel a kormány irányadó befolyást nyert a társaság ügyeire. A néhány nappal később kötött szerződés szerint a kormány a társulat közgyűlésén az illető közgyűlésen képviselt többi szavazatok felével fölerő szavazatjogot nyert. Az 1876-dik év folyamán a kormány még tovább ment; a kormány kezelése alatt álló alapok javára megvásárolt 10,300 darab társulati részvényt, a mi által a társulati részvényeknek majdnem fele fölött rendelkezhetett. E műveletnek nehéz viszonyok között való végrehajtása jórészt Széll Kálmán érdeme. A társaság igazgatóságába ez által oly férfiak kerültek, kik ott nemcsak a magyar érdekeket képviselték, de a magyar forgalmi érdekeknek megfelelő vasúti politika szószólói is voltak.

Mindez azonban nem sokat használt. A tiszavidéki vasút, daczára hazafias igazgatóságának, helyzeténél és az osztrák államvasúttal kötött szerződésénél fogva kénytelen volt a magyar állam forgalmi politikai érdekeire nézve sérelmes tarifpolitikát követni. A tiszavidéki vasúttársaság vonalai az osztrák államvasút hátpályáját képezték, majdnem minden szállítmányukat annak adták át Czepléden, még pedig nemcsak az ország fővárosába rendelt szállítmányokat, hanem azokat is, melyek éjszak felé irányítottak, holott ezeknek természetes kiviteli útvonal a magyar államvasútak ruttkai iránya lett

volna. A tiszavidéki vasút hűbérese volt az osztrák államvasútnak és előmozdította annak a főváros kereskedelme és iparára nézve sérelmes tarifá-politikáját.

A közvélemény ezért egyre sürgetőbben követelte a tiszavidéki vasút államosítását, a mi 1880 első felében meg is történt. Az állam az 1880 ápril 11-dikén kötött szerződéssel és az 1880 július 20-dikán kötött pótszerződéssel (1880 : 38. törvénycikk) megváltotta és átvette a tiszavidéki vasúttársulat összes vonalait és minden vagyonát (tartalékalapját és még ki nem bocsátott elsőbbségi kötvényeit) oly módon, hogy magára vállalta a társaság összes terheit és azon kötelezettséget, hogy 1880 január 1-től 1890 január 1-ig az összes részvényeket sorsolás útján 245 forinttal beváltja, a be nem váltott részvényekért időközben 14 forint 70 krajczár bélyeg- és adómentes kamatot fizet. Ez a szerződés a társulatra nézve nagyon méltányos volt, úgy hogy a részvényesek nem panaszkodhattak a miatt, hogy a kormány visszaélt helyzetével ; a tiszavidéki vasút e szerződés és törvény alapján 1880 július 23-dikán a magyar állam tulajdonába átvétetett.

Ugyanazon törvénnyel, melyben a tiszavidéki vasúttársaság megváltására vonatkozólag kötött egyezmény becikkelyeztetett, fölhatalmazást nyert a kormány, hogy a hatvan-szolnoki vasút egy pontját összeköthesse a budapest-hatvani vasút egy pontjával és e vonal építési költségeit a tiszavidéki vasúttól átvett elsőbbségi kötvények értékesítéséből fődözhesse. Az 1881 : 24. törvénycikkkel e vonal iránya mint rákos-újszászi vonal közelebből megállapított és 75·8 kilométer hosszú vonal 1882 márczius hó 11-dikén átadatott a közforgalomnak. E rövid vonal egyike a legfontosabb vonaloknak a magyar államvasútak hálózatában, mert általa a magyar államvasútnak előbb a tiszavidéki vasút tulajdonát képező vonalai a fővárossal egyenes és rövid összeköttetést nyertek, az osztrák államvasút czegléd-pesti vonalának kikerülésével. A tiszavidéki vasút vonalait az 1857-diki szerződéssel nem lett volna szabad összekötni a fővárossal, ez a vonal azonban, mely a magyar államvasút régi hálózatának két pontját köti össze, ugyanazon czélnek felel meg, mintha a régi tiszavidéki vasúti hálózat köttetett volna össze Szolnoktól a fővárossal.

A tiszavidéki vasút megváltásával és a rákos-újszászi vonal építésének elrendelésével egy időben a kormány előter-

jesztéseket nyújtott be a Szerbiával létesítendő vasúti csatlakozásról: úgymint a szerb fejedelemséggel kötött vasúti egyezményt és a budapest-zimonyi vasút kiépítéséről szóló törvényjavaslatot. E javaslatokkal a magyar állami hatalom végleg megsemmisítette az osztrák államvasúttársaságnak azon reményét, hogy a keleti csatlakozásokat megnyerhesse és az osztrák államvasút ügyeinek párisi intézői kezdtek belátni, hogy a harc, a melyet a magyar állam forgalmi érdekei ellen folytatnak, valószínűleg a társaság anyagi károsodásával, talán megrontásával fog végződni. A magyar állam uralkodó befolyást nyert forgalmunk irányítására, mert immár rendelkezett a Brassótól és Temesvártól a fővároson keresztül Ruttkáig vezető vonalokkal. A budapest-zimonyi vonal elrendelt kiépítése az Aldunával hozta kapcsolatba a magyar államvasúti hálózatot és ha ez a kapcsolat maga nem is sokat árthatott az osztrák államvasútnak, a magyar államvasút e vonala még is elvette forgalmának egy részét, és a mi ennél nyomósabb volt: megsemmisítette a jövő esélyeit. A határörvidéki vasútnak építését ez évben is folytatták és azzal a magyar államvasút forgalmi területe jelentékenyen gyarapodott. Ebben az évben meg egy nagy diadalt aratott a magyar vasúti politika a budapest-pécsi vasút kiépítéséről szóló engedélyokirat törvénybe iktatásával. E vonal kamatbiztosítás nélkül épült magánvasút, de ennek daczára díjszabási tekintetben tökéletesen alárendeltetett a magyar állam és magyar államvasútak befolyásának. E vonal segítségével a főváros és a magyar államvasútak a déli vasút pályáit kikerülő egyenes és közvetlen befolyás alatt álló összeköttetést nyertek a tengerrel.

A magyar államvasúti hálózat 1879-től 1881 végeig 1966 kilométerről 2621 kilométerre szaporodott föl, de míg akkor a hálózat öt egymással össze nem függő tagból állott, addig 1881 végén az éjszaki, tiszavidéki és keleti vonalak egy tagot képeztek, a déli vonalak is összeköttetésbe hozattak egymással, úgy, hogy a zákány-dombovári vasúttal együtt tekintélyes taggá fejlődtek, a határörvidéki és vágvölgyi vonalak azonban még mindig híjával voltak a hálózat zömével való összeköttetésnek. A vasútakba és tartozékaikba befektetett tőke 215·8 millió forintról 277·3 millió forintra, a tiszta jövedelem 6·8 millió forintra emelkedett. Míg tehát 1879-ben a vasút üzlete a befektetett tőkét csak 1·3 százalékkal gyümöl-

csőztette, addig 1881-ben a kamatozás már 2·4 százalék volt. A magyar államvasút igazgatása 1880 végén újjászerveztetett, az egész hálózat egy igazgatótanács alá állíttatott, mely a közlekedési, pénzügyi és földmívelés, ipar és kereskedelemügyi miniszteriumnak kiküldötteiből és a közlekedési miniszter által kinevezett tagokból, összesen az elnökkel együtt tizenegy tagból alakult. Az igazgatótanács a magyar államvasútak és az állami gép és a diósgyőri vas- és aczélgyár összes ügyeinek vezetésére volt hivatva, kivéve azon fontosabb ügyeket, a melyek a közmunka és közlekedési miniszternek tartattak fenn és azon csekélyebb jelentőségűeket, a melyek fölött a vasút, illetőleg gépgyár igazgatója saját hatáskörében intézkedhetett. A közlekedési miniszteriumnak tartattak fenn a szervezeti ügyek általában, a költségvetés megállapítása, a magasabb rangú tisztviselők kinevezése és a személyzeti illetmények megszabása, a menetrendek módosítása, az általános, különleges és köteléki díjszabások és a cartell-szerződések megállapítása és módosítása. A vasút üzletének közvetlen vezetése a «magyar államvasútak igazgatóságá»-ra bízott, mely egy igazgatóból és annak alárendelt hat szakosztályból állt. E szakosztályok a következők: 1. vezértitkárság, 2. pénzügyi, 3. pályafenntartási, 4. forgalmi, 5. kereskedelmi, 6. gépészeti szakosztály. A vezértitkárság kivételével minden szakosztály élén aligazgató áll. Az igazgatóság főnöke az igazgató, ki a végrehajtó szolgálatnak legfőbb intézője. A szakosztályvezetők alárendelve az igazgatónak, a vezetésökre bízott szolgálati ágat saját hatáskörükben ugyan önállóan kezelik, az igazgató utasításait azonban még hatáskörükön belől is követni tartoznak. A külső szolgálat közvetlen vezetése és fölügyelete az üzletvezetések, illetőleg forgalmi főnökségekre bízott. Ilyen üzletvezetőség öt állíttatott föl.

IV.

A tiszavidéki vasút megváltásával, a rákos-újszászi és budapest-zimonyi vasút kiépítésével az osztrák államvasút ellenálló ereje megtört. A magyar kormány el volt határozva vasúti politikáját betetőzni a Buda-Pestről a Duna jobb partján Bécs felé vezető vasútvonal kiépítésével, a mi által füg-

getlen nyugati kiviteli útirány birtokába jutottunk volna. E vasút kiépítése nem szenvedett kétséget és azok a nehézségek, melyek az osztrák területen futó vonalrész tekintetében fölmerültek, bizonyára elhárítottak volna. A buda-bécsi vonal kiépítése az osztrák államvasutat megfosztotta volna addigi jelentőségétől és jövedelmezőségétől, mert a magyar államvasútaknak módjokban lett volna, természetesen áldozatok árán, tarifintézkedések segélyével a kiviteli forgalom nagy részét az osztrák államvasútról elterelni, annál inkább, mert a buda-bécsi vonal a pest-marcheggi vonalnál valamivel rövidebb. E mellett a budapest-bécsi és a bécs-budapesti forgalom jelentékeny részét is elvesztette volna az osztrák államvasút.

Ilyen körülmények között az osztrák államvasút főérdekeltjei belátták, hogy a társaság eddig követett magatartása a magyar állammal szemben a vállalat érzékeny megkárosítására vezet és békét ajánlottak. A kormány hajlott az egyezésre, mert a közérdek szempontjából előnyösebbnek mutatkozott kiegyezni az osztrák államvasúttal, mint áldozatok árán folytatni a harczot, a melynek végeredménye sem lehetett volna talán kedvezőbb azon föltételeknél, melyekben meg egyezni sikerült. 1882 június hó 8-án létrejött az egyezség, melynek értelmében a szabadalmazott osztrák államvasúttársaság átalakult osztrák-magyar államvasúttársasággá, a magyar vonalak számára rendelt külön igazgatótanácssal. A magyar állam vágvölgyi és az osztrák államvasút újszöny-brucki vonalai kölcsönösen kicseréltettek, azon kikötéssel, hogy a meny nyiben az egyik vonal a másiknál többet ér, a többlet kész pénzben egyenlitendő ki. A megváltási jogra nézve, mely az engedélyokiratok szerint az egész vonalra nézve csak együttesen volt alkalmazható, az határoztatott, hogy a kormány a magyar vonalokat, függetlenül az osztrák kormány elhatározásától, 1895 január 1-jén megválthatja. Ugyanezen alkalommal az osztrák államvasúttársaság és a magyar államvasútak között 1895-ig való érvénynyel a kölcsönös forgalmat szabályozó cartell kötöttet.

A magyar államvasútak fejlődési történetét vázolván, e szerződés és annak kiegészítő részét képező cartellre alább teszszük még észrevételeinket. A bruck-újszönyi vonal megszerzése után a kormány első teendője volt a budapest-újszönyi vonal kiépítéséről gondoskodni; ennek államköltségen való

kiépítését az 1883: 26. törvénycz. rendelte el, a vonal 1884 július 16-án nyitott meg. A kormány vasúti politikájának folytatásában e jelentékeny eredmények kivívása után is következetesen tovább haladt. A budapest-pécsi vasút kiépítésével a báttaszék-dombovár-zákányi vonal fokozott fontosságot nyert, es e vasútnak jelentőséget kölcsönzött azon kizártnak nem tekinthető eshetőség is, hogy a budapest-zimonyi vasút bajai szárnyvonala a Duna áthidalásával összeköttetésbe hozatik a duna-drávai vasút báttaszéki állomásával, a mely úton egy transversalis vonal keletkezett volna. Ez okok miatt az államvasútak kezelésében levő báttaszék-dombovár-zákányi vasút megváltása annál czélszerűbbnek látszott, mert az az állam pénzügyi megterhelhetése nélkül volt végrehajtható. Az 1884 január hó 11-én kötött szerződéssel a magyar állam megváltotta e vasutat, oly módon, hogy átvette annak összes elsőbbségi terheit és kötelezte magát 1885-dik évi április 1-től számítandó hatvanhat év alatt az egész részvénytőkéket kisorsolás útján visszafizetni, és a forgalomban lévő részvények után a biztosított öt százalékos kamatot fizetni. A társulat előleg-tartozását az állam elengedte.

A báttaszék-dombovár-zákányi vasút részvényesei minden vonakodás nélkül elfogadták az igazgatótanács által kötött szerződést, mely jogaikat minden tekintetben megővta, sőt az előbbi állapotnál, e vasút ugyanis a magyar királyi államvasútak igazgatósága által kezeltetett, reájok nézve kedvezőbb helyzetet teremtett. A duna-drávai vasút megváltására vonatkozó szerződés aláírását egy nappal megelőzte az első erdélyi vasút megváltása. E vasutat az 1883: XXIV. törvényczikk alapján, a mely törvény egyike vasúti törvényhozásunk leghelyesebb alkotásainak, állami üzletbe vehette volna, azonban az államvasútak helyes kezelése érdekében czélszerűbbnek látszott e vasutat az állami kezelésbe vétel helyett megváltani, a mi különben sem járt és jár az államra nézve nagyobb terhekkkel, mint az egyszerű üzletkezelés, holott e mód mellett az állam nem rendelkezhetett volna föltétlenül e vasúttal. E vasút megváltásának módozatai lényegében azonosak a duna-drávai vasút megváltásánál kikötött föltételekkel.

Az első erdélyi vasút megváltására főleg gazdasági okok bírták a kormányt, a duna-drávai vasút megváltásánál, mint előbb említettük, a forgalompolitikai szempontok is szerepel-

tek. Forgalompolitikai okok siettettek az alföld-fiumei vasútnak megváltását is, mert e társulat vonalai az arlbergi útirány megnyitásával fokozott jelentőséget nyertek. A közlekedési kormányzat közgazdasági érdekeink iránti nagy belátásáról tett tanúságot, a midőn e vasút megváltását a legnagyobb gyorsasággal keresztülvitte — az egész megváltási tárgyalás csak egy hetig tartott — mert a magyar államvasútak és a magyar kiviteli érdekeket az arlbergi forgalom akkor történt megosztásánál csakis ily módon lehetett biztosítani. A kamatbiztosítási előlegeket természetesen itt is elengedte az állam, azok különben is behajthatlanok lettek volna; a vasút megváltásánál átvett terheket az állam 66 év alatt fogja törleszteni.

Az államosítás politikája e három magánvasút megszerzésével egyelőre véget ért. A magyar államvasútak uralkodó jelentőséget nyertek az egész magyar vasúti hálózatban, a magyar állam területen 1884-dik év végén forgalomban levő 8634 kilométer vonalokból 4245 kilométer esik a magyar vasútakra és az államvasút által kezelt magán vonalokra. A Szerbiával és Romániával, továbbá Boszniával összekötő vonalok az állam kezében vannak, a dél-nyugati-fiumei kiviteli útirány fölött is az állam rendelkezik. Éjszakkeleten még hiányos az összeköttetés; az első magyar gácsországi vasút csak tengélelet él, az építés alatt levő munkács-stry-i vasút nemcsak hadászati, de forgalmi szempontból is jelentékeny fontosságú lesz és a mint e vonal elkészül, a magyar éjszakkeleti vasút ügyeinek rendezésével határozni kell e vonal üzletkezelése fölött is. A magyar éjszakkeleti vasút a magyar közgazdasági és forgalmi érdekekkel soha sem állott ellentétben, ezt vonalai fekvése miatt sem tehetne és így a munkács-stry-i vasút kezelését bátran rábízhatni e vasútra, mert azt a kis vonalat, mely a magyar államvasút hálózatával nem áll kapcsolatban a magyar államvasútak nem kezelhetik. Az éjszaki kiviteli útirány fölött a magyar államvasútnak mérvadó befolyásuk van, ebben az irányban szabadon érvényesíthetik tarifapolitikájokat, mert rendelkezési szabadságukat nem bénítja meg az osztrák-magyar államvasúttársasággal kötött cartell. Ez áll a nyugati kiviteli útirányról is, a mely fölött az osztrák-magyar államvasúttársaság már nem rendelkezik mint előbb, mert a cartellben oly föltételek vannak, a melyek

a magyar államvasútaknak tág körű cselekvési szabadságot engednek.

A magyar állam a vasútügy terén még most sem bír kizárólagos befolyással, az összes magyar vasútak forgalmi politikáját még most sem intézheti; nem lehet azonban tagadni, hogy az államnak a vasútakra van annyi befolyása, a mennyit vegyes vasúti rendszer mellett eddig bár mely más állam elért. Vegyes vasúti rendszer mellett, miután az engedélyek megadásánál nagy hibákat követtek el, ez is nagy eredmény. Kétségtelen, hogy még sok a tenni való és még távol vagyunk attól, hogy elmondhassuk: a magyar állam vasúti politikájának céljai el vannak érve. Az elért eredményekben való megnyugvásról, a tétlen pihenésről szó sem lehet és ha az osztrák-magyar államvasúttársasággal kötött szerződés, melyet loyálisan kell végrehajtani, hosszú időre meg is foszt annak lehetőségétől, hogy e viszonyokon változtassunk, nem szabad arról megfeledkeznünk, hogy a magyar állam vasúti politikájának betetőzése még hátra van és e betetőzés nem lehet más, mint az osztrák-magyar államvasúttársaság magyar vonalainak államosítása. Erre a célra változatlan kietartással kell törekednünk és ezt a célt soha sem szabad szem elől tévesztenünk, mert azzal tisztában kell lennünk, hogy e vasút államosítása a legnagyobb nehézségekbe fog ütközni. A közvéleménynek nem szabad e kérdés fölött mindaddig napirendre térni, míg e cél el nincs érve, és tisztában kell lennünk az iránt is, hogy e célt annak idején csak is a közvélemény legerősebb nyomása alatt lehet majd elérni.

Az időköz, mely e cél elérésétől elválaszt, még hosszú, ezalatt consolidálni kell a magyar államvasút hálózatát, keresztül kell vinni az igazgatás megkezdett reformjával a szolgálat teljes átalakítását oly módon, hogy ne legyen a magyar állam területén az államvasútnál jobban adminisztrált, a közönség érdekeit inkább kielégítő vasút. Az adminisztráció jósága egészen független a vasút minőségétől és ha a közvélemény azt hiszi és nem is alaptalanul hiszi, hogy az osztrák-magyar államvasúttársaság vonalai jobban adminisztráltak a magyar államvasútak vonalainál, akkor ezt nem szabad a magán vasúti rendszer javára betudnunk. A porosz, a szász államvasútak példája eléggé igazolja, hogy államvasútakat is lehet mintaszerűen igazgatni és a mi lehetséges a porosz

államvasútakon és az osztrák-magyar államvasút vonalain, azt el lehet, sőt el kell érni a magyar államvasútnál is. A kormány szándékai e tekintetben a legjobbak; erélyes, szigorú, czéltudatos igazgatásra van szükségünk, ne a vasúti politika mezején keresse az igazgatás babérait, hanem a vasúti igazgatás terén. Igazgatásának általánosan elismert mintaszerű volta nagy erőssége az osztrák-magyar államvasúttársaságnak és ha azon időpontig a mikor az osztrák-magyar államvasúttársaság vonalainak államosítása napi rendre kerül, az igazgatás tekintetében a magyar államvasút nem versenyezhet e magán vasúttal, a melynek vonalain a legjelentékenyebb forgalom mozog, akkor a közönség rokonszenve és így a közvélemény támogatása az osztrák-magyar államvasúttársaság mellett lesz.

A magyar állam ez időig gyökeresen és egészen kielégítő módon nem rendezheti a vasúti szállítási, jogot, mely ma tisztán magán jogi elemekből áll. A vasútak az engedélyokiratot meg ma is szerződésnek tekintik és azt vélik, hogy az az engedélyokiratok által körülhatárolt téren egészen szabadon fejthetik ki magán érdekeiket. Az elődök mulasztásait nem lehet jóvá tenni, de az államnak nem szabad azon fölfogásból kiindulnia, hogy az engedélyokirat kiadásával lemondott állami főnségjogairól. A szerzett jogokat nem sértheti, de ennek keretén belül is lehet módokat találni, a melyekkel a vasúttakat az állam jogainak elismerésére szoríthatni. A tarifák szabályozása tekintetében sok még a teendő, a differentialis tarifának az állami és közgazdasági érdekek szempontjából való rendezése, a szállítási kedvezmények elvi szabályozása soká el nem maradhat és a mit az állam e tekintetben szükségesnek fog tartani, azt ki fogja kényszeríthetni a magánvasúttaktól is, a melyek hiába kísértének meg az engedélyokiratok határozatainak előtérbe állítását.

A magyar állam vasúti politikáját ezek szerint az államvasútak érdekeinek istápolása nem meríti ki; annak keretei sokkal tágabbak, az összes közgazdasági érdekeket, a mennyiben ezek a forgalommal kapcsolatban állnak — és melyik közgazdasági érdek nem ilyen — föl kell ölelnie e politikának. A vasúti politika első sorban közgazdasági politika és ha van érv, mely eldönti a magán és államvasúti rendszer kérdését, akkor ez az. Annak a tényezőnek, melylyel a leghatályosabban befolyásolhatni a közgazdasági érdekeket, az állam rendelkezése alatt kell

állania, mert egyedül csak az állam rendelkezhetik azzal oly módon, hogy a vasút érdeke ellentétbe ne jöjjön a közgazdaság érdekeivel. Ha az összes fontos vonalak az állam birtokában és kezelésében lesznek, akkor a pénzügyi helyzet javulásával mi sem gátolhatja többé, hogy a vasutak igazgatásában érvényesüljön az a fölfogás és belátás, hogy a vasút csak eszköz a közgazdaság céljainak elérésében. E fölfogásnak mindenütt az államvasútak voltak az érvényesítői; Magyarországon is érvényesítette a magyar államvasút, a mennyire tehetette, és hogy ma még nem teheti teljes mértékben, azt az állam pénzügyi helyzete mellett annak is kell tulajdonítanunk, hogy a legjövedelmezőbb vonalak még ma is magán vasútak birtokában vannak. A magyar államvasútakra nézve a pénzügyi érdekek soha sem voltak az egyedül irányadók, a magán vasútaknál még ma is ezek az első sorban döntők és azok is lesznek mindig, mert ez szükségszerű következménye vállalati jellegöknek, a melytől a nyereségre való törekvés elválaszthatatlan. Az államvasút nem vállalat, nem szabad annak lennie és ha az irodalom, a vasútról, a póstáról, mint állami vállalatról szól, az nézetünk szerint helytelen fölfogás. Állami vállalat volt kezdetben, de ma már átalakult közintézménynyé, a mely annál jobban megfelel földadatának, minél inkább levettközi vállalati jellegét. A magán és az államvasútak között e fölfogás szerint rendkívül nagy a különbség, holott azon fölfogás mellett, a mely az állami vasútakat állami vállalatoknak tekintí, a különbségek egészen alárendeltek. Ez eltérés különbségre vezet a vasútak szervezete tekintetében és e fölfogás mellett másként kell kitűzni a célokat, a melyekre a vasútak vezetésében törekedni kell, a mint azt második cikkünkben bővebben ki fogjuk fejteni.

HELTAI FERENCZ.

A NYELV ROMLÁSA.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

IV.

A stíl gyarlóságai mások, de megfelelők, egy kútfőből valók amazokkal. Ott a nyelv hibáiban van valami része az ízlésnek, itt az ízlés hibái mutatkoznak a nyelvben.

Az idegennek nem csak szavait, szerkesztését, hanem hanglejtését, indulatait s æsthisét is eltanúljuk, tudva és nem tudva. És a stíl semmi egyéb, mint ízlésünk nyelvezetben nyilatkozása. Ha az üzleti vagy finom élet hideg közönyét, szenvedélytelenségét eltanúltuk: átveszszük annak rövid mondatait, érzéstelen nyelvezetét is. Ha más lesz szokássá, például az, hogy több szóval, nagyobb erőlködéssel, választékosan, ügyeskedő iparlással szólnak: mi is lefordítjuk vagy átveszszük a kellő szólásokat. Egy szóval a divatot úgy követjük ebben a dologban, mint az öltözésre, hajzatra s szakálviselésre nézve.

Igen is divat, az æsthis szeszélye. Különösnél különösebb formák fölvétele a szép állandó eszméjének mellőzésével. És a velünk született ész és érzés természetes formáitól eltávozás csupa változtatás végett. A természetesnek megtagadása izgékony, változtató kedvtelésből. «Natura vinta dal costume», mint Petrarca mondja. Ez aztán kiterjed nem csak a szép ízlés, hanem az erkölcs és igazság, tehát a gyakorlati és elméleti igaznak kérdéseire is. Azaz mellőzi gyakran az igazság

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 109. és 110. füzetében.

és erkölcs tiszteletét is, úgy mint a szép törvényeit. Vannak divatos bűnök, divatos előítelek.

Van divatos szólás is elég, — megfelelő a külső viselet divatainak. Voltak, vannak a beszédnek is hajcsapjai, magas sarkú cipői (?!) kothurnusai, szélben lengedező «úszómái» (Arany *Aristoph.*) tagidomokat kidomborító szólásformái, csaknem meztelenségei, dagályai (v. össze a régiek «fardagály»-át, mely gúnyosan, úgy vélem, a verdegalló = verdigályból csavartatott el), kendőzése, illatszerei, virágai stb. Úgy a mint az idő kívánja . . . Némely stílből kitetszik a nagy úr vagy a finomúl lejtő udvaronc, másikból a nyers népies ember stb. Nálunk nem sokféle van; de mégis némely «legújabb stíldivatok». Oly okatlanok, mint a divat, oly ízléstelenek, mint ugyanaz. Boldog nép, melynél a természetesség, az egyszerű természethez való hű ragaszkodás föntartja az ősi erőt, az egyszerűség erős voltát s nem bonyolítja okatlanul azt, a mi épen oly jó egyszerűen is. De ez a boldogság nem nekünk adatott. A műveltséggel ellenkező jár . . . Térjünk a dologra.

1. Divatban van néhol rövidíteni, néhol hosszabbítani a kifejezéseket, ilyekben keresni a szépet. Mindig majmolódva, mint az öltöny-divatokra nézve, melyek néha kiemelik, más-szor igen is beburkolják a tagokat.

A rövidítések az összetett szókban találhatók leginkább. De az *i*-vel alkotott képtelen jelzők is ide tartoznak. Ezekről eleget mondtam. — Néha két szó helyett egyet teszünk, kivált ha ekkép ragtól szabadulhatunk. Mondják: tartalmaz e helyett: *van benne* stb. Ide tartoznak a műegész-félék is, mint mondtam.

Ellenkező divat egy szó helyett kettőt mondani, körülírni, kinyújtani vagy toldani a szólást, — legtöbbször idegen formára, régibb vagy újabb frázisok utánzásául. Ilyen: «föltünést kelt». Például: «a képviselő lelkes beszéde föltünést keltett». Nem a beszéd volt *föltünő*; nem is tudjuk mi a *föltünő*; csak hogy van *föltünés*. Mi az a föltünés, hol van és hogy? Van: undorodást, levertséget, vígságot stb. költeni; mert tudom: ki undorodik, ki víg és levert: de ki tűnik föl vagy mi? Vagy a mi kelt, az tűnik föl? Miért nem egyszerűen: föltünik például a beszéd. Most olyan, mint ha mondanók: a főző főzést kelt, vagy az ács faragást kelt stb. A baj oka az, hogy a német *Aufsehen* önálló szó letére valami érthe-

többet, máskép fölfogott dolgot jelenthet; a magyar *föltűnés* ezt nem teheti. De azért ez a szólás kedves és gyakori. — Ide tartozik: «mérveket ölt» (sok egyéb *öltés* is van: arcot, alakot, jelleget stb. öltének!) Csak azt teszi, hogy ilyenné vagy olyanná lett. — *Kifejezést ad* érzéseinek, megboszankodásának stb. (Itt az ige a maga lábain járni nem akarva, egy segédige hátára ült, a névfélének nyugalmába tette magát!); nem több, mint: *kifejez. Kifejezést, megoldást* stb. nyer. Hasonló eset. Csak ezt teszi: kifejeződik, megoldódik stb. — *Találja* vagy *leli* magyarázatát; csak ennyi: az magyarázza meg, abból magyarázódik meg. — *Alkalmazásba vesz*: alkalmaz, vagy alkalmazni kezdi. — És ilyen van több is. És mind ezek így divatosabbak, mert így idegenesebbek.

Nem is örömet kezdek az elcsépeelt szólások említésébe. Azok, a melyeket a fogadtatásokról, ünneplésekről, öngyilkosság eseteiről elmondanak, mind oly csinált szólások, melyeket nem máskép szednek elő, mint a betűket vagy a nyomtatásbeli cifrákat. Hogy «emberélet nem esett áldozatul» — hogy «ismeretlen tettesek» törtek be stb., mind állandó szólások, száz más ilyennel. Az ilyeket a könyvnyomtatók, gondolom, kiszedve tartják.

Általában a nagy hangzású beszéd, merevült szólások használata nem járta még le az idejét, nálunk sem, másutt sem. Azt hittük, hogy a mint megtisztult a költés nyelve Petőfiék által, úgy megtisztult a próza is; de nem lett így. Csak az a különbség a régiak és az újak közt, hogy amazok, a régibb szépészek, görög-római eredetű szólásokkal cifrázgatnak: a maiak a hazaiak és külföldi hírlapírás szólásbeli szépségeivel élnek, azokból a lapokból vett minták szerint gyarapítják a stílt.

Az ily erőlködő szépítő írásmódra furcsán vet világot a mit Ruskin, az angolok mai egyik legnagyobb gondolkozója, mindenesetre legnagyobb szépésze mond: «Ifjú koromban», így szól», sokacsát kellett írnom; kénytelen voltam vele. Úgy de, mivel csak félígazságokat tudtam, ebből az a hajlandóságom származott, hogy eszméimet szép szavakba öltöztessenem, ezzel pótolva az eszmék hiányát. Akkor jó írónak is hittek aztán; ma meg azt mondják, hogy egyáltalában nem tudok írni. Mert ma, ha megtudom, hogy valakinek háza ég, csak ezt mondom: Uram! ég a háza! De régebben így mondtam ezt:

Uram, a lakásod, hol hihetően ifjúságod boldog napjait töltöttesd, fölgyladás állapotában van. Mintha csak «föltűnést akarna kelteni!»

2. Válogatjuk a kifejezéseket. Az egyszerű, alaki vagy elemi jelentésű igék, kivált az egyszerűbbek és hazaiak nem kellenek, hanem tartalmasabb, nevekből jelentős dolgok neveiből formált, kiválóan pedig idegen bűzű igék a kapósak. Nem kell: *van, lesz, tesz, ad*, stb. Mások kellenek, melyek által nagyon is színessé legyen a beszéd, a tiszta víz tápláló étékké vagy gyógyszerre. Így:

rendelkezik vele: pénzzel, ésszel, vagyonnal;

bír valamit, vagy valamivel e helyett: *van neki*;

kap alkotmányt, törvényeket, hideglelést, jégesőt stb. e helyett: *lesz*;

őríz a könyv, e helyett: *van*;

képezi részét, becsét, értékét stb. e helyett: *teszi*. Ugyanaz javát, rosszát, díszét stb., e helyett: *ez a java, disze, rossz*;

nyújt: reményt, örömet, segítséget, élvezetet, kárpótlást, alkalmat stb., e helyett: *ad*.

kölcsonöz e helyett: *ad*;

fektet súlyt, e helyett: *tesz*. Mintha *legen* azt tenné fektetni. De *fekszik* a könyv is az asztalon, a *toll* a téntatartón stb. Itt meg a *liegent* utánozzák rosszul.

föltételez; *tételez föl*; *tételezed-e* ezt föl rólam? stb., e helyett: *föltesz*. Régen csak így mondták: «fölteszem róla, hogy megszökik. Nem teszem föl rólad, hogy hazudj» stb. Ma ez nem jól van így s nem tudom miért, csak hogy meglett: *föltételez*. Mint kezd helyett: *kezdemenyez*, *tanul* vagy *tanulgat* helyett: *tanulmányoz*. Utóbb még szólunk, más okból, ilyesekről. Becsülete *Bolond Istóknak*, hogy ezt némely más hibával együtt ostorozza;

székel, e helyett: *lakik*;

remény-, dics-, tiszteletteljes stb., e helyett: *jó reményű, dicsőséges, tisztelő* stb.; régieknél: *reménységes, dicsőséges*;

száll, e helyett: *megy, lép*. «A törvényszék egy tagja kiszáll a hely színére». «Az útas beszáll a kocsiba.» («Szállj királyi sasként égi pályán . . .»)

Általában is a nagyobb hangzású szók a jelentés egyszerűségének, néha silányságának elfödözésére vagy csak erőltetett szépítésére. Az «óriási sikert aratott», az «offensiva» és

az «alkalom megragadása», másféle elragadtatás, — «a szavakba, könnyekbe kitörés» stb. mind ilyenek sok egyebbel. Megvolt ez a gyarlóság, meg van sok népnél; de meg is rótták mindenütt. Ezt tesszük mi is. Megrovás nélkül elhatalmazna, a nyelvművesség nyakára nőne a gondolkozásnak — s ebből végre olyan állapot lenne, a milyen nálunk is volt, mikor a poesis hallgatott s csak verselőink voltak, — mikor a próza is addig öltözgetett, egyengette, szerelgette magát, míg utóljára megszűnt — szép lenni.

Van ilyen gyarlóság, bővebb megértése végett hozom ezt föl, a francziáknál is, kiknek nyelve legkevésbé elegyedik. Scherer E. *Irodalmi tanulmányai* egy helyén (*Études* V. 373), a francia nyelv elcsúfításáról szólván, mondja ezeket: «La recherche, l'affectation, le besoin de ne dire pas les choses, comme tout le monde, sont responsables de plus de méfaits. C'est au désir instinctif de dissimuler le néant de l'idée sous la nouveauté du vocabulaire, que la poésie a cédé lorsqu'elle nous a doté de tant de néologismes, que ne sont la plupart du temps que de ridicules quiproquos. On ne dit plus *un lieu*, mais une localité (így nálunk: hely — helyiség), une personne, mais une personnalité (személy vagy egyén helyett egyéniség) une quantité, mais une masse (csomó: csomag, tömeg; mérték: mérv, bizonyos: biztos; ellenére vagy mellett: daczára; föld, talaj stb.) on ne dit plus deux mais *double*, ni nombreux mais multiple, etc.» Tehát mindig többet s választékosabban mondani s kivált ott, a hol a legegyszerűbb szólásokra van szükség. És eredetileg azért, hogy, mint a francia író mondja, szükségesnek érezzük, hogy ne szóljunk úgy, mint más (már a nép is így tesz nehol!) és hogy gondolatunk hiányát elrejtjük és eltitkoljuk.

3. Divatban van a *népieskedés*, tájszólások és szavak fölvétele, népies szófüzés majmolása. Ide tartoznak az *-uk, -ük* ragozás divata, mely mellett a jogosabb *-túl, -tül, -rül, -rül* elmaradt, nem tudni miért nem tetszett. Ily eredetű a *rávall*, bizonyosra veszem, melyet nagy gonddal és lehetőleg kizárva a régiebb *rámutat* szólást, minduntalan alkalmaznak. Ilyen az *évad*, másutt *ivad* (hihetően az *iv-törzstől*, honnan *ivat, ivadék*; eredetileg származást jelentő szók) e jelentésben *idény*, jobban időszak vagy csak idő. Ilyen *manap*, *manapság*, melyet szintén a Dunán túlról vehettek föl a mainap és *mai napság*

helyett, ők tudják, miért. Így *avval, ervel*, régibb *azzal és ezzel* helyett.

A népet akarják utánozni azzal a furcsa, részint indulatos, részint komázó, deákosan alnépi beszedmóddal, mely újabb időben, kivált a hirlapíróknál divatossa lesz. A *persze* közbeszövéssel, a *no, nos* (ez nem egyenlő használatú a német *nunna!*) (Erdélyben *nó és nós!*) *hát biz'* stb. füszerül — magyar borsképen — bevegítésével. Ha valaki képzel egy 20—22 éves ifjat, ki a közönség előtt megáll, vagy karosszékekben veti el magát s egy elbeszélést vagy elmélkedést ilyekkel füszerzve ad elő, azzal a nonchalance-al vagy hegykeséggel, mely az ily szólásokkal természetesen együtt jár: lehetetlen a régi időkre nem gondolni, midőn nem fiúcskák, nem ily arczezal, nem ily komázva beszéltek a közönséghez, hanem nagyon félénken és szerényen a legelőbbkelők is. És lehetetlen a régi magyar ifjak egynémely latin stilitikai kézikönyve azon czikkjére nem gondolnunk, mely a *modestiáról* tanít. Ha a *nos* stb. a nép beszédéből van is véve, de a nép maga meg rója a beszéd köznapiasságát, hájszagúságát az egyházi vagy politikai szónokok beszédében. Van a népnek felsőbb, nemesebb irodalmi nyelvről ismerete, régtől fogva. Ilyen a biblia, az imádságos könyvek, a *Hármas história* stb. nyelve. Keresünk, kérem, ily *perszéket*, *no-* és *nosokat* Kölcsey, Bajza stb. komoly munkáikban: nem fogunk találni, hanem megértjük, hogy a közönséghez szólva, azzal a *pudorral* szóltak, melyet Cicero a szónoktól megkíván.

A tájbeszédekből fölvevett egy és más, szólás és szerkesztés, megint azt mutatja, hogy gyakran nem értjük, a mit beszélünk, — vagy legalább nem úgy értjük, mint a nép nagyobb része. Csak egy pár példát. *Hercze-hurczán* a nép nem ide-oda való hurczoltatást, például egyik hatóságtól a másikhoz utasítást, hanem nevünk, becsületünknek kisebbitő nyelvek által történő meghurczoltatását érti. *Huza-rona* nem húzást, halasztást, hanem adó-, vagy közterhekért való zsaroltatást («meghúztak» = sokat vettek tőlem adóba vagy költségbe) jelent. Ilyeket pedig: «olyan hideg volt, hogy csak úgy *vaczogtunk*» — és «oly *telve* voltunk a teremben, hogy majd megfuladtunk», nem a néptől, hanem idegentől tanultunk.

Ilyeket minden órában hallunk. A szók sajátos jelenségeit, sajátos értékét a mondatban mindinkább tévesztjük. Azt,

a mit a szó nem betűivel, hanem helyzete s vele kapcsolatos emlékezések, színe, illata által mintegy fejez ki, nem érezzük. Pedig igaz, a mit Tennyson mond egy helytt:

«... words, like Nature half reveal
and half conceal the soul within»

(a szó mint a természet is csak félig fedi föl, félig meg elrejtí lelkét magában).

A nép beszéde fontos dolog; alapja a nyelvnek, melyen a közönséghez szólni vagy írni akarunk. Tanúlni is kell a nép beszédét és a tájszólásokat. De fővárosban, sőt már most nagyobb városainkban is, lehetetlen tanulni. A mellett okosan kell a művelt szókincs és nyelvezet gyarapítására fordítani. Nem mindent kell alkalmazni, a mi benne van. Ki ne tudná, mily haszna van a régi nyelv tanulmányának is? De azért nem fogjuk se a középkori, se a XVII. századbéli sajátosságokat elővenni és alkalmazni. A művelt nyelvnek e három tényezője van: a mai művelt nyelv szokás, a régi nyelv, a népnyelv (ez utolsó a legfontosabb volna, de legnehezebb kitanúlni!). A hármat egyeztetni kell; vagy köztök egyességet kell szerezni, köztök jól választani kétesebb és fontosabb esetekben. E választást pedig a nevelés által jól kifejtett, megerősített s tevékeny nyelvérzés vagy tudat teheti.

Divatos és szintén a népies utánzásából eredő visszaélést tapasztalunk az igeekötőkkel s névmásokkal. Tudjuk, hogy a mondatban némely névraggal igeekötő jár és megfordítva. Ezzel: *ből,ből*: ki, *hoz*: hozzá, *be*: bele stb. Legújabb időkben ezeket az igeekötőket ott is mondják, a hol helyök nincsen, a hol a névutók a ragokkal együtt, mivel egy eredetűek és néha hangzatúak is, ízetlen fölösleget okoznak. Ha vigyázol, nem halsz a vízbe (bele). Ne menj a vízbe (bele) nem lesz bajod. Kösd a lovad ahhoz a karóhoz. Ma: kösd a lovad ahhoz a karóhoz (hozzá) vagy: kösd hozzá a lovad ahhoz a karóhoz. Ha az ember nyelvtan és szótár után tud és ír, természetesen ilyekre téved s még úgy tetszik magának, hogy ugyancsak jól magyarul ír. Nem *érzi*, pedig valóban itt is, mint a szellemi életben általán, sokszor kell érzés után indulni és magunkat ösztönünk vezetésére bízni s a ki *csak fontolás* után tudna járni, nagyon sokat botlanék — nem *érzi*, hogy itt a kettős vagy egy mondatnyomaték közt kell különbséget

tenni. Ha azt mondom: ne avatkozz *bele ebbe a dologba*: elsőben általán a beavatkozás, azután különösen az *ebbe* való avatkozás tiltatik. Így ebben: kösd *hozzá* a lovad ehhez a karóhoz: nem csak az mondatik ki, hogy kösse meg a lovát, hanem épen oly erősen emeltetik ki, hogy ehhez a karóhoz. Itt két külön fontosságú dolog van: a kötés és a mihez kösse; amott a *karóhoz kötés* kapcsolatosan, egy nyomatékkal említetik. Úgy olvad össze itt a két fogalom, mint a rövid kifejezésű birtokviszonyításban vagy összetételben a két dolog (szék láb, szék lába); úgy különítetik el a kettő amott, mint a tulajdonítás mozzanata észrevételével szerkesztett birtokviszonyban (a székek a lába).

Mindez valóban olyan dolog, melyre csak oly szabályt adhatni, mely az élő nyelv- vagy beszédbeli hangoztatáson épül, — a mit hallani kell és csak hallásból tanulhatni meg; mert a helyes hangoztatással jár együtt. Innen van, hogy annyin tévesztik; innen hogy az élczlapok dícséretes buzgósággal üldözik. Nekik jobban is kezökre esik; s az ő legnemesebb kötelességek csakugyan az volna, hogy ott lépjenek elő gúnynyal, hol a komoly beszéd sikertelen. — Csekélység, azt mondhatják. Már csak azért sem az, a mit most mondánk. És mi sokkal méltóbb joggal mondhatjuk el, a mit Hildebrand a német nyelvre nézve mond: «Freilich sind es auch im Grunde Kleinigkeiten, um die es sich handelt, aber sie offenbaren eine grosse Krankheit an dem Leibe unserer Sprache, an der eben auch die Schule krankt». Kicsiségek, de nagy betegség látszik belőlök, nyelvünk betegsége, melyben az iskola is sínlik.

Stil-divat s a népiesség negédlése az is, a mit az előbb hozék föl pédául; a birtokviszonyban lévő szók szükségtelen különválasztása s mutató névmással vagy névelővel a birtokszó kijelölése. Egy jeles tanár és született magyar egy helyen (Darwin: *Az ember származása* 495. lap) így ír: «A minék a jelentősége annyival nagyobb» — «e mozgalomnak a mélyében» — «az eszme fölszabadításának a szükségessége» — «úgy nevezett szent szövegeknek a kritikáját» — «tapasztalatoknak a próbája» — «makacs küzdelmeknek a szemtanúi» stb. stb.

Ugyanaz ugyanott így is ír: «A fáradozásoknak kettős törekvése» — «tapasztalatoknak alkalmazása» — «a tudomány egyes szakmái» — «az emberiség élén haladnak» —

«a társadalom s az ezt alkotó osztályok létföltételei» — «az elődök véleményeit» stb. stb.

Most már hasonlítsa össze a tisztelt olvasó ezeket; ha lehet, nem innen, hanem a könyvből, és tegye kérdésbe magának vagy a tanárnak: Miért kellett egyik helyen «a mozgalomnak a mélyét», másutt: «a fáradozásoknak kettős törekvését», amott *a*-val, emitt *a* nélkül mondani?

Igaz, hogy a nép is mondja: kanálnyel, vagy székláb, szék lába, széeknek a lába. Dalolja: forró a czinkanál nyelve, megégett a rózsám keze; de mondja ezt is: az Istennek a mennyköve üsse meg! Elesett a lovamnak a patkója stb.

Mikor kell ez az *a*? Mikor a birtokos és birtok nem olvad egygyé, sőt nem is bír a kettő egyenlő fontossággal, hanem a birtok kiemeltetik, kitüntetve említettik, mint a beszélőnek szembetünőbb. Nem egy, hanem két dolgot említünk s az utóbbit különös nyomatékkal. Ebben: *lő patkója*, mely határos ezzel: *lőpatkó*, (mint ház teteje: háztető) s néha össze is olvad: általában ez a kérdés: *mi*? Ebben: háznak a teteje, ez a kérdés: *mi*je, *minek*? Miert iparkodnak oly erősen kikerülni az egyszerű birtokviszonyt? Mert nem érzik a népies beszéd, s igen helyes beszéd, emphasisát s mégis a népieskedésben keresik a nyelvhelyességet. Jó helyen, de kellő tapintat nélkül.

A dolog summája, fölfogásom szerint ez: A régi beszédben mindkettő megvolt a H. B. bizonyossága szerint: ember lelke, halálnak halála gyömölesnek íze. Sőt a harmadik is: *az embernek a lelke* (bár nem a H. B.-ben). De nézzük csak, mily különböző ez: az ember lelke halhatatlan, és az embernek a lelke halhatatlan. Hangoztatás és értelem-árnyéklat mily különböző. Ott az ember lelke egy gondolat, itt az ember lelkére külön rámutatunk, — kitüntetvén, hogy az embernek nem egyebe, hanem lelke halhatatlan. Régen összeírták az előbbi, de összeíratlan is igen sokszor összegondolták. Ezért mondták: «Nagy Istennek áldása ez!» — «Nagy Isten szeme szállott rátok!» — «Együgyű Istennek szolgája» stb. A középkori írók összezavarták a minduntalan előjövő kapcsolat e két kifejezését; és mivel nagyon szerettek ünnepélyesen, tehát hosszabban és nyomatékos szótagokban beszélni, kivált vallásos dolgokat, mondták: «Istennek angyla» — kihoztalak Egyiptomnak földéből, a szolgálatnak házából (hol pedig a

föld és ház épen nem különös fontosságúak; fontosabbak Egyiptom és a szolgálat!); alkalmazták a *nakot* a birtokviszonyhoz mindig, vagy legtöbbször, — akkor is, ha távol esett a birtok a birtokostól, akkor is, ha közel. Így mondták az *annakutána*, *ennekfölötte*, (*ez okáért*), *mindeneknek előtte* stb. És: «az úrnak ő előtte» stb. A nép aligha élt ily alakokkal (népies nyelvelméink a középkorból alig vannak!); azaz, *nakot* nem mondott *a* nélkül; de többször az ezek nélkül való szerkezettel élt (ember lelke).

Volt bővebb alkat is: az embernek *az ő* lelke, a híveknek *ő* előtte stb. Ez alakkal sohasem élt a nép, ha csak eltanúlt szólásokban nem.

Az újabbak, a XVIII. századbeli és Kazinczyék mondták: költőnek munkái, országnak törvényei, de *a*-val alig valaha; csak különös kitüntetés vagy rámutatás esetében. A legújabb divat hívei azt hiszik, hogy «költőnek munkái» lehetetlen, mert a nép nem mondja; tehát *a*-val kell a birtokos *nakját* pótolni, mikor csak *nakot* kell tenni. De mikor kell ez s mikor nem elég az egyszerű kapcsolás: azt nem tudják, nem mondják. Mivel nem látom, hogy értenek a különbség okát s jól használnák azt a különböző eljárást: Kazinczyék és elődeik gyakorlata mellett maradnék s a *nakos* kapcsolatot lehetőleg kerülvén, a nép egyszerű kötését alkalmaznám, — az *a*-val való *-nak* nyomát pedig legjobb íróinknál alig találhatván, azt csak a legritkább esetben, s teljes elkülönzés és kimutatás alkalmával írnám.

Akár minő újításnak vagy ferdítésnek pedig az a veszedelmes sajátsága van, hogy a szokás csak úgy megerősíti, mint a jót, s nehezen irtódik ki. Mint a ficzomodott ízületek közé, a hogy mondják, idő múlva valami nő, minél fogva többé helyre nem hozhatók: úgy az eleinte szükségtelen s üresnek értett szóba is valami jelentés vagy tartalom-forma nő s a visszaélés utóbb helypótlónak szükségesnek érzik, — nem könnyen vetheti el a legbuzgóbb jóakarát sem. Eleinte fölöslegnek tartottuk ezt a szót: *berendez* e helyett: rendez (einrichten, Einrichtung a népnél ágyriktom, az ágytól, megvolt, de más értelemben s *kelengye* formát tesz). Évek óta halljuk, ma már elcsúszik a szánon s úgy érezzük, hogy mégis más ez. Így: megvall és bevall, fölterjeszt, beterjeszt stb. Vajon nem így lesz-e a legrosszabb solœicismusokkal is

a dolog? Vajon nem úgy fogják-e nem sokára találni, hogy az előbbiek szerint közbetett *a*, hogy az igehatározói értékű *andó* vagy *egyéb* nemcsak jók, hanem igen szépek is. Hogy az elvesztett szók és szólások hézagot nem hagytak, sőt talán az új szólások töltöttek be hézagot? Ezért kell ezt a dolgot sürgetnünk.

4. A nagyváros, az iskola s az üzleti világ finomabbúl akar beszélni, mint a régiek vagy a nem régi elődök s a nemzetiesebb körök beszélnek. Egyrészt nem csodálhatjuk. Más dolgokkal foglalkoznak, világpolgári hatásra modoruk is mássá lett, — azzal együtt az egész szellemiség, tehát a beszélés és szók is változtak. Csak az a bűn, ha ily finomodásban természetünk változik el s messze esünk az elődöktől. Nem merem állítani, hogy már is messze volnánk; de vannak furcsaságaink. Idegenesség is, nem is. Egynemely modorosság meg származhatott idegen hatás nélkül is. Ha idegen hangnyomatékkal szólunk s únjuk a magyar szabatoson ízelő vagy tagoló szólást, ha általában kényeskedő szokásból a mondat súlyos tagját nem ejtjük helyesen, sőt nem is érezzük ki a többi szó közül, ha a szórendre nézve teljesen megzavarodtunk — legalább ahhoz állunk közel — ha kivált az *is*nek vagy az *ige*-kötőknek helyét sehogy sem találjuk el, de nem is gondolunk velők, ha hangoztatásunkon ép magyar hallás ellenállhatatlannúl észreveszi, hogy a rövid és hosszú hangzók, az összetartozók és külön ejtendők, az erősebben vagy gyöngébben mondandók közt választani nem tudunk s nem is törekszünk: ez már korcsosodás az idegen beszéd kedvéért. Az egyszerű, de, állítom, hangzatos és szép beszéd föláldozása a képzelt beszéd-finomságnak, «légies finom szólásoknak» — a «hortobágyi kiejtés» kerülésével megrontása a nyelvnek s vele a szellemnek. Ha *volt, holt, -ból, -tól* stb. *tejföl* és mindig *föl* meg *daczára* mondatik — a kérdő mondat «*nem-e*»-vel kezdetik, — a *-ban, -ben* *n*-je egész megnyomással ejtetik stb. stb. nevetséges apróságok, de idegenre nem hárítható bünöcskék s a sok együtt egy nagy bünt teszen.

Tetszik nekünk magunknak is az a magas sarkú lábbeli. Ha be nem hozták volna, magunk is föltaláljuk. Az a kényeskedő járás (inkább lebegés, lengés vagy *szállás*!) nagyon kedvünk szerint van. Tetszik nekünk ez az újszerű beszéd, mint a kis gyermeknek, nem tartalmáért, hanem a hangzatért, a

finomnak gondolt modorért. Nem gondolunk mi azzal, hogy legjobb drámai színésznőink, vagy Deák Ferencz, Arany és Petőfi nem így beszéltek. Mindezek nem példányok az üzleti és városi nyelvhez. Különböznék is kevésbé értjük és érezzük mi azt, a mit Petőfi és Arany mond; ha értenők a legkomolyabb valódiság, a magasztos emberiesség és nemzetiesség hirdetőit, örökölnénk egy-két szikrát szellemökből. A milyenek most vagyunk, kigúnyolna bennünket (imádóit!?) amaz — s kivenné szánkából a maga dalait. — Csak játszunk mi az érzésekkel és beszéddel. Csak szerepelünk hol magas sarkú cipőben, hol a földön csoszogva, midőn finomul beszélünk. E finomsággal nem jár egészség, hanem kellemes selypség, kecses halaványság, beteges nyögés és ábrándos szórakozottság.

Óhajtjuk, hogy ez csakugyan divat, azaz múló gyarlóság legyen; azután beszéljenek az ősök nyelvén, az igazin, «a mint a madárnak a csőre termett» (Hildebrand).

5. Végre jelentkezik még egy más gyöngeség, melyet már az előbbiekből gyaníthatni. Az utánzás elhatalmazása, az önállóság s egyéni erő gyöngülése, az egyénies nyelvezet és stíl megszűnése. Művészet helyett iparosság. E miatt untató egyformaság a formákban és szólásokban: másfelől vértelenség, bágyadság. Nyelvünk olyaná lesz, mint írásunk; mindnyájan egyenlő vonásokból rakjuk össze betűinket: minden újabb képzésű ember stílja azonos lesz. Az egyéni szép írás, a különböző ízlésű írásmód kiveszett: a kalligraphia egyenlővé tett vagy tesz mindent — legalább az üzleti életben. — Így a legújabb írónál a szólások s a nyelvezet épen azok. S a tárgyak is jóformán egészen és részleteikben egyhangúlag adatnak elő. És minden úgy, mintha nem is az íróé volna, hanem úgy fölszedte volna. Mintha nem volna gyökereztül az elméjükben semmi, mintha nem is szerves növes vagy gyarapodás történt volna az elméjükben az iskolai és életbeli oktatás és okulás által, csak úgy rakták volna elméjükbe az ismereteket, mint a raktárakba az árukat. Nem erejök, önálló és saját tehetőségek fejlesztetett; csak az emlékezet, mint tárház nagyobbítatott volna. Valóban itt van az egyik, a nyelvbajokat is okozó hiány. Az iskolai növendék leginkább csak értelmével tanul és szíve, érzése, kedve nem vesz részt a tanulásban. Ezért nem olvaszt föl minden bevetet, nem dolgozza föl az anyagokat, s nem alkotólag teszi

magáévá a mit megtanúlt, nem gyakorolják abban, hogy gondolatait beszélés által rostálja, közölni tanulja és érlelje. Így abból, a mit előad, nem egy sokfelől összegyűjtött, de saját természetű és jellemű méz anyaga lesz, hanem összezsúfolt vegyes tömeg, sok és semmi ízű, színű és illatú, sok erejű és semmi határozott hatású zagyalék. — Gépiessé lesz művésziessé az írás és stíl; nem műélvezés az olvasás.

Az ily vértelen, élettelen nyelvezetnek — stílt nem mondhatok — ellenkezője az egyéni erővel gazdag stíl, mely újabb meg újabb kapcsolatokat, összevetéseket talál és tár föl, újabb meg újabb szempontokra jut, ilyekből szemlél, vizsgál és tárgyal. Tud bőven és röviden szólni a tárgy ismert vagy új volta szerint; érdekes, vonzó szint tud árasztani azokra, a miket elmond. Nem az a halvány szín, hanem az élet színe teszi tetszővé a beszédet: az érzés heve által okozott életszín.

Ez belső jelesség, belső erő és épség okozata; amaz belső betegség vagy gyöngelkedés eredménye. Belőlről vagy «bensőleg» kell gyógyítani. De hogyan? Nehéz dolog ez!

V.

Nem állíthatunk minden író vagy beszélő mellé egy-egy nyelvört, ki a *mementót* kiáltsa, nem támadhatunk meg az élczek «apró puskatüzé»-vel vagy a tudomány-gőg hatalmas-kodásával minden rosszúl beszélő vagy író új hazafit. Nem szabhatunk fenyegető törvényt vagy helyhatósági szabályzatot a rossz kiejtés, szólás vagy szóviszonyítás ellen, — csak úgy, mint a rosszúl zenélők vagy éneklők ellen sem.

Nevelés-oktatás körében lehet csak valamit tenni az ily hibák ellen; egyébütt csak kérelem a dolgunk. A nevelők, családok nyelv érdekében való teendőiről nem tudunk mást mondani, mint a mit ezerszer elmondtak itt is, másutt is; de a mit épen nem követnek. Olykepen van ma is, mint a hogy Tacitus híres dialogusában (kora szónokai alábbvalóságáról) lelkesen elmondta: Hogy régibb időkben a tiszta erkölcsű anyától született gyermek anyja ölében nevelkedett egy ideig, majd oly nevelőnőt választottak mellé, kinek kipróbált tiszta erkölcsére bízhatták a gyermekeket, ki előtt se *rút* beszédet kiejteni, se tisztességtelen dolgot tenni nem volt szabad. (És itt

legyen szabad *rút* beszéd alatt a nemzeties értelemben *rútat* is értenem.) De most — folytatja Róma hanyatlásának nagy történetírója — a gyermeket valami idegen (ott *græcula*, itt német vagy franczia) személynek vagy szolgálónak gondja alá adják s ehhez hasonló más cselédnek, a kik se erkölcsi, se szellemi formálódásokra nem viselnek gondot. Így aztán a haza saját és különös bűnei (Rómáról van szó, de másutt is érthetnek róla) a színészet kedvelése, a vívás és lovazás szenvedélye terjednek el; az ezekkel elfoglalt lélekben mi hely marad aztán a szép tanulmányoknak? Hányadik teszi meg, hogy otthon ilyenről beszéljen valaha? — Mintha csak Zrínyi vagy Mikes beszélne a korukbeli nevelésről. Ezek is összefoglalják az erkölcsi és értelmi nevelést; egyik a másik nélkül ezek szerint sem lehetséges. Én pedig az ő példájokon elindulva, bátorkodom a nyelv vagy beszéd kiformálását is azokhoz csatolni, a mely jogon ők a *bonae artest* vagy a szépízlési nevelést oda sorozzák. És ezt egészen az ő világ legjobbjai szerint teszem, kik *erénynek*, azaz derék ember múlhatatlan kellékének tartották a jó beszélést, hazafiának a nemzetiest. Ha az erre való megtanítást «*græculusokra*», idegen üzérekre bizzuk, üzlet dolgává teszszük a szent érdeket. Olyak dolgává, kikről Tacitus mondá: «*Colligunt discipulos non severitate disciplinae, nec ingenii experimento, sed ambitione salutationis et inlecebris adulationis*». A nevelést üzlet tárgyává tenni nem szabad. A szellem formálásához, kivált a szellem tudományai tanításához — tehát a nyelv és történelmiekhöz — hivatás kell; csak úgy, mint a poesishez vagy philosopháláshoz.

A nyelvet pedig az életből, a nemzet életéből, a tiszta népeletből kell tanulni és tanítani. A nyelvtan szükséges dolog az iskolában; de nem bálvány, nem is egyedüli eszköz erre a célra. Az oly tanító, ki a grammatikát bódultan imádja, tanítványainak is molochjává teszi, úgy jár annak tanításával és úgy él vissza, mint egykor a könyvnélkülözéssel történt. Ez volt tudniillik a tudatlanság elpalástolása, az elmefejlés pótlója stb. A nyelvtan lehet vezérfonal, útbaigazító és egyéb; de a tanítónak előbeszédével, hangoztatásával, hangos, értelmes és kedélyes fölolvásával, egész szellemi valójával, mely úgy is a beszédben testesül meg, kell hatni, nevelni — belenevelni, szoktatni a nyelv formáiba.

Az élet, magyarul mondva, a nép nyelvéből kell kiindulni. Mint a népdalnak, mesének, mondának kell a legelső költői vagy ízlés-tápláléknak lenni, úgy legelső beszédtanulásnak a nép nyelvében való meghonosodásnak, más szóval, az anya (ha nem idegen !), testvérek, gyermektársak, fajrokonság házi beszédeiben. Voltakép a művelt családok nyelvének is közel kellene állani a népéhez. Család és cseleedség nem volnának ellentétes, csak alárendelt fogalmak. A régibb nagy urak nem irtóztak a nép nyelvétől. Nálunk csak a XVIII. századtól fogva van úri vagy művelt és népnyelv. Nem régi uralkodókról jegyzik meg, hogy a nép tájbeszédén szóltak. Egger francia főurakat említ, kik egyikök ősi kastélyában gyűltek össze s néhány napig úgy ünnepeltek, hogy csak a nép és táj nyelvén, édes anyjok, dajkáik, cselédjeik nyelvén beszéltek! Boldog nemzet, melyben így uralkodnak a kegyeleték és épen az anyai nyelv iránti is, — melyet pedig felteniök sem kell! — A családoknak, még az előkelőknek is úgy kellene gyermekeiket neveltetni, hogy elsőben ezt a beszédet — a *természetes nyelvet*, mint egy helyt nevezik — ezt sajátítani el teljesen, ebben erősödnének meg, ennek segítségével s hatása alatt fejlődnek önállóvá az ész. Különben úgy fogják ezt tanulni, mint idegent — s ha mással együtt tanulják, s mással egyformán, sohasem fogják sem kellően tudni, sem szeretni. Ma sem sok jelét adják, hogy szeretnék. S pedig azok a nagy és erős nemzetek és azok legnagyobb fiai hogy szeretik! — Legközelebb mondá egy német író: «Wer sich als vom Herzen deutsch bekennt, sich auch eines richtigen Deutsches befleißigen sollte».

De máskor is mondók, a családoktól keveset várhatni. Valami furesa socialismus (?) uralkodik. Tegyen mindent az állam. A családok, tebát a társadalom, erkölcsi erővel nem tehet semmit, tegyen az állam anyagi erővel; vallás, erkölcs, lelkiismeret tehetetlenek: segítsenek a rendőrség bilincse, börtöne . . . A nevelést oda engedjük neki az oktatás mellé. Az állítson szeretetházakat, nőképző (!) intézeteket és Isten tudja mit. Mi egyesek ne tegyünk semmit, az állam dolga minden: gátolja a corruptiót, létesítsen jobb erkölcsöket . . . Vajon nem a részeg falusi bíró jut-e eszünkbe, ki magát a falhoz támasztatta, míg a másik részegyet bekisérték. Vajon nem a magunk tehetetlensége ellen védetjük-e magunkat?

Ha csakugyan az állam kormányának dolga, hogy a köznevelést a kisdedóvóktól kezdve föl az egyetemig vezesse, kormányozza: óhajtjuk, hogy a magyar nyelv ügyét az előbb mondottak s minden jobb gondolkozásútól belátott nézetek szerint képződött s választott emberekre bízsa. Jó volna, ha az ilyek tanítóit «magyar szóra» küldhetné az állam. Mert higyük el, hogy a romlást idegen ajkú, a magyarsághoz szívvel-lélekkel nem csatlakozó tanítók nem gátolják meg, inkább előmozdítják akaratlan is. Óhajtának, hogy csak ezért is virágoznának az alföld és székelység iskolái, sőt az alföldön állítatnék föl az az egyetem, hogy a tudomány mártatnék be a magyar nép szellemébe, mivel egyszerre a magyar nép is be-merítettnek a tudomány szellemébe. Talán még egyszer menne végbe az, a mi a nyelvtisztítás kezdetén Molnár, Dugonics, Rác S., Nyúlás, Pethe által történt vagy akart történni: a nyelv és azzal együtt a szellem a tudományokhoz s azok által idomíttatnék, — a népnyelv kincsei fölkerestetvén, öserői kinyomoztatván és fölhasználtatván. Főlemésztené ez a nép a tudományt és nemesednék általa. A mi lelkünkhöz való bölcselkedés jönne létre, a mit sokan óhajtottak, némelyek eszközölni is igyekeztek. Nem oly gazdag az eszmékben, nem oly erős az abstractióban: de életre s életünkhöz való.

Nem valami oktan ábránd ez, sem a tudománynak emberies fönségéből való levonása. Kérdjük, megvan-e az angol bölcselőknél, kezdettől mostanáig mind az, a mi a németeknél? Föltettek-e magoknak s fejtegettek-e minden kérdést, kifejezgettek-e minden eszmét, általánosítottak-e annyit azok, mint emezek? Nem. Csak azt és annyit, a mennyi nekik való volt. Így kellett volna más népnek is, nekünk is tenni. Ily törekvést jelez Bessenyeinek némely töredéke; és erről az alacsony lépcsőről kellett volna följebb lépni. Ilyet Hetényiek igyekezete. Talán sikerült volna valameddig haladnunk, nagyobb hasznát vennünk a szellem erősödésére a bölcselkedésnek, ha kül- és belbajaink meg nem gátolnak és az erős akarat hiánya. De a külföld nagy elméi bámulatában s szenvedőleges tanúlgatásában és bátoratlan alkalmazásában elmerülve, meglegedtünk, ha a műszókat megtanultuk, elterjesztettük, magunkévá tettük. Ezekről pedig már Leibnitz óvta nemzetét, mint a nyelv romlására vezetőktől; valóban ezek olyanok is, mintha az ismereteket erős kéreggel bebur-

koló labdacsoK volnának, melyekből a tápláló szellem nem könnyen válik ki; a mellett rossz nyelvezetre is vezetnek.

De azt nem mondhatjuk, hogy a tudományban, ha nem mint önálló alkotók, de mint tevékeny elsajátítók, idomítók, földolgozók saját erővel nem bírhatunk. Nem lehetetlen ez, sőt legalább az óhajta sa már is jelezhető. Petőfiék összetörték a megelőző költés formalismusát, — kiszabadították a költő képzelmet, érzéseit, szólását a beszéd és alakok nyűgéből. Arany a magyar nép széépérzetének alkotásait, az igazi formákat és jellemeket mutatta föl, oly vonások nélkül, melyek nekünk ismeretlenek és érthetetlenek volnának. A magyar költés hangulatával írta dalait, balladait a nélkül, hogy azért megszűnt volna emberies lenni. Miért ne lehetne ezt a tudományokra nézve tenni, s kivált arra nézve, mely a többinek lelke: a philosophiára nézve? Nem lehetne a bölceleteket (philosophema) áttanulni, elsajátítani, a könyveket magunkévá tenni s aztán mindezt magunkban fölolvastván, a mi nekünk való, a mi a dolog lelke, «könyv nélkül» megírni? Azt kell hinnünk s óhajtánunk is, hogy előbb-utóbb ide menjen ki a dolog. A népszerű philosophiák, milyeket a francziák népöknek kiadnak, a tudományok ilyen kidolgozásai, a nagy közönségnek szánva, ily törekvésre mutatnak. A tudomány ily népiesedésével a nép tudományosodik, a nyelv is mindinkább tudományokhoz valóvá lesz, egyszersmind őseréjének gazdagságát, igaz mivoltát is megtarthatja.

Lesz-e erre időnk, jó időnk: nem tudhatni. De annyi igaz, hogy erőtelen szellemű nép maradunk, míg ez ilyenformán nem lesz. Ragaszkodásunk ahhoz, a mi egyedül tesz nemzetté, nem lesz elég erős és önbizodalmas. Nem lehetséges ez, kivált idegen ajkúak részéről, kik a tudományos tényezők nagy részét teszik, oly nyelv iránt, mely idegen mankón jár s idegen nyelv nélkül nem érezhető elégségesnek sem tudományhoz, sem a műveltebb élethez, — legalább így gondoljuk és hirdetjük. És a melyet, az irodalmi elmeművekből lényegében, történelmileg, igazi erejében nem ismerünk. Nem ismernek pedig a született s valóban nemzeties embereink sem. Nem is nevelődik belejök s nem fejtődik ki bennök annak idejében a hajlam ehhez. Utóbb meg a tudomány teendői foglalják s a vonzalom egy részét a tudományos pálya versenye közben az idegenek példája öli el. A világpolgárság ragályos

nyavalyája. Ma nagy birodalmak alakulásának, együtt a nagy és dicső nemzetekbe való szellemi beolvadásnak kora van: «Das Vaterland muss gross sein». Küzdenek, még a jobbak is, kis hazáért, de élnek a nagy nemzetekkel. Azokban élünk mint irodalmi élvezők, mint nyelvők tudása, kivált beszélése által, polgáraik. Mert azok nyelve: a polgárosultság, a «szalon», a közlekedés és üzlet s a «világirodalom» nyelve. Kisebb körű nyelveknek, ha még oly gazdagok és erőben dúsak is, jövőjük nincsen — már tudniillik a mi műveltségünk képzelt magasságából álmodva. «Magyarul már eléggé tud, csak kérem a művelt nyelveket tanulja», így szólnak leányaikat intézetbe ajánlván a szerény iparosok kevéssé művelt női is. És nincsen a mi időnknek, a nevelés körében egy-egy ártalmasabb nyavalyája, mint a sok nyelvet tanulás, — a szegényebb, kisebb népek nyomorúsága. Ez rontja meg alapjában a nyelvérzést és szellemi természetes kifejlést és megerősödést, — tehát azt az alapot, a mely a nemzeti életnek föntartója. Sok nyelvet ismernek, egyet sem tudnak; a nyelvet sem, az irodalmat sem; tehát se a formát, se a szellemet. A hazait mellőzik amazok miatt; tehát hontalanokká lesznek; amazokat jól nem tudják, tehát külföldön sem lesznek honosokká. Korcsokká lesznek; szellemileg és erkölcsikép hazátlanokká. Igen sok nyomát látni ennek még magyar neveltetésű középosztálybelieken is. Haboznak a magyar és idegen kifejezés közt. Nem értik a leggyakoribbakat sem. Egyiknek sincs erős gyökere lelkökben; egyik sem sajátjuk valóban. Az idegentől eltanult gondolatokat, mondásokat, költeményeket magasztalják, melyeknél szebbek vannak itthon. Innen semmi állandó szellem, semmi ereje a jellemeknek, kevés igaz ragaszkodás a nemzeti érdekekhez, kevés biztosság bennök a jövőre nézve.

Behatóbban s nagyobb gonddal és igaz szeretettel kellene a nyelvet tanulni kivált a középiskolákban s népies erejében gyakorolni és minden ismeret-ágban meghonosítani. A jó tanítótól meg kellene ismerniök, érezniök, csodálniök a nyelv jeles tulajdonait: hangzását, szóképzését, mondatait. E végre nem futólag elhaladni a legjobb költők művei mellett, hanem azokat lehetőleg magokévá tenni.

Mindez sokszor elmondatott; nem ismétlem, csak egyet szólok még bezárólag. Ez is ismétlés lesz, de rövid.

Mind az, a mi e dologban rossz vagy ártalmas, tehát a

nyelvromlás: erkölcsi baj, erkölcsi okokból ered. Az erkölcsi erőket kell az iskolának fejleszteni, megóvni, idegenes közönység ellen megedzeni.

Es midőn az iskolának tanítókat képezünk, ne felejtjük, hogy a módszer, a tanítás és tudomány igen fontos dolgok, de legfontosabb az akarat ereje és a jellem. Formálják a leendő tanító erkölcsi erejét, ember- és honszerető jellemét és egész természetét. Hogy az elméleti képzület mellett gyakorlatra is legyen kedvök, erejük és sikeres munkálkodások.

Az a német nyelvtudós, kire többször hivatkoztam, Hildebrand, még ezt is mondja: «Tudom, hogy az ilyen törekvést, hogy becsület ügyének tartsuk nyelvünkben jó nemeteknek (magyaroknak) maradni, nagy befolyású emberek, maga a tudomány, ő tisztelt asszonya is, teutonismus vagy épen chauvinismus névvel jelöli meg. E véleménynyel válthatnánk szót, de annak itt helye nincsen. De az becsület kérdése és az is marad, hogy mennyire tudjuk szükségünket magunk erejével kielégíteni, s mit kell idegentől átvenni.» (*Vom deutschen Sprachunterricht* 184. l.)

IMRE SÁNDOR.

A FÖLD ÉS AZ EMBER.*)

A philosophia törzséből nem egyszerre fakadtak ki a tudományágak és nem is virágzanak, nem is gyümölcsöznek egyszerre, bár van közös telők, közös nyaruk is, közös lombhajtásuk és közös levélhullásuk. Némely tudomány már rég lombos ágga terebélyesedett, mikor mások még az idő vastag kérge alatt alvó rügyek voltak és mire e rügyek kisarjadzottak, sok vén ág elaszott és lehullott. És a mint az időben nem virágzanak egyszerre, úgy a térben sem virágzanak együtt a tudományok. A tudományok e gyarapodásának, túlsúlyra emelkedésének és elmaradásának változatossága nem a szellem szeszélye, nem véletlenség, hanem a történet folyásának, a gyakorlati életnek a következménye. Nem véletlenség, hogy például az erkölcsi küzdelmek, erkölcsi haladás korában az ethikai tudományok felé fordul a tudósok figyelme és nem vak eset, hogy az anyagi virágzás színhelyén a természeti tudományok lépnek előre.

Nem véletlenség, hogy hazánkban a történet, kívált saját történetünk, és a nyelvészet, főképen a magyar, gondosabb ápolásában részesült bármely más tudománynál. A magyar tudományos akadémiát nem azért alapították, hogy egyaránt foglalkozzék minden tudománnyal csak a tudomány kedvéért, hanem hogy bizonyos tudományokat különösen gondjába fogadjon; a czél, az ok ismeretes. Szinte fölösleges magyarázgatni, hogy többek közt a földrajz is miért mostoha gyermeke a magyar tudománynak és miért művelték annyira a Földközi

*) Dr. Friedrich Ratzel: *Anthropo-Geographie, oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*, Stuttgart. 1882.

tenger körül és az Atlanti óceán partján lakó népek. Mert a földrajz a kereskedő és a hajós népek tudománya. A földrajz is a gyakorlati élet szülötte, mint sok más tudomány. A kereskedőknek, a kik messze vidéket, idegen országokat látogattak, ismerniök kellett a különféle népeket és azok tartományait, hogy eligazodhassanak a világban és a sok út közül kiválasztassák a legjobbakat, a melyeken a legkedvezőbb üzletekhez férhettek. A földrajz létrehozásában és művelésében közreműködő egyéb okok mellékesek voltak. Nem is voltak a régi földrajzok egyebek «földleírásoknál»: *Terræ universæ, quatenus nobis cognita est, descriptio*. El volt bennök mondva minden, a mit érdemes volt tudni az államokról és fejedelmeikről, városaikról, útjaikról, látnivalóikról, seregeikről, hajóikról, adósaikról és egyebekről.

Azonban mint akárhány más tudomány, mely eleinte csak a gyakorlati élet szükségleteinek kielégítésére volt szánva, utóbb átszellemült és valóságos tudománynya nemesedett, úgy igazi tudománnyá vált a földrajz is, mely eleinte csak a nyereszkedési szellem hitvány eszköze volt. — Nem szándékom itt a földrajzi tudomány történetét elmondani; csak vázolni akarom azon mű állását és fontosságát, melynek a címét e sorok fölé írtam és melynek egy fejezetét alább bemutatom.

A tudományos földrajz nem pattant ki hirtelen a homályból, mint Athenæ Zeus homlokából. Csakhogy mikor a philosophia alkotórésze volt, még senki sem gondolta, hogy tudományos földrajz lesz belőle. Ritter vette át a munkát a philosophiától a földrajz számára, a mi magában véve is nagy dolog és azért nem vehetjük rossz néven, hogy kortársai és tanítványai a véghezvitt tény nagyságának érzetében kissé túlozva csak őt magát tartották és nevezték az új tudományos földrajz alapítójának. Ő mutatta meg és ő mondta ki először határozottan földrajzi műveiben, hogy a történet a természet keretében van, nem pedig azon kívül. E gondolat vörös fonálként vonul végig nagy munkáján és valamennyi kisebb dolgozatain. Nagy művében Ázsia országain áthaladva végig tekinti a népek múltját és jelenét, hogy mindenütt megmutassa a természet idomító kezének a nyomát; kisebb irataiban pedig megkísérli a jelenségeket általános szempontból csoportosítani és belőlök általános érvényű következtetéseket vonni. Művét azonban bevégezetlen hagyta; nagy részletes munkája

nem terjedt túl Afrikán és Ázsián, általános iratai közt pedig több a tervezet, mint a kivitel.

E tekintetben szerencsésebb volt nagy társa, Humboldt, a ki nemcsak új utakat nyitott a természeti földrajznak, hanem kora egész tudományával is beszámolt a közönségnek *Kosmos*ában.

Ritter működésének nagyobb hatása volt a történetítésra mint magára a földrajzra. Az ő föllépése óta a történetirők nem lehetnek el a földrajz nélkül; az ő gondolatainak közvetlen hatását fölleljük legjelesebb történetirő tanítványának, Curtiusnak a műveiben, közvetett hatását pedig valamenyűi újabb történetirőnél, a magyarokat sem véve ki. (Az újabb művek közül csak Salamon Ferenczét említem, *Buda-Pest története* I.) A földrajzi téren csak kevés ember akadt, a ki a Rittertől kijelölt úton tovább haladt volna. Kohl J. G. (*Der Verkehr und die Ansiedelungen der Menschen* stb.), Cotta (*Deutschlands Boden*) és Kriegk (*Schriften zur allgemeinen Erdkunde*) művein kívül kevés monographiát találunk, mely Ritter gondolatait tovább fejtette volna, rendszeres művét pedig Ritter tervezete szerint csakis Kapp próbált írni. Kapp műve, a *Philosophische Erdkunde*, volt az első rendszeres munka a földrajz «emberi» részéről, az első anthropo-geographia. Jeles mű, tanulságos, de két nagy hibája van; az egyik az, hogy Hegel rendszerének Procrustes-ágyába van szorítva; a másik az, hogy következtetéseit gyakran ingatag alapra építi.

Míg a földrajz emberei így elhanyagolták Ritter gondolatát, Buckle újra philosophiai szempontból kezdte vizsgálni, hogy a természetnek milyen hatása van a történetre. Mikor épen javában folytak a tollharcok Buckle mellett és ellene, akkor adta ki Németországban Peschel a jelszót a küzdelemre Ritter ellen. Két táborra oszlott akkor a földrajzi írók világa és folyt a harc kegyetlenül. Azóta lecsendesült a zivatar, a sötét felhők elvonultak és mikor kiderült, akkor látták, hogy részint csak szóvita volt, részint pedig nem is Ritterrel, hanem sok túlzó tanítványával küzdöttek. Peschel megtámadta ugyan Ritter főgondolatát is azon czikksorozatában, melyet utóbb összegyűjtve adott ki, mint «új föladatokat» (*Neue Probleme der vergleichenden Erdkunde*) és a melyben a földrajzot egészen a természettudományokhoz, főkép a földtanhoz akarta terelni; de mikor a *Völkerkunde* megjelent, már akkor kitűnt, hogy a

földrajzot ő sem képes egészen elszakítani a történettudományoktól.

Mikor a nagy tengeri fölfedezések kora lejárt, akkor a külső munka kissé szünetelt és a tudósok jobban ráérttek a gyűjtött nagy anyagot földolgozni, mint azelőtt. Ez volt Ritter és Humboldt föllépésének ideje. Azonban nemsokára megkezdődtek a nagy szárazföldi utazások, melyek tovább fél századnál szokatlanul lekötötték a földrajzi tudomány figyelmét és elvonták a nyugodt elmélkedéstől. E kor hevertette Ritter eszméit a sarokban. Humboldt szerencsésebb volt; a természettudományok rohamos haladása magával sodorta a természettani földrajzot is, melynek fejlődésében nem állt be szünet. Peschel cikkei, a *Neue Probleme* is a természettani földrajz egészséges haladásáról tanúskodtak. Stanley nagy utazása a Kongón végig eltüntette a lakott világ térképéről az utolsó fehér foltot is és ezzel be volt fejezve a nagy szárazföldi fölfedezések korszaka. Aligha véletlen, hogy epen akkor indult megint virágzásnak a földrajzi elmélkedés. Jelenleg ismét benn vagyunk az elmélkedés korában és már nem egy-két nagy ember, hanem a tudósok egész serege ül a tudomány asztalánál.

Ez újabb elmélkedő kor ajándéka Ratzel *Anthropo-geographiája*. Ne riadjon senki se vissza magyar fülnek szokatlan nevétől. A földrajz alkalmazása ez a történetre. Az van benne elmondva és kimutatva, hogy a természet hol és hogyan hat az emberi társadalom alakulására, a világ folyására. Ha e könyv lapjait forgatjuk, szemünk előtt egymásra toluló gondolatok tengere tárul föl, melyből a tudomány fényében ragyogó eszmék villannak ki, mint hullámok fehér taraja a verőfényben. Ez korántsem mind Ratzel gondolata; ennyit gondolni és ilyeneket egy embernek túlságos nagy volna. Csak kézikönyvnek nevezi magát a címlapján, de a földrajzi tudomány ez ágának valószínű tárháza, először rendezett tárháza; össze van benne gyűjtve minden kincs, melyet a tudósok szorgalma eddig e nemben föl kutatott és ki van belőle vetve minden lom, a mi eddig a szépet és a jót eltakarta. A többi közt a szerző saját gondolatai nem a legutolsók. Sok kérdés csak föl van vetve benne, soknak a megoldása csak meg van kísérelve, sokra pedig megvan a határozott felelet.

A mű első fejezete a földrajz fogalmáról, a második

arról szól, hogy minő viszonyban van a többi tudományokkal; a harmadik fejezet címe: Az emberi elem a földrajzban. A negyedik fejezetben külön tárgyalja, hogy a földrajz minő viszonyban van a történettel. Ez a bevezetés. — A második és fő szakasz a természeti tényezőkről szól. Ime a fejezetek címei: 5. A természeti tényezők befolyása az emberiségre általánosságban. 6. Az emberi lakhelyek helyzete és alakja: a) Kontinensek, szigetek és félszigetek. b) Az országok és határai. c) A lakhelyek eloszlása. 7. Térbeli viszonyok. 8. A földszín alakja: a) A földszín egyenetlensége. b) Rónaságok, pusztaságok és sivatagok. 9. A partok. 10. A vizek történeti jelentősége: a) A tenger és a tavak. b) A folyók és a mocsarak. 11. Az éghajlat. 12. A növényzet és az állatvilág. 13. A természet és az emberi szellem. — A harmadik szakasznak két fejezete van, az egyik összefoglalás, a másik függelék. Kitépett foszlányok helyett a műnek egy ép fejezetét mutatom be, némileg rövidítve; úgy hiszem, ez tisztább fogalmat nyújt az egészből. Az eredeti szépen, de nehézkesen van írva; megpróbáltam kissé folyékonyabbá tenni.

Wagner Hermann, a jelenlegi geographusok egyik legjelesebbike, azt mondja e műről, hogy a földrajzi irodalomnak olyan ajándék, mint Peschel műve a *Neue Probleme*. (*Geogr. Jahrbuch*. 1882.) A német és az egész külföldi irodalomban első a maga nemében.

A magyar tudomány Hunfalvynak már részben megjelent *Egyetemes Földrajzában* korunk színvonalán álló részletes földrajzot fog bírni. Az általános földrajz természettani részét méltóan képviseli Reclus *Földjének* fordítása. Az általános földrajz emberi része, a mely pedig a történetíróknak is fontos, a magyar irodalomban még tátongó hézag. Egész terjedelmében eddig csakis Hunfalvy foglalkozott vele hazánkban, de ő is csak élő szóval, egyetemi előadásában. Mindeddig a magyar irodalomban az anthropo-geographiának egyetlen képviselője Kautz cikke nagy városokról, mely harmadéve jelent meg a *Budapesti Szemlében*.

*

*

*

A FÖLD SZÍNÉNEK EGYENETLENSÉGE ÉS AZ EMBERI ÉLET
VÁLTOZATOSSÁGA.

Alapgondolat: A föld színén ingatlant és ingót különböztetünk meg. Az ember az ingók közé tartozik; mozgásában az ingatlan egyrészt segíti, másrészt akadályozza.

A földszín alakjának a népek történetére és eloszlására igen nagy befolyása van. Részint közvetlenül hat a föld színének alakja és magassága, részint közvetve, még pedig azzal, hogy az emberi élet föltételeit: a vizet, a levegőt, a növényzetet és az állatvilágot is megváltoztatja.

A közvetlen és közvetített hatást bajos pontosan megkülönböztetni; még bajosabb elkülöníteni a földszín alakjának tulajdonképeni hatását a magasság hatásától, mert a hol más az alak, ott a magasság is kisebb vagy nagyobb és a mint az alak és a magasság elválaszthatatlan, úgy a hatásuk is közös.

A föld színének különféle alakjait síkságnak, hegynek, dombos tájnak, hegységnek nevezzük. E fogalmak nem szorulnak pontos meghatározásra és talán fölösleges is mondani, hogy számos fokozat köti őket össze. Nagyon kevés rónaság tökéletes vízszintes, csakhogy a szemünk ilyennek látja a messzeterjedő lejtőket és hullámos tájakat is. E rónaságok az ember mozgását legkevésbé akadályozzák. Vízszintes területen járván, az ember teste egyforma közel marad súlypontjához; ellenben elemelkedik tőle, mikor fölfelé megyünk; a visszaesési hajlamot jókora erőfogyasztással kell ellensúlyozni. Mikor fölfelé kapaszkodunk egy hegyre, izmaink anyagát fogyasztjuk; elég az a vérünkben, és testünkben kiválik. Olyan emberből, a ki könnyű munkával foglalkozik, naponként 1000 g CO_2 válik ki; a ki a hegyeket járja, abból legalább is két harmadával több. Buchner H. szerint a rendes napi táplálékban, ha az ember keveset mozog, 122 g fehérnyének és 364 g szénnek kell lenni; ha sok erőt fejt ki a test, a fehérnyéből 13—22 gmmal, a szénből 112—117 gmmal többet kíván (*Z. d. D. Alpenvereins*, 1876, 157 l.). Tehát a föld színének emelkedései megnehezítik az ember mozgását, sőt hatalmas korlátokat képeznek a népek közt ott, a hol tömeges hegy-

seggé magasulnak. A tengereken kívül semmi sem akadályozza az egyének és a népek mozgását annyira, mint a hegységek. A rónaságok ellenben korlátlanok.

A magános hegyek sokkal is csekélyebbek, semhogy jelentékeny hatásuk lehetne a népek eloszlására és mozgására; inkább hatnak az ember lelkére, mint testére; még kis hegyek is mély benyomást tesznek az emberi lélekre, ha elszigetelve magánosan állnak a síkon. Természetesen abban az időben, mikor a hadviselés legnehezebb neme a hegyek ostroma volt, a megerősíthető magaslatok környékek népére nézve nagyon fontosak voltak. Livingston utolsó nagy útazásán a Nyassza nyugati partján a manganjáknál magas hangyabolyokon látott őrházakat, melyekből a rettenetes mazituk közeledését lesték. De mint egy sziget a tengert, úgy egy hegy a népek áradatját soha föl nem tartóztatta. A legrégibb időben is csak hegységek képezhettek hatalmas akadályt, erős korlátot.

Ha a hegységeket korlátoknak tekintjük, akkor főképen az átjárásaikat kell keresnünk és vizsgálnunk. A svajci francia Jurahegységben, melyet egy említésre méltó haránt-völgy sem szeg át, és Skandinávia nagy hegységében, melyen 15 szélességi fokon át sehol sincs egy közlekedésre alkalmas bemélyedés, a hegységek elkülönítő és közlekedés-akadályozó természete egész máskép nyilatkozik, mint például Wales fel-földjén, melyet 100 m-nél alacsonyabb vízválasztók szeldelnek, vagy az Alleghany hegységben, melynek különben nem jelentéktelen magaslatait egy csak 54 m magas süppedés szegi. Ugyanezen szempontból fontos, hogy a hegységek lánczolatossak-e, mint a Jura és az Alleghany szakadatlan déli részökben, a hol a közlekedés nagy vargabetűkben vergődik egyik hosszanti völgyből a másikba, mint a régi Yverdun-Pontarlier-Besançon közötti út és az Alleghany «nagy völgye», azaz hosszanti völgye, melyen néhol két sőt három vasút vonul át, vagy hogy osztatlan tömeget képeznek-e, mint a Skandináv hegység széles sziklaháta. A mi szempontunkból az a legfontosabb, hogy egy hegység tömege szakadatlan-e vagy megvan-e szaggatva, mert e különbség nyilvánul leginkább a történeti eseményekben. Azonban az sem mindegy, hogy valamely hegység gerinczes-e vagy szélesen szétterül-e teteje; mert a gerinczes hegység két ellenkező lejtőjét oly pontos határvonal

választja el egymástól, mint egy háztető két oldalát, ellenben az olyan helységben, melynek tetejét fösik foglalja el, nehéz a határvonalat megtalálni; gyakran a fösik is lakható, sőt népes terület. A gerinczek és a hágók magasságának fogalma, melyet Humboldt ismertetett meg a tudománnyal és Sonklar tökéletesített, itt alkalmazható a történeti események magyarázatára. Az emberiségre nézve nem az égbenyúló hegycsúcsok fontosak, melyeken csak egyes vadászok és touristák teszik erejüket és bátorságukat próbára, hanem a magas csúcsokat összekötő gerinczek és a gerinczek legmélyebb részei, a hágók. A hegységek magassága magábanvéve is nagy jelentőségű az emberi életre nézve. Általánosságban szabályul lehet venni, hogy minél magasabb valahol a föld színe, annál szembetűnőbb hatása van ott a magasságnak az emberi életre. Némely tény látszólag ellene szól e szabálynak. Így például a New-York állam népes tájékának tözsomszedságábn levő Adirondack hegységnek csaknem teljes elhagyatottsága épen nem magyarázható meg a magasságából; főcsúcsa a Mount Marcy csak 1540 m. A németországi középhegységek magassága sem elég nagy, hogy a római műveltség terjedésének megakadását indokolhatná. Az ilyen alacsony hegységeken rendszeren a sűrű rengetegek állják az ember útját; a Schwarzwald és Odenwald hegységek irtatlan erdeiktől kapták nevöket hiröket (nálunk a Bakony), erdösegeik miatt majd oly erős akadályai voltak a közlekedésnek, mint a magas hegységek.

A rómaiak ez alacsony hegységeket nem is tartották alábbvalóknak az erdőtlen magas hegységeknél. Ök csak «Silva Arduennáról» beszélnek, a magaslatokat tekintetbe sem veszik. Oda rejtözkedtek és ott sánczolták el magokat mocsári szigetenek a gallusok. Ugyanez áll a Schwarzwaldra is. Ptolomaeus térképén az erdöknek és mocsaraknak nagyobb szerep jutott, mint bármely hegységnek. Mikor a szlávok a Keleti Alpok vidékére bevándoroltak, a morvákat és cseheket csak a lakatlan rengetegek választották el a Duna völgyében lakó szlávoktól. (A régi magyaroknak is Erdély erdő-elve volt, nem pedig hegy-elve.)

Ez azonban csak lakatlan hegységekröl mondható, melyek csak azok elé gördítenek nagy akadályokat, a kik először törnek rajtok útát az emberi művelödesnek. Egész más természetűek e hegységek akkor, ha már sokáig nyaldosták és mosogatták a történet folyamának hullámai és útát találtak völgyeikbe és hágóikon át. Ezekben tisztán kíválnak a magas

gerinczek; jól megkülönböztethető rajtok a levegő sűrűségének és hőmérsékletének fogyatkozása fölfelé, lefelé pedig a termőtalaj szaporodása, mely a föld mélyedéseiben igyekszik összegyülemelni, mint létrehozója, a víz; de legföltünőbb a növényzet fogyása, főképen az erdőségek elenyészése. Az alacsony hegységeket rengetegek, posványaik és ragadozó vadjaik miatt eleinte kerültek az emberek, de később megbarátkoznak velök, letelepednek völgyeikben és lejtőiket fejszével, ásóval és ekével hasonlónak teszik már előbb megművelt környékhöz, melyből hegytömegek kimagasodnak és már nem riasztják vissza a munkás népet; sőt megesik, hogy jobban megnépesednek a tövökben elterülő termékeny rónaságnál. Sokkal nagyobb jelentőségűek a magas hegységek, ha nem is magasabbak például az erdélyi deli Kárpátoknál, melyek tetőin csak pusztaságok vannak, a hol emberek állandóan meg nem telepedhetnek. E magas hegységek az emberlakta föld folytonosságát épen úgy megszakítják, mint akár a tengerek vagy a nagy sivatagok és gyakran nehezebb rajtok át a közlekedés, mint akár a tengeren akár a sivatagon.

A felső részökön a magas hegységek mindenben szükkölnének, a mire az embernek szüksége van; lejtőikön ellenben annál inkább bővelkednek a mindenféle istenáldásában és változatosságban, minél nagyobb a hőség csökkenésének fokozta tövöktől hegyökig; rendesen dúsabbak a mellettök elterülő alföldeknél. Ki merné megmondani, hogy a világ történetében az alföldeknek van-e nagyobb jelentőségök vagy a hegységeknek? — Rendesen kevésbe veszik vagy észre sem veszik a földszín alakulatának azon fontos jelenségét, hogy *ritka helyen fordulnak elő hirtelen, meredek átmenet nélküli emelkedések*. A föld színének egyenlenségei, akár alulról ható lökő vagy toló, akár vájó, mélyítő erőktől vagy épen mind a kettőtől származnak, nemcsak a földkéreg anyagának szívóssága miatt, hanem a légi erők kiegyenlítő hatása következtében is majd mindig közvetítettek, nem nagyon meredek, azaz a hegyek többé kevésbé kúp vagy tetőalakuak, a mélyedések pedig csatorna vagy teknőszerűek. Ez rendkívül fontos a közlekedésre nézve, mert ritka hegyoldal teljesen járhatatlan, habár a lejtök emelkedési szöge nagyon különböző. Valamely emelkedés járhatatlansága csaknem föltétlenül megakadályozza a közlekedést. A fokozatosságának, a menedékessegnek

köszönhető, hogy a hegységek alsó, lakható, világtörténetileg legfontosabb részei az ember elől nincsenek elzárva. A rónaság azon sajátságai, melyek a művelődésre kedvezők, nem szűnnek meg a hegység alsó fokozatán se, mely a síkság legtöbb előnyén kívül a hegység némely kedvező tulajdonságával is bír, mihez a meleg égőv alatt a magassági különbségek következtében még a növényzet pompás és gazdagító változatossága járul. E szabály egyaránt érvényes egyes hegységekre és egész hegységekre nézve; de még nagy szigetekre, sőt egész világrészekre is alkalmazható. A föld nagy részben a hegységek e menedékességének, fokozatosságának köszöni lakhatóságát. Olyan vidékek, melyek e menedékességgel csekély mértékben bírnak, mint például Afrika a Kunénétól és Limpopótól délre, talajuk bármily alkalmas is a megművelésre, a településre és a közlekedésre, mindig a műveltség alacsony fokán maradnak, kivált ha még partjuk tagozódása is kedvezőtlen, mint az említett vidéké.

Tehát látjuk, hogy a föld emelkedései az emberi élet föltételeit változtatossá teszik; de nem kevésbé változtatossá teszik, szinte *szétforgácsolják a népek mozgását*. A sokféle tagozott hegységes tájakon valóban szétágazik a világ folyása, mely csak a sík pályával kínálkozó tágas országokban fejlődik ki teljes nagyságban. A jelenkori hadseregeknek meg kell oszolni, ha valamely hegységen átmennek, pedig milyen közlekedő eszközökkel rendelkeznek! Hát a nomád népek vagy a vak ösztönöket követő népvándorlások, hogy ne oszoltak volna meg ilyen akadályok előtt.

A népvándorlás megindítói Európában a gótok voltak, a kik a Keleti tenger alföldjéről a Pontus mellékére vándoroltak; nyugati Németország hegységes tájait nem járták volna olyan gyorsan be. Erdély sziklabástyáinál is nem egy mongol csapat foszlott szét. A szárazföldön ugyan nem képezhet egy hegység sem áthághatatlan akadályt, de gátat vet az ember elé a saját restsége, mely miatt csekély akadályoktól is visszariad, ha kényszerűség nem űzi az erőfeszítésre. *Valamely történelmi mozgalom megakadása majd mindig erejének fogyatkozásáról tanúskodik*, mert az ember rugékonysága nem terjed bizonyos határon túl és mindig kész lehet valami véletlenre. Hány német hadi vállalat ment tönkre Olaszországban a Po síkjának lázai következtében! A keresztes hadak ereje is ilyen akadály-

lyokon tört meg. A hadi történet kevés késlekedő hadvezérnek nyújtott babért. Fabius Cunctator még kevesen utánozták sikeresen, ha csak arra nem iparkodtak, hogy az ellenséget csalogassák és kifáraszták, mint 1812-ben Oroszországban. Hannibal és Cæsar átvezették seregeiket az akkor ismeretes hegységek legmagasabbjain, de azért hatalmas korlátok maradtak azok polgártársaikra nézve, a kiknek nem volt olyan lelki erejük. Ha csak lehetett, megkerülték a hegységet; de ha már el nem kerülhették, mindig csak bizonyos taposott úton jártak, a melyekről nem szívesen tértek le, úgy hogy az Alpok legkényelmesebb lágóinak egész sora, a Simplon, Gotthard, Gemmi, Grimsel, Furka az ókorban használatlan maradt. Általában nagyon kevés ismereteik voltak a hegységekről.

Még mai napság is a hegységeknek az alföldekénél aránylag is csekélyebb lakossága, néptelensége az emberi restségből magyarázható, mely önkéntelenül is a vizek lefelé törekvését, mélyedésekbe gyülemlését juttatja eszünkbe; mert nem mindig ott legnéptelenebbek a hegységek, a hol legkevesebb természeti kincssel vannak fölruházva. Se egészségi, se gazdasági szempontból nem helyeselhetők, sőt rossz politikai következményeket is vont maga után az, hogy az európai népek forróövi gyarmataiknak alföldjeire telepedtek le legelőször. Kubában a spanyolok hatalma kevésbé ingadozó volna, ha nem hanyagolták volna el a sziget keleti hegységes részét a nyugati síkság miatt. Itt 244 lakos jut egy négyszögmérföldre, ott csak 384, a mi épenséggel nem olyan arány, a milyen lehetne a két vidék természeti gazdagságához képest. Hasonló természetű és végzetes politikai és nemzetgazdasági gyengeséget okozó azon jelenség is, hogy a spanyolok, mint a phoeniciaiak a Földközi tengernél az ó korban, déli Mexikóban, Kaliforniában, a Philippineken és más csekélyebb fontosságú gyarmataikban csak a partszegélyre telepedtek le. A hegyi népek az alföldek embertömegeihez képest szét-szórva laknak, a mi rájuk nézve az erő forrása. Milyen különbség van Alsó-Bajorország és Felső-Bajorország, Zürich és Uri népe közt!

Az ó korból nem maradt ránk neve se a Montblancnak, se a Monte Rosanak, se pedig a Mt. Cenisnek vagy Tabornak. A Mte Vison és egy-két más csúcson kívül az Alpokban egy hegyet sem különböztettek meg név szerint. A Mt. Genève, mely a rómaiakra nézve oly fontos volt, bele volt tudva a Mons Matronába; a lepontini és rhaeti Alpokból egyetlen egy nevet sem hagytak ránk és a Jurán át még az I. században is csak egy utat ismertek, a Pas de l'Écluseét. A Pyreneusokban a rómaiak több átjárást ismertek és háromban utat is csináltak: 1. Barcelona-Gerona-Col de Pertus — Narbonne; ezen az úton járt Hannibal. 2. Zaragoza-Jaca-Port Chautrau (1644m)-Oléron. 3. Pampeluna völgye Roncesvalles-Dax. Valószínűleg S. Sebastianból Bayonneba is tudták az utat. Azouban csak az 1. vonalon építettek hadi utat, a többi csak ösvény maradt. Akkor még igazabb volt, mint most

hogy a «Pyreneusok fala Spanyolországot jobban elválasztja Franciaországtól, mint a tenger Afrikától». (Michelet: *Hist. de France*. II. C. I.). A Pyreneusok jó példáiul szolgálhatnak arra is, hogy a hegységek elkülönítő természete még fokozódik, ha nemcsak nehezen járhatók, hanem lakatlanok is. A hegységért magáért sohasem igen küzdöttek, békében hagyták, mint egy jó kerítést. A Pyreneusok gazdasági értéke csekély az Alpokéhoz képest. Az emberek és a nyájak hiánya köztudomás szerint egyike a Pyreneusok jellemző vonásainak. Még inkább elkülöníti a Himalaya a két oldalán lakó népeket. Azért mondja Lassen, hogy «India az éjszaki hegység miatt egy elzárt sajáttságos világ, habár a térképen csak az ázsiai nagy felföld függelékének látszik. (*Ind. Alterthumsk.* 1847, I. 11.) Igy történhetik, hogy két nép évezredek óta lakik szomszédságban, a nélkül hogy egymással érintkezne vagy egymástól tanulna. Csak eszmék bírnak 5000 méteres hágókon épségben átjutni. A tübeticiek», úgymond Lassen, «az indiaiakra, a kiktől az úttalan Himalaya választja el őket, semmi hatással sem voltak; mert azok a tübeti törzsek, a melyek a Himalaya déli lejtőjének legfelső völgyeibe telepedtek, számba sem jönnek az indiai népességhez képest és belemerülnek az indiai műveltség hullámaiba. Háborúság sohasem lehetett nagy a két nép közt a gonosz utak miatt, csak békében közlekedhettek, kereskedhettek. De még a kereskedő karavánoknál is könnyebben járhatott a térítő, az eszme hirdetője, Tibet Indiából kapta vallását és szellemi műveltsége java részét. (*Ind. Alterthumsk.* I. 13.) A kereskedelem is a könnyebb utat keresi és nem restelli nagy vargabetűben megkerülni a hegységet. China az ó korban valószínűleg csak Közép-Ázsia oázisain, a Pamiron és Iranon át kereskedett Indiával és csak később ismerkedtek meg az Irawaddy útjával, mely szintén jókora kerülő. A nagy skytha karavánok, melyek Közép Ázsia közt és a Fekete tenger melléki görög gyarmatok közt közvetítették a kereskedelmet, az Uralt valószínűleg a Kaspi tó partján kerülték meg és onnan jutottak az Aral tóhoz. A másik nagy út Samarkandtól és Baktrától az Oxus mentén vonult a Kaspi tó felé, a Kur és Araxes mentén a hegyeket kerülgetve a Phasishoz.

Nem minden hegység járható egyforma nehezen mind a két oldalról; vannak olyan hegységi határok, melyeket a természet nem vont részrehajlatlanul, melyek az egyik oldalon lakó népnek utat nyitnak, a másik elől pedig elzárkóznak. A Közép-Ázsia felföldjén lakó nomádoknak könnyebb volt a hágókon át India alföldjére leszállani, mint az indiaiaknak fölmászni. Az éghajlati különbséget is tekintetbe kell venni; az még fokozza az ellentétet. Az éjszaki zord felföld népét inkább vonzotta a meleg alföld, mint az alföldieket a fagyos hegység. Nyugaton ugyanezt láthatjuk: «A Belurtaghon túl a phœniciaiak, Nebukadnezar és Cyrus, a hódítás és a közlekedés, minden nyugat felé igyekezett; a Belurtaghon innen levő ország magába zárkózott, azért a természetből védett művelt-

ség sokkal korábban, gazdagabban és tökéletesebben fejlődött ki, mint a nyugati külföldé, de nem lévén versenytársai, tespedésbe esett, mint a jelenkorban China» (Wietersheim; *Völkerwanderung* IV. 26.). Az Indiába vezető tengeri út fölfedezéséig Európa csak Ázsia nyugati részével érintkezett gyakran; Nagy Sándor indiai hadjárata és egyéb kalandos vállalatok csak olyan bekopogtatások voltak. Még az izlam népzavaró zivatarai is csak kevés hullámot vetettek a hegységi gáton át Indiába. Humboldt figyelmeztetett bennünket arra, hogy Mexiko mennyivel könnyebben közelíthető meg a Csendes óceán felől, mint az Atlanti óceán partjától, mert Anahuac felföldje sokkal menedékesebben ereszkedik dél felé, mint éjszaknak. A ki Mexikót ismeri, tudja, hogy csak véletlenül fejlődtek ki korábban éjszaki lejtőjének útjai és hogy ezentúl inkább a déli lejtő közlekedése fejlődik. Mint a többi közép-amerikai államban történt, Mexikóban is a Csendes tenger felé néző lejtő fontossága fog emelkedni, nemcsak a felföld alakja miatt, hanem a part fejlődése miatt is. A nyugati Alpok völgyei Franciaország felé széthajlanak, az olasz lejtőn összehajlanak, a mit már Strabo is (II. 28) kiemel. E tény kétségtelenül befolyt arra, hogy Olaszország felől kevés ellenséges berohanás sikerült, ellenben a tulsó oldalról majd mind célhoz ért — Hannibaltól kezdve III. Napoleonig. A lakhatóság és művelődés szempontjából nagy ellentétet képez az Alpok déli napos lejtője az éjszaki hideg lejtővel. Délen sokkal számosabbak és sokkal magasabban vannak a legfelső majorságok és szántóföldek. A bor- és gyümölcstermesztők a napos lejtőt keresik, mely általában sokkal népesebb is amannál az Alpokban és másutt.

Láttuk, a föld színének alakja hogyan nehezíti vagy könnyíti a vándorlásokat és hogyan elkülöníti a népeket. De azoknál a népeknél is, a melyek állandóan a hegységben laknak, ugyanazon jelenséget látjuk. *A hegységek nemcsak a kívül lakókat, hanem a bennök lakókat is elkülönítik.* Fölismerhetjük e hatást Görögország, Schweiz, a Himalaya és Afganistán szétforgácsoltságában. Németországot csak alacsony hegységek szeldelik, mégis a legújabb korig a szétforgácsolt országok közé tartozott; talán nem véletlenség az sem, hogy a két leghatalmasabb, legszilárdabb német fejedelemség, Poroszország és Bajorország, a két legegységesebb, legke-

vésbbé hegyes vidéken, a nagy német alföldön illetőleg a nagy déli német felföldön keletkezett és hogy a német egységet a legegységesebb természetű német állam alapította meg. A hegységes tájak szétforgácsoló, kiemelő hatása és az akadálytalan síkságok kiegyenlítő természete még inkább szemünkbe tűnik, ha Európa nyugati részét összehasonlítjuk keleti részével. Európa keleti síkságán eredetileg épen olyan tarka népvegyület volt, mint nyugati országaiban; ott a síkságon évszázadok óta csak összeolvadás, központosítás folyt, itt a hegységes részen évszázadok óta minden szétválásra, elkülönülésre törekedett. E példából leginkább kitűnik, hogy egyforma a kezdetből milyen ellentetes állapotok fejlődtek az ellentetes természeti viszonyok hatása következtében. Jelenleg a közlekedés nagyszerűsége sok különbséget kiegyenlít Közép-Európában. De kezdetleges viszonyok közt annál nagyobbak a különbségek.

Már Cæsar korában Germania nyugati hegységes részében a legműveltebb és legkülönfélébb törzsek laktak, holott keleten a csaknem nomád Suevek tanyáztak. Dsjardins Galliának csak azon részeiben nem bírja az ókori népek határait megjelölni, a melyekben nincsenek hegyek — *seule barrière efficace entre les peuples encore barbares* — és azt mondja, hogy ott «alig is voltak határok». Itt tehát legjobb a nép központi főhelyét meghatározni, az elfoglalt területet csak általánosságban lehet megjelölni (*Geogr. de la Gaule* II. 430). — A Himalaya déli lejtőjén Nepalban mindig a hegység minden völgyében más államocská volt, a melyek fölött egy örökös fejedelem uralkodott különféle czimmel. «Egészben véve» úgymond Fraser J. B. «ez országban most olyan állapotok vannak, mint Skótságban voltak a feudalrendszer java korában, mikor minden felföldi földbirtokos valóságos fejedelem volt, háborút viselt a szomszédja ellen vagy kirabolta, ha dicsőséget vagy kincseket akart szerezni» (*Journal of a Tour through the Himala etc. 1820. Intr.*). Utóbb még hozzá teszi, hogy oly nagy a szétforgácsoltág, hogy még névleges uralkodó sem volt, mint egyéb hűbéres államokban szokott lenni. Csak Prithenarrain és Rung Bahadur hódítók egyesítették az összes ghurkákat egy államban. De a ghurka háború korában megint 12 nagyobb és 18 kisebb államba voltak oszolva. Ugyancsak ő említi, hogy a nepaliak nagyon különböző arcvonásúak és jelleműek, a mi minden hegyi népről mondható.

Corsikában, melyet Gregorovius kifejezése szerint, «a sok hegység annyi völgygyé darabol, mint egy sonkolyt a viaszfalak», a felföldi szétforgácsolt községek Aleriától Calviig és Brandoig sokkal előbb, mint a Vier-Waldstätten, már a X. században szabadítójak, Sambucuccio vezetése alatt szövetségre léptek, mely Terra del commune nevet vett föl és a föld színének alakjához képest minden völgy egy községet képezett. E szövetség századokon át a sziget történetének főtényezője volt, úgy hogy még Paoli is a szövetség községi rendszabályait vette a corsikai köztársaság alkotmányának alapjául. De ugyanazon szétforgácsoltságnak köszönheti a felföld a verboszu és rablás fölburjánzását. A természetadta rejtkehelyek és a lakatlan tájakra menekülés lehetősége a hegységben épen úgy elősegíti a rablókat, mint a pusztákon, az erdőségekben és a tengeren. Ha a M. Cinto és Rotondo körül az úttalan hegység menedéket nem nyújtana a banditáknak és verboszulóknak, ez intézmények már rég kivesztek volna Corsikában. «Az általános lefegyverezés volna az általános művelődés.» A szigetek korlátolt területén a hegysegi határok még erősebbek, mint a szárazföldön. A szigeti viszonyok állandóságát ritkán zavarják meg nagy néptömegek áradatai. Islandban az elzárkózott szigetlakók legelzártabbjai a két nyugati fjord éjszaki részének lakosai, melyek szokásai és viselete még most is sokkal őszerűbb, mint a többieké. Finsch O. említi, hogy milyen gátló a sok különféle nyelv Uj-Britannián. «Néhol» azt mondja, «már 30 angol mérföldnyire magok a benszülöttek sem értik egymást.» Kis-Ázsiában a perzsa hatalom java korában Cappadocia, Paphlagonia, Cilicia független államok voltak. Még Calabriában sem ismert el a nép soha tartósan másféle fönhatóságot, mint a törököset, mely többé kevésbé szabályosan fizetett adóval beérte; pedig hány hódító nép áradata söpörte végig a félszigetet. Felső Albániában magok a maljiorok, a kik összesen sincsenek többen 50,000-nél, 20 törzsre oszlanak, melyek némelyike nem több 1000 léleknél. A hoti törzs, mely legbefolyásosabb köztük, csak 2500 lélekből áll. Minden törzs független a többtől és tényleg a portától is. — Ugyanezen vonás negyedfél század alatt már az Új-világban is kifejlődött. Columbia egyik államában, Antióquiában, melyet a szomszéd államoktól hegyeknek, rengetegeknek és egészségtelen pusztaságoknak valóságos kínai fala választ el, egy

teljesen sajátyszerű, magába zárkózott nép lakik. «Az antioqueño-t nem zavarják idegen hatások, nem is törődnek vele, mi történik hegyeiken kívül, hanem őseik módja szerint élnek, gondolkozásukat, szokásaikat és viseletöket nem változtatják.» Az antioqueño fehérnek érzi magát a szomszédos Cauca sötétbőrű népéhez képest; Columbia többi állama majdnem kivétel nélkül szabadelvű, Antióquia conservatív. «Az egyesülésben nem nagy örömük telt; nekik Antióquia a hazájok, nem pedig Columbia és mindent gyanakodva fogadnak, a mi központosításhoz vagy egyenlősítéshez hasonlít. Annnyira idegenkedik a népség a szomszéd caucaiaiktól és a többiektől, hogy mikor néhány év előtt egy új hágót fődöztek föl a hegységben, és utat akartak rajta csinálni Cauca Anserma nevű kerületébe, váltig ellenkeztek». (Schenck: *Geogr. Mitth.* 1881. 42.) Nem illik e jellemzés minden vonása az Alpok lakóira? E nép fiatal; de régi hosszú történeti közösség is tehetetlen a hegységek elválasztó hatásával szemben. Nagy-Britannia még most is három részből áll! Angliából, Walesből és Skótországból; a hegységek szerint oszlik meg így. Legönállóbb maradt a hegységes Skótország, melyről egy utazó (Andree R.) így szól: «Minden idegennek, a ki a két országban jár, okvetetlen föltűnik a törvények, a szokások, az intézmények és a vallás különbségei. Nagy önállóságra mutat, hogy a kisebb és szegényebb Skótország olyan régi összekötetés daczára sem olvadt a nagy és gazdag Angliába.» Olyan nagyító üveg alá való államocskák, mint Liechtenstein, Andorra, San Marino, csak hegységben tarthatták fönn magokat, valamint az elenyésző nyelvek utolsó nyomai is gyakran csak a hegységben tengődnek. A kelta nyelv utolsó hangjai már csak hegységekben és kis szigeteken hallhatók, a síkságon és a szárazföldön már rég elhangzottak. A rhæto-román nyelv, a baszk nyelv és a kaukázusi tájszólások egész raja kivesző felben levő nyelvek maradványai, melyeket már csak a hegység véd. Skótország nemcsak Caledonia keltáinak, hanem a normann hódítóktól üzött szászoknak is védelmet adott. Menedék hely volt az üldözetteknek. Úgy látszik hasonló menedékhely Afrikában az Ukereve és Moutan között a Gambaragara hegység, a melyben (Stanley szerint) egy világos színű népfaj lakik (vahuma?) csupa fekete négertörzs között. Némely hegységben szinte néprétegeket különböztethetünk meg. A Kaukázusban

(Pallas: *Bem. a. e. Reise*, I. 410.) a balkarok mélyebben a hegységbe vonultak a kabardinok elől, a kik, úgy látszik, magok is a pusztaságból költöztek a hegységbe. — Végre a hegység óv meg sok régi szokást, mondát, építésmódot, eszközöket és egyéb dolgokat, melyeket néha tudatosan visznek oda. Jung-huhn említi (*Java* II. 342.), hogy a XIV. században a Bráhma vallásnak a Buddha vallás terjedése elől a Gunung-Lava tűzhányóra vonultak és ott egy Sivah-templomot alapítottak, a mely még máig is fönáll. A fölfedezések és hódítások történetéből ismeretes, hogy a félénk benszülöttek mindenhol a hegységekbe menekültek. Az emberi telepek, a hol védelemre szorulnak, gyakran a hegyek közé vagy hegytetőkre épülnek.

Mint a kis községet védik a körülötte emelkedő hegygerinczek, úgy védik az államokat a *határukon* emelkedő hegylánczolatok. Ha a hegység nem lakatlan, akkor a két oldalán levő államok közt a fő hegygerincz vagy a vízvázasztó a legtermészetesebb határvonal, nemcsak azért, mert megnehezíti az átjárást, hanem azért is, mert a magasabb tájak sokkal néptelenebbek vagy épen lakatlanok, a közlekedés csekély és a gerinczről két ellenkező oldalra törekszik a vizek mentén; alacsony hegységeknél pedig rendesen épen a hegytetőket borítja sűrű erdőség, mely elválasztja a kétfelől lakókat. Minden «természetes» határ közül legjobb a hegységi határ. (A Kárpátoknál jobb példát keresve se lehetne találni.)

A hegységek gyakran nemcsak elválasztanak és védelmet nyújtanak, hanem *összekötnek* és *egyesítenek* is, a hol tágas lakóhelyül kínálkoznak vagy a hol belső tagoltságuk bizonyos központokat hoz létre, a melyekbe úgy összefolyik a nép, mint a folyóvizek. Így a széleslátú Pamir fonsíkja összeköti az éjszaki és a déli nomád népeket; Mexikó és Peru fonsíkja a vándor indiántörzsek gyülekezőhelye volt. Az már ritkaság, hogy a széles hegyháton egy külön nép lakik, mint például a lappok Skandinávia éjszaki hegységében. Euphemismus Buchnak az a mondása, hogy a lappok összekötik Svédországot Norvégiával (*Norwegen* II. 213.) Ellenkezőleg ilyen esetben a hegység elkülönítő hatását csak fokozza egy idegen nép beekelődése. — A hegység összeszorulásának is lehet egyesítő hatása. Azért van régi idők óta közös története a Közép-Alpok és a Rajna közötti területnek, a hol a hegység összeszorul, és azért van még régebben kettős története a

Keleti-Alpok és a Duna közötti területnek, a hol a hegység szétterül és kiválik a fősík. Azon fölül Svájcban központokul szolgálnak a tavak, a melyek a Keleti-Alpokban jelentéktelenek.

Uri völgye, az ó Schwyz és Unterwalden páros völgye egy tóba öntik vizeiket, egy medenczébe, melynek csodálatos kanyarulatai, öblei és ágai szorosan összekapcsolják a parti vidéket, összeolvasztják érdekeiket, egy szóval mintha csak arra lett volna teremtvé ez a vidék, hogy létrehozza a svájci szövetséget. A tó kifolyásánál levő városi telep a három tartomány közlekedésének kijáratát képezi, azért méltán csatlakozik hozzájuk, mint negyedik (vierte) Waldstatt. «*Est et umbelicus terrarum confederatorum Lucerna*», azt mondja a tudós Bonstetter Albert *Descriptio Helvetiae* című művében (Meyer v. Kronau: *Jahrb. S. A. C.* 1869—1870. 363.). Hasonló történeti középpontok voltak a Genfi tó és a Zürichi tó, habár kisebb mértékben; a Bodén tó körül öt országban lakó két törzs története, szokásai és jelleme is sok közös vonással bír. Ehhez járul még az a tény, hogy Svájc közvetlen összeköttetésben van az Alpok területének nagy folyóival, holott a Keleti-Alpokat csak kis folyók kötik össze a Dunával. Tyrolban azonban a föld színének alakja is elkülönítő hatással van. «Tyrol történetében egy földrajzi jelenség sem olyan föltűnő, mint az, hogy a nagy heglánczolat az országot két részre osztja. Az ország közepén az Oetzthali, Stubai és Zillerthali Alpok egész négyszög mérföldeken lakatlanok és lakhatatlanok. A Mészkő-Alpok éjszakon és délen kevésbbé puszták és elhagyottak. A hegytömegeket éjszakon az Inn völgye, délen az Etsch és a Dráva völgye választja el. E völgyekben van Tyrol egész termőföldre két tagban, melyet csak a Brenner tizenhat és fél mérföld hosszú szorosa és az a kerülőút köt össze, a mely az Inn völgyének a felső részéből Innsbruckból vezet az Etsch völgyébe Meranba, 50 órai út gyalog embernek.» (Richter: *Jahrb. d. D. A. V.* 1875.)

A hegységek e szétválasztó természete egyrészt gyengíti, másrészt erősíti a felföldeken lakó népeket. A felföldek nagy történeti szempontból védelmi állásoknak tekinthetők, a tengerek és a pusztaságok pedig a támadásoknak, világraszóló vállalatoknak szülőhelyei. Azért lassan haladó népek, mint a chinaiak, törökök nem tettek egyebet, csak körülzárták a hegy-

ségi néptörzseket és fokonként húzták körülöttük szorosabbra a hurkot. Svájcznak nagy és bámulatos története egy egyetlen igen ügyes védelem története, mely utóbb európai szerződések elismerését is kivívta. Az oroszok kaukázusi küzdelmeit joggal nagy ostromok sorozatának lehet mondani. Azonban a hegyi népek nem képesek szilárdul egyesülni kifelé irányzott vállalatokra; belső történetök pedig kicsinyes, zavaros. A föld és a nép különféle alakjainak a változatossága magábanvéve is megmagyarázza, miért oly igen zavaros Görögország történetének kezdete, miért nincs történetének «olyan fonala mint az egyiptomi királyok sorozata vagy olyan szent középpontja, mint Jeruzsálem vagy Babylon». (Ranke L.) Görögországot hegységeitől okozott belső szétforgácsoltsága és a kedvező tenger csábítása korán megérlelték és utolérte az öregség végzete.

A hegységekre jellemző a szegénység, mely nem csekély mértékben csökkenti a hegyi népek történeti erejét. Fölfelé a hősséggel együtt csökken a termőföld, a közlekedés, a csere és a forgalom és ritkul a népesség. Ez épen nem csökkenti azt az elszánt szívósságot, melylyel a hegyi népek hazájokat védik, de megkönnyíti az ostromló sereg munkáját, lehetővé teszi a kiéheztetést és közrehat a hegyi népek rablásra hajlandóságának előidezésére. A hegyi népeknek az alföldek ellen intézett támadásai is inkább véletlen rablóhadjáratok, mintsem nagyjelentőségű történeti események. Azert igen természetes a hegységeknek szomszédos termékeny alföldekkel való szövetkezése, politikai egyesülése.

Nepal népe nem bírta megélni zord hegyei közt, ha a szomszédos alföld szegélyét (Teraí) el nem foglalta volna; nemcsak táplálékát, hanem jövedelme legnagyobb részét is onnan nyeri. «E föld nélkül a nepaliak sohasem lettek volna oly hatalmasakká.» (Fraser: *Journ.* 1820. 9.) Hasonló egyesülésnek köszöni Svájcz is, hogy területének csekélyisége daczára és annak daczára, hogy a tengertől el van zárva, állását tiszteletben tartják.

E szegénységen alapszik a hegyi népek, de még inkább az egyének kivándorlása. Mintha ellenmondás volna, hogy a hegységek, melyek a népeket elkülönítik és a hegyi népeket zárkózottakká teszik, több embert bocsátanak világgá, mint a nyílt síkságok, melyek a közlekedést semmi módon sem gátolják. Mégis a vándorlási hajlam a hegyi népek legjellemzőbb vonásai közé

tartozik s rendkívüli jelentőségű némely nép egész életére. Épen a szükség kényszeríti a hegyi népeket kivándorlásra vagy arra, hogy szomszédjaikkal közlekedjenek. Így a szétदारabolt Görögországban a sok hegységet és völgyet a természet nagyon különböző kincsekkel ruházta föl és e különböző természetű vidékeket közlekedésre, termékeik kicserélésére szorította; a nyájakat évenként hegyen völgyön föl és lehajtották, sőt a hegyeken át a túlsó völgyekbe is elvándoroltak velök. A felföldiek fájokért és állati termékeikért az alföldön bort, olajat és sót kaptak. Így volt ez hajdan és így van most is. Mindazonáltal a hegység csak bizonyos korlátolt számú egyént képes eltartani, a többinek el kell hagyni hazáját, mely a kivándorlóknak edzett testet és erős lelket ad útravalóul. Ez edzettség háborúban vagy békés foglalkozásban egyaránt javokra válik az alföldek kényeztetett népe közt. Gyakran e kivándorlás csak ideiglenes, a tél a kenyérkeresőket visszaviszi hazájokba. (Tótok, szekelyek.)

Szinte fölösleges név szerint említeni a tyroliakat, savo-yardokat, graubündenieket, tótokat, harziakat. A már említett elzárkózott, conservatív antioqueñok, a kik Columbia köztársaságának a felföldjén laknak, szenvedélyes hazaszeretetök ellenére kivándorolnak, mert nagyon szaporák (Schenk: *Geogr. Mitth.* 1880. 43. azt mondja, hogy nem ritkaság egy családban 15—20 gyerek), úgy hogy nem férnek meg. A vadont, mely hazájokat körülveszi, lassanként egészen benépesítik és régi hazájokhoz hasonlóvá teszik. A hol a hegység tengerparton van, ott a népnek még több alkalma van kivándorolni, sőt a kivándorlási hajlam történeti tényezővé tömörülhet, mint Norvégországban, melynek nem volna annyi hajós népe, ha a terméketlen hegység a tengerre nem bocsátaná. A skótok hasonló vándorlási hajlamát Blackie igen jól jellemezte következőképen: «A 'Scot abroad' épen olyan ismeretes, mint a 'Scot at home'. A német vallásháborúban és a franczia hódító-hadjáratokban, Krim szikláinak ostrománál, indiai lázadások leverésénél, chinai szerződések kötésénél, a Nilus forrásainál és Közép-Ázsia vadonjaiban mindenütt találkozunk skótokkal, mindenüvé elkíséri őket elszántságuk és utat egyenget nekik haladásuk.» (*Contemp. Review.* 1868. aug.) Az ilyen terjeszkedés szinte több, mint hegységi erélyt tesz föl. Már rég észrevették, hogy a hegyi népek testileg-lelkileg nem

épen erősebbek, de élénkebbek, életrevalóbbak az alföldi népek-nél. Ez minden korban így volt és minden időben. A rhætiaiak merészsége és a corsikaiak nyakassága már az ó korban ismeretes volt. Strabo azt mondja, hogy a corsikaiak féktelenek, mint a vad állatok és hogy a corsikai rabszolgák vagy megölik magokat vagy makacsságukkal és elfásultságukkal kifárasztják gazdájokat, a ki végre sajnálja, hogy pénzt adott értök, bármily olesók voltak is. Diodorus igazságosabb, megmondja, hogy a corsikaiak igazságszerető emberek, a mit a jelenkorig minden történetíró elismer. Gregorovius a corsikai hős Sampieroról azt mondja, hogy «egyszerű faragatlan és nagy, ősi jellemű ember», a mi minden hegységi hősre illik. Svajcz és Tyrol történetéből egész csapat olyan hőst lehetne elsorolni, a kikre illik e jellemzés, bár soknak a nevét csak egy völgy története említi. Csak ilyen kicsinyes körülmények között lehetséges az, a mit Müller János «a régi szabadság jó idejének nevez, mikor mindenki törődött azzal, a mi mindenkit illetett és a a többség akarata nélkül semmi közérdekű dolog sem történt».

A föld kerekiségén mindenütt föltalálhatjuk ugyane jelenségeket. Speke említi, hogy Uzinza éjszaki hegységes részének népe sokkal erelyesebb és erősebb testalkatú, mint déli részének lakói, melyek a satnya ványámvézikhez hasonlók (*Journal of a Mission*. 1863. 125.). A nepaliaknak az angol hódítás előtt kitűnő hadi szervezetők volt; bátor, kitartó harczosok és szorgalmas munkások voltak. Jytok (Nepal) lakossága kisebb termetű ugyan a szomszédos alföld népénél, de sokkal erősebb testalkatú. (Fraser J. B. 67.) A legmeredekebb úton is elbírnak 60 fontnyi terhet. Turner S. szerint a bhutaniak erős testalkatúak, sokan hat lábnál magasabbak és általában világosabb színűek a portugalloknál (*Gesandtschaftsreise*, IV. fejj.). Az Indrapura csúcs lejtőin lakó malájok szabadságszeretetről híresek. Junghuhn említi (*Java* II. 215.), hogy Jáván a Dienghegység 6000—6400 lábnyi magasságban lakó népessége a hegységi éghajlattól néhány évtized alatt hogy megerősödött, még piros arczuakat is látni köztök. Capello és Ivens Benguelától Bihéig annál műveltebb benszülöttekre akadtak, minél magasabbra jutottak a felföldön, Baines pedig csak ott talált munkás, emberies namaquákat, a hol már a parttól csaknem fele útján volt a Ngami tónak. Ennek részben kétségtelenül a parti közlekedés erkölcsrontó

hatása az oka. Azonban negyven év előtt, mikor a zuluk még bántatlanok voltak, ha valaki a D. sz. 30° alatt a keleti parttól befelé utazott, akkor az alföldi erős zuluktól a felföldi satnya becsuánokhoz, bakalaharikhoz és busmenenekhez jutott. Azért általános következtetéseket vonni csak óvatosan szabad. Livingstone (*N. Missionsreisen* II. 93) ugyanazt hiszi, hogy az afrikai népek «is» annál hosszabb életűek, minél magasabban laknak, de ezt csak abból következteti, hogy a felföldön sok ősz embert látott és világosan megjegyzi, hogy a viszonylagos életkor meghatározására sohse gyűjtött elég anyagot. Máshol a Zambesi vízkörnyékének hegyi népeiről azt mondja, hogy «gyengek, kishitűek és gyávák még a saját rokonaikhoz képest is, a kik a rónákon laknak». (*N. Missionsreisen* D. A. I. 72.) Ilyen ellenmondások elég gyakoriak: íme még egy példa: Wahlberg következőképen szól a bazutókról: «Testalkatuk, arcvonásaik, bőrük színe, tökéletesen olyan, mint a parti kafferoké. De mivel többnyire hideg, terméketlen vidéken laknak, a hol gyakran sükséget szenvednek, szembetűnően különböznek szerencsésebb rokonaiktól, a kiken meglátszik a jóllét, az erő és a bátorság.» (*Geogr. Mitt.* 1858.) Ilyen kivételek azonban, mint mondani szokták, csak megerősítik a szabályokat; kétségtelenül elenyésznének, ha ismerhetnők e népek történetét. Ez azonban lehetetlen. A busmenekből, a kiket a kafferok és a boérok a Kathlamba hegységbe szorítottak, bizony nem lesz harcias nép néhány emberöltő múlva. Különböző műveltségű népekre különfeleképen hatnak a természeti viszonyok. A hegységek csak letelepült nepeket ruháznak föl testi és lelki erővel. A déli Kárpátok csaknem nomád oláh pásztora, a Dinari Alpok czinczárja, a ki hazátlanul kóborol nyájaival, a kisázsiai és örményországi kurdok edzetek és erősek, de erős testöket nem támogatja erős lélek. Erkölcsi erő nélkül pedig a testi erő értéktelen. — A hegységeknek csak oly népekre van jótékony hatása, a melyek, mint Európa legtöbb hegyi népe, nemcsak pásztorok hanem földművesek is, a kik egyaránt részesülnek a természet és a műveltség áldásaiban.

A mondottakból eléggé látható, hogy honnan ered a hegységek erősítő hatása. Az egésznek az a veleje, hogy a hegyi népeknek jobban meg kell feszíteni az erejüket; tudtuk es akaratuk nélkül megedzik magokat. De a szellemök se

maradhat tétlen. A pásztor, a vadász és a favágó a hegységben bátorsághoz és kitartáshoz szokik. Ha a nép szaporodik, akkor fokozott munkássággal kell legyőzni a föld szegénységét és a kedvezőtlen éghajlatot. Nem véletlenség, hogy a házi ipar éppen a hegységekben fejlődik oly magas fokra: A Schwarzwald-ban és a Jurában az órakészítés, a cseh Érczhegységben a csipkeverés, a Kaukázusban az érczművesség, Kasmirban a szövőipar. (Erdelyben a székely háziipar, a felföldön a tót háziipar.) A zord tél szobába szorítja a népet, ott pedig csak házi munkával foglalkozhatnak. E hatás nyoma a hegyi népek költészetén is meglátszik. Erős vallásos érzületük azonban inkább azon alapszik, hogy mindenhez ragaszkodnak, a mi régi idők-ből származik; bár a hatalmas hegység kétségtelenül szintén emeli az áhitatot. A hazaszeretet sem nagyobb sehol sem, mint a magas hegyektől környezett otthonos völgyekben. Látjuk tehát, hogy a hegyi népek edzetek, szorgalmasak, fölvilágosodottak, szabadságszeretők és hazájokhoz ragaszkodók; azért gyakran a szomszédos alföldek uraivá válnak. A hegyi népek e felsőbbsege történetileg annál hatásosabbá válik, minél nagyobbak és minél osztatlanabb a lakhelyök. Az elmondottakban megkísértettük kifejtetni, hogy a hegyi népek miért jutnak oly ritkán és oly nehezen nagy történeti jelentőségre.

Azonban vannak oly fensíkok, melyek a hegységek némely előnyével bírnak és mégis osztatlan nagy nép hazájává válhatnak; ilyen fensíkoknak nagy történeti fontosságuk van, kivált a meleg égöv alatt, a hol nagy ellentétet képeznek a munkát könnyen jutalmazó, bágyasztó alföldekkel. Mint az alföldek, a fősíkok sem kényszerítik az embert testi erőmegfeszítésre, pedig a hegyi népek lelki, testi edzettsége éppen annak köszönhető; de ne felejtjük el, hogy a fősíkokat rendszeren hegységek szegélyezik vagy szelik, miáltal a fősíki népek a hegységi népekéhez hasonló helyzetbe jutnak. Az Anahuac fősíkját lakó mexikóiakról azt állították, hogy satnyábbak az alföldieknél. A meleg égöv alatt a hegységek hűvösebbek, rendszeren kevésbbé termékenyek és nagyobb erőmegfeszítésre készítetik az embert, mint a meleg, termékeny és bágyasztó alföldek. Ezt az ellentétet emeli ki például Sibree, mikor (*Madagaskar* német ford. 138.) azt mondja, hogy a hovák országának hűvösebb egészséges éghajlata tette nagy részben e népet azzá, a mi jelenleg. Középső tartományuk,

Imerina átlag 1200 m magas és nem oly termékeny, mint a partvidék, úgy hogy lakosságának derekasabban és többet kell dolgozni. Ezért derék és öntudatos a hova nép. Azonban legnagyobb e nemben az ősi műveltségű országok azon láncolata, mely Amerika fősíkjain vonul végig Új-Mexikótól kezdve, éjszaki Mexikón, Anahuacón és Miztecán át Yucatanig, azután tovább Columbiától kezdve az Andes hoszában egészen Bolíviáig. Az óriási fősíkon végig, a meleg égöv egyik szélétől a másikig, némi alföldet is hozzávéve, művelt népek laktak, melyeket éjszakon és délen, keleten és nyugaton csupa barbar környezett. Délről éjszakra a tolték vándorlás, éjszokról délre az aztek vándorlás nagy történeti változásokat hoztak létre, de hatásuk a fősík határain túl nem terjedt. Nincs bebizonyítva, hogy Montezuma Nicaraguáig küldte hódító seregeit; valószínűleg Guatemala fősíkja volt hódításainak legdélibb célja; Montezuma elődjei pedig annyira sem jutottak. Lehet, hogy a fősíki műveltség legöregebb gyökerei visszanyúlnak déli és éjszaki Amerika alföldjeig, de Peru és Mexikó állandóan letelepült nagy földműves népességében a hódítók egymásután úgy fölolvadhattak, mint China hódítói a chinai népben, a nélkül, hogy jellemét megváltoztatták volna vagy műveltségét csökkentették volna.

A fősíkok történeti jelentőségének az okai a következők: Éghajlatuk hűvösebb és kevésbé bágyasztó, mint a szomszédos alföldeké. A ki ott meg akar élni, annak meg kell feszíteni erejét. A fősíkok gyakran hegységgel vannak tetezve, mely még inkább edzi az embert. Az által, hogy a felföld élesen elválik az alföldtől, még inkább növeli a fent és alant lakók közti ellentétet. Ehhez járul még, a mit véleményünk szerint eddig még nem méltattak eléggé, hogy a fősíkok megkönnyítik a vándorlást távoli vidékekre. Ázsiában, Amerikában és Afrikában egyaránt a fősíkokon vándoroltak az éjszaki hűvös tájak népei déli, melegebb, gazdagabb tájakra és a fősíkokról ereszkedtek le az alattok elterülő alföldekre. A chinaiak, az indiai áriák, a közép-afrikai vahumák, a mexikói aztekek (és valószínűleg a toltékek is) fősíkokon vándoroltak éjszokról délre és uralkodó fajokká, a műveltség úttörőivé váltak vagy magán a fősíkon, vagy a tövében elterülő alföldön. A fősíkokon sok pusztaság van, a mi a vándor népek hadi szervezésére kedvező. Érdemes még azt a tényt is tekin-

tetbe venni, hogy a fösíkok sok nagy tavat hordoznak hátukon; a műveltség kezdő fokán álló népek pedig szeretnek ilyen belföldi tavakra támaszkodni; csak Anahuac és Cuzco tavait és a Nilus szülő tavait említem. Ezen a helyen nem lehet arra a kérdésre felelni, hogy e műveltségek máshol is keletkezhettek-e, mint a fösíkon, de az kétségtelen, hogy főtartásukra és terjedésükre kedvező volt fösíki helyzetök.

Következtetések. A föld színének emelkedései a népek mozgását gátolják; magános hegyek, ha még oly nagyok is, csekélyebb fontosságúak, mint messze terjedő emelkedések, még ha alacsonyok is. A hegységek mellékes sajátságai, főképp sűrű erdőségek, fokozzák gátló hatásukat; a lejtők menedékesége pedig, a mely oly általános, csökkenti gátló erejüket. A hol a föld színét nagyon széttagolják a hegységek, ott a világtörténeti nagy mozgalmak is szétforgácsolódnak; a legrégebb népek kerültek e széttagolt tájakat, melyek csak lassanként váltak történeti események színhelyeivé. Minden hegység, melynek két lejtője nem egyforma meredek, nagyobb gátat vet a meredek oldalán lakó népek elé, mint a lejtős oldalán lakók elé. Tehát a hegységek jól elválasztják a népeket és a szárazföldön a legjobb határokat képezik. Épen azért a hegységek közt lakó népek könnyen szétforgácsolódnak. A szétforgácsoltság csekélyebb oly hegységben, melynek tagjai nem éles gerinczeket, hanem széles hegyhátakat képeznek és a melyekben nagy sikok és tavak egyesítő központokul kínálkoznak. A hegységek szegények, lakosságukat a körüllevő gazdagabb országokra utalják, azért a hegyi népek közt sok a hódító, a rabló és a kivándorló. Mind a három foglalkozásban javukra válik bátorságuk és kitartásuk, melyre a hegység kemény természete tanította őket. A fösíkok nagy történeti jelentősége azon alapszik, hogy az elsorolt tulajdonságok és hajlamok nagyobb és mozgékonyabb népekre terjednek ki. A hol a fösíki népek földműves népeket hódítanak meg, új műveltség úttörőivé válnak.»

SIMONYI JENŐ.

A TRAGIKUM ÚJ ELMÉLETE.*)

Rákosi Jenő érdekes könyve azt a tételt, melynek meg-alapítására és megvédelmezésére íratott, a szellemes dialektika egész hevével és élességével sem képes igazságnak bizonyítani. Kétségbevonhatatlanul bizonyít ellenben egy másikat, melyre pedig alig gondolt.

Mi ez az igazság? Eszmék fejlődésének, törvények meg- ismerésének, rendszerek kiképződésének, szóval az értelem alkotásainak épen úgy megvan természetes egymásutánjuk, rendjük, mint az anyagi világ munkáinak. A ki az alapvetők munkáját nem ismeri s nem akarja fölhasználni, nem emelhet szilárd falat, s a ki tetőt akar helyezni az épületre, nem kezd- heti dolgát a föld alatt. Ha Bramante nem vette volna figye- lembe Rossellino építkezését, ha Sangallo és Michelangelo mitsem akarnak tudni Bramanteről: mi lett volna a Péter templomából; s ha másfelől Maderna és Bernini nagyobb tisz- teletben tartották volna elődjeiket: mennyivel méltóbb befeje- zésre juthatott volna alkotásuk! A közös téren egymás után és egymás mellett dolgozók egymásra utaltságának törvénye érvényesül a gondolatok világának sikereiben is. A régiek Homért s benne a költőt még képzelhették vaknak; de a tudós, a természet, élet, művészet törvényeinek kutatója, ki be fogja szemét minden előtt, a mi munkálkodása mezején előtte tör- tént s körülötte történik: ha nem teszi is eleve semmivé mun- kálkodása eredményének értékét, de a legtöbb esetben kétsész, megbízhatatlanná, fogyatékoszá. Tényeknek, megfigyeléseknek,

*) *A tragikum.* Írta Rákosi Jenő. Buda-Pest, Révai Testvérek kiadása. 1886.

eszméknek nemzedékről nemzedékre átszálló, örököstől örökös kezébe jutó tömege érlel új eszméket s egészül ki új tapasztalatokkal; elméletből foly új elmélet, rendszerből új rendszer. A mi nem másból foly, nem mást visz is odább, hanem ellene lép föl: az is mintegy ennek támaszkodik neki. Egy újabb gondolkodó sem vetheti meg büntetlenül mindazokat, a kik csak tárgya körül vizsgálódtak. Akármily eltérő eredményekre jut is elődjétől, nem nélkülözheti legalább a tényeket, melyeket ezek földerítettek. Ha tenni akarja, az már nem önállóság lesz, hanem oktalan fölsemvevése annak, a minek természet szerint számba kell vétetnie, s önmagának elszigetelése, melyben semmi köszönet. Ha nem akarja is látni, előbb-utóbb meg kell hallania egyik elődjét: fölösleges munkát végeztél, mert én mindezt már rég rég megírtam; vagy a másikat: munkád csonka, mert a kérdést én már tovább vittem s alaposabban megoldottam; vagy a harmadikat: eltévesztetted dolgodat, mert a mit te újnak gondolsz, épen általam lett már rég elavulttá. Az eredetiség dicsőség; de mi haszon van ebben az eredetiségben?

Rákosi Jenő is, ki a tragikumnak egy új elméletét írta meg, ha utólagosan kedvet kapna olvasgatni azt az irodalmat, mely tárgyával foglalkozik, lépten-nyomon hallani lenne kénytelen ilyen fölszólalásokat. Semmiesetre sem némitja el őket előbeszédének ez a kijelentése: «Emeli tán (könyvem) érdekességét, vagy ha e nélkül nem találna érdeke lenni: ad neki az, hogy nem elméleti művek sugártörése, nem elméleti olvasmányok echója, hanem egy művészi alkotások, remekművek élvezetéből és az élet vizsgálatából megtermékenyült elme szüleménye e könyvem tartalma. Nem lehetetlen, hogy sok olyat is mondok, a mit más is elmondott már kívülem, de tudomásom semmi ilyesmiről nincsen.» Az érdekességet talán emeli mindez; de a gondolkodó mindenekelőtt igazságra törekszik, tárgyának minél igazabb megvilágítására, ha elméleti művekből szökkenő sugár rávezetése által is. Igazságra törekedvén, e törekvés magában foglalja az igazságot azok iránt is, kik előtte kifejtették, hirdették az ő gondolatait. A tudósnak igazi érdekessége és eredetisége nem abban áll, hogy újra gondolja ki, a mit mások előtte kigondoltak: ez csak a maga szemében eredetiség; hanem abban, hogy el nem szakadva előzőitől, ismerve és méltatva ezek törekvéseit, tovább vigye eszméiket

vagy ellenökben fejtsé ki a magáéit. Ez az eredetiség még a tévedésekben is bizonyos haszonnal fog járni, míg amaz még látszólagos sikereiben is fölöslegesnek mutatkozik. Mikor Rákosi a költői igazságszolgáltatásnak közönségesen hangoztatott törvényét támadja, egészen rokon eszméket fejteget azokkal, melyeket Schopenhauer, Fichtével szemközt, már nemcsak fejtegetett, hanem kifejtett; a schopenhaueri iskola által idézett példákkal áll elő újlag (Kordelia, Desdemona, Ophelia, Lear, Rikhard), a nélkül, hogy az azóta rájuk vonatkozólag ellentétes irányban előadott nézetekre ügyet vetne. Nem járt úton való úttörés-e ez? Vagy mikor egész munkája vezérgondolatául a vétség mozzanatának kiküszöbölését hangoztatja a tragikum elméletéből s az egyetemes emberi élet általános tragikai bélyegéül mutogatja a halált: ismét Schopenhauert idézi föl, ki szerint a tragédia lényege az a mélyebb belátás, hogy a hős lakolása nem egyes vétségeiből foly, hanem az ősvétségből, a lét vétségéből.**) «A halál minden egyes embernek elmaradhatatlan tragikus momentuma. Tragikai vétségét elkövette Ádám a paradicsomban. Ezért kell meghalnia», írja Rákosi (20. l.) Aristotelest, a Rákosi által előadott bizonyítékokkal, szintén síkra állította már a tragikai vétség ellen a schopenhaueriánus Siebenlist.***) Ime csak egyetlen írónak és követőinek vonatkoztatása Rákosira! Ne hagyjuk megjegyzés nélkül, hogy a tragikai megnyugvás, fölemelkedés, gyönyör magyarázatára, melyet az érintett tételek kétségkívül igen megnehezítenek, Rákosi egy, a maga szempontjából is elfogadhatatlan kísérletnél marad, míg Schopenhauer már előtte tovább ment és legalább saját rendszerében következetes megoldást próbált.

Sajátságos, hogy a mit itt és egyebütt Rákosi az æsthetika törekvéseinek és eredményeinek figyelembe nem vételével mulasztott, azért az æsthetikának kell megszenvednie. Könyvének számos helyén kifejezést ad elégedetlenségének vele. Vádolja, hogy önkényes föltevésekből indul ki, fölösleges és zavaró fogalmakat teremt, haszontalan kategoriákat állít föl

*) *Schopenhauers sämtliche Werke*, kiadta Frauenstädt, 1874. III. k. 652—671. lapokon s számos más helyen.

**) Siebenlist: *Schopenhauers Philosophie der Tragödie* 1880. 163. l.

s több ilyen vétséget követ el a józan fölfogás ellen. Régi panasz mindez, melynek éle, bár rendszeren az elméleti æsthetika ellen villog, voltakép a leggyakorlatibbra, a kritikára fenekedik. De meglep olyan munkában, mely maga is gondolatokkal, elvonásokkal, az élet és művészet legmélyének kutatásával foglalkozik. Röviden szólva, az æsthetika egész története nem egyéb, mint az emberi szellem vizsgálódása a természet, élet és művészet ama jelenségei körül, melyek, érdektől menten, gyönyörködtetik. Nincs más célja, mint e gyönyörködésnek minél eredetibb alapját, természetét, törvényeit megismerni és megismertetni. Igaz, különböző æsthetikai iskolák, dolguk mélyére akarván hatni, fölvesznek fogalmakat, melyek érzéki benyomásainkon kívül esnek; közös vonásokat ismervén föl a jelenségeknek bizonyos sorozatában, egy fogalom alá gyűjtik őket, melynek nevet is magok kénytelenek adni. Ítéljünk ez eljárás értékéről, a mint tetszik; de egyet nem tagadhatunk, azt, hogy: nincs és nem is volt valamire való æsthetikus, ki nem az előtte föltáruló természeti és művészeti tények alapján és ezekre vonatkozva vizsgálódott volna. Hogy összefoglal és különböztet, egyesít és osztályoz? Hisz ép ez által magyaráz és világosít. Hogy új fogalmakat állít föl, s régi szavaknak új értéket, új vonatkoztatást ad? Hisz sokszor ép ezekben és ezek által ér el eredményt, mely gyümölcsözővé lesz életre és művészetre. Aristoteles, kit Rákosi a «homályos æsthetikusok» elé példányul állít, a lelki élet egy tüneményének megnevezésére az orvosi műnyelvtől kérte kölcsön a *katharxis* szót. Hegel újra fogalmazta a *páthosz*ts mennyi tanulságost nyújtott általa. Maga Taine is, ez a positivista æsthetikus, a művészet philosophiájához alapot keresvén, a *jellemvonás*nak olyan értelmezésével és használatával áll elő, melyet külön kell megtanulnunk, ha követni akarjuk. És ki mondhatja, hogy e nevek, e fogalmak föllállítása s velök annyi százé meg százé, mely mind hiányzik közönséges nyelvünk szótárából, nem tette öntudatosabbá ízlésünket és ítéletünket. De maga Rákosi sem kerülhette ki azok eljárását, kikre «szent borzadálylyal» tekint. A tragikai hőssel szemben fölvesz ő is egy általános hatalmat, a *társadalmi rendet*. Szükségesnek tartja meg is magyarázni kifejezését, melyet az erkölcsi rend helyébe állít: «Egyet és ugyanazt kell a kettő alatt értenünk: foglalatját mindannak, a mi a társadalmi életet, mint az emberiség erkölcsös céljá-

nak szolgálót föntartja, védi és biztosítja». (39. l.) Alapos fölvilágosításra törekedve, kérdezhetnők, hogy: mi hát az a *mindaz*? Néhány lappal utóbb felel rá (42), de csak körülbelül: törvények, szokások, erkölcsök, fogalmak, társadalmi hallgatag megállapodások, illendőségek és hasonlók. A Prometheus és Fausttal szemben álló hatalom mint társadalmi rend, ez elnevezés így általánosítva kevésbé új-e, mint az *egyetemes*, az *erkölcsi világrend* és a többiek, melyek ellen Rákosi oly hevesen kikel? Ilyennemű következtelenségekkel nem egyszer találkozunk könyvében. Nem lephetnek meg nála amaz alapvető következtelenség után, hogy midőn saját könyvét, mint «egy művészi alkotások, remekművek élvezetéből és az élet vizsgálatából megtermékenyült elme szüleményét» érdekesnek tartja, ugyanakkor semmibe sem veszi az emberi szellemnek az ő tárgyára vonatkozó vizsgálatait folyamát, azét az emberi szellemét, mely szintén «művészi alkotások élvezetéből s az élet szemléletéből termékenyült meg».

A tragikum elméletének legtöbb fejtegetője két elvet vesz föl lényegének magyarázatára: az egyéniség meg az egyetemesség elvét, melyek egymásra hatnak és visszahatnak. Rákosi elégnék tartja az egyiket: az egyéniségét, hogy mindent megértsen általa. Az egyetemeset szerinte bátran kiküszöbölhetjük; mit törődnénk olyan hatalommal, a mely «nem létezik se mint személy, se mint testület, se mint intézmény, se mint világos érzés», s a melynek «érdeke egy kiváló patkány áldozatát sem követeli». A fogalomnak, melyet e szerint nemcsak elméletébe illeszteni, de megérteni is vonakodik, értelme legalább elég világos. Azon törvények összessége az, melyek, a természetben vagy a közmeggyőződésben gyökerezve, az emberi életet kormányozzák, fejlődését biztosítják, megzavartatását akadályozzák, összhangját a jogos érdekek védelme által föntartják és sérelmét megtorolják. A természeti és erkölcsi világnak teljessége, rendje, egysége, hatalma: ez az egyetemes. Nem ismerte-e el, legalább részleg, ugyanennek, mint hatalomnak, fönnállását maga Rákosi az ő társadalmi rendjében, s a mi az egyetemesből ebben benne nem foglaltatik: a természeti törvény, talán csak feledség révén maradt el az ő enumerációjából. Azonban nála ez csak mellékes. Ha létezik is, mint közlelkiismeret, közakarat, közszükség, a hős nem az egyetemes által bukik el, hanem megsemmisíti magát önön rendkívüli tulajdonságai által.

A tétel igazsága azonnal ingadozni kezd előttünk, ha a történetnek azokra a kiváló alakjaira gondolunk, kiknek rendkívüli tulajdonságai öszhangosak voltak a közlelkiismerettel s a közakaratot képviselők. Közülök is nem egy ért erőszakos véget s épen önön rendkívüli tulajdonságai által, mint a szigeti Zrínyi — és tragikai-e mégis a hatás, melyet pályája és vége gyakorol? Megdicsőült és lelkesít: tragikai benyomás-e ez? A zavarból, melybe a monisticus elv mindjárt az első lépésekkel vezet (a későbbiekről nem is szólva), csak egy oly jogos hatalom képzete ment ki, mely erősebb az egyesnél, melyet a hős megsért s a melynek áldozatául kell esnie. Egészen magából a tragikai hős pályáját sohasem érthetjük: útbaigazítónak tetszik e részben a nagy költők eljárása, kik tragikai conceptióikban mindig kiváló súlyt fektettek a hőssel szemben álló hatalom éreztetésére, kifejezésére, sokszor kimagyarázására. Antigoneval szemben Kreon, a tragédiának egészen előterében, képviseli az állami rendet, Coriolanusszal szemben a konsulok és a nép a demokratikus elvet, Brutusszal szemben Cæsar és Antonius a monarchikus eszmét; korukban és körükben már egyetemes hatalmakat. Nem változtat a dolgon alapjában semmit, hogy tisztán képviselik-e, vagy egy és más irányban, magokra nézve szintén tragikai fejleményeket idézve föl. Az egyetemes, melylyel a hős összeférhetetlenül áll szemben s a melyet megsért, az ő egyességével szemközt a mindennek érdekét és jogát érvényesíti megsemmisítése által. Az ellene fordúlt, az önmaga által magára idézett közlelkiismeret, közakarat semmisíti meg: a rendkívülit a rendes, hogy helyreálljon a rend. Van fegyvere a hőson kívül: ennek az ellenfelei, kiket megrontására vezet, Odysseus, Richmond, Malcolm, Antonius és a többiek. Mikor nem ily világos a személyes ellentétesség, a katasztrófát akkor is az egyetemesnek fölébredése, elhatalmasodása, más menthetetlenül pusztító ereje idézi föl magában a hősben. Az ellentétesség e viszonya, mint a tragikum alapja, mitsem hagy magyarázatlanul. A katasztrófát minden változatában, minden jelenségében, æsthetikai és ethikai értékében, megérteti. Rákosi az önmegsemmisítés elméletét csak egy helyen magyarázza bővebben, ott, a hol a halálról szól (23. l). A «tragikai helyzet az illető egyénre nézve lehetetlenné teszi az életet, a mely pedig nem egyéb, mint harcz ismét a lehetetlen (a halál) ellen. Az egyén lemond tehát harczáról a halál ellen és az élet

ellen fordítja fegyverét: egymás ellen sorompóba állítja az egymás mellett két lehetetlent: az életet és halált, kivel békét kötött, kinek kötést írt vérével, hogy a tűrhetetlen élet ellen szövetségese legyen. Erkölcseleg lehetetlen levén élnie az adott helyzetben, ezzel megküzd, legyőzi, és szövetségese: a halál karjaiba hull.» E sorok fogalmazása eszembe juttatja, hogy a költők nem mindig világosabbak, mint a metaphisikusok; de a dolog velejére nézve mit értünk meg belőlök? Nem magyarázhatjuk másképp, mint hogy: a tragikai hős elszánja magát a halálra s az élet föltételei ellen törvén, sietteti. Így tehát a bukás tudatában, céljáról eleve lemondva, küzd, csupán csak azért, hogy küzdjön és meghaljon. Ha bizonyos tragikai jelenségekre, pályájok végső mozzanatában, egynémely tragédia végső jelenetére talán illik is ez az okoskodás, egyáltalában nem általánosítható, semmiképen nem vonatkoztató a tragikai fejlődés egészére, a tragikumra magára. Mit akar Gloster, Macbeth, Brutus, mikor elleneiket megölik? Rákosi szerint semmi mást, mint Romeo és Othello, mikor összeesküsznek kedveseikkel. Meghalni akarnak mind egyformán, s mivel magok is azt akarják, hát meghalnak. Ime az önmegsemmisítő katasztrófák magyarázata. E fölfogás természetesen kizárja a tragikai hős hitét s így küzdelmének komolyságát rá és reánk nézve; kizárja a nélkül, hogy bukásukat is kellően megértetné. A tragikai hatás mozzanatát még nem is érintve, melyet Rákosi magyarázatából szintén csak úgy lehet kierőszakolni, helyesebb, sőt csak világosabb-e ez a tanítás a dualisticus elméleténél, mely az egyetemest mutatja föl a hősnek győztes ellenfelét? Ez elmélet a tragikai fejlődésnek nem egyes mozzanatain okosodik ki töredékes formulákat, hanem figyelembe veszi egészét és minden változatát.

Rákosi szívesen hivatkozik a közfelfogásra, köztudatra könyvében. Ennek a közfelfogásnak egyik érdekes sajátága, hogy az önmegsemmisítés legvilágosabb jelenségeit is, a mikor csak teheti, büntetésnek tekinti s így nyugszik meg bennök. Még a vagyoni bukást is, melyet vigyázatlanság, könnyelműség, tudatlanság okoztak, szereti összeköttetésbe hozni a bukott pályájának erkölcsi jellemével, valamely erkölcsi foltjával. Nem nyugszik meg az öngyilkos életúntságában, hanem okot fürkész, melyért lakolásnak tekinthesse sorsát. Rákosi elutasítja a gondolatot, hogy a szalonok és a piacz embere a színházban

is ugyanaz az ember marad, s a közfelfogás a tragikai alkotásokkal szemben sem mond le hajlamáról. Ha soha nem változik is különben, itt mássá kell lennie; ha az életben és költészetben mindig és mindenütt mutatja legalább nyomait, itt el kell felednie. Szerinte a költészet legfensőbb nyilvánulásainak élvezésére szükségképp ki kell lelkünknek kelnie magából, megtagadnia valójának egy uralkodó vonását, érzésvilágának állandó természetét. A szenvedések, pusztulás, megsemmisülés képeit látja, s mindebben igazságvágyának nem kielégülésével, hanem csak elnyomásával gyönyörködhetik. Ezt tanuljuk tőle, ki makacsul vonakodik a bukásban a hős pályájának megfelelőjét látni: a kitámadás, vétség, küzdelem által sértett egyetemesnek lakoltató érvényesülését. Azt tanítja, hogy a bukás csak a hős rendkívüli nagyságának természetes következése. A tragikumot úgy szólván ez az egyetlen fogalom meríti ki és magyarázza meg. «A superlativus a tragikum. A tragikum a nagy szóban rejlik. Nagy jószág, nagy szépség, nagy érzés, *nagy* akarat, nagy gonoszság, külön-külön vagy csoportosan egy alakban, nagy események és nagy indulatok színjátékában, harcban az élet lehetőségeivel: egy rendkívüli hős kénytelen megsemmisülése önön rendkívüli tulajdonságai által drámai actióban: ez a tragikum. A nagy, mely jogaihoz nem jut abban a világban, a melybe tétetett.» Jegyezzük meg a nagyságnak úgy erre a fölemlítésére, mint a könyvnek még számos helyén előforduló s mindig mintegy a bizonyítás szükségének érzetével és polemikus hangon való kiemelésére: hogy Rákosi e ponton még a szélmalmodokat is csak úgy képzelte. Soha nem volt eszthetikus, a ki a nagyság jegyet lényegesen nem mutatta volna a tragikum fogalmában. Egyiknél nagyság, másiknál tiszteletesség, harmadiknál tökéletesség, az utolsónál kiválóság; de nem hiányzik sehol. Új nála csak az, hogy a nagyság már nagyságánál fogva tragikus. Horwicz is mond ilyenfélét, de nem ily általánosságban s ennél fogva helyesebben is. Szerinte az úgynevezett szellemi fenség (az akarat fenségét érti alatta) mindig szükségképp tragikus.*) Rákosinál minden nagyság, legalább minden rendkívüli nagyság az. Szükséges-e idéznem e tétel téveteiségének kimutatására pél-

*) Horwicz: *Grundlinien eines Systems der Aesthetik*, 1869. 148. l.

dákat, alakokat, pályákat a történetből és művészetből: példákat, kik hősök voltak a nélkül, hogy tragikus hősök lettek volna; kiket nemzetek és századok nagyoknak neveztek el, noha nagyságuk nem semmisítette meg sem magokat, sem munkájukat? Ott van Nagy Károly, Nagy Lajos és annyi más nagy. Rákosi fölfogása szerint maradhat-e lényege és természete szerint külön műfaj az eposz, vagy kénytelen szükségkép elbeszélő tragédiává lenni, mert énekére méltó, igazi nagyságot nem talál a tragikum körén kívül? De úgy látszik, neki magának is eszébe jutottak ezek. Szól egy helytt Deák Ferenczről s az ő pályájának eltérő jellemét azzal kívánja megértetni, hogy «nagysága épen nem a költőnek való tárgy, inkább a szobrásznak» (80. l.) Niobeé is szobrásznak való nagyság volt s mégis tragikus. Mi inkább arra várnánk feleletet: rendkívüli volt-e Deák nagysága, s lehetett-e az, ha nem volt tragikus? Ha rendkívüli nagyság volt: bizonyítani kell vele a tételt; ha nem lehet, magában is megdönti azt. Rákosit, ha gondol is e példákra, nem ejtik hosszasan gondolkodóba. Lutherről is megemlékezik s többek között azt mondja róla: «Egy érdekes történeti tragédia hőse került el a tragikai bukást: Luther Márton, a hitújító. Nekem e tény maga bizonyítja azt, hogy Luther nem volt tragikus természet, más szóval híja volt nagyságának» (93. l.) Tehát: történeti tragédia, melynek hőse nem tragikus; s mivel nem tragikus, híja van nagyságának. Általános ítéletben fejezve ki: a nem-tragikus nagyság nem-teljes nagyság. Ugyan mi híja volt Luther nagyságának? Kiemeli különösen, hogy nem eredeti elszánás, «csak az ellenállás, melyre talált, vitte őt lépésről-lépésre odább». Ha azonban ez hiány, ez a híja Ajas és Coriolan nagyságának is megvan, pedig ezek ugyancsak tragikus természetek. A mit ezenkívül is Lutherről mond, mindaz nem nagyságának híját, csak akaratának és okosságának egyensúlyos mértékét bizonyítják. De ő kerüli a mérték és mértéktelenség kifejezését, bármily szükségse lenne rá; nem akarja a nem-tragikus nagyságot mértéktartónak, a tragikust mértéket nem tartónak mondani: mert ebből aztán a vétség és lakolás fogalmai könnyen s természetesen következnének. Erre nem akar alkalmat sem adni. Álljon a nagyság előttünk, mint a tragikumnak magában kielégítő magyarázata: a nagy, mely jogaihoz nem juthat abban a világban, melybe tétetett. Ime hova jut okoskodásában, melyet

példái is ide vezetnek. Az egyetemes hatalma, mely az összesség jogos érdekeit védi és sérelmeit megtorolja, a közakaratnak és közlelkiismeretnek érvényesülése a tőle elszakadt egyesén: ez nyugtalanítja, sőt fölháborítja; de nyugtalanság nélkül hirdeti s fogadja el az élet és művészet legérdekesebb jelenségeinek magyarázatára a tant, hogy: az emberi nagyság teljessége annyi, mint a bukás szükségszerűsége.

Az erkölcsi visszasságot, mely a könyvnek ez uralkodó eszméjében foglaltatik, maga Rákosi is érzi. Akként próbálja megvédelmezni, hogy a tragikai költészetet, erkölcsi tartalma tekintetében, külön választja mind a többi költői fajtoktól. Megelőzőleg némi túlzásba esvén, erkölcsi érzésünknek a bűn és büntetés szigorú arányosságára vonatkozó követelését kellelténél is élesebben formulázza. A Spangán sajnálkozó cseléd-sorbeli asszonyokhoz fordul fölvilágosításért, kik sokallottak egy életért hármat. E mellett elfeledi, hogy a büntető törvény mely egyért hármat büntetett, nem egy asszonynak, sőt nem is egy embernek, hanem az összeségnek erkölcsi fölfogását fejezi ki. Rákosit ez nem ingatja meg: a taliót, a *szemet szemért* elvét teszi az élet általános erkölccstanának uralkodó törvényévé. Ez a művészeté is, mely az életnek képe. Élesen formulázott tételekben tanítja, hogy a világ csak azt a műalkotást találja jónak, abban nyugszik meg, melyben az érdem és jutalom, bűn és büntetés mérlege egyensúlyban van. Így van ez minden műágban, valamennyi műfajban föl egészen a tragédiáig. Itt azonban szerinte megváltozik az embernek is, a művészetnek is erkölcsi természete. Amaz nem nyújt, ez nem követel többé igazságot. A tragikai költészet hatásának megszűnik tényezője lenni, a mi nélkül mind a többi költészet nem lehet el: a költői igazságszolgáltatás. Épen ennek megléte és megnemléte képezi a különbséget a középfajú dráma és a tragédia között. «Komoly drámák ama színpadi művek, a melyeknek összeütközései a vétkesség mérvei szerinti büntetések és jutalmazások által a közérzés kielégítésével megoldhatók; tragédiák ellenben ama színpadi termékek, a melyek összeütközésének megoldására e mérték nem elégséges A végső ítélet, a költői igazságszolgáltatás helyett egy katasztrófa fejezi be a művet, egy költői megoldás, melyet a néző már nem képes okok szerint méltatni, melynek igazát, vagy tán jobb ha azt mondom: tartalmát már inkább csak érzi és

kevésbé érti.» (47. l.) Ezek szerint, ha a tragikum és tragikai élvezet az, a minek Rákosi tanítja, a művészet legfensőbb ábrázolásaiban az ember csak két olyan tulajdonságának megtagadásával gyönyörködhetik, melyek minden más esetben, a költészet minden egyéb alkotásával szemközt élvezetének fő segítői. Történetet hall, lát, melyet okok szerint nem lehet méltatnia, nem érthet. Megoldást kap, mely igazságérzetét nem elégítheti ki. Jólesően nyugszik meg a nélkül, hogy voltaképp értené, a mi történt s igazságosnak tarthatná, a mit látott. Lehetséges-e ez? Nem azok közé a bizonyos «föltevések», még pedig igazán ki sem magyarázható föltevések közé tartozik-e, melyekről Rákosi több helyen oly elutasítólag nyilatkozik? Néhány lappal előbb írja: A középajú drámákban «a bűn és büntetés mérlege gyönyörű egyensúlyban van; sorsát e művekben kiki megérdemelte; a közönség erkölce sértetlen marad, élvezete teljes» (45. l.) Ha már a tragédia az lenne, a minek állítja, szintén sértetlen maradna-e a közönség erkölce, lehetne-e élvezete teljes? Pedig tudjuk, érezzük, hogy sértetlen marad, hogy teljes.

Aristotelest is idézi maga mellett, ki e kérdésre nézve legvilágosabban a *Poetika* 18. (Hunfalvynál 19.) fejezetében nyilatkozik. Itt az epikai és drámai compositióról levén szó, azt értjük, hogy az epikaiabb módon componáló drámaírók közül is többen el tudták érni a czélt, melyre törekedtek, t. i. a tragikait, a mennyiben ez az igazságérzetet kielégíti; történik pedig e kielégülés, ha valaki, bár okos, de gonosz levén, mint Sisyphus, csalódik, vagy ha egy vitéz, de igaztalan, legyőzetik. A philanthropiának, az igazságérzetnek e fogalmazásából és alkalmazásából megérthetünk s következtethetünk legföljebb annyit, hogy a tragédiának más hatása is van, mint igazságérzetünk kielégítése, mit semmiféle elmélet, semmiféle æsthetika nem tagad, sőt egy értelemmel tanít. Aristoteles azt mondja, hogy bizonyos, nem kiváló tragikusok is legalább részben czélt érnek. Miben mutatja a tragédia e részleges célját? Épen igazságérzetünk kielégítésében, abban, hogy az okos gonosztságot csalódásra, az igaztalan hősiséget bukásra kárhozzatják. A cél szerinte részleges, de mégis csak cél, még pedig olyan, melynek elérése már bizonyos mértékű tragikai hatást biztosít. Legkevésbé okoskodhatjuk ki tehát Aristoteles e helyéből azt, hogy a közönséges erkölcsi érzés követelésével

a tragikusnak nem kell számolnia, hogy hatását ennek mellőzésével, sőt ennek daczára érheti csak el. Ellenkezőleg azt tanítja, hogy a ki eleget tesz neki, már részben célzott ér. Igaza van Rákosinak, hogy ő inkább és kevésbé tragikus tárgyú drámákat egy név alá foglal, a tragédia neve alá; de mikor egészben vagy részben elért hatásról szól: mértékül nem szükségkép azok a drámák állnak-e szeme előtt, melyek hatása legteljesebb, legjellemzőbb, a melyek «legtragikusabbak». Ezeknek célját, hatását tartva szem előtt, mondja és mondhatja csak, hogy ezt, tudniillik a tragikai célzott, részben mások is elérik, még pedig éppen igazságérzetünk kielégítése által.

Rákosit főleg az a nyugtalanság vezette tragikai elméletének fölállítására, hogy a tragikumban nem találhatta a bűn és büntetés, a tett és szenvedés arányosságát megfelelőnek ama föltevéshez, melyben ő erkölcsi érzésünk követelésének általános törvényét látja: a szemet szemért elvének. Ha az erkölcsi közérzés másnemű, az általa fölhozott példánál fontosabb nyilatkozásaira is figyelemmel lett volna, minők az enyhítő és súlyosító körülményekre is figyelmes büntetőtörvények s a közérzést egész közvetetlenségében kifejező esküdtszéki nyilatkozatok: már ha nem értene is meg ezek által mindent, de a fönmaradó ellenmondást semmiesetre sem látná olyan élesnek, hogy azt csak a rendes erkölcsi fölfogás teljes mellőzésével tartsa megoldhatónak. A tétel, melynek alapján a problémát fölállítja, egészen hamis: «Ugyanaz a bűn emberi igazság szerint mindig ugyanazzal az ítélettel sújtandó» (192. l.) E szerint az emberi igazságnak halált kellett volna kérni a gyilkos Harmodiós és Aristogeitonra, pedig szobrot emelt nekik. Megoldási kísérletében különösen két dolgot nem vett figyelembe. Hogyan hivatkozhatnék erkölcsi fölfogásunkra a tragikum, kérde, mikor oly különböző, oly más-más beszámítás alá eső tettek következtésül mindig és mindig csak a halált mutatja? Ennek az életben is van bizonyos megfelelője, még pedig az életnek olyan jelenségeiben, melyek az erkölcsi közfelfogást nemcsak meg nem botránkoztatják, hanem egyenesen kifejezik. A világi törvény is halált mond egynémely vétekre s azontúl a bűnöknek egész sorát, egyeseket és halmozottakat, a legkülönbözőbb indítékokból eredőket mind egyformán az egy halálbüntetéssel sújtja. Igaz, hogy magában ez még távolról sem magyaráz; de nem engedi oly mereven fölállítanunk,

oly egészen különböző alapokra vezetnünk a közönséges és a tragikai igazságszolgáltatást, mint Rákosi teszi. Nem gondol ezenkívül a halál és halál között, vagy helyesebben a halál más-más elszenvedése között mutatkozó különbségre, melynek Schiller, tragikai elméletében, különös fontosságot tulajdonított*) s a melyet Gervinus, Shakspeare alakjaira vonatkozva, oly szépen és találóan fejteget.***) E mozzanatot Schopenhauer is fő jelentőségre emeli a maga elméletében.***) A két véglet között, melyek közül az egyik a halált mint minden javának erőszakos és becstelenítő elrablóját, a másik pedig mint minden vágyának kegyes betöltőjét fogadja, e két véglet között mily megszámlálhatatlan változat? És mindez egyazon sors, egyazon szenvedés lenne? Ezeket Rákosi nem veszi fontolóra. Nem azt sem, hogy elmélete, mely a problémát az eddigi alapon, az igazságérzet számbavételével, megoldhatatlannak hiszi, oly alapot mutat, melyen csak új ellenmondások tolódnak szemünk elé. Csak a legkirívóbbat tekintsük közülök. «Engem nyugtalanít az», írja «hogy kétféle erkölcsi törvény legyen érvényben: egy az élet, egy poetai utánzásai számára» (15. l.) Mi aláírjuk és egy igazságot hirdetünk. Azt, mely az életben és képeiben, a tett és következés szükségszerű viszonya által, igazságérzetünket megnyugtatja. Azt, mely az élet közönséges rendjében és kivételes viszonyai között egyaránt igazságnak tudja értetni és éreztetni magát. Kis emberek törekvései, tettei a közsorból nem rendítik meg az egyetemes rendjét, mint a kiválóké, kimagaslóké, rendkívülieké: más lesz a két esetben a visszahatás is. Két beszámítás, melynek szemlélete egy időre megzavarhat és gondolkodóba ejthet; de egy igazság, mely végre is meg fog nyugtatni. Lelkünk igazságérzete csak egyik tényezője a tragikai hatásnak, mely azonban, ha ellentétbe kerül vele, szintúgy lehetetlen lesz, mint általában a költői hatás. A tragikai szenvedés, igaz, nem ritkán fölidézi kétkedésünket az egyetemesnek, annak a hatalomnak igazságosságában, melyet a világ folyása nyilvánvalóvá tesz; de végül

*) *Über den Grund des Vergnügens an tragischen Gegenständen.* Schiller összes munkáinak Hempel-féle kiadásában XV. k. 139. l.

**) Gervinus: *Shakespeare*, harmadik kiadás. 1862. II. k. 549. l.

***) *Aus Arthur Schopenhauers handschr. Nachlass*, 1864. 413. l. s a Frauenstädt-féle gyűjteményes kiadásnak is számos helyén.

mindig meggyőz fölöle, hogy akár az erkölcsi, akár a természeti törvény sérelmét torolja meg, nálunk csak mélyebben lát, részrehajlatlanabbul mérlegel, természetesebben sújt, de nem igaztalanabbul. Sőt épen az igazságnak zavartalan, tiszta fölfogása, melyre a katasztrófa emel: föltétele a tragikai hatásnak. Átlátom, hogy a tragikus költő, midőn a közönséges értelemben vett arányos igazságszolgáltatástól eltér és többször, mint nem, aránytalan szenvedéssel sújt: megrendít bennünket. De e megrendülésben egyszersmind eszmélet, s ama kényszerű fejlődés példázása által, mely olykor a hős szándékán kívül, de mégis általa előidézte, a dolgok természetében fekszik: megnyitván szemeinket és meghatván lelkünket, megnyugtattja sőt megtisztítja igazságérzetünket is.

Rákosi másképp gondolkodik s maga statuálja azt, a minek elfogadhatatlanságából indul ki. Nem más-más beszámítást, hanem kétféle erkölcsi törvényt állít föl. Egyet a közönséges emberek számára, kikre nézve követelhetjük, hogy erényeik és bűneik arányában kapják meg jutalmukat vagy büntetésöket, s egyet a nagyok számára, kikkel szemben bele kell nyugodnunk, hogy tekintet nélkül erényeikre és bűneikre, már ezeknek mértéke folytán, kivétel nélkül elpusztúljanak. Nemcsak bele nyugszunk, hanem legigaztalanabb bukásuk ábrázolásait is legfensőbb gyönyörképen élvezzük. Az ilyen élvezet másként képzelhetetlen, mint igazságérzetünknek, mely az életnek és művészetnek minden jelenségével szemben él és hat bennünk, esetről esetre való félretételével. De vajon ez maga képzelhető e? Valónk erkölcsi oldalára az igaztalanság mindig mint igaztalanság fog hatni s kizárja a megnyugvást, a gyönyörködést. Kizárná különösen Rákosi fölfogása szerint. A nagyság, melylyel szemben elfogadja az igaztalanyságot megfelelő sorsnak, legkevésbé tehet erre hajlandókká bennünket. A nagy érdeklődés, nagy vonzalom, nagy tisztelet, melyet a hős nagy tulajdonaival esetleg fölébreszt bennünk, erősen részére nyerne. Az igaztalanyságot így, mely sorsában nyilatkozik, ha csakugyan az lenne, csak még erősebben, még nyugtalanabbul, még lázadóbban éreznők igaztalanyságnak, mint más esetekben. Hol maradna a megnyugvás, a lesújtó tanulság előtt? A tragédia, ha az, a minek Rákosi tanítja, a kétségbeesés iskolája. De hát szükséges-e egész értelmi- és érzés-világunknak e lélektanilag lehetetlen átalakulását folvennünk, hogy meg-

magyarázhassuk a tragikumot? Mit érünk el általa? Hogy bizonyos megoldható nehézségeket elkerüljünk, még több, még megoldhatatlanabb nehézség közé jutunk.

Ha igazságérzetünk kielégülését nem kereshetjük a katasztrófában, igen természetes, hogy sérelmét sem kereshetjük a hős pályájában, azaz sérelmét ama hatalmaknak, melyeket jogosan uralkodóknak tudunk és érzünk. Közönyös a tett vagy a tettek sora, melyeket egy szóval tragikai vétségnek szoktunk nevezni, akár erkölcsi jelleműek szorosabb értelemben, akár nem. A kiváló egyén cselekvősége ez, melylyel megsérti az egyetemet, azaz az élet erkölcsi vagy természeti rendjét, megbontja összhangját, veszedelmessé lesz a köznek érdekeire s földézi visszahatását maga ellen. Rákosi azt is bizonyítgatja, hogy e támadás sok esetben nem tudatos. Senki sem állítja az ellenkezőt. De nem ez a fődolog. Szerinte a katasztrófában igazságérzetünk megnyugvása semmis levén, ki kell vetnie a sérelem mozzanatát is a tragikai processusból. A vétség jelentősége ellen hosszan és ismételve polemizál. Mások is tettek, de más alapon. Így Duboc az akaratszabadság tagadásával, így Schopenhauer a pessimismus elvéből. De Rákosi æsthetikai és ethikai speculációjának sem szilárdabb és általánosabb alapot, sem következetesebb keresztülvitelt nem biztosít. Alapvető magyarázatul mondja a tragikumról: «Nem mintha fejleményeiből az oki kapcsolat hiányzanék; nem az okoknak van voltaképen híja. Hanem csak a bűnösségnek. Okozva van a katasztrófa, de érzésünk szerint megérdemelve nincsen; vagy esetleg megfordítva úgy kell mondanunk, hogy büntetésnek kevés, ha természetes is okozatnak». (48. l.) A logikai kapcsolat tehát meglenne, de ethikai összeköttetés, hatás, jelentőség nélkül. A tettek és történetek szükségszerű, természetökben rejlő hatásának bármelyik elemét azonban nem lehet semmi módon elmagyarázni belőlök. Nem lehet ép oly kevésbé, mint a lelki életnek azokat a tehetségeit megcsonkítani, például az igazságérzetnek ideiglenes rendelkezési állapotba helyezése által, melyekre ama történetek egészben és egészül hatnak. Még drámai jelenetek képbeli ábrázolásai is önkénytelenül erkölcsi reflexiókat ébresztenek. Michel Angelo *Utolsó ítélet*ének elkárhozott óriásai sem foglalják le egyedül fenséges alakjaikkal annyira figyelmünket, hogy előttök egy-egy eltévedt gondolatot ne érjük magunkat: vajon mit véthettek? Pedig ha valahol, itt ugyancsak

elfoglalhatna a fenséges alakok, a rendkívüli nagyságok, iszonyú szenvedélyek küzdelme és bukása. És mi messzebb is gondolunk, mintha lenne egy kicsiny híja élvezetünknek. Igazság-érzetünk megnyugvása ez; erre is törekszünk. A művész, mikor ismertető jelvényeket adott alakjainak, érezte, hogy az æsthetikai élvezetnek szinte természetes előfeltételeül jelentkezik a reflexió. Rákosi szerint a vétséggel semmi közünk, nem is gondolunk rá; a tragikai jellem a fő, ez az oka mindennek és ez meg is magyaráz mindent. A jellem azonban tettekben nyilvánkozik, csak ezekben ismerhetjük meg, csak ezek által hathat ránk. Ebből folyólag halljuk a következőket: «A tragikus embernek vétségei is, erényei is tragikusok, végzetes benyomásúak, de nem qua vétségek, hanem mint a tragikus jellem cselekedetei. A hős jellemét viselik cselekedetei is, ennyi az egész; de tragikuma magában jellemében rejlik» (55. l.). Jellemében rejlik, de cselekedeteiben nyilvánkozik. Cselekedetei pedig nemcsak viselik jellemét, hanem ki is fejezik. A jellemet csak a tettek mutathatják nagynak is, tragikusnak is. Tragikus jellemről nyilván csak annyiban szólhatunk, a mennyiben tettei, cselekvősege annak tüntetik föl. És miféle tettek fejezik ki félreismerhetetlenül, egész végzetességében a tragikai jellemet? Azok, melyek tragikai összeütközésbe keverik. Más szóval: azok a tettek, melyek visszavonhatatlanul és jóvátehetetlenül megsértik a természeti vagy erkölcsi törvényt, az egyetemet. Ime a tagadott vétség elmélete Rákosi tételének következtéseiben. A tragikus hős cselekvőségének épen az a mozzanata, mely jellemét, kiválóságával és gyarlóságával, minden szálával legteljesebben és leghatározottabban fejezi ki: a tragikai vétség. E tragikai vétség nélkül teljes, igazi tragikum ép oly kevésbé képzelhető, mint jellem nyilatkozás nélkül, vagy dráma cselekedet nélkül. A tragikus jellem sorsa van hivatva, hogy lelünkbe hasson. E hatásban a jellemnek épen legerősebb, legteljesebb megnyilatkozása gyakorolna-e szükségkép csonka benyomást? A tragikumban nincs vétség, tanítja Rákosi, csak tragikai cselekedet, okfő. Hát ez a tragikai vétség: akár vétkes megtámadása a közakarat és lelkiismeret hatalmának, akár vak elvétele irányának.

Ok vagy vétség, bűnösségének vagy csak nagyságának bizonyítéka, a tett, melyből a hős kikerülhetetlen bukása, megsemmisülése következik, a jellemnek bizonyos végzetes oldalá-

ból, bizonyos romlásra vivő eleméből foly. Rákosi még ennek fölvételét, tárgyalását is kerüli, nehogy kitessék, hogy a jellem rendkívüli nagyságának fogalma magában még sem merít ki, még sem értet meg mindent. Csak mikor Aristotelest idézi bizonyoságául, lesz kénytelen a *hamartiával* is számot vetni. Fordítja *hibának*, s fejtegeti nem tett, hanem lelki tulajdonság értelmében. Tudjuk, hogy Greguss is hibát emleget, de nem a jellem bizonyos sajátságának, hanem nyilatkozásának jelölésére. Hosszú lenne e tárgy philologiai vitatásába bocsátkozni. Nem is akarjuk a mi fölfogásunk mellett még Günthert, a görög tragikai elméletnek e legújabb, kitünő ismertetőjét sem idézni, ki a hamartiát nemcsak határozottan vétségnek értelmezi, hanem épen ennek alapján ellenmondást keres Aristotelesben. *) Csak azt emeljük ki, hogy ime a végén Rákosi mégis kénytelennek érzi magát a tragikai jellemnek némi elemzésére, fölbontására. A jellem nagy, de van benne valami hiba; nagysága részére nyer bennünket, csudálkozásunkat kelti föl, hatalmas küzdelemre képesíti, míg hibája megbuktatja. Tehát még sem egészen nagysága semmisíti meg, nem tekintve semmi ethikai vonatkozását, vészes elemét? Neki is föl kell vennie, meg kell látnia valami morális Achilles-sarkat, mely lehetővé teszi, hogy a maga ellen idézett ellenség nyíla leterítse. Pedig korábban mily élesen kelt ki a kiválóság és gyarlóság elmélete ellen? Nos a *gyarlóság*: ez a hiba. A szónak, mint a *kiválóság* kifejezésének is, a tragikum elméletében alkalmazása tölem való. Mindennapi beszédünkben sokat emlegetjük az emberi gyarlóságot, jelölve vele az ember végességét, tökéletlenségét, botlásoknak és csalódásoknak kitett voltát. A végetlenre törő, rendkívüli tulajdonokkal fölruházott tragikai hősnek sikerét is épen ez teszi lehetetlenné. Vétsége is bukása is, mint vétség és bukás, valójának épen ez oldalából következik: ember voltából, végességéből, tökéletlenségéből, az emberi lét föltételeire, korlátaira utaltságából s ezek között megférti nem tudásából, nagy tulajdonainak kénytelen maga ellen fordulásából. Azt hiszem, a szó kifejező és megértető. Az emberi gyarlóság, mely látásunk elhomályosulásában, szenvedélyeink fékvesztésében, eszméinknek zsarnokokká fajulásában nyilatkozik, ez szüli, kiválósággal párosulva, a tragikumot. A kiválósággal

*) Günther: *Grundzüge der tragischen Kunst*, 1885. 315. l.

való benső szövetségét, összeforradását Rákosi borzadva nézi érthetetlen és fölösleges philosophiai speculációnak. Pedig hát mi mást mondanak Berzsényi híres sorai is:

Ember voltam, csak gyarlóság
Létem fényes bélyege

Azonban, hogy a gyarlóságra magára térjek, bármennyire vonatodik valami effélének fölvetelétől a tragikum magyarázatára, egyszer csak mégis azon veszi észre magát, hogy szembe került vele. Fölveszi és tárgyalja, mint *hibát*, ebben ép úgy rászorúlva, legalább mellékesen, egy, a *gyarlóságnál* tartalmatlanabb fogalomra és szóra, mint a hogy rászorúlt az *egyetemes*-nél tökéletlenebb *társadalmi rendre*.

A példák, melyeket a gyarlóság és vétség elmélete ellen fölhoz, különböző szempontokból, az övéből s az enyimből és még sok másokéból, már gyakran meg voltak vitatva. Ha a magok valóságában mutatja be őket, könnyen megtalálhatjuk jellemökben és pályájokban a kitagadott mozzanatokat. De nem mindig így tesz. Ismert tragikái hősöknek új tragikai pályát concipíál a vétség híján. Ezek már aztán csakugyan «föltévések», még pedig épen nem szerencsések. A 190. lapon olvassuk: «Megszűnik-e Antigone tragikusnak lenni, ha nem temeti el bátyját és meghasonlásában e miatt esztét veszti? És Bánk bán megszűnik-e tragikusnak lenni, ha nem öli meg a királynét, hanem szerelme kínjában önmagát. Más szóval, ha az aristotelesi hiba igenis bennök van e hősökben, de a Beöthy-féle tettét nem követik el?» A föltett kérdésekre, azt hiszem, könnyen és világosan megfelelhetünk. Antigone örülete s Bánk öngyilkossága kínjában, semmi de semmi egyéb nem lenne, mint — a régi híres sajnálatra méltó esemény, a szomorú, de nem a tragikus. Még ha ez tisztán a nagyságban állana is: ugyan mi mutatná nagynak Antigonét a föláldozás nagysága nélkül; mi Bánkot az elkeseredésnek olyan nagysága nélkül, mely kivetközteti önmagából? Hát a ki olyan bánatra képes, hogy miatta megőrül vagy öngyilkossá lesz, már tragikus természet? Talán még ennél is kevésbbé talál Romeo és Julia példája. Rákosi szerint nem azért halnak meg, mert az élet föltételeit megsértették, hanem csak azért, hogy kikerüljék a szertelen érzéki szerelem következéseit, a kimerülést és undort (89 l.). Abban állana hát egész nagyságuk és tragikumuk, hogy

kéjekbe merültek, de a csömör elől elmenekültek? Ez a fölfogás valóban alkalmasabb arra, hogy egészen tönkre tegye tragédiájok élvezését, mint hogy kifejtván eszmei tartalmát, fokozza azt. Teleki *Kegyenczéről* is kapunk egy hosszabb fejtegetést, annak bizonyítására, hogy a cselszövő Petron Maxim nem tragikus természet. E lapokon (148—164) sok éles megfigyeléssel, a szellemes fölfogás és előadás számos jelével találkozunk, de a polemikus hang, melyen az egész tartva van, nem igazolt. Már Zilahy is mondott részben hasonló megjegyzéseket;*) a fő dolgot pedig, mely körül Rákosi okoskodása forog, épen én nagyjában egyező értelemmel fejtettem ki Teleki tragédiájáról ezelőtt hat évvel írott s azóta könyvben is megjelent kísérletemben.***) A vétség ellen azonban neki Sokrates a legkedvesebb példája. Felőle írja «Ha az erkölcsi rend nem más, mint az Isten teremtette világnak, szűkebben az emberi társadalomnak isteni és emberi törvények szerinti létezése, tehát törvényes állapota s a tragikum az összeütközés ezzel: akkor ime látunk egy embert Sokratesben, a ki e renddel sohasem jött ellentétbe. Ő az a minta ember, a kinek önmérséklet, testi és lelki gyakorlatok szakadatlan sora által sikerült magát teljesen harmoniába hozni a világi renddel» (96 l.). Sokrates és Athén viszonya egyáltalában nem ilyen tiszta és egyszerű, sőt nem is ilyen jellemű, mint Rákosi hiszi. Nem is szükséges Aristophaneshez és *Felhők*éhez fordulnia, Xenophonból és Platóból is meggyőződhetik az ellenkezőről. Sokrates szemben áll az athéni élet rendjével, mely az ő subjectivismusa ellenében védelmezi az állam és vallás hagyományos alapjait és egyetemes tekintélyét; egy fenyegető veszélynek kívánja elejét venni s az ellene irányuló törekvést megtorolni. Ő reformátor s a reformátorok tragikumát sohasem érthetjük meg egy későbbi kor fölfogásából, hanem csak a magokéból. Nem akarok æsthetikusokat hívní tanuimúl, Hegelt,***) Röttschert†) és Carrieret,††) kik szintén így fogják föl pályáját és bukását. Egy philosophusból idézek,

*) Zilahy *Károly Munkái*, 1867. II. k. 114. l.

**) *Színészek és színműiök*, 1882. 183. l.

***) Hegel: *Phänomchologie des Geistes*, 1807. 560. l. *Aesthetik*, 1843. III. k. 537.

†) Röttscher: *Aristophanes und sein Zeitalter*, 1827.

††) Carriere: *Aesthetik*, 1859. I. k. 177. l.

kinek bizonyára nem volt oka Sokrates alakját akáregy, akármás tragikai vagy æsthetikai elmélet számára foglalni le s véleményét felöle ehhez képest alakítani. Ueberweg*) írja a következőket: «A panasz, melyet 399-ben K. e., nem sokkal a harmincz zsarnok elűzetése után, Meletus emelt s Anytus és Lyko rhetor, demokrata politikusok, támogattak, velejében ugyanazokat a vádak tartalmazza, melyeket korábban Aristophanes emelt a *Felhők*ben Sokrates ellen. Így hangzik: „Sokrates jogtalanul cselekszik, midőn az állam isteneit nem tiszteli, hanem új démoni lényeket hoz be s az ifjúságot megrontja?“ E vád bár részleteiben hamis, mélyebb alapjára nézve azon a helyes föltevésen alapszik, hogy Sokratesnek a sophistákkal való rokonsága lényeges, mely az egyes önállósításának közös irányában áll, s az ellentét közösségében a közvetlen és föltétlen hódolattal, népének és államának szokása, törvénye és hite irányában. Azonban félreismeri a vád részint ez irány igazoltságát, részint és főleg a sokratesi és a sophista álláspont eltérését, Sokrates törekvését az igazságnak és erkölcsiségnek új és mélyebb megalapítására.» A részletek, melyeket Sokrates történetére nézve megolvashatunk, politikai és vallási pártállása, tanítványainak, Kritiasnak és Alkibiadesnek gyászos szerepe és egyebek, egész bomlasztó szerepe a sebeiből gyógyulni kívánó állammal szemben: mindez világosan mutatja tragikai sorsában azokat a mozzanatokat, melyek ellen Rákosi küzd, s elejti a tanúlságot, melyet legelőkelőbb példájából von.

De hát ha fölveszi a vétlen Sokrates, a vétlen Lear, a vétlen Romeo s mind a többi vétlenek pusztulását; ha még ott sem lát vétséget, a hol világosan megvan, mint Bánkban, Othellóban, Macbethben, csak romlást és legfőljebb okát a romlásnak; s ha mindez még sem nyugtalanítja, nem keseríti el, nem lázítja föl, sőt ellenkezőleg megerősíti és fölemeli: okvetetlen keresnie kell a kiengesztelés magyarázatát. Keresi is és megtalálja egy hármas momentumban. «E hármasságból áll a tragikum» (71. l.) mondja. Első helyre teszi a *tragikus helyzetet*, «mely a hősnek nem enged szabad elhatározást oly ertelemben, mintha az előtte fölmerült föladat alól el is vonhatná magát büntetlenül». Rákosi az így meghatározott tragi-

*) Ueberweg: *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, 1867. I. k. 83 l.

kus helyzet kifejezésével egészen mást jelöl, mint a mit közön-
ségesen érteni szoktunk alatta: — ismét egy szó alkalmazása
új fogalomra nála is! A tragikus helyzet szerinte nem külső
kényszer, hanem belső; nem a hős körülményeinek, hanem
szenvedélyeinek kényszerítő hatalma. «Romeo nem mondhat
le Júliáról, Bánk és Hamlet boszújáról, Macbeth becsvágyáról,
Othello gyötrő szerelméről, Lear elbetegesedett fölségérzetéről,
Coriolan közpályájáról a nélkül, hogy az életről, mely e lomondásért
semmi hasonló becsest nekik kínálni nem tud, szintén le
ne mondjon» (71. l.). Látni való, hogy itt nem tragikus hely-
zetről, hanem tragikus szenvedélyről van szó; nem kényszerítő
helyzetöknél, hanem kényszerítő szenvedélyöknél fogva nem
mondhatnak le. Az elsoroltak, Bánkon és Hamleten kívül, nem
helyzetöknél fogva tragikusok, mint például Antigone és Ores-
tes, kik az egyetemesnek vagy egyik vagy másik törvényét
kénytelenek megsérteni. Ezeknek és a hasonlóknak helyzete
hatással lehet és van is a beszámítás enyhítésére; de ezzel az
enyhébb beszámítással s a belőle folyó nagyobb szánnal, mikor
kikerülhetetlen romlásukat látjuk, igazságérzetünknek
nem nagyobb megzavarása jár-e együtt? Az igazi tragikus
helyzet nemcsak hogy nem engesztelő momentum, hanem
ellenkezőleg még nehezíti az engesztelést, mely egészen más
indítékokból és hatásokból keletkezik. A helyzet után, második
engesztelő mozzanatúl, Rákosi a *tragikus jellemre* mutat,
melynek rendkívüli nagyságára nézve a halál, a katasztrófa:
megváltás. Megváltás, igaz; de csak a bukás vergődéséből, csak
a szenvedést tekintve s nem a szenvedélyt, mely hatni,
győzni, élvezni tör. Ismételnem kell egy föntebbi megjegyzé-
semet: minél inkább meghat a tragikus jellem nagyságával,
annál inkább részére nyer, annál teljesebb igazságot kívánunk
neki, s annál kevésbé vagyunk hajlandók elfogadni nem
érdemlett szenvedése fölött engesztelésül épen nagyságát.
Midőn természetünk szerint az életnek minden átélta vagy
szemlélt összeütközése után csak a végső megoldásban nyilat-
kozó igazság nyugtathat meg: az esetleges igazságtalanságokat
csak akkor ne éreznők-e sérelmeseknek erkölcsi érzésünkre,
ha a legnagyobbak dolga intéztetik el igaztalanul? A tragikus
jellem sem kiengesztelő. Hát a harmadik momentum? Ez a
közrend erkölcsének visszahelyezése in integrum. Magjában
való, a mennyiben a hős föllépése által fölidézett s egymással

élesen szembe állított ellentétek halálával kiegyenlítődnek s az egyetemes rendje helyreáll. E rendet mindnyájan értékesnek érezzük s az áldozatot érette természetesen. Ennyi áll; de a mint Rákosi formulázta (72. l.), ismét nem illik általában a tragikumra, csak bizonyos jelenségeire, a melyek esetleg szeme előtt voltak. Az a régi rend, melynek érdekében a tragikai hősök küzdenek, nem áll mindig helyre *in integrum*: bizonyos alakokat épen az tesz tragikusokká, hogy olyan rendet képviselnek, a mely már elavúlt, nem állítható helyre, mert egyetemes érvényét elvesztette. Ott van Brutus és Coriolan; a régi rend következett-e újra haláluk által, vagy pedig egy egészen új, melynek ellene szegültek? Ott van a keresztyén-ség ellen folytatott hadával Julianus császár, ott a francia forradalom ellen küzdő Charette a vendéi parasztokkal. Rákosi tétele alól csak egyetlen kivételt enged, azt sem ebben az értelemben. Krisztusról írja: «Minden más tragikus alaktól különbözik abban, hogy a míg amazok a régi erkölcsi világrendet régi jogaiba helyezik vissza, mint tragikus áldozatok, ő a régi helyébe újat tett megváltó halálával» (92. l.). Krisztus, az én meggyőződésem szerint, nem csak minden más, de minden tragikai hőstől különbözik, mert pályája, fenségének és erőszakos halálának daczára sem vonható a tragikum szempontja alá. Belőlünk, minden keresztyén lélekből hiányzik erre a tragikum subiectív föltétele: az, hogy kivégeztetésében bár csak egy szemernyi igazságot is érezhessünk. Egész világfölfogásunk alapja az ő halálának abszolút igaztalanságán s ebben elégtételének teljességén alapszik. De hiányzanak az ő pályájából az obiectív föltételek is. Tragikai hős halála sohasem lehet teljes győzelem és tiszta megdicsőülés, minő az övé volt.

Ezekben igyekeztem Rákosi Jenő könyvének fő gondolatait, elméletének alaptételeit ismertetni és méltatni; részletekre már nem terjeszkedhetem. Igyekeztem kimutatni, hogy midőn az önkényes föltevések ellen küzd, nem kevesebb s még önkényesebb föltevésekkel áll elő; hogy az *aesthetika* osztályozó kedve ellen küzdvén, a tragédiában olyan osztályt állít föl, melynek kedvéért ellentétbe helyezkedik az életnek és művészetnek általános természetével; hogy, bár kiindulásában a lelki élet alaptörvényére hivatkozik, eredményében ennek megtagadásához jut; hogy azok helyett az ellenmondások helyett, melyeket elméletével jobban kíván megoldani,

csak újabb és nehezebb ellenmondásoknak nyit ajtót. Könyve, egészében és részeiben, polemia az én munkám ellen, melyet ugyane tárgyról írtam. E körülmény mentse ki ismertetésem polemikus hangját. Mentse ki azt is, hogy e könyvnek, melyben a tárgyalás rendszertelensége mellett a megfigyelés élessége, a gondolatok szikrái, a fordulatok elméssége s a vitatkozó stíl hatásossága számos helyen megkapnak, nem annyira irodalmi formájával, mint inkább gondolataival, tételeivel, állításainak értékével foglalkoztam. Talán nem volt egészen kárba vesztett és fölösleges fáradság azok előtt, kik óhajtják, hogy bár sűrűbben merülnének föl irodalmunkban elvi harcok az érdekek és hiúság csatái közt.

BEÖTHY ZSOLT.

ÜGYETLEN UDVARLÓ.

Beszély.

A Margit-sziget felső vendéglőjének verandáján, a künn nyaraló közönség rendes vacsoráló helyén, általános föltünést okozott, hogy Dénesházyék asztalánál a harmadik székek ismét gazdája akadt. Ennél az asztalnál ugyanis három szék áll, egyikén rendszeren özvegy Dénesházyiné ül, ki a szigeten lakik, a másodikat rokona, Seregély Tekla, foglalja el, a harmadikon pedig egy ideig Egry Oszkár, bankhivatalnok úr, szokott elhelyezkedni. Aztán egy darabig a szék vacantiába esett, nem üldögélt rajta senki, míg legújabbán Domokossy Lajos úrban, a jeles csónakosban, a székek ismét gazdája akadt.

Miképen okozhat ily egyszerű, jelentéktelen esemény föltünést? Arra való a szék, hogy elfoglalják; ha tehát ma Egry Oszkár, holnap Domokossy Lajos ül rá, az körülbelül mindegy! És még sem mindegy! Ha a széket csupán mint tárgyat vesszük s a leülést mint tényt, az esetben úgy a tárgy, mint a tény igen köznapinak tűnhetik föl, mert egy szék oly közönséges tárgy, a mily közönséges tény az, hogy elfoglalják.

De ha kapcsolatban tekintjük bizonyos hatásokkal, melyeket e közönséges tárgyak és tények bizonyos emberekre gyakorolnak, nem fogunk tőlök némi jelentőséget elvitatni. S ennél fogva nem ítélniük el azt a fiatal nőt sem, a ki a Dénesházy-asztalra pislogatva, azon változásokból, melyeken a két hölgy arcza, a szék e pályafutása alatt keresztül ment, különböző következtetéseket vont le, egy adag libának elfogyasztásával foglalkozó férje elebe tálalva.

Észlelései szerint a székfoglalás alatt három korszak különböztethető meg.

Első korszak: A széken Egry Oszkár ül. Jelenségek: Tekla arcza nyájas mosolyban fürdik. Dénesházy né homlokát felhöztes köd borítja.

Második korszak: A szék megürül s üresen marad. A felhők Dénesházy né arczáról Tekláéra vándorolnak, Dénesházy né arcza megnyugvást tükröz vissza.

Harmadik korszak: Domokossy Lajos székfoglalása. Dénesházy né arczára vidító derű varázslódik, Tekla ábrázata inkább felhöztes.

E jelenségekből pedig azon ifjú észlelgető hölgy azt a következtetést vonja le, hogy Tekla szerelmes volt ugyan Oszkárba — ki az odábbállás nem szokatlan oldalmozdulatával adta visszavonulási képességének fényes jelét — de nem szereti Domokossy csolnakos urat, ki mint új székbírláló heves ostrom alá akarná a szép leányt venni.

Nem mernők állítani, hogy az összes vacsoráló közönség asztalainál ez a nézet lett volna általános, sőt merjük állítani, hogy Tekla érzelmei felől a két ifju iránt eltérő változatok keringtek; de annyi bizonyos, hogy az észlelgető hölgy körülbelül legközelebb járt az igazsághoz.

Tekla szerette Oszkárt és Oszkár odább állt.

De miként került arra a székre Domokossy, a ki előbb csak hébe-korba tűnt föl a Dénesházy-asztalnál? Majd megmagyarázza a következő jelenet.

Egry Oszkár váczai utcza lakásán épen Gyp valamelyik regényét olvassa, mikor éles csengetyűhang hallatszik. Az inas ajtót nyit, egy vendég belép.

— Lajos! Isten hozott! Gyújts rá, ott a cigarette és szivar, aztán heveredjél le arra a kerevetre! Ah, a törökök még is csak okosak, nincs fölségesebb találmány a kerevetnél! De patvarba, mit népsz rám oly csodálkozva?

— Azt hittem, beteg vagy? — szól Domokossy.

— Miért volnék beteg?

— Mert nem jársz a szigetre Seregélyékhez.

Oszkár fanyar képet vágott és szivarja hamuját leverve, kelletlenül felelt:

— Látod, hogy még sem érzem magamat rosszúl!

-- Csakugyan nem?

— Csöppet sem!

A látogató erre végignéz a háziúron hosszasan, nagyon hosszasan, kérdőleg vagy inkább fürkészőleg s mikor észreveszi, hogy a házi úr nem képes vizsga tekintetét kiállani, egyszerre egy eszme villan meg agyában és fölkiált a fölfedezők és föltalálók örömeivel, mikor ráakadnak arra, a mit keresnek:

— Oszkár, te megint megretiráltál!

— Meglehet — volt a közömbös felelet.

— Tehát ismét a régi komédia új kiadásban — folytatta Lajos gúnyosan. — Ez sem elégítette ki hiúságodat! Ennek is az orrán sikerült végre fölfedezned egy szeplőt, mely kijózanított! Tudd meg, édes barátom, nálad oly kicsinyes, mellesleg tekintetek döntenek az élet e nagy kérdésében, hogy egyáltalán nem vagyok hajlandó, téged komoly, számba vehető férfinak nézni.

— Nézz hát gyerekeknek, azt sem bánom! — kaczagott föl Oszkár, bár kissé erőltetve.

— És szabad-e talán tudnom az indokot, melynek kijózanításod köszönhető?

— Mondhatnám egy szeplőnek az orrán! De nem ízetlenkedem, mint te. A szeplő az, hogy Tekla csinos, Tekla kedves, Teklának van is egy kis pénze, de nekem . . . no, hogy fejezzem ki magamat? — szóval, nekem nem elég jó parthie! Én még jobbra számíthatok és fölötte nagy hibát követnék el, ha magamat már most lekötném.

— Elég szép véleménynyel viseltetsz saját értéked iránt — mond Lajos csípősen.

— Hja! a mi fogalmaink az életről igen eltérnek egymástól. Te azt tartod, ha az ember talál valakit, a kihez vonzalmat érez, ne sokat gondolkozzék, hanem vágjon neki huszárosan és érje be burgonyáival. De én . . . nos lásd, az én életphilosophiám szerint két nemtője van az életnek: a burgonya s a fázván! Nem tehetek róla, én az utóbbinak híve vagyok.

— Elkényeztetett, elpuhult lélek, nem akarsz küzdeni; a sorsot inasnak nézed, ki a jólét csibukját számodra megtömjé, meggyújtsa! . . .

— És aztán a szájamba is dugja — egészíté ki Oszkár a korholást. — Úgy bizony, én ilyen vagyok, ilyené tett az állapot, a melyben születtem, a nevelés, a köröm . . .

— Önző vagy, rideg önző.

— Tagadtam-e valaha, hogy az vagyok? De épen, mert az önzők felekezetéhez van szerencsém tartozni, olyan nő után vágyódom, a ki személyes ragyogó tulajdonságain kívül, melyekkel éltetmet irigylendővé teszi, még azon helyzetbe is juttat, hogy oly életmódot folytassak, mely kissé kényes igényeimnek megfelel.

— Hát Tekla? — vágott közbe Lajos.

— Kedves, nagyon kedves! — De jó Isten! Hatvanezer forint . . . az is csak valamikor . . . egyelőre két ezer forint apanage. — Aztán a természete . . . lénye . . . Valld be, hogy a mily kedves ő kicsiny családi körben, oly kevésbé volna arra való, hogy egy fényes házat képviseljen.

— Neked tehát fényes ház kell?

— S a mi végre családját illeti — folytatta Oszkár neki hevülten — csupa falusi, rusticus atyafiság, a kik Buda-Pesten præsentálhatatlanok. Egyik nagybátyja meg épen timár, érted, timár . . . nyugalomba vonúlt ugyan, de a bőrillat még megérzik rajta . . . Mindezt csak utóbb tudtam meg.

— Úgy-e Ödönytől? Szinte látom, ő járt Buda-Pesten és zavarta meg elhatározásodat.

— Eltaláltad, szeretett Lajos, csakugyan ő járt itten és világosított föl Seregélyek viszonyairól, melyeket nem ismertem. Fölfedezése egészen kiábrándított . . .

Lajos haragosan toppantott. — Ez az Ödöny kényeskedő természetet még jobban megerősíti finnyásságában! Már harmadik házasságról beszél le! Pedig nem lesz ember belőled, ha nem veted magadat bátran az élet tengerébe! Próbáld ki erődöt, benned van erély, van képesség . . .

— Kedves Lajoskám! — válaszolt Oszkár satyrikus mosolylyal. — A mi legnagyobb bajunk az elszegényedés, annak pedig egyik oka a meggondolatlan házasságok kötése, melyekből proletárok nemzedéke születik. Én nem akarok társadalmi bajaink növeléséhez járulni.

Lajos nem felelt, föl s alá setálgatott a szobában. Gondolataiba volt mélyedve. A beállott csöndet a házi úr szakította meg azon kérdéssel, hogy tulajdonképen milyen ok készíteti vendégét erre a heves, majdnem ellenséges támadásra? Se testvére, se rokona Teklának, mit fogja pártját?

A kérdezett nem felelt azonnal, úgy látszott habozik,

vajon kimondja-e, a mit fejében forgat. Végre eltökélte magát. Megállt Oszkár előtt, néhány szempillantásig farkasszemet nézett vele, aztán így szólt komoly hangon: «Az okot kérdezed? Jó, megvallom. Az ok az, hogy én ugyan se testvére, se rokona nem vagyok Teklának, még is mindezeknél több, mert szeretem!»

— Szereted? — kiált föl Oszkár, kinek erre a leleplezésre szeme szája elállt.

— Úgy van, szeretem, az első pillanattól fogva, hogy együtt megláttuk. De elfojtottam szerelmemet, mert észrevettem mindjárt, te vagy a szerencsésebb, hozzád vonzódik. Nem akartam tolakodni, veled versenyezni. Őt nehezen nyertem volna meg, egy régi barátot pedig bizonyosan elvesztek.

Oszkár közbe-közbe egyet köhentett.

— Most érted az okot, úgy-e? — folytatta Lajos — meg akartam tudni, vajon végleges-e részedről a visszavonulás, mert ha az, nincs semmi ok, a mi engem a föllépéstől viszsztatartson. Te meghaltál, éljek én!

— E szerint te fogsz Teklának udvarolni ezentúl? — kérde Oszkár.

— Minthogy látom, hogy uraságod semmiképen sincs megelegedve szegénykével, meg fogok könyörülni rajta én. Köszönet állhatatlanságodért. Ödönfyhez bizalmi fölratot intézek. Engem boldoggá tettél. Adieu! Meghívlak vőfélnék.

Mire Oszkár magához tért az ámulatból, Domokossy már eltűnt s ezzel véget ért az előjáték, melynek következménye lett a megüresült harmadik szék elfoglalása Dénes-házyék asztalánál.

Ha a sikerhez csak az kívántatott volna meg, hogy valaki a széket elfoglalja, úgy kétségtelenül Domokossy lett volna a győzelem; de a mindennapi tapasztalat szerint a leányok meghódításához sok másféle is szükséges s sok másféle közt leginkább egy jó adag ügyesség. Nők mellett egy deka ügyesség többet nyom két kilo léleknemességnél, három kilo jellemnél és öt kilo harmincz deka szellemnél.

Lajos pedig a mily jeles csolnakosnak (két versenyen nyert), fájdalom! oly kevésbé volt ügyes udvarlónak.

Mire való például untalan a kimaradt Oszkárt szurkálni, gúnyolni? Vagy elfelejtette már a leány, akkor mit eleveníti föl emlékét, vagy nem tudta elfelejteni, akkor ne kotorja a

sebet, — a fájdalomért a leány nem a seb okozójára, hanem arra fog neheztelni, a ki bántja. De Domokossy nem tudott bizonyos gúnyolódási viszgetegnek ellenállani és a hol szerét ejthette, egy-egy oldalvágással kedveskedett a távollevőnek, pedig ha egy kis tapintattal bír, észrevehette volna, hogy Tekla éppen nem találja e vágásokat oly szellemeseknek, mint ő hiszi. Sőt kereken ki is mondta, hogy nem illik távollevőket gúnyolni, Lajos még sem értette meg és folytatta az ízetlenkedéseket. Dénesháznéné, a ki elejétől fogva Domokossyt jobban szívelhette Oszkárnál, minden módon iparkodott az udvarló ügyetlenkedéseit elsímíttatni, tréfáknak tüntetve föl azokat, de mire az egyik lyukat betömté, Domokossy uram már másutt új rést ütött. Mintha csak kikereste volna mind azt, a mi Teklának nem tetszik! Tekla a kek színért rajong, ő éppen a kéket gyűlöli; Tekla ki nem állhatja a macskát, ő nem tud kedvesebb állatot a ciczánál; Tekla kedves virágja a jáczint, ő meg azt egyizben csunya virágnak nevezte.

Igaz ugyan, hogy mindez csak a körülmények nem ismeréséből eredt, de ez nem mentség, udvarló ember ismerje a körülményeket!

Nem csoda tehát, hogy mikor egyszer kirándultak az Ó-Buda melletti Aquincumba, Tekla az úton igen hallgatagon viselte magát és csak is Dénesháznéné elevensége tartotta fönn a társalgást, mely az annyi ideig eltemetett és most kiásott római város maradványai körül forgott. Domokossy egy kicsit értett az archæológiához s az ügyes néni mindenkép rajta volt, hogy ebbeli szakismereteit a legragyogóbb módon tündököltesse Tekla előtt. Az aquincumi fürdő-maradványok, az amphitheatrum romjai tehát alkalmúl szolgáltak, hogy Lajos igen érdekesen fesse le a rómaiak társadalmi és nyilvános életét. De a hálátlan Tekla e fejtegetésekre alig ügyelt, rá nem nézhetett Lajosra, mert . . . mert puha kalapot viselt. Tekla nem szenvedheti a puha kalapokat, éppen tegnap említette és az udvarló ma mégis abban jelen meg. Ügyetlenség! Természetes, hogy elfelejtette, de éppen ez az ügyetlenség! Inkább lett volna rosszabb emlékező tehetsége az archæológiában és jobb arra nézve, a mit a kis leány mond. Hanem a legnagyobb ügyetlenséget mégis csak akkor követte el udvarló barátunk, mikor az nap a *Korona*-kávéházban reggelizés közben néhány pajtása előtt eldicsekedett vele, milyen kedves női

társaságban tesz ma délután kirándulást Aquincumba. Észrevehette volna Oszkárt, a ki a szomszéd-asztalnál egy hirlapban el volt merülve és meggondolhatta volna, hogy nem szükséges még most, mielőtt a leány hajlamát megnyerte volna, az egykori udvarló előtt elárulni, hogy hová rándulnak ki . . .

— És miért ne? — kérdezte volna Lajos, ha valaki a főttebbi figyelmeztetést megteszi. — Egry Oszkár lemondott a leányról, esze ágában sincs, hogy rá gondoljon.

Ez a válasz megint ügyetlenség lett volna, mert ha Domokossynak némi emberismerete van, (pedig első föllépése után ítélve Oszkárral szemben, azt föl lehetett volna róla tenni), mondjuk, ha csak némi emberismerete van, gyaníthatta volna az ép oly ingatag, mint hiú Oszkárról, hogy mihelyt Tekla másnak fog tetszeni, ő esetleg újra kedvet kap hozzá.

De a vaksággal megvert udvarlónak esze nem járt ennyivel az események előtt, tehát rendkívül meg volt lepetve, mikor az aquincumi fürdő-maradványok között egyszerre csak szemben állnak Oszkárral.

— Milyen véletlen! Hogy találkozik az ember jó ismerőssel mindenütt! — kiáltott föl a fiatal ember, és minden czeremonia nélkül úgy csatlakozott a társasághoz, mintha ez igen természetes lett volna.

Pedig hogy ez nem volt igen természetes dolog, azt Dénesházyné hidegsege, sőt fagyossága épen úgy bizonyította, mint Teklának örömteljes zavara. Annyi kétségtelen, hogy ez a kis leány nem úgy fogadta az elveszett és most megkerült udvarlót, mint egy női méltóságában megsértett, önérzetes leánytól várni lehetett volna.

A neniben forrt — forrt — forrt a méreg! De volt is oka rá! Az az Egry, az az Egry! Ha Domokossy ügyességet tanulhatna valakitől, Oszkárnál vegyen órákat. Lajost egészen kiszorította, ő járt Teklával és a legnagyobb bőbeszédűséggel mentegette ki elmaradását. Szerepeltek abban gyöngékedés, túlhalmozott teendők, egy a vidékről fölerkezett nagybácsi és három nagynéni, kiknek az országos tárlatot kellett megmutatni, szóval minden forgalomban levő ürügyet egy bokrétaiba kötve lerakott Teklácska lábaihoz, engesztelő áldozatúl. Épen ellentéte Domokossynak, a kit, mintha leforráztak volna, úgy elvesztette minden kedvét! Örült is már a néni,

mikor az amphitheatrum megtekintését bevégezve, kocsiba ülhettek és elhajtattak. Oszkár saját bérkocsijában foglalt helyet (a néni világért sem hívta volna meg) s noha utasítást adott kocsisának, hogy hajtson versenyt Dénesházékkal — fogata mindinkább el-elmaradt, míg utoljára teljesen eltűnt a porfellegekben. Hogy Tekla hazamenet több fogékonytságot árult volna el Lajos társalgása iránt, mint kimenet érdeklődött archæologiai fejtegetései iránt, nem mernők állítani s e tapasztalat udvarlónk rossz kedvét teljes elszontyolodássá változtatta.

E lelki állapotának következménye aztán neheztelés lett, mely tökéletes visszavonulásban nyilvánult. Három napig feljök se ment . . . Újabb ügyetlenség! Az udvarló csak akkor éljen az aprehensió fegyverével, ha elevenre talál vele, de mikor tudhatja, hogy semmi hatást sem ér el, sőt észre sem veszik, akkor az helytelen taktikának mondható. Három napig feljök sem nézett, negyed nap már megjelent. A leány nem hitta, hogy jöjjön, szemrehányást sem tett elmaradásaért. A tüntetés kárba veszett! Senki sem látta azt be jobban, mint Dénesházyné, ki vérző szívvel tapasztalta, hogy az ő kedvence mikép szorúl háttérbe az élelmes Oszkár mellett. Egy nap azonban, mikor pártfogoltjával az utcán találkozott, arcza szokatlanul ragyogott. Épen Kugler előtt álltak.

— Jöjjön be, valami érdekést mondok el önnek — szólt az asszony, ki előtt Lajos nem titkolta érzelmeit.

— Mi újság? — kérde Lajos — az ön arcza érdekést ígér.

— Meghiszem! Czélrt értem. Egry úr nem sokáig fog már jelenlétével boszantani.

Domokossy természetesen csodálkozott e szavakon és kétkedésének adott kifejezést, vajon fog-e sikerülni Oszkártól oly könnyű szerrel megszabadulni.

— Én nem kétkedem! A kinek kezében olyan fegyver van, mint az enyémben!

— Miféle fegyver? — szólt mohón Domokossy.

Mire Dénesházyné nagy diadallal Oszkárnak egy Ödönfyhez czímzett sajátkezű levelét mutatta föl, melyben tudtára adja barátjának, hogy tanácsát követve, nem veszi el Teklát, tartozik magának és jövőjének egy jobb parthiival, mert ezt a szerencsét kicsinyli.

A módra nézve, hogyan jutott e levél birtokába, semmi-nemű magyarázatba nem bocsátkozott.

— Ennek csak lesz hatása — szólta a néni.

Ez a fogás nem valami új, nem is valami szép, sőt a nemeslelkűségtől igen távol áll, de egyáltalán nem látom át, miért ne engedhetné meg egy boldogtalan szerelmes, hogy az ő érdekében mások éljenek vele.

Domokossy megis kérlelte Dénesházyt, ne használja.

Az asszonyt ez igen boszantotta.

— De édes uram, akkor sohsem nyerheti meg azt a leányt . . .

Hirtelen elhallgatott, ezek a szavak akarata ellenére szaladtak ki szájából.

Lajos nem bánta, legalább tisztázva volt a helyzet kö-zök; az asszony kiszalasztotta azt, mire ő eddig csak óvato-san czélozgatott s így már nyíltan felelhetett.

— Ilyen áron, asszonyom, nem is kívánok hozzá jutni.

Dénesházy né rá nézett: «Őn ugyan túlságosan nemes-lelkű! . . . De jó, hadd legyen! Nem mutatom meg!»

És nem is mutatta meg. Hanem azért Tekla még is megtudta, mi áll benne, mert már arról a néni nem tehet, hogy az ember szórakozottságában egy fiókot nyitva — úgy szólván tárva felejt és hogy legfölül épen egy compromittáló levél fekszik. Ez bizony megeshetik akárkin és nagy méltat-lanság volna, a derék nénit azzal gyanúsítani, hogy e feledé-kenységben a szándékosságnak legkisebb része lett volna.

Hatásában pedig a jó néni csakugyan nem csalódott! Tekla és Oszkár közt mintha mindent elváltak volna — tűn-tető szívésséggel halmozta el épen Oszkár jelenlétében vetély-társát. Ha Lajos csak egy kicsit — csak egy nagyon kicsit ügyesebb legyen, most okvetetlenül legyőzi ellenfelet. De me-gint erőt vett rajta a nemeslelkűség.

Tekla ugyanis nem állta meg, hogy neheztelese okát Oszkár úrnak — mint mondani szokás — az orra alá ne dör-gölje s ez természetesen nem hihetett mást, mint hogy Lajos követett el indiscretiót. Hiszen kivüle és Ödömfyn kívül senki sem tudta, miért vonúlt ő vissza Teklától.

A Tekla által adott fölvilágosítás következménye lett egy gyöngéd kis levélke, melyben a néni épen oly válogatott, mint határozott szavakban fölkérte Egry Oszkár urat, hogy

házukat, illetőleg körüket becses jelenlétével ezentúl szerencsétetni — ne szíveskedjék.

Oszkár egész délután töprengett azon, mihez fogjon. Kérdőre vonja-e barátját, tisztelje a néni óhaját vagy áthágja, a tilalom ellenére is közeledve hozzájuk?

Az elsőre határozta el magát, majd leczkét tart ő Domokossynak a határvonalról, melyet lovagias embernek még akkor sem szabad átlépni, ha a szerelem a társadalmi szabályok iránti fogékonyságát eltompította.

Domokossynak lakására nem akarván elmenni, kereste a körben, hová rendes órákban szokott járni — hiába. Ötödnap a véletlen egy kávéházban összehozta.

Hidegen üdvözölte barátját, aztán melléje telepedett.

— Egy kérdésem volna hozzád!

— Parancsolj!

— Ne felejtsd, lovagias emberhez intézem, kitől őszinte választ várok.

— Nem fogsz bennem csalódní — válaszolt Lajos.

Mire aztán Oszkár azt kérdezte, vajon ő árulta-e Teklának az okot, hogy miért hagyta volt abban látogatásait.

Domokossy természetesen tiltakozott ily föltevés ellen és barátjának kétkedő arczkifejezését véve észre, elmondta a levél történetét, melyet Dénesházy né természetesen azon melegében neki elmesélt.

— Ments Isten, hogy szavad valódiságához a legkisebb kétségem férjen — szólt Oszkár — de a mi tény, az tény! Tény, hogy ebből a véletlenből, mely azt a levelet a nyitva felejtett fiókban Tekla kezébe játszta, te húztál hasznót. Minden esetre szerencse, ha a nénik az embert pártolják.

Domokossy érzékeny ember, túlságosan érzékeny — s e tulajdonságának szabad folyást enged még ott is, a mikor legkevésbé sem szükséges. Ártatlansága érzetében fölösleges volt mentegetődzésekbe bocsátkozni. A ki ludas, sem verheti jobban a mellét, mint ő tette. Parancsoljon vele barátja, ő minden áron bebizonyítja ártatlanságát, őt ne gyanúsítsa stb.

Oszkár kapott az ajánlaton.

— Jó, adj alkalmat rá, hogy magamat Tekla előtt igazolhassam.

— Miért adjak rá én alkalmat? — csodálkozott Domokossy — szabadságodban áll, hozzájuk elmenni.

Oszkár fölvilágosította, hogy ki van tiltva a házból, csak is valamely semleges helyen találkozhatnak Teklával s kérdés, vajon az szóba állna-e vele.

— Rendeznék köztetek egy találkozást — szólt Lajos — ha attól nem kellene tartanom, hogy te az önigazoláson kívül azt az alkalmat másra is fölhasználd.

— Ugyan mire?

— Hogy engem a nyeregből kidobj!

— Megigérjem az ellenkezőt? — kérdezte Oszkár a legnagyobb méltatlankodással. — Jó, halld tehát, fogadom . . . hm . . . fogadom . . . hogy . . . hogy soha többé nem lépem át Dénesházyek küszöbét.

— Szavadra? — kérde Domokossy.

— Szavamra!

— Úgy bíz rád, a találkozást kicsinálom.

Oszkár melegen megszorította barátja kezét.

S a találkozás néhány nap múlva csakugyan véghez ment, mely alkalommal Domokossy kiváló rendezői tehetséget árult el.

A *Hattyú* helyi gőzös alsó cabinjában kiállhatatlan melegség uralkodott, legalább Lajos azt találta, mely nézethez Tekla is csatlakozván, Dénesházyné ellenkező álláspontjával kisebbségbe jutott.

— Nem mennénk föl? — indítványozta Lajos. (A gonosz! Hiszen tudta, mennyire fél a néni az esti levegőtől a Dunán!)

— Én maradok, hanem menjenek föl magok a födélzetre — szólt a néni azon hátsó gondolattal, hogy jó néha a fiatalokat magokra hagyni.

— Aztán jól viseljék magokat! — tevé utána mosolyogva s oly tekintettel, melyből Lajos ezt olvashatta volna ki: élj az alkalommal, hódíts, siess, neked áll most a világ!

Szegény néni, ha te gyanítod, mily kevésbé felel meg bizalmasnak kedves Domokossyd, ha láthattad volna, mi történik a hajó bal oldalán!

Ez az oldal tökéletesen üres lévén, leültek oda, aztán egyszerre Lajos eltűnt s aztán egyszerre a gőzkazán mögül fölbukkant Egry Oszkár, ki aztán egyszerre teljes mivoltában Tekla felé közeledett.

És Domokossy?

Ott állt a sarkon és örködlött.

És hagyta lefolyni Oszkár önigazolását. Mert bízott adott szavában.

Ez a lipótvárosi állomásnál történt. Következett a Bomba-tér. Még mindig folyik az önigazolás.

És Domokossy nyugodtan örködik, mert bízik az adott szóban.

A hajó elhaladt a pompás Margit-híd ívezete alatt és a Császárfürdő felé gözölög. Az önigazolás a császárfürdői kikötőnél sem ér véget. De Domokossy csöppet sem nyugtalankodik. Hiszen bízik az adott szóban.

Közelg a hajó az utolsó állomás, a sziget felé — az önigazolás szakadatlanul tart. És Domokossynak eszébe sem jut nyugtalankodni, mert még mindig bízik barátjában.

Áldott bizalom, tavaszi hajtása a szívnek, mily hamar ki szoktál belőle veszni! Egy téli, fagyos szélfújás a tapasztalás jégmezejéről és véged van — örökre.

Mikor a szigethez közeledtek, oda ment a fiatalokhoz és figyelmeztette a mutatkozó partokra, melyek arra emlékeztethetik, hogy a kiszállás ideje nincs messzi s e szerint a néni mindjárt föl fog jönni.

— Isten önnel! — szóltek Tekla, kezét nyújtva Egrynek.

— Nos, megtartottad adott szavadat? — kérde Domokossy Oszkártól a találkozás után, mikor a következő hajóval a városba visszatértek.

— Meg!

A következő napok a boldogság, a tiszta, zavartalan boldogság napjai voltak Domokossyra nézve. A néni szíve újjongott örömeiben húga szeretetreméltóságának, a hűg fölülmúlta magát kedvességben udvarlója iránt és Oszkár nem mutatkozott sehhol sem.

Végtelen ügyetlenség volt Lajostól, e derült időjárás a szerelmi vallomás megkoczkáztatására nem használni föl. Meg is bánta, mikor a *Hattyú* hajókázása utáni ötödnap Dénesházyékhoz menve, ott találta Tekla mamáját, a ki feljött a kedves leányáért.

A néni ugyan semmikép sem akarta elbocsátani, de Seréglőné meg minden rábeszélés ellenére elvitte.

Két héttel rá pedig az a hír érkezik vidékről, hogy Egry Oszkár eljegyezte Teklát.

Fölösleges volna azt a hatást leírni, melyet ez újság Dénesházynéra és Domokossyra tett. Ha a «lesújtó», «leverő», «megdöbbentő», «megrázó» és más hasonló jelentőségű melléknevek színeit mind festőtáblámra kenném, sem tudnám a benyomást kellőképp ecsetelni.

Órákig ültek együtt és vitatták az ügyet. A néni első pillanatban le akart utazni, beszélni Tekla szüleivel, meginteni őket és nem nyugodni, míg a boldogtalan frigy föl nem bontatik. Domokossy azonban lebeszélte.

Ő sokkal mélyebben meg volt sértve, semhogy többé Teklára csak gondolni is akarhatott volna.

A házasság szerencsésen megtörtént és Oszkár fölhozta a menyecskét Buda-Pestre.

Tekla boldognak, igen boldognak érezte magát, csak egy fekete pont kezdett a láthatáron mutatkozni: Domokossy Lajos.

Mi lelheti ez embert? Azon hírek, melyek a menyecske fülébe jutnak, baljóslatúak. Egryék házasságáról sajátságosan, szinte gúnyosan nyilatkozott, «hogy annak van története és e történetnek még nincs vége», mondá egy helyütt; máshelyütt állítólag rejtélyes arczkifejezéssel de jelentősen oda vetette: «folytatása következik». Hasonló s egyéb kijelentések igen nyugtalanították Oszkárt úgy, mint kedves kis feleségét. Hiszen igaz, szavának állt ugyan, mert többé nem lépte át Dénesházyné küszöbét, de merje valaki állítani, hogy az ígéretnek ily szó- és betűszerinti megtartása elégséges egy lovagias ember részéről? A mi a *Hattyún* véghez ment, azt csak a baráti bizalommal való visszaélésnek nevezhetjük és Tekla, ki ismerte a körülményeket, remegett uráért.

Oszkár ez embert megsértette, megbántotta!

Ez ember nem felejtett!

Ez ember forral valamit magában!

A hallottak után Tekla többé nem bocsátotta Oszkárt egyedül az utczára, fedezetül mindig belesimpaszkodott és mikor egyszer messziről észrevette a veszedelmes embert, befordult előle egy átjáró házba, aztán útczu neki! A visszavonulás Oszkár nagy boszúságára majdnem futásszerű jelleget öltött.

Szemben egymással először a nemzeti színházban álltak, jobban mondva ültek.

Lajos lenn támlásszéken, ők páholyban.

Gyakran tekintett föl merő, szűrő pillantással; Tekla elpirúlt, úgy tett, mintha nem venné észre.

A színpadon sokat emlegették a hűtlenséget, a barátét épen úgy mint a kedvesét s valahányszor egy-egy ily vonatkozás elhangzott, a támlásszék tulajdonosa föl-föltekintett a páholy bérlőire.

Mikor a negyedik fölvonásban Domokossy fölnézett, észreveszi, hogy a páholy üres, Oszkárék megugrottak, hogy kimenet ne kelljen találkozniok.

Az ilyféle kerülgetés nem tarthat sokáig oly egyének közt, kik ugyanazon társadalmat réteg lakói és nem húzódnak vissza oduikba. Előbb-utóbb be kellett az időpontnak következni, mikor a két vetélytárs szemben fog egymással állani közvetlen közelből, a hol a feleség nem húzhatja el az urát. Szegény Tekla! Ha rettegéseivel, aggodalmaival megvált-hatta volna férjét! Nem volt lehetséges! Az elkerülhetetlen bekövetkezett Szeleverdyék estélyén.

Tekla az előérzetes nők közé tartozott, sejtelmeiben vakon bízott.

— Ne menjünk el Szeleverdyékhez — kérlelte urát — az az ember ott lesz.

— Első meghívás, megsértenők őket — felelt Oszkár, ki ezt a szakadatlan aggodalmas állapotot már nagyon únta.

— Migrainet kapok, az kiment.

— Abban már nem hisz a világ.

Minden kérlelés, rábeszélés kárba veszett, Oszkár kijelentette, hogy elmegy minden áron, ha egyedül is. Különben Domokossy tegnap elútazott néhány napra.

Tekla elment, bár ne ment volna el! Sejtelve nem csalta meg, előérzete valónak bizonyult. Mikor beléptek Szeleverdyékhez, kit pillantott meg a terem túlsó végében?

Domokossy félelmes alakját.

— Mi lelt kedvesem? Szólt a háziasszony Tekla elhálaványodását látva.

— Semmi . . . Egy kis maradék migraine.

Oszkár egy csoport ismerőshöz csatlakozott, a terem közepén.

Az ellenfél egy másik csoporttal társalog, nem meszsze tőle.

Úgy tesz, mintha nem venné észre Egryt, pedig Tekla jól látja, hogy lopva oda-odapislogott mérlegelő, hideg tekintettel, mint a ki áldozatában gyönyörködik. Ez az ember fagyos kegyetlenséggel akarja bosszúját kielégíteni.

Hiába beszélnek teli mézédés fiatalok a menyecskének fülét ő nem hall azokból egy szót sem, csak néz — néz — szinte meredten azon irány felé a hol az a tigris van, mely lassan csúszik áldozata felé.

A tigris mind közelebb sompolyog . . . Most összeérnek . . . még sem !

A tigrisnek útjába áll egy ismerőse és beszélgetésbe bocsátkozik.

A catastropha öt, tán tíz perczezel elhalasztatik.

Az ismerős elbocsátja a tigris karját s ott hagyja . . . Most senki sem áll köztök . . .

Ekkor a házi úr csípi meg Oszkárt és kivonszolja egy kártyaasztalhoz.

Tekla megkönnyebbülten lélegzik föl, szívdobogása megszűnt.

A catastropha egy-két órára el van halasztva. Mégsem . . Domokossy egyet gondol és a játékszoba felé indul. Szándéka világos, utánok megy, ott aztán belé köt, kártya közben könnyű összeveszni, így szokták férfiak, gondolja Tekla, s egy eszme villan meg agyában. Az út a játékszoba felé előtte vezet el, fölkel és szembe száll az ellenféllel.

— Kedves Domokossy ! lám, lám ! Maga az ! No bizony, rá sem ismertem !

A megszólított úgy meg volt lepetve, mintha a szép szóke menyecskét még nem is látta volna, pedig dehogy ! . . .

— Üljünk le ebbe a sarokba, aztán fecsegjünk a régi, régi jó időkről.

Lajos a legudvariasabban engedelmeskedik, arczán csupa mosolygó derű ! (Hogy le tudja magát győzni, ilyen emberektől félek ! Gondolja Tekla.)

A társalgás megindul. A kis menyecske ki sem mondhatja, mennyire örül a viszontlátásnak és végtelenül sajnálja, hogy Domokossy még nem látogatta meg.

— Én csak oly házakhoz járok, a hová meghíznak, de tisztelt férje nemcsak, hogy nem részesített e megtiszteltetésben, hanem — mint sajnálattal veszem észre — még ki is

kerül ha az útczán találkozhatnánk, — felelt Domokossy nehezteléssel.

Mindenki természetesnek fogja találni, hogy a menyecske e ráfogás vagy félreértés ellen szíve mélyéből a legnagyobb méltatlankodással tiltakozott.

Mindennek van határa, annak is, hogy mennyi tette-tést lehet szó nélkül elviselni, Domokossy túllépte a határt. Tekla látta, hogy egy gordiusi csomó előtt áll, melyet ketté kell vágnia.

Az elszántság pírja borította el arcát, mikor kimondta a nagy szót:

— Domokossy úr! Legyünk őszinték. Ön haragszik ránk, illetőleg Oszkárra.

— É-é-én? — csodálkozott az interpellált.

— Ön, ön!

— S aztán miért haragudnám?

— Ugyan ne kérdezze! Nehezemre esnék megmondanom, aztán úgy is tudja . . .

— Dehogyan tudom.

A menyecske megértette a helyzetet. Ő nem asszony-nyal, hanem férfival akarja az «*affaires*» elvégezni, de abból semmi sem lesz, kiugratjuk a nyulat a bokorból!

— Nohát, mert . . . no mert Oszkár engem elvett.

Még ez sem hozza ki Domokossyt nyugalmából, sőt a legvakmerőbben tagad minden neheztelési szándékot.

— Ő — úgy mond — óhajtotta ezt a házasságot és nagyon örvend, hogy összekerültek.

Tekla ereiben e szavakra majdnem megfagyott a vér. Pillanatig nem tudta, mily hűrt pendítsen meg, a mivel ez ember kökemény szívére hatást gyakorolhatna. Könnyeket társaságban, estélyi teremben nem lehet megkoczkáztatni, de talán a lágy, olvadékony könnyörgés ki fogja engesztelni.

Soha fuvola úgy nem szólt, soha *Ördög Robert*ben a kegyelmi áriát szebben nem énekelték, mint a hogy ez a kis menyecske, a megsebzett, zergének irgalom-esdő tekintetével a zord vadászra nézve susogá:

— Bocsásson meg Oszkárnak, ő nagyon szeretett, nem volt képes ellenállni.

— De ismétlem, én semmiféle haragot nem táplálok.

— Ön táplál.

— Nem táplálok!

— Istenem, mit akar ezzel a titkolózással? — mond kétségbeesve az asszony.

— Mi az? Mi az? — szólal meg egy hang a hátok mögött.

A hang tulajdonosa Oszkár. Ő a játékszobából visszatérve, feleségét mely beszélgetésbe merülve látta egy férfival, kit nem ismerhetett föl, mert háttal volt fordulva. Csak az utolsó mondatot hallotta.

Kérdésére a férfi megfordul . . .

A három érdekelt fel összekerült.

— Mi lesz most ebből? — gondolja magában megrémülve a menyecske.

De egyáltalán nem lett semmi se belőle. Oszkár meg-hökkent, azonban összeszedte magát és kezét nyújtott egykori barátjának, a ki azt a legnagyobb hévvel megkapta — és angolosan jól megrázta.

— Kedves Oszkár, csakhogy végre találkozunk! Eddig ugyan elhanyagoltál, de nem vagyok szigorú az új házások iránt . . . remélem, kipótolod mulasztásodat ezentúl. Nos, boldog vagy? Remélem. Örülök rajta, igen örülök!

Soha szivesebb, őszintébben szíves fogadtatás, mint Domokossyé. Az ifjú házaspár csodálkozásában nem tudta hová legyen.

Vacsora közben egymás mellett ültek és igen, igen jól mulattak.

Az estély vége felé Oszkár a ruhatárba ment a felöltőért. Tekla fölhasználta ezt az időt, hogy Lajoshoz így szóljon:

— Tudja-e, hogy ön egy talány?

— Tudom.

— Ki fogja megfejteni?

— Én magam.

— Mikor?

— Holnap.

Ezt az éjt az Egry-házaspár nyugtalanul töltötte, másnap tizenkét órakor a cseléd két látogatójegyet hozott be.

«Bodófalvy László.»

«Szele János.»

A két fiatal embert bebocsátják.

— Domokossy barátunk megbízásából tesszük tisztelőnket, szól az egyik.

Oszkár azon hitben, hogy itt párbajról van szó, kérte Teklát, hagyná egyedül ez urakkal.

Az urak tiltakoztak, megbízásuk nem oly természetű, mely a távozást szükségessé teszi.

S aztán Bodófalvy úr, mint szóvivő, a következőket adta elő.

Ezelőtt néhány hónappal, június 2-dikán fölkereste őket Domokossy Lajos s így szólt: «Szeretem ezt az Oszkárt és sajnálom, hogy sohasem tudja magát a házasságra elszánni. Most is egy igen-igen kedves teremtéssel, Seregély Tekla kisasszonynyal, szakította meg viszonyát. Látom nem házasodik meg soha, ha bele nem ugratjuk. Majd én ezt megteszem.»

Oszkár és Tekla minden képzelhető szint váltottak az elbeszélés alatt, de Bodófalvy úr zavartalanul folytatá:

«Erre aztán Domokossy úr jelenlétünkben egy nyilatkozatot írt meg, melynek értelmében ő nagysádba nem szerelmes, udvarlásának csak az lesz a célja, hogy Egry Oszkár úrnak a házassághoz kedvet csináljon. Mi akkor e nyilatkozatot tanúkképen aláírtuk és pecsétjeinkkel lepecsételve az letétemény gyanánt nálunk maradt.»

«Ma megbízást kaptunk, hogy e lepecsételt nyilatkozatot önöknek kézbesítsük, mert ez magyarázza meg az eleven talányt — Domokossy Lajost.»

Tekla roppant nevetésbe tört ki.

Oszkár mosolygott, de savanyúan.

Hanem még az este víg pezsgőzéssel ülték meg a nyilatkozat fölbontásának ünnepét. Jelen volt vendégek: Domokossy Lajos, Bodófalvy László és Szele János.

BERCZIK ÁRPÁD.

RÁKÓCZI TEMETÉSE.

Történeti kép.

Ezernyi szép csillagtól ég
A menny kék sátora,
Hullámit lágyan rengeti
Az alvó Mármora ;
Egy gálya úszik csöndesen
A tengeren tova.

Vitorla jó szélről dagad,
Az evező pihen,
A gályarab, mint kődarab,
Úl némán, hidegen . . .
Közepén feketébe vont
Koporsó, dísztelen.

Ott Csáky és Mikes s néhány
A bújdosók közül,
Koporsó mellett komoran
Födetlen fejjel ül,
S fejdelmökért titkon kezök
Egy-egy könnyet törül.

Néznek az éjbe mereven . . .
A víz tompán zuhog,
Oldalt búsán sötétlenek
A parti cziprusok,
S az éji szél a habokon
Szomoru dalt susog.

Néz Csáky, néz — s a barna víz
Úgy tetszik, vérpatak;
A hősi harc: gyász és kudarcz,
Előtte vert hadak . . .
Mikes szerette jó urát,
Rákóczit látja csak.

Oh, érte bújdosik csak itt,
Hol kenyeret az ad,
Ki sokszor dúlta vak dühvel
A szép magyar hazát,
S magyar raboktól vonva jár
Az evezős naszád.

De érzéketlen ül a rab,
Kit rongy alig takar,
Mind torzalak, csapzott hajak,
Kitárt mell, pusztá kar;
Szülő honát és otthonát
Rég elfeledte hajh!

Nagyot kanyarúl a hajó,
S feltűnnek hirtelen
Sztambulnak fényes tornyai,
A hely, hol jeltelen
Sírjába tér a bújdosó
Mégfáradt fejdelem.

És Csáky nyög: «Oh hős urunk!
Idegen föld takar,
Jöttment az úr, s téged kitúr
Hazádból is, magyar,
Véred s javadban kényeként
Turkál a bős agyar.

Leáldozott végkép fogyó
Reményünk csillaga,
Nincs már remény, török segély
Meg nem segít soha,
S lánczát letépni a magyar
Erőtlen egymaga!»

Majd felzokog a hű Mikes :
«Védelmezőnk, atyánk!
Mért hagysz el oh, kik tégedet
Soha el nem hagyánk,
Miért borítasz ily nehéz,
Nagy bánatot reánk.

Nálad nélkül pásztortalan
Elszéledt nyáj leszünk,
Török föld várja csontjaink' . . .
Jobb is, ha itt veszünk,
S török segílyt átkul szegény
Hazánkra nem viszünk.»

Nyugodt az éj, elült a szél,
Vitorla nem dagad,
S török tiszt fűtötte felsüvít,
S az ötven gályarab
Emelkedik egyszerre mind,
És evezőt ragad.

S sorban a sok nehéz bilincs
Megesördül a rabon,
A nagy lapát suhogva vág
Barázdát a habon,
És meg-megrántja iszonyún
A kart, mely rajta von.

És csörg a láncz és hörg a mell,
Mi szörnyű gyász-zene.
S mintha a csillagok között
Búsan tekintene
Rabokra s bújdosókra le
Rákóczi szelleme.

VARGHA GYULA.

ERDELYI CZIGÁNY NÉPDALOK.

I.

Messze földre kerget a vágy,
Éjjel-nappal nyugtot nem hágy :
Vándorolni mint a felhő,
Mely az égre este feljő,
Járni fent a magas égen . . .
Ilyen élet kéne nekem !

II.

Lásd a szívek búval telvék,
Sátrainkban a szegénység !
De ne búsulj, kedves pajtás . . .
Egy nap olyan csak mint a más ;
Igyunk ! éltünk a bor mellett
Elillan mint a lehellet.

III.

Egy falunak sincs oly papja,
Ki babámmal összeadna !
Az én babám a borkancsó ;
Papi áldás nélkül is jó.
Pincze a menyasszony ágya,
Kit megcsókol : földhöz vágja.

IV.

Éljed ifjúságodat
S ne bántson a gondolat,
Hogy a sírban hogyan lesz ?
Nem hat oda semmi nesz.

Hogy ha lejárt már az óra,
 Bezárnak a koporsóba,
 Szíved-lelked — tér pihenni —
 Többé aztán nem fáj semmi!

V.

Láng csap fel a hamvadt üszkön,
 Hogy a széllel újra küzdjön;
 Özvegy asszony ismét szeret:
 Nem verte egy férj eleget.

VI.

Piros kendő fejemen . . .
 Muzsikus a kedvesem.

Sárga kendő fejemen . . .
 Nótáros a kedvesem.

Fehér kendő fejemen . . .
 Úrfi az én kedvesem.

Ha fekete a kendőm,
 Csak cigány a szeretőm.

VII.

Fulánk nélkül egy méh sincsen . . .
 Én szép fiam minden kincsem,
 A lelkemnek szép galambja
 Elhagyott itt egymagamra,
 Elhagyott itt szegénységben,
 Hogy világom búsan eljem.

Fiam, küldj egy vigasztalást,
Anyádnak a sírját ne ásd !
Te vagy éltem, te vagy álmam,
Egyedüli virágszálam ;
Hozd csak hozzám a kedvesed :
Mindent kedvetekre teszek.

VIII.

Szemed a távolba tekint,
Rózsád után pillantsz megint ?
Csak ne tagadd, ne tedd magad !
Szived hozzá csak hű maradt.

IX.

Ez áldott zöld fák alatt
Szép szeretőm elhaladt ;
Oh ! áldom a kék eget,
Mely ragyog feje felett !
Engem itt csókolt vala,
Ki szívem szép hajnala.
A hol ő vele járok,
Ott szebbek a virágok,
Ott vihar sohse jár,
Ott vigabb a madár ;
Mert a hol ő van velem,
Ott minden szerelem.

X.

A kis patak oda siet,
Hol virágos völgy és liget ;
Az én lábam mindig ott jár,
Hol rám ölelés meg csók vár.

XI.

Húsz év óta nincs házam,
Hideg a tél, de fázom . . .
Meleg kemencze körül
Csak a gazdag ember ül.

Élek mint a kis egerek,
Itt nyaralok, ott telelek . . .
Éltem végén a halál
Valahol csak rámtalál.

XII.

Kis kertemnek rózsafái,
A madárnak el kell szállni,
A hol nyáron dalla, költe,
Onnan száll ő messze földre.

Barna csinos szép leányok,
Bú lesz távozásom rátok ;
Akkor mondja a leányok gyöngye :
A muzsikus bárcsak visszajönne !

XIII.

Hull az eső, hó szakad,
Künt a hideg ég alatt
Majd meghalunk, majd megfagyunk,
Kunyhó, sátor nélkül vagyunk ;
Fent az égben a jó Isten
Bajunkon gyorsan segítsen !
Ha megöl a télnek fagya :
Nem lesz, a ki magasztalja.

XIV.

Nem ismertem az apám,
Nincs barátnak gondja rám,
Édes anyám rég meghalt,
Szeretóm is rég megcsalt.

Nem volt soha e világon
Nekem egy csepp boldogságom!
Te egyedül, hegedű!
Maradtál még hozzám hű.

XV.

Nyírfa alatt heverek,
Rám hullnak a levelek;
Madár zengi oda fenn:
Milyen szép a szerelem!

Hejh, de árva lelkemet
Gyötri az emlékezet:
A szerelem ugyan szép,
De álomnál nem egyéb!

XVI.

Tavaszi napján majd
Kopasz fa kihajt,
Árva madár hallgat;
Mi neki a harmat
Mi neki a liget,
Hol a patak siet,
Mi a viruló fa?
Nem bánja, mióta
Meghalt dalos párja
S árvaságban árva!

XVII.

Harangvirág, rét virága,
 Lehajlik a száraz ága;
 Olyan fonnyadt, mint a szívem,
 Mely kifáradt és nem pihen.

Tavaszzal majd virúl újra,
 Ha a lanyha szellő fújja;
 Nincs több nyara szívemnek,
 Csak a sírban pihen meg.

XVIII.

Szalad, szalad a nagy folyam
 Az erdőben nagy hangosan;
 Túl a vízen lakik rózsám,
 Piros kendő leng a sátrán. *)

Nagy folyamnak nincsen hídja;
 Szívem kínját alig bírja;
 Bánat készítet napok óta:
 Öljem magam a folyóba.

Nagy folyónak nagy haragja
 A partokat hogy szaggatja;
 A kit mindig hűn szerettem,
 Mást vesz nőül most helyettem.

XIX.

Mit csináljak én még itten?
 Szép szavadnak mért is hittem!
 Szerelmemnek rózsaszálát
 Keserű epebe mártád.

*) A cigány völegény piros kendőt szokott sátrára tűzni.

Kis sátradt most elhagyom,
Útra kísér a fájdalom;
De az égből lesz egy Isten,
A ki téged keserítsen!

XX.

Kis sírhalom felett
Rózsa nevelkedett,
Leszakítám szálát,
Nem akartam kárát.
Rózsám sírján termett,
Nekem ásson vermet!
Letéptem, mert tudom,
Hozzá vezet útom.
S akkor lesz csak végem,
Ha szálát letépem.*)

Gyűjtötte és cigányból fordította

WLISLOCKY HENRIK.

*) Czigány hit szerint rövid időn meghal, a ki sírjáról virágot tép.

A MAGYAR HUSZITÁKRÓL.*)

Magyarország tudományos művelődése sok és nevezetes viszonyban állott a krakói és prágai egyetemekkel. Alig is lehetne meghatározni, nagyobb volt-e az olasz egyetemek hatása a magyar művelődésre, vagy a két éjszaki szláv országokban megnevezett krakói és prágai egyetemé. Ha azonban a vallásos mozgalmakat tekintjük, a prágai egyetem hatása fölülmúlja az olasz és a lengyel egyetemekét.

Jirecek József múlt nyáron a magyarok és csehek művelődési viszonyáról értekezvén, sok személyt és dolgot hozott föl, a melyek nem mind ismeretesek nálunk, s a melyeket részünkről is igazolhatunk, sőt szaporíthatunk is. Érdemesnek tartom tehát a tárgyról Jirecek értekezését alapúl vevén, hosszabban is szólani.

Az *Allgemeine* (most müncheni) *Zeitung* a múlt év egyik augusztusi számában ismertetvén a nevezett értekezést, nemzetiségi irányt szaglál benne, azért nem árt a következőt elmesélnem, a miből kitetszik, hogy mi hamar csalatkoznak az «irodalmárok», a kik az erkölcsi világ forgásának perze-néseit nagy elbizakodással megolvassák.

Jirecek József, néhai osztrák közoktatási miniszter s a cseh tudományos társaságnak idei elnöke, 1884 őszén a Buda-Pesten tanácskozó delegatiónak tagja lévén, engem látogatásaival megtisztelte, melyek alkalmával irodalmi kér-

*) *Einiges über die culturellen Beziehungen der Ungarn und Böhmen im XIV. und XV. Jahrhunderte und über die ungrischen Hussiten.* Aus den Sitzungsberichten der königl. böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. Prag, 1885. Von Jos. Jirecek.

dések valának beszélgetésünk tárgyai. Megemlékezvén arra, hogy mikor, még 1848 előtt, először Prágában voltam, az ottani múzeum lépcsőjének falában egy föliratos kő tűnik szemembe, 'mely a híres *Compactaták* latin, cseh, német és magyar nyelven Iglauban 1437-ben történt kihirdetését tartalmazza: kérdém Jireceket, vajon e kő eredeti emlék-e? s ha az, megvan-e nyoma a magyar nyelvű hirdetésnek is, a mint tudom, hogy a latin és a cseh megvan. Feleletje az vala, hogy a kő eredeti, sőt két eredeti kő van meg az illető fölírassal. «Die Prager hielten das Ereigniss für so wichtig, dass sie dasselbe durch zwei Inschriften in der Frohnleichnamskirche beglaubigten. Beide Inschriften in Sandstein, mit hervorstehenden, ursprünglich schön vergoldeten Buchstaben ausgeführt, befinden sich jetzt im Stiegenhause des böhmischen Museums.» (A prágaiak a történetet [a *Compactaták* kihirdetését] oly nyomósnak tartják vala, hogy két fölirattal is hitelesíték az Úr testének szentelt egyházban. Homokkőben aranyozott betűkkel véseték azt ki. Most a két fölirat a cseh múzeum lépcsőházában látható.)* Természetesen arról elmélkedénk, hogy mi lehet vala oka, hogy az Iglauban, morva városban, történt kihirdetés magyar nyelvet is használt? Természetesen tehát szó lön a magyar huszitákról is, kiknek köszönjük a régi magyar biblia-fordítást, melynek egyik része, az úgy nevezett *Müncheni Codex* «megvégeztetett Németi Györgynek, Hensel Imre fiának keze miatt Moldovában Tatros városában, Úr születésének ezer négyszáz hatvanhatod esztendejében». Jirecek, az úgy nagyon érdekelvén, megígéré, hogy utána néz a dolognak, s a mit megtalálánd, velem közleni fogja. Utána nézvén, írta meg az idézett értekezését, melynek tehát nemzetiségi czélzás, vagy mondjuk nemzetiségi politika, legkevésbbé sem volt indoka, mint az *Allgemeine Zeitung*beli tudósító nagy bölcsen kitalálta.

* * *

*) Jirecek értekezése 9. lapján. E fölírást nálunk Toldy Ferencz a *Tudományos Gyűjtemény* 1830-beli VI. kötetében ismerteté e cím alatt: *A cseh literatura.* — Holéczy és Horvát István ugyanazon folyóirat 1833-beli II. és IV. köteteiben észrevételeket tevén Toldy ismertetésére, ez az úgynevezett prágai táblák ügyében kimerítő tudósítást közöl Horvát István ellen a *Kritikai Lapok* IV. füzetében, melyet ma is érdekel olvashatni.

A prágai egyetem hamar gyűjtőpontja lön a tudománynak Közép-Európában. Németország minden részeiből, Skandináviából, Eszt- és Livországból, Lengyel- és Magyarországból, sőt még Itáliából és Hispániából is seregenek vala össze a tanulók. Rendes kimutatások azonban csak két facultásból maradtak meg: úgy mint a juristikaitól 1342-től fogva, mely évben az önálló egyetemmé vált, 1418-ig; s az artistikai (philosophiai)-tól az 1367—1585-ik évekből. A juristikai egyetem anyakönyve minden beírt tanulót, a nemzetek szerint, sorol föl; de a «*liber decanorum facultatis artium*» csak azon tagjait számlálja elő, kik baccalaureusok és magisterek lettek. A prágai egyetem tanulói (tagjai) négy akadémiai nemzetre oszlottak; a magyarok a csehekhez számítottak, a két ország fiai tehát egy akadémiai nemzetet tettek.

Érdekes látnunk a neveket, melyeket Jirecek az 1342—1410-ik és az 1364—1420-ik évekből közöl, már azért is, hogy Magyarország vidékeit mutatják, a melyekből valók azok.

a) A juristikai facultasnak magyarországi tagjai:

1372. Stanislaus de Pannonia. Nicolaus de Ungaria.

1375. Nicolaus, Canonicus Colocensis. Petrus Georgii de Septem castris.

1376. Dionysius, Archidiaconus Jaurinensis. Andreas, Canonicus ecclesiæ Colocensis.

1377. Nicolaus de Buda, Hungarus.

1379. Bartoldus, Archidiaconus Trincziniensis in ecclesia Nitriensi.

1381. Ladislaus filius Luccæ de Berzencze, Canonicus Varadiensis.

1382. Abel de Monte Petri de Ungaria.

1383. Joannes de Buda. Laurentius præpositus Pozoniensis. Nicolaus, archidiaconus de Pankotha in ecclesia Agriensi.

1395. Thomas de Pesczeen (Piescany, Pöstény).

1397. Bartholomæus Ungarus de Strigonio (1397 baccal. in artibus). Valentinus de Quinque Ecclesiis. Ungarus, scolaris prædicti domini (i. e. Bartholomæi).

1398. Martinus de Septem Castris.

1399. Augustinus de Bartfa (a ki 1392-ben baccalaureus és 1397-ben magister in artibus lön). Emericus de Strigonio. Johannes de Nadasd.

1400. Martinus de Zagrauia (Zágráb).

1402. Mathias de Tytelio, ugyanez évben baccalaureus in artibus. Petrus de Strigonio, a ki 1399-ben baccalaureus in artibus és 1406-ban baccalaureus in decretis lett.

1407. Joannes Sartor, canonicus Agriensis. Emericus de Strigonio, dictus Cicz, licentiatuſ in decretis és magister.

1410. Nicolaus de Strigonio, canonicus ecclesie Colonicensis. Petrus Stephani de Strigonio, baccalaureus in decretis. Gregorius Palmesthorf de Czips (Palmerſdorf = Harikócz).

b) Az artistikai (philosophiai) facultasnak magyarországi tagjai:

1367. Emericus, præpositus de Ungaria, fuit magistratus.

1369. Ladislaus Ungarus de partibus Transilvanis.

1370. Joannes Tarlach de Septem Castris, baccalaureus Viennensis, receptus fuit ad facultatem.

1371. Thomas de Ungaria (Ungarus).

1373. Joannes Ungarus. Conradus de Septem Castris et de Tatarlak (Tatárlaka, németül Taterloch, Kis-Küküllő megyében); ez akkor magister lett. Nicolaus de Septem Castris. Michael Ungarus, a ki 1375-ben magister lett.

1374. Joannes de Buda, baccalaureus alterius Universitatis, qui receptus erat ad facultatem.

1375. Lucas de Ungaria.

1376. Nicolaus de Czyme (Czypensis).

1377. Hermannus Czyp. Bernardus Ruffi de Ungaria.

1378. Stephanus de Jaurino.

1380. Stephanus Ungarus (1382-ben magister lett). Nicolaus Ungarus de Strigonio.

1381. Joannes de Strigonio. Georgus Ungarus. Francisus Ungarus de Strigonio (1384-ben magister lett).

1382. Ladislaus Ungarus. Thomas de Zasvar (hozzá teszi Jirecek: Sasvár, Schossberg = Sastin).*) Gallus Un-

*) E helynév Anonymusnak egyik homályos helynevét magyarázza meg. A Vág vidékének elfoglalását leírván, s abban Sempte, Galgócz, Trencsen, Bán váratat megemlítvén, tovább megyen, az ország határát a Morva vizéig terjesztvén ki. Et ordinatis custodibus castrorum iverunt usque ad fluvium Morova, et firmatis obstaculis constituerunt terminos regni usque ad *Boronam* et usque ad *Saruvar* (mind Endlicher, mind Mátyás Florián kiadása szerint). Szabó Károly, az Anonymus fordításának jegyzetében (a XXXVII. fejezethez) helyesen mondja, hogy ezen Sárváron se a Szatmármegyeit, se a Duántúlit

garus. Demetrius Ungarus. Joannes de Septem Castris. Petrus de Strigonio.

1383. Laurentius Ungarus. Petrus Ungarus (1387-ben magister lön). Dionysius Ungarus. Nicolaus de Septem Castris.

1384. Ladislaus de Cyps (magister lön). Joannes Ungarus de Wardino (magister). Joannes de Strigonio. Joannes de Septem Castris. Joannes Conradi de Strigonio (ez évben magister lön). Stephanus Laurentii de Ungaria. Benedictus Ungarus de Ungaria (1387-ben magisterré lön). Emericus de Perin (ez évben lön magisterré).

1385. Joannes de Buda, magister. Andreas de Quinque Ecclesiis. Michael de Septem Castris. Stephanus de Seremia (Szerém). Petrus de Wydera, baccalaureus Quinque Ecclesiarum est assumtus ad facultatem.

1386. Jacobus de Buda. Gregorius de Kanisa.

1387. Caspar de Cibinio (Nagy-Szeben). Andreas de Pankota. Nicolaus de Quinque Ecclesiis.

1392. Augustinus de Bártfa (1397-ben magisterré lön).

1395. Joannes Caschaw. Paulus de Baradino (Varadin).

1396. Petrus de Quinque Ecclesiis.

1397. Bartholomæus de Strigonio. Andreas de Nyarheyd (Nyárhíd), ki 1404-ben magisterré lön. Gregorius de Buda (1401-ben lön magisterré). Ladislaus Hatvan.

1398. Andreas de Czyps; 1404-ben magister. Gregorius de Buda; 1401-ben magister.

1399. Thomas de Quinque Ecclesiis. Petrus de Strigonio. Stephanus de Vorodino (Varadin).

1400. Ladislaus de Buda. Georgius de Pozega.

1401. Joannes de Kesemargt (Käsmarkt). Leonardus de Clawzenborg.

nem lehet érteni, hanem valami sárból hányt várat kell érteni a Morva vizéhez közel, melyet sokat hányattak a honfoglalók. A nyitramegyei *Sassin* vagy *Sastin*, a minek neve *Sasvár*, németül Schossberg, tökéletesen oda illik, a hová kell Anonymusunk *Saruvárát* gondolnunk. Lehet, hogy az eredeti *Sasu-vart* a leírók az ismeretesebb Saruvárnak vették. — Kollerffy a *Helységtár*ában a *Schossberget* hibásan *Schlossbergnek* írja.

A *Boronát* Szabó Károly a trencsényi *Narinra* érti — ez azonban messze van Sasvártól és a Morva vizétől. Alkalmasint más, ezekhez közelebb lévő helynév lappang a Borona alatt.

1402. Joannes de Tytulio.

1404. Andreas de Czyps.

1405. Martinus de Zylina (Zsolna, németül Silein).

1407. Andreas de Vylak (Újlak, most Illok) 1410-ben magister lett. Emericus de Septem Castris. Bartholomæus Czende (Csente bodrog). Joannes de Necpal (nyitrai vagy turóczi) baccalaureus Viennensis hic assumptus; 1410-ben magisterré lett.

1408. Blasius de Buda. Michael de Buda. Briccius de Buda; 1414-ben magister.

1409. Nicolaus de Zalemkamen (Slankamen, a pétervárad kerületben); 1412-ben magisterré lett. Andreas de Zاتمár. Demetrius de Czerod (Csered Nógrádban). Georgius de Cassovia. Joannes de Agria, 1412-ben magister. Fabianus de Trnawia; 1410-ben magister.

1410. Gerardus de Czanadino (Csanád). Martinus de Zagrauia. Antonius de Slavonia. Thomas de Trnavia, Turnavia. Joannes de Clausenburg. Mathias de Zolio (Zólyom); 1415-ben magister.

1411. Michael de Toplica (Horvátországban Varasd és Zágráb megyében). Jacobus Wylak (Ujlak). Demetrius de Wasarhel (Vásárhely a régi Valkó megyében). Valentinus de Vylak (Ujlak); 1412-ben magister.

1413. Benedictus de Seremio, magister, Dionysius Emerici de Roycza (Röcze, Gömörben), magister.

1414. Nicolaus de Tamassida (Tamáshida, most Tamásda a fekete Körösnél, Biharban).

1415. Joannes de Zilina, ez évben magisterré lön.

1417. Michael de Thordas (Torda).

1418. Jacobus de Salenkamen. Joannes de Hermannii Civitate. Stephanus de Roycza.

1420. Nicolaus de Zilina.

Tehát ez években Magyarországból 28 jurista és 98 artista s ezek közt 28 magister tanúlt Prágában; Briccius de Buda 1415-ben rectorrá is lön. A százhuszonhat férfinak külön-külön megnevezett hazája is némi gondolkodni valót ad. Nyolcz magát *de Septem Castris* eredőnek, egy *de partibus Transilvanis* eredőnek írja. Jirecek azt állítja, hogy a *Septem Castra* kifejezés csak a szászok földjét, nem egész Erdélyországot akarja jelenteni, a minthogy a czímerek is

azt mutatják. A szászok földjének czímerén, ugyan is hét vár van; a magyarok földjén fekete sas, a székelyeken a nap és a hold.

Azért gondolja, hogy a *Septem Castro* csak a szász földet jelenti, bizonyítékul az 1369-ben beíratott Ladislaus Ungarust vévén, a kiről áll, hogy *de partibus Transilvanis*, a mely kifejezés a szász földön kívüli Erdélyt tenné. Azonban már Kézai Simon (1282 tájban) a *Septem Castraval* egész Erdélyt érti, midőn elbeszéli, hogy István király nagybátyját, Julát, feleségestül két fiastul *de Septem Castris* Magyarországra vitte; hasonlóképen a *Chronicon pictum* a magyarok megszállását előadván, Erdelw-et, *Septem Castra*-t és Simburgot mind egynek veszi. *) Azon férfiak előtt, a kik Prágában beíraták magokat, mind az Erdély, mind Siebenbürgen név egyiránt ismeretes lévén, kinek melyik tehát eszébe jutott, mikor beírás történt, annak latin fordítását mondá be; mint például 1387-ben Caspar *de Cibinis*, s 1418-ban Joannes *de Hermanni Civitate* iratták be magokat.

Érdekes ethnographiai tekintetben az 1414-beli Nicolaus *de Tamassida* név. Rogerius (*Carmen miserabile*, Cap. XXXIV.) elbeszéli, hogy a tatárjáráskor, az ellenség Nagyváradot elpusztítván, miután ő és társai az erdőkben lappangtanak éjjel «*versus pontem Thomæ magnam Teutonicorum villam, super fluvium Crisii positam*» futának. A *pons Thomæ* magyarul *Tamáshida*, melyet 1414-ben már *Tamássidúnak* írnak; most *Tamáda* nevű, de lakossága oláh és magyar, 1240 tájban még német vala.

Ethnographiai tekintetben még érdekesebb az, hogy Titel, Ujlak (Illok), Szerém, Szerémi Vásárhely, Slankamen (Szalánkemen) városokból vagy helységekből találunk annyi tanuló férfit Prágában; például Ujlakról Andrást, Jakabot és

*) Az idézett helyek ezek: Kézai Sim. lib. II. lap. 2. «*Sanctus namque rex Stephanus Coronatus Julia avunculo suo cum uxore et duobus filiis de Septem castris in Hungariam adducto etc.*» — *Chronicon Pictum* XI. Exinde montes descendunt per tres menses, et deveniunt in confinium regni Hungarie, scilicet in *Erdelw*, invitis gentibum memoratis, Ibique *terreis castris septem* preparatis pro uxoribus rebus suis conservandis, aliquamdiu permanserunt. Quapropter Teutonici partem illam ab illo «*dic Simburg*», id est *Septem castra* vocaverunt. M. Florianus kiadása szerint.

Bálintot 1407-ben és 1411-ben. A magyarországi 34 baccalaureus közt, kik 1401-től 1420-ig nyerték az akadémiai gradust, majdnem negyedrésze oda való. Pedig ezek mind magyarok vagy németek. Tehát a XV. század első felében egészen más volt azon vidékek ethnographiai képe, mint ma.

Hus (Husz), mint tudjuk, 1402-ben kezdé prédikálni a Bethlehemnek nevezett kápolnában. Viklif irataiból más keresztyéni fölfogást merítvén, mint a milyen divatozik vala, szigorú erkölcsiséget prédikála, meg-megróván a papok világias életét. Nemzetiségi eszmék is támadának. Venczel király a cseh akadémiai nemzetnek, — melyhez a magyarországiak is tartoztak — három szavazatot engedvén a többi nemzetek egy-egy szavazata ellenében, 1409-ben a németek kivonulának Prágából. Husz ezután még nagyobb hatást gyakorla mind tanításával, mind prédikációival. A pápa 1410-ben őt Rómába idézé, de a király is mellette nyilatkozván, a prágai érsek ellenére e bátor tanító nemcsak nem ment Rómába, sőt 1411-ben kiegyezésben munkálkodának. Az ellenfelek, az érsek és az egyetem magisterei az ügyet a királyhoz vívék, s egy választott bíróság, mely Rudolf szász választó fejedelem, *Stibor erdélyi vajda*, Lacek fő-udvarmester meg hét egyházi egyházi és világi tagból állott, azt végezté, hogy az érsek bocsánatot kérjen a királytól s a pápának küldje azt a tudósítást, hogy nincs eretnek Csehországban, s ha volnának tévedések, a király ki akarja azokat írtani.*)

Emlékezzünk meg, hogy azon időben a pápák viszáljai nagyon ártottak az egyháznak, hogy a pisai zsinat azért oszlaték föl, mert reformálni akart. Három pápa is lévén egyszerre, 1414-ben újra összegyűlt a zsinat Kosztnitzon. Husz mint Viklif tanítását terjesztő ellen kivált a német püspökök lévén fölindúlva, ő is mind a mellett, hogy a pápai inquisitor is nem-tévedőnek találta, Kosztnitzra hívaték, hogy igazolja magát. Mindjárt fogságba tevék őt. Azonközben Prágában Misai Jakab, vagy Jacobellus, az úr-vacsorát két színben kezdé osztogatni, mit Husz helyeselt a fogságában. A zsinat 1415 június 15-dikén elkárhoztatá a két színbeli communiót, s Huszt július 6-dikán elégetteté; valamint a kezébe került Prágai Hiernyomust is 1416 május 30-dikán. Ezen a csehek

*) Joh. Loserth: *Hus und Wiclif* Prag, Leipzig, 1884. A 123. l.

nagyon fö Lindulván, a július 6-dikát jövöben tartandó emlék-
 ünnepnek mondák ki: azon kívül a cseh és morva urak hat
 évre védelmi szövetséget kötnek. Venczei király nem bírja
 megövní a békét a haragos felek között; háború tör ki. Ven-
 czel 1419 augusztus 16-dikán meghal, Zsigmond német csá-
 szár és magyar király, ki Venczel után következnek, nem kell
 a cseheknek. Ezek között is két felekezet támadt volt, a
 calixtinusok vagy utraquisták felekezete és a táboritáké.
 Ama felekezet, a melyhez Prága városa is tartozik vala, nem
 akart Jacobellus tanításán túl menni: holott a táboriták nem-
 csak minden mulatságot, hanem magát a tudományt is szám-
 kivetették. A calixtinusok négy czikkbe foglalák tanításokat,
 melyek tartalma: 1. szabad hithirdetés; 2. a két szín alatti
 communió; 3. a papi jószág-bírásnak megszüntetése; 4. a
 büntettek megbüntetése. E czikkeket 1420 július 3-dikán a
 prágai község latin, cseh, német nyelveken írásba foglalá, s
 Zsigmondtól nyilvános kihallgatást kére magisterei és papjai
 számára, hogy ezek ama czikkek igazságát a szentírásból
 neki és hadseregének négy nyelven: csehül, németül, magya-
 rúl és latinúl bizonyíthassák. — Miért magyarul is? Nyilván
 azért, úgy felel Jirecek, mert a prágai magisterek és papok
 között olyanok is valának, kik tudós vitatkozást magyar nyel-
 ven folytathattak, s ezek szónoki tehetségéhez nagy bizalmok
 volt a prágaiaknak (dass die Prager unter ihren Magistern
 und Geistlichen Männer hatten, die sich in einen gelehrten
 Disput nicht bloss lateinisch, böhmisch und deutsch, sondern
 auch ungrisch einzulassen vermochten, und dass sie auf die
 Beredsamkeit derselben grosse Hoffnungen setzten). Zsigmond
 nem adá meg a kért nyilvános kihallgatást, hisz ez az eret-
 nekséget a hadseregbe is ragadtatta volna.

E történet után, úgymond Jirecek, alkalmasint a magyar
 magisterek és baccalaureusok közül sokan hazájokba vissza-
 térének, ott hirdetvén a megkedvelt újítást — a minek hatása
 nagyon is látható lett.

A prágai négy czikket azután a baseli zsinat, bár tete-
 mes változtatással (melyeket itt mellözök), 1433 november
 30-dikán elfogadá, s ezek a sokszor nevezett *Compactaták*.
 Midőn hosszas értekezések és tárgyalások után ezeket az
 iglaur országgyűlésen 1436 július 5-dikén ki kellett volna hir-
 detni, a cseh utraquisták követelék, hogy az latin, német,

cseh és magyar nyelven történjék; mert sokan nem értik a latint, azért kell, a latin oklevelek fölolvasása után, mindjárt csehül, németül és magyarul kinyilatkoztatni, hogy a csehek békét kötöttek, egyezést és engedelmességet fogadtak, s hogy a baseli zsinat követei a két szín alatti communiót megengedték. De se a zsinat követei, se a császár tanácsosai nem akarának erre reá állani. Végre 1434 április 12-diken megtörténék a kihirdetés a császár és a zsinati követek jelenletében, még pedig latinúl, csehül, németül és magyarul, s ezt örökítik meg a prágai múzeum lépcsőházában befalazott régi köveknek aranyozott fölirásai. — A magyar szöveg nincs meg, vagy legalább eddig nem került elé.

A magyar nyelven való kihirdetés — azt gondolja Jirecek, — nem különczködésből (entsprang nicht einer Liebhaberei), hanem az utraquistákra nézve nagyon gyakorlatias érdekből történt. Mert Magyarországon nemcsak a szlávok és az erdélyi németek között valának számos husziták, hanem kiváltképen a magyarok között is, s ezek miatt tartják vala szükségesnek a magyar kihirdetést. Különösen a Duna, Tisza és Dráva összefolyásának vidékein, a honnan, mint láttuk, sok férfi tanulni ment Prágába, találunk számos huszitát.

Magyarországon üldözék a huszitákat, kikről becses adatokat találunk Döbrentei Gábornak a *Bécsi codex*hoz írt bevezetésében is, (*Régi magyar nyelvemlékek*. I. kötet, az illető bevezetés XXI. stb. lapjain) a hol a *Cronica seu Origo fratrum minorum de Observantia in provinciis Bosniae et Hungariae Christo Jesu militantium*ból kivonatok vannak. E rendnek 13-dik vicarius, frater Jacobus de Marchia volt, ki a pápától inquisitor-generalissá neveztetvén ki 1436-ban, letevé a vicariatust, az inquisitor hivatásának élvén egészen.

«Veniens autem ad Kamenicz (Kamanzec) in utraque parte Danubii subjacentes urbes et villas, ubi multos hareticos Husitas nomine convertit, et effodere fecit et comburi». A krónika azt is elmondja, hogy miképen jutott ez eretnekség Magyarországra. Balázs tanulókegy ifjút a kamenicziek magok költéségén Prágába tanulni küldék, megigérvén, hogy plébánossá teszék, ha érdemes lesz reá (promittentes eidem, ut plebaniam de Kamanst, si merebitur, eidem condonarent). Prágában emberi tudománynyal, tudniillik a husziták ördögi eretnekségével telvén meg Balázs, többed magával haza tért, s terjeszté az eret-

nekséget. A Jirecek által közlött névjegyzékben csak Blasius de Buda fordul elő az 1408-dik évben; ezt bajos annak tartani, a ki a krónika előadása szerint, kameniczi, nem budai volt. — Jacobus de Marchia nagy buzgósággal járván el, így folytatja a krónika: «Tunc etiam duo literati de Kamanest, videlicet Thomas et Valentinus cum quibusdam hominibus insanis nocte recedentes regnum Moldvæ intraverunt, ubi iidem duo clerici hæresim prædictam seminantes utriusque testamenti scripta in Hungaricum idioma transtulerunt. Quot ergo et quanta in eis apparet hæresis, sicut hinc, et ego legi, nemo hominum numerare possit; ex quo fuerant simplices literati (tehát nem magistri) juxta proverbium vulgare: simplex theologus purus hæreticus est. Nam istam dictionem «spiritus sanctus» exposuerunt sic: «zent zellet».

Valentinus, kit a krónika említ, alkalmasint az a Valentinus de Uilak (Illok), ki 1411-ben íratott be Prágában, s 1412-ben magisterré lett; tehát nem volt volna «simplex theologus», mint a krónikaíró mondja, ki a magyar fordítást olvasván, a szent szellet kifejezésen botránkozik meg. Thomas pedig, talán-talán az a Thomas de Quinque Ecclesiis, kit a jegyzék az 1399-iki év alatt hoz föl.

Alig lehet kétségünk, hogy a régi magyar biblia-fordítást nem ennek a Bálintnak és Tamásnak köszönhetjük, s hogy Németi György, Hensel Imre fia, a négy evangeliomnak csak másolója vala 1466-ban. «Ha hozzávetésnek helye van, úgy mond Jireček, ez a Hensel Imre azonos talán az Emericus de Septem Castris az 1407-dik évben.» Ez szász volt; de a Németi György név is szász eredetre mutat. Tatrosban (Totrus és Trotus) német lakosság is volt, mert még 1591-ben soltész (Schultheis) és tizenkét esküdt polgára említetik (adeka noi Tamas sultuzul ku 12 porgari . . . din trog Totrus*). A németek magyarosodását tehát már a huszita mozgalom indította meg, s a reformatio folytatta.

Mátyás királyunk, nagy romanista lévén, a huszitákat minden helyről kizavarta, tehát Morvából is, mi 1488-ban történt. Néhány száz ilyen morva-huszita Slansky Miklós vezetése alatt szintén Moldovába költözék, alkalmasint az ottani huszi-

*) A Hajdeu: *Archiva Histórica Romaniei*. Bukarest, 1865. I. 105.

ták által szívesen fogadtatván. Mátyás halála után 1490-ben Chrenovsky Illés lelkész vezetése mellett, apró csapatokban visszatérének hazájokba. A moldvai magyar huszitáknak soha nem támadt föl a visszatérés napja; ők idővel a katolikus püspökök egyházi gondjai alá kerülvén, magyar huszita szokásaikat sokáig megtartották. Bandin Márk egyházi látogatásában 1646-ban azt írta: «Hús városában, melyet husziták telepései alkottak volt, mint tudjuk, máig anya (magyar) nyelven éneklék a misét és litániát, mit a hívek beleegyezésével oda módosítottunk, hogy a mise és a mi hozzátartozik, latinul tartassék, de az énekek mind a mise előtt mind a mise után magyarul énekeltesenek.»

A magyar és különösen a moldvai husziták a magyar műveltség történeteiben nem megvetendő helyet követelnek magoknak. Ezt én jelen rhapsodistikus ismertető értekezéssel csak meg akartam említeni.

HUNFALVY PÁL.

É R T E S Í T Ő.

Dr. Jekelfalussy József: Magyarország malomipara. Hivatalos statisztikai közlemények. Kiadja az orsz. m. kir. stat. hivatal. Budapest, 1885. 4-edrét, 205 l.

Magyarország ipar-statisztikájának egyik legfontosabb részét nyújtja e természetes füzet, melynek tábláihoz mintegy 50 lapra terjedő igen használható bevezetést írt a statisztikai hivatal jeles tisztviselője. E bevezetés alapján ismertetni akarjuk az összegyűjtött adatoknak legfontosabb tanúságait, hogy így szélesebb köröket is figyelmessé tegyünk e becses munka tartalma iránt.

Magyarországnak a Dráván innen 1885-ben 17,277 malma volt, a melyek közül 122 nagyobb gőzmalom, 788 egyszerűbb gőzmalom, 81 nagyobb berendezésű vízi malom, 12,439 egyszerű vízi malom, 3197 szárazmalom, 650 szélmalom.

Az adatgyűjtés alkalmával a keletkezés idejét is kutatták, a minek következtében kimutatható, hogy 1659 malom, még a múlt században épült, 308 a XVII. században, 59 a XVI-ban, 13 a XV-ben, 11 a XIV-ben, 3 a XIII-ban, 2 a XII-ben és 5 a XI-ben. Ez utolsó ötöt egyenkint is felsorolja a szerző.

A hasonlíthatatlanul nagyobb rész, mint már e számok is mutat-

ják, a jelen századra esik, a melyen belül ismét az utolsó évek minden korábbiaknál jobban kedveznek ez iparág fejlődésének. Négy korszakra osztva századunkat akkép, hogy az elsőt 1824-ig, a másodikat a forradalomig 1849-ig, a harmadikat az alkotmány visszaállításáig, a negyediket napjainkig számítva, azt tapasztaljuk, hogy évenként átlag keletkezett gőzmalom az első korszakban egy sem, a másodikban 1, a harmadikban 4, a negyedikben 43; vízi malom 34, 90, 114 és 70: szárazmalom 10, 30, 59 és 33, szélmalom 2, 11 és 21; végül malom általában 44, 123, 188 és 169. Malom általában tehát kevesebb keletkezett ugyan az utolsó korszakban, de e csökkenés csak a vízi és szárazmalmoknál mutatkozik, míg a gőzmalmok gyarapodása oly nagy lendületet vett, mely a kezdetlegesebb ipar elmaradását nemcsak kiegyenlíti, de meg is magyarázza.

Még világosabban mutatják az utolsó idő fejlesztő hatását az 1863, 1873 és 1885. évek összehasonlításai. Csak a Dráván innen maradvá és Erdélyt nem is tekintve, e három évben volt ugyanis gőzmalom 147, 482 és 877: vízi malom 13.206, 12.835 és 9355; száraz malom 7966, 6354 és 3196; szélmalom 475, 842 és 649. E számok kettőt mutatnak: először azt, hogy az utolsó idő a gőzmalmoknak folyton jobban kedvezett; másodsor azt, hogy míg a kevésbé fejlett vízi és szárazmalmok nagyban hanyatlottak, az egészen kezdetleges szélmalomok bizonyos ellenállási képességet tanúsítanak a nagyipar rohamos fejlődésével szemben is.

A végletek találkozása ismétlődik az egyes országrészekben belül is. Így a legtöbb gőzmalom esik a Duna-Tisza közére és a Tisza-Maros szögére, és ugyanitt van a legtöbb szélmalom is, míg azon országrészekben, melyekben a vízi malmok mutatják a legnagyobb számokat, a Duna balpartján és Erdélyben, nemcsak a gőzmalmok, de szélmalomok is a legkisebb mérvben vannak képviselve.

Csak a gőzmalmokat tekintve, legtöbbet találunk a Duna-Tisza közén, 39 nagyobb és 209 egyszerűbb gőzmalmot, a miből a fővárosra esik 13 nagyobb és 9 egyszerűbb. Az a téves föltevés tehát, mintha iparunknak általában és különösen malomiparunknak zöme a fővárosra esnék, hála Isten, már régen nem felel meg a valóságnak. A Tisza-Maros szögére esik 28 nagyobb és 160 egyszerűbb gőzmalom, a Duna jobb partjára 17 nagyobb és 112 egyszerűbb, a Tisza bal partjára 10 nagyobb és 213 egyszerűbb, a Tisza jobb partjára 15 nagyobb, 52 egyszerűbb. Erdélyre 9 nagyobb, 24 egyszerűbb, a Duna bal partjára 4 nagyobb, 18 egyszerűbb. A két utolsó országrészben mindenütt csak egy-egy szélmalom fordul elő.

De nemesak ezen a téren tanúsít malomiparunk rokonságot a külföldi nagyiparral. Mutatkozik ez egy még érdekesebb és fontosabb irányban is.

Vannak, kik a munkás-osztály minden bajáért egyedül a nagyipart szeretik felelőssé tenni, holott a gazdasági fejlődés arról győz meg bennünket, hogy a munkás-osztály legtöbb mai baja megvolt korábban is, csakhogy talán még fokozottabb mérvben.

Ha végig tekintünk a malomiparnál elfoglaltak személyes viszonyain, egy új bizonyítékot találunk e részben. A gyermekmunkát igen sok socialista a gyári ipar sajátos bűneül szereti föltüntetni. Ha azonban malmainkat tekintjük, azt látjuk, hogy a 16 éven alúli munkások száma a gőzmalmoknál 86, a többiekénél 59; a 16 éven alúli tanoncoké a gőzmalmoknál 114, a többiekénél 847. Pedig a megőrölt gabnamennyiségnek több mint 64%-a a gőzmalmokra esik.

Egy másik panasz a gyáripar ellen, hogy a munkást sokkal nagyobb függésbe hozza a munkaadótól, holott a nagy álló tőkével dolgozó gyáripar már természeténél fogva értékének folytonosabb fölhasználására, állandóbb munkára van utalva. Ezt bizonyítja malmaink személyi viszonyainak egy másik mozzanata. A míg tudniillik az időnkint használt munkások száma a gőzmalmoknál nem több 44-nél, a többi malmoknál számuk 1350-re megy. Igaz, hogy a gőzmalmoknál 2581 napszamos fordul elő, míg a többiekénél csak 509. De ez nem változtat azon a tényen, hogy a qualicált munkás ép a kezdetleges iparnál szenved többet a véletlen esélyeitől, mint a fejlett nagyiparnál.

A socialista írók által nem ok nélkül hibáztatott éjjeli munka sem igen mutat kedvezőtlenebb arányokat a legfejlettebb, mint a közép fejlettségű iparnál. A míg ugyanis a nagyobb berendezésű gőzmalmoknál 17 dolgozott csak nappal, 46 kivételesen éjjel is és 59 rendszeren éjjel is, addig a kisebb gőzmalmoknál 455 dolgozott csak nappal, 319 kivételesen éjjel is és 14 rendszeren éjjel is, és a nagyobb berendezésű vízi malmoknál 5 csak nappal, 31 kivételesen éjjel is és 45 rendszeren éjjel is.

A legkedvezőbb viszonyokat tanúsítják azonban a nagy gőzmalmok a világításnál, a mi e tűzveszélyes foglalkozásnál a munkások életbiztonságára is igen fontos. A legkevésbé veszélyes villanyos világítás ugyanis majdnem kizárólag a nagyobb gőzmalmoknál fordul elő, a melyek közül már 19 használja a világítás e legújabb vívmányát, míg a többiek közül összesen csak 2 nagyobb vízi malom követte a példát.

Egy nem kevésbé hangoztatott vád a nagy ipar ellen, hogy

a kis vállalkozókat egészen elpusztítja. Bizonyos központosító irányzat kétségkívül van a nagyiparnál, de hogy ez sem oly túlságos, mint rendszeren fölteszik, mutatja az, hogy azon 44,118 ember közül, ki a malomiparban foglalkozást talál, 20,727, tehát majdnem a fele, az önálló iparosokra esik.

E megjegyzések után talán még zavarta' anabb örömmel tapasztalhatjuk a nagy ipar rohamos fejlődését malmaink körében. Most pedig lássuk azon különbségeket, melyek e téren a kisebb és nagyobb fejlettséget jelzik.

Az egyik mozzanat az átlagos lóerő, melylyel az egyes malomfajok dolgoznak. A míg ugyanis a nagyobb gőzmalmok átlag 167·40 lóerővel munkálkodnak, az egyszerű gőzmalmok 13·08, a nagyobb vízi malmok 29·42, az egyszerűbbek 3·70 lóerőnek felelnek meg. Hatalmas ellentét a végletekben, mely még nagyobb lesz, ha csak a fővárosi gőzmalmokat vesszük, melyekre átlag 878 lóerő esik.

Egy másik mozzanat a kőjáratok száma. Ezek malmainknál 1—50-ig váltakoznak, úgy azonban, hogy 10 kőjáratnál többet igen kevés kivétellel csak a gőzmalmok számítanak.

Igen öröndetes, hogy a kőjáratok legnagyobb része (2512) hazai gyártmány, és csak a kisebb rész idegen; nevezetesen 278 osztrák és 728 francia. Így látható, miként keletkezik egyik hazai ipar nyomában a másik. Mi több, az ilyen iparok kölcsönös hatásukban egymást termékenyítik és fejlesztik. Legszebben mutatja ezt az a körülmény, hogy a malomipar legfontosabb találmányát a Ganz-féle hengersizéket a magunkénak nevezhetjük. Előállított eddig ilyen hengersizék 12,757, a melyekből 10,534 külföldre szállított, különösen Ausztriába, Németországba és Oroszországba. Ezek után alig szükséges megjegyezni, hogy a hazánkban használt 2192 hengersizék majdnem kivétel nélkül (2059) hazai, és pedig a Ganz-czég gyártmánya.

A fejlettség egy további mozzanatát képezi malmainknál az egy napra eső átlagos őrlési képesség, a mely 1—2600 métermázsáig váltakozik, úgy azonban, hogy 500-nál nagyobb számmal csak a gőzmalmoknál találkozunk. Összes malmaink napi őrlési képessége 1884-ben 183,879 métermázsára ment.

Ezzel szoros kapcsolatban áll az egy évben tényleg megőrölt mennyiség, mely 100 métermázsától 800,000 métermázsáig terjed. A határt, melyen túl csak a gőzmalmok mennek, itt a 100,000 métermázsá képezi. A tényleg megőrölt mennyiség 1884-ben 22.454.721 métermázsá volt.

A fejlettség utolsó ismérveül fölhozzuk még az őrlemény-fajok

számát, mely egyeseknél 12-nél is többre megy. Hatnál több fajt a gőzmalmokon kívül csak a nagyobb berendezésű vízi malmok állítanak elő, a gőzmalmok fölénye megmarad ezen a határon túl is, mert ezeknek 76.27%-a 10-nél több órleményt állít elő, míg a vízi malmok körül csak 36.36% esik ugyanezen osztályba.

Utoljára hagytuk azt a hatást, melyet a malomipar fejlődése lisztkereskedelmünkre és különösen lisztkivitelünkre gyakorolt. Behozatalunk lényegtelen eltéréseket mutat. Kivitelünk ellenben az utolsó, 1883 és 1884., évben 3¹/₂ millió métermázsát meghalad, míg régebben átlag 1¹/₂ millió körül mozgott, s a legkedvezőbb 1869 és 1871. években sem ment 2 milliónál, illetőleg 2 millió háromszázezer métermázsánál többre, de a kedvezőtlen 1873. évben leszállt 825,000 métermázsára. Az érték pedig, melyet csak kiviteli többletünk képez, az utolsó két évben, az alacsonyabb gabnaár mellett is 58, illetőleg 48 millió forintot meghaladt, míg régebben a magasabb árak mellett a kedvező 1871. évben sem haladta meg a 45 milliót.

Igyekeztünk nagyjában vázolni a munkát, melyet tárgyának fontossága nélkülözhetetlenné tesz mindenkire nézve, ki közgazdasági viszonyainkat tanulmányozni akarja, s a melyet azonfelül a bevezetést író fiatal tudós szakértelme és buzgalma megközelíthetővé tett a legszélesebb körű érdeklődésnek is.

lg.—

Nem ismerem a múlt történetét. Regény. Irta Beniczkyne B. Lenke. Buda-Pest. Franklin-társulat. 1885. Ára 1 frt 20 kr.

Regényünk czíme, mint egy refrain ismétlődik újra meg újra az elbeszélés folyamában. Szászhalmy Margit ugyanis nem ismeri a múlt történetét. Pedig reá nézve jó volna, ha ismerné. Akkor talán nem szeretne gróf Szécsy Györgybe, ki egy hosszú utazásból visszatér ősi lakhelyére, mely szomszédos a Szászhalmyak kastélyával. Margit úgy szólván üldözi Györgyöt szerelmével, de a gróf mindig a múltra hivatkozván, hidegen fogadja a leány hő érdeklődését, sőt mi több, föltűnő előszeretettel keresi föl gyermekkori barátját, a szászhalmi plébánost, kinek lakáán a múlt súlya alatt megtört szíve nem annyira a vallás vigasztaló tanaitól kezd éledni, hanem inkább azon világias természetű érzésektől, melyeket a plébános hűgának, egy igen szép és igen jólelkű fiatal özvegynek társasága idéz elő benne. Szászhalmy Margit megsokalja mindezt, s mivel a múlt történetét nem ismeri, mivel nem bírja megtörni György gróf közönyét, a folyóba

dobja magát, de György kiment. Az életmentőknek hagyományos szerepe van a regényirodalomban s a mi regényünk nem veti meg a régi regények egyetlen ismert hagyományát sem. Szóval, György jární kezd a Szászhalmyakhoz, kik az életmentőt szívesen látják, noha előbb a múlt története miatt nem akartak vele találkozni. Most kisül, hogy György közönye tulajdonkép nem is volt közöny, vagy ha az volt, a végzetes folyóban fölolvadt. A gróf öcsese, Géza nem szívesen látja a változást s mivel ő a Margit vagyonát áhítja, az által akarja Györgyöt megelőzni, hogy Margitnak elbeszéli a múlt történetét. Igaz, hogy e történet nem bélyegzi meg Györgyöt, mert ő Margit anyját szerette ugyan, de bűnös viszonya nem volt vele, csak a férj gondolta a viszonyt ilyennek és elűzte az ártatlan nőt, ki bánatában rövid idő múlva meghalt. Ekkor ment világgá György gróf és csak mint negyven éves Werther tért vissza a Margit szomszédságába. Ennyiből áll a múlt története. De Géza azt nem tárgyilagosan beszéli el Margitnak, annyira nem, hogy Margit rögtön az elbeszélés után Gézának menyasszonya lesz.

Györgyön nem vehető észre semmi különös változás. De Zarándy Lajos, ki Margit anyját jól ismerte, nem hagyhatja abba a dolgot. Fölkéri Magdolnát, a plébános húgát, hogy vigye el a megboldogult grófné egy levelét Margithoz. Magdolna szereti ugyan Györgyöt és nincs semmi oka a György szerelmében kételkedni, mégis elviszi a levelet Margitnak, noha ismeri annak fontosságát. Margit a levélben a múlt hiteles történetét találja föl és visszaküldi a jegygyűrűt Gézának. György idő közben formálisan meg akarja kérni Magdolna kezét, de Margit most ismét üldözi és addig békében nem hagyja Györgyöt, míg szerelmi vallomásra és házassági ajánlatra nem bírja. Gézát rögtön siet megvígasztalni Gizella, a Szécsyek egy rokona, kinek szerelmét semmi sem volt képes megtántorítani. Az általános öröm közepett csak Magdolna marad bús özvegynek, noha a költői igazságszolgáltatás úgy kívánná, hogy neki meg Zarándy ajánljon házasságot, már csak azért is, mert igen rossz időben gyalog küldötte Margithoz egy levéllel, melyet akár maga is átadhatott volna.

Általában igen jó volna, ha értenők is mindig a regény alakjainak psychicumát. De így majd minden lapon néhány félénk kérdés tolul ajkunkra. Vajon kit szeret hát György igazán? Természetes-e az, hogy a negyvenkét éves és a csalódásoktól vénült kedélyű férfiú szerelmet érezzen a fiatal leány iránt, noha az anya képe folyvást foglalkoztatja lelkét, az anyáé, kinek szerencsétlenségében nagy része van Györgynek. És ha szereti Margitot, miért keseríti el annyira

hidegségével? Hiszen ha nem akarja, hogy ismeretségek szerelemmé érlelődjék, elég, ha ő maga uralkodik érzésein és a leány iránt legalább atyai jó indulatot mutat. De így közönyével ingerli a leányt szerelemre és nem tudjuk, hogy a költőnő tudtával vagy akarata ellenére, de mégis körülbelül oly szerepet játszik, mint Moreto vigjátékában a Donna Diana diadalmas kérője. Pedig természetesebb volna, ha jóindulatot mutatna a leány iránt és annak ébredező szenvedélyét oszlatni igyekeznék, fölvilágosítván őt a múltról. A helyett folyvást a Magdolna bájainak hódol és mi több, szerelmet vall a szegény özvegynek akkor, midőn Margit a Géza menyasszonya lesz. Tehát daczból, mint sértett szerelmes szokta tenni? Nem lehet, hisz Magdolnát nem csak nagyon tisztelte, de oly hő érdeklődést mutatott iránta mindig, hogy e vallomásra mindig el lehattünk készülvén. Különben is igen közömbösen vette a Margit egybekelésének hírért. Regényünk nem is akarja, hogy így fogjuk föl a dolgot. György azért kéri meg Magdolnát, mivel tört szíve pihenni kíván és Magdolna oly nő, ki boldoggá teheti azt a férfit is, ki mást szeret. Elég komoly ok, de György rögtön megfejtkezik Magdolnáról, midőn Margit újra ostromolja és most úgy látszik, hogy tört szíve a Margit keblén is meg tud pihenni. Nehéz megérteni.

És Margit? Mily kaczer, mily szeszélyes és mily csodálatosan mély érzelmű mégis. Inkább tündérnek látszik, mint úri hölgynek, tündérnek, a kin semmiféle társadalmi kör előítéletei és gondolkodásmódja nyomokat nem hagytak. Talán jobb volna, ha ismerné a múlt történetét. Nem volna-e érdekesebb, ha ellenszenvet érezne eleinte György ellen és lassanként fölmelegednék iránta? De így bajos megérteni. Hogy hihet el minden rosszat anyjáról és az imádott Györgyről, pusztán a Géza szavára, kit sohasem becsült nagyra? Mély szenvedélyében sem igen hiszünk, mert látjuk ugyan, hogy rendkívüli dolgokat mível, de arra, hogy egy szenvedélyt átérezzünk, a hangnak oly igaz bensősége szükséges, melyet regényünkben hiában keresünk. Mintha árnyak mozognának előttünk s nem emberek, szemünk hiában igyekszik, nem látja tisztán sem külső, sem belső életüket.

Természetes, hogy árnyak iránt nehéz érdeklődnünk, nehéz még akkor is, ha a regény jobban volna elbeszélve és stílje nem hasonlítana annyira a társalgás bár keresett, de mégis pongyola és színtelen nyelvéhez. Minden esetre egy kis nyelvtani szabatosság nem ártott volna. Némi nagyobb gond mellett el lehetett volna kerülni ilyen kifejezéseket: «Megismertétek egymást Feliciánnal?» vagy (Margit) «Gézát eddig is csak mulatsági szórakozási ágnak tekinté» vagy «ha

szerelmes volnál...» «Még nem, de a legjobb úton vagyok, hogy az legyek!» vagy «Át kell hagyni menni rosszkedvét». De minek folytassuk tovább? Szégyelni kezdjük, hogy oly pedánsak vagyunk. Mostanság nem divat törődni a szegény magyar stíllel. Boldogúlhat a magyar irodalom jó magyar stíl nélkül is, így éreznek sokan, mert különben újabban aligha választott volna tagjává a nagy magyar költőről nevezett irodalmi társaság egy nem mindig okosan, de mindig rossz magyarsággal és különben is a legtöbbször németül író kritikust.

Nem rég e regényt a szerző drámává dolgozta föl, mely elő is adatott a nemzeti színpadon. A közönség és napi lapok igen előzéke nyen fogadták, de e szíves udvariasság azért nem ígtathatja e művet csak félig-meddig sikerült drámáink sorába se, mert a cselekvény és jellemrajz meglehetősen drámaitlan és erőtlen. Egy idő óta divatozni kezd nálunk a regényeknek drámává földolgozása s e törekvés a nemzeti színház részéről több támogatásban részesül, mintsem kellene. Párisban már rég divatos e szokás, hol nem egyszer írnak sikerült regényből kevésbé sikerült drámát. Nálunk kevésbé sikerült regényekből még kevésbé sikerült drámák keletkeznek. Mindez igen természetes. Csak drámai magvú vagy szerkezetű regényből írhatni jó drámát, de nem minden jó regényből. A regénynek jelenetbe, párbeszédbe szedése, csonkítása, bénítása, beerőltetése a drámai formába, lehet mesterség, de nem művészet.

I.

Le Prêtre de Nemi Drame philosophique. Par Ernest Renan. Paris. Calmann Lévy, Éditeur. 1886.

Ha a divatos jelszavak egyikével akarnók meghatározni a Renan philosophiáját, nagy zavarba jönnénk. A hívő, a hitetlen, az optimista, a pessimista és körülbelül minden philosophiai felekezet idézhetne Renan műveiből kiszakított gondolatokat, melyeket a saját szempontjából helyeselni volna kénytelen. «Mint gondolkodónak, úgy mond, mindent kell látnom. Egy valóban teljes munka ne olyan legyen, hogy czáfolatra szoruljon. Minden gondolatnak a fordított fele is meg legyen jelölve benne, úgy hogy az olvasó egyetlen szempillantással fölismerhesse a két ellenkező oldalt, mely minden igazságnak alkotó része.» Látjuk, hogy mennyire távol van a dogmatismustól szerzőnk, ki önéletrajzában azt mondta, hogy vita közben mindig hajlandó volt ellenfelének is igazat adni. Ily hajlamok mellett természetes, hogy gondolatai kifejezésére alkalmas formának ismerte

föl a dialógot. Majd a szorosan vett dialóggal meg nem elégedvén, philosophiai drámákat kezdett írni. Csakhogy nem kell e drámákat kizárólag æsthetikai szempontból bírálni, röpiratok azok, főleg politikai kérdésekről, ragyogó szellemmel írva. Költészet is van bennök olykor, és pedig sokkal valódibb, mint sok szintén thesiseket bizonyító és nagy sikereket aratott francia drámában. Renan ugyan nem akar versenyezni a párisi drámaírókkal a színi hatás kiszámításának művészetében, nem is hajhász pikáns thesiseket, de látszik, hogy mélyen érdeklik lelkét a fölvetett kérdések, melyek hazájának és az emberiségnek legfontosabb érdekeit érintik. És noha megvallja, hogy személyei nem bizonyos korhoz és helyhez kötött egyének, hanem mintegy beszélő eszmék és cselekvő gondolatsorok, nem tagadhatni, hogy azok, mint egyes osztályok képviselői mindig érdekesek, sőt olykor annyi kiváló eszme és érzés nyer kifejezést küzdelmeikben, hogy nehéz volna őket elfelejteni. Prospero haldoklásának jelenete az *Eau de Jouvence*-ben ritkítja párját a legújabb dráma-irodalomban.

Első sorban mégis eszmei tartalmuk miatt nevezetesek drámái. Mind a háromnak, az *Calibannak*, az *Eau de Jouvence*-nek és a *Prêtre de Nemine*-nek közös az alapeszméje. Mind a három azt hirdeti, hogy meglehetősen rosszúl áll a világ. A legtöbbször úgy látszik, mintha az ostobaság és gazság egyesült uralmának volna alávetve a szegény emberiség. De azért nem kell mindjárt kétségbeesni. A gondviselésnek gyakran csodálatos útjai vannak és az erkölcsi és vallásos haladás diadala még is biztosnak vehető. Lám Caliban váratlan jelenség a milanói hercegek trónján. De oh csoda, a forradalmár szörnyeteg uralomra jutván, becsülni kezdi a tulajdon szentségét, ha nem csalódunk opportunistá lesz és mindent összevéve ér annyit, mint a legitimitás katonái, sőt némely szabadság egyenesen az ő védelmére szorúl.

Így osztogatja politikai tanácsait a *Prêtre de Nemine*-ben is a sokszor elszomorodó, de hitét soha nem veszítő philosoph. Egy régi monda szerint a nemii tó partján épült Diana templom papja csak akkor lesz törvényes pappá, ha elődjét sajátkezüleg megölte. Antistius, a Renan drámájának hőse, hatalmába keríti elődjét, de meg nem öli, így akarván rést törni egy vérengző és absurd vallás tanain. Általában Antistius ábrándozó, okossá és jóvá akarja tenni az embereket, le akarváu őket szoktatni sok előítéletről. De Alba Longa, melyhez Diana szentélye tartozik, ugyancsak megcsínyli Antistius ábrándjait. A külföld, melyet Antistius szintén humanisálni akar, elfordúl Alba Longától. Ki szövetkeznék oly várossal, mely a régi cultust

elhanyagolja? A nép egy része is zúgolódik Antistius ellen a régi vallásos szokások elhanyagolása miatt. A nép másik része, mely közömbösen veszi a vallás reformját, minden ideáltól meg van fosztva, önzésben határt nem ismer, nemzetiségét felejtő gyáva állattá lesz. Az arisztokratia a csöcseléssel szövetkezik a régi vallás érdekében és papnak ismert el egy közönséges orgvilkost, ki a lázadás alkalmával leszúrta Antistiust, mert így a régi vallás meg van mentve és Antistius utódja az arisztokratia hű szolgája. A jóérzelmű és fölvilágosodott polgárság tehetetlen és különben is elégedetlen Antistiussal, ki nem akarja belátni, hogy a puszta humanitárius ábrándból, hogy a tiszta ész cultusából meg nem élhet az állam, hogy a legészszerűtlenebb vallás is több jót tehet bizonyos körülmények között, mint a vallástalanság. Csak Carmenta, a sybilla érti meg Antistiust, csak ő érez iránta igaz rokonszenvet. «A nő a férfiúnál jobban érti meg, hogy az életnek értéke azon kötelmekhez van mérve, melyek vele járnak és azon szellemi vívmányokhoz, melyeket fölmutathat.» De Carmenta csak megboszúlhatja Antistiust, mit segíthet Alba-Longán? Róma megalapítja nagyságát egy testvérgyilkosság által, mi közben Alba-Longa zavarog és csak Antistius leöletésével vél új erőre szert tehetni. Látjuk, hogy Alba Longa Franciaország, Róma Németország, mely «csodálatos mérsékletet mutat egyelőre», de a háborút nem mindig az emberek akarata, hanem legtöbbször a körülmények ereje szokta előidézni.» És mit csinál majd akkor Alba-Longa, vagyis a szabadelvű ábrándoktól és a mindenféle gazok különtartó vagy szövetkezett garázdaságaitól elkínzott szegény Franciaország? Úgy látszik a felelet ama jóslatban keresendő, melyet Antistius a hű Carmenta által szokott kihirdetni: Alba el fog veszni, de szelleme túléli és Róma fogja megtenni azt, mit Alba megtenni nem bírt. Mi legalább a mű kapcsolatából nem vehettünk ki más feleletet. Különben az oraculumok nem mindig igazak és Renan sem mindig hisz bennök. Ha mindig hinne bennök, talán nem vegyített volna még ennyi vigaszt sem előszavának következő soraiba, melyek a művet és czélzatát jellemzik: «A politikának ama vastörvényét akartam bemutatni, mely a bűnt gyakran jutalmazza és az erényt rendesen megbünteti. Szomorú kép fejlődik ki ebből, mert az előtért elfoglalják a nagyok önzése, a nép ostobasága, az okos emberek tehetetlensége, a hazug papság becselensége, a szabadelvű papság gyöngesége, a könnyenhevő hazafiság ábrándjai, a szabadelvűség csalódásai és a gazemberek javíthatatlan aljassága. Még sem hiszem a munkát ártalmasnak; mert azt lehet belőle tanulni, hogy nem kell nagyon fölindulni az emberiség ingadozó

egyensúlyának láttára, hisz mindennek ellenére a jó és igaz fölmerül az utálatos pocsolyából, hol össze-vissza visít és bűzlik minden sületlenség, minden durvaság és minden ocsmányság.» *a. d.*

Suum cuique.)*

A tudományos állattan ügye.

Jár a legújabb divat szerint, a mint illik minden civilizált emberhez, a ki teheti, és a kopottas kabátút őszintén sajnálja; de a saját jó kabátja miatt nem érzi magát ennél kevesebbnek. Monoclit sohasem hordott, hanem, mivel 3·5 dioptriás myopiát szerzett az éjtszakai mikroszkópozásban, a pápaszemnél kényelmesebb orrcsipetőt; monogrammos sétatotja sohasem volt, hanem igenis, jó esernyője, melynek védelme alatt baktat, zuhogó záporban a dolga után. A szalonokba igaz, hogy gyűretlen plasztrónnal, lakezipőben (Prima-Waare) lép; de hát ezt oly előítéletnek tartja, melynek félretételére a Hermanék példája még nem bírhatta reá. Conversations Lexicon nincs a könyvtárában és műveltsége egészen máson alapul, s meri állítani, az így szerezhetőnél jóval alaposabb. Írt sokféle lapba hóvirágról, fióka verébről, zöld békákról, de nem Herman Ottót választotta mintául; írt könyvet az emberi szenvedés sötét költészetéről is és abban a meggyőződésben él, hogy természetbúvárnak nagy előnye, ha írni tud. Protectiója, mondjuk jobban és őszintébben, családjának társadalmi állása ajtót nyitott előtte sok helyen, a hol a kopottas kabátú hiába kopogtatott; ajtót nyitott előtte a jobb körökbe, a hol megszerezte azt, a minek hiánya átok marad a szegény kopottas kabátú egész életén át: általános műveltséget és ízlést.

A mi egyebet eddig elnyert, azért dolgozott többet, mint kortársai közül bármelyik, elegendőt produkálva tudományos téren is. (*Tanulmány a Najadeák szövektanáról* 121 l. 102 ábr. Akad. értekezés. — *A síma izmok gyarapodása és pótlódása* Akad. érték. stb.) És ha nem az utcái lámpánál olvasott is, lámpájából az olaj rendesen csak hajnaltájt fogott ki, ha — együgyű volt, a ki tette — egy órával előbb nem is ácsorgott a tudomány csarnokainak megnyíló kapui előtt, a tanulásra fölhasznált minden módot, és pályadíjak elnyeréséről, kitűnő colloquiumokról szóló bizonyítványai bárkiéivel verse-

*) Válaszúl Herman Ottónak a *Budapesti Szemle* 110. számában megjelent cikkére.

nyezhetnek. A reklámot sohasem kereste, (*Cacabus dixit ollæ*) s nem is oly ízetlen, a tárgynak sincs annyira szűkében, hogy társaságot tudományos műszókkal untasson.

Én Herman Ottó úr személyiségét csak rajzból ismerem; ő az enyimet sehogy, s mégis oly hosszasan foglalkozik vele; de az én ismerőseim abban a leírásban aligha fognak ismerőstre találni. Újra egy ragyogó példája annak, mily pontosan szokott ő értesülni. Azonban ily csekély tévedés a személyben, aligha érdemel említést annál, a ki egy még friss emlékezetű alkalommal az egyetemi tanárok fizetéséről a krajczárokig terjedő bámulatos pontossággal sorolt elő adatokat, melyek mind légből kapottak, bámulatosan hamisak valának. S mind ennek daczára, Herman Ottó úr kegyes engedelmével még lehet belőlem valami; én igyekezni is fogok, hogy legalább ez egyben meg ne czáfoljam. Időm — hála Istennek — van még elég.

Czikkemben két alakot, a középkori és a modern tudóst állítottam szembe, s távol volt tőlem minden személyes célzás. Nagyon rosszul értelmezi szándékomat az, a ki azt a személyeskedő összehasonlítást, melylyel Herman válaszol, helyén valónak tartja.

Mi köze az én szépirodalmi dolgozataimnak a zoológiához? Megköszönné-e ő, ha majd a magyar halászatról szóló könyvének bírálását azzal kezdenék, hogy hány hiábavaló interpellációja dörgött el a házban, vagy hány demagógi beszédet intézett az «ó nép!»-hez?

A személyeskedés, tudományos vitákban, kétségkívül rút dolog. De ha valaki hátba üt, előbb bizonyára visszaadod néki s csak aztán hangoztatod ezt az elvet. Részemről határozottan visszaautásítom azt a hangot, melyen Herman Ottó úr velem beszél; mert iskolás gyermek nem vagyok, ép oly kevéssé, mint léha piperkőcz, a ki «az egész embert a váczi utczában szerezte össze», jöllehet ez talán mégis kívánatosabb hely a zsibvásárnál. Most már én is dologra térek.

A mit czikkemmel szemben *A tudományos állattan ügye* állít, az mind három csoportra osztható, a mennyiben vagy nem tartozik oda, vagy félreértésen alapszik, vagy végül mellettem bizonyít és a czáfolót czáfolja meg.

Az első csoportba tartoznak a személyeskedések. Ezekre többé nem reflektálok. Annyit azonban, mint a hogy ő tevő, én is kijelentek, hogy Herman Ottó úrhoz egy szavam sem volna, ha épen az ő czikke alkalmat nem adna arra, hogy nézeteim egy részét épen a *Budapesti Szemle* hasábjain, kissé bővebben kifejthessem.

Az én czikkem tulajdonképen nem is «tudományos színre» törekedett, hanem csupán érthetőségre és arra, hogy a laikus közönség is

élvezhesse, tájékozódva némely viszonyok felől, melyek mostoha-ságára egyszerűen rá akartam mutatni, s őket nem egyeseknek fölpanaszolni. Én csak tényeket soroltam föl, s nem okokat kerestem, noha a melyeket Herman említ, én is meg tudtam volna találni.

Sajátszerűnek tartom, hogy soraimra annyian följajdúlnak, holott azokban csupán a száraz tényeket adom elő, oly nézetek kíséretében, melyek személyeket nem érintenek. Mégis csak nagyon igazam lehet, hogy annyian találva érzik magokat, mikor ilyeneket mondok: «Arról a mesterségről, mely a bogarak hátán eddig ismeretlen pontokra vadász az auctorságnak dicsőségeért, vagy hogy egy-egy befolyásos nevet jelzővé alakítva, majdani elismerés fejében, fajnévként szerepeltethessen: most nem is szólunk. Ha a doromb zene, úgy ez tudomány» — miért haragszik meg épen ez, vagy az a névvel megnevezhető? — Herman Ottó úrnak is kár tiltakoznia a néki juttatott dicséret ellen. Ezzel csak azt bizonyítom be, a mit ő tagad, hogy tudom méltányolni a «relative jót» is; hisz nem kerülték ki figyelmemet a külföldi szakemberek bírálatai, melyek az ő pókjait bizony sok tekintetben elítélik, s nem titok előttem az sem, hogyan készült sok új magyar pókfaj.

A tudományos állattan külföldön és Magyarországon című czikknek korántsem az az iránya, hogy a zootomiát a zoologia fölé helyezze. Ismerem a munkafelosztás elvét a zoológiában is, ismerem a legkülönbébb módszereknek egyenrangú fontosságát. Ugyan mutasson nékem cikkemben bárki helyet, a hol ennek vagy annak a módszernek a többi rovására tömjéneznék? Tudománynya a természeti dolgokkal való foglalkozást nem ez vagy az a módszer teszi, hanem a szellem, mely a bűvarkodást áthatja és öntudatos célok, fontos igazságok kiderítése, vagy megerősítése felé vezérli. Mindenik módszer szolgálhatja a valódi tudományt és mindenik lehet pusztán szolgai munka eszköze. A mit sajnálattal constatáltam, nem bizonyos módszernek, a lajstromozásnak túlnyomó szereplése, hanem az, hogy e módszert a nálunk készült dolgozatok legnagyobb részében nem hatja át az újabb tudomány szelleme, hogy a lajstromozás az illetők kezében megmarad olyannak és nem szegődik magasabb szempontok szolgálatába.

Teljes bátorsággal ismételjük itt, hogy a minden szellem nélküli lajstromozás tudomány számba ép oly kevésbé mehet, mint a hogy nem mehet költészet számba a lábak egyengetése vagy művészetébe a vászonnak színekkel bemázolása, daczára annak, hogy ezeket író és festő époly kevésbé nélkülözhetik, mint a zoologusok egy része a

lajstromozást. Különben ezeknél sokkal találóbb példát juttat eszembe maga Herman Ottó!

Őszinte köszönet a következő mondatért, melynél jobb fegyvert a saját védelmezettjei ellen nem is találhatott volna: «A mit ifj. Apáthy István elkövetett, az egészen az, mintha Rankenek valamely tanítványa elítélné a történelmi okiratokat, hogy a mestert, — ki azokat összegezi — megdicséresse!» Úgy Ranke, valamint összes tanítványai bizonyára magok is gyűjtenek okiratokat és minden ilyet köszönettel fogadnak, de aligha fog eszökbe jutni, hogy tudósnak tartsák azt, a ki egész életében mást sem tett, mint ilyeneket hordott halomra. És nagyon igazok lesz, ha az ilyenekkel szemben az okiratokat tudományos szellemben, igazságok kiderítésére fölhasználó mestert, mint óriást dicsőítik. Azok a téglahordók, a mester az építő. Igazok volna továbbá a Ranke tanítványainak akkor is, és méltán botránkoznának meg azon, ha Németországban — ahol bizonyára nem így van — a történelmi társaságok minden polczát ezek foglalnék el, a döntő körökben mindenütt az ő befolyásuk érvényesülne, elnyomva mindent, a mi magasabbra vágyik.

«Földyék, Petényiek, a Friwaldszkyak s az ifjabb magyar systematikuskok egész sora» valóban hálásak lehetnek Herman Ottó iránt ezért a védelemért!

Mikor vontam én kétségbe azt, hogy ők mindnyájan hasznos munkát nem végezének, nagy fáradalmak s bámulandó kitarásnak árán? Áldani fogja őket majdan az, a ki egykor az ő lajstromaik alapján Magyarországnak állatföldrajzi helyzetét helyesen megállapítja s a magyar fauna sajátosságait a természeti viszonyokból levezeti; áldani fogja őket mindenki, a ki az ő lajstromaik alapján biológiai igazságokat derít ki, vagy erősít meg. Ezeknek a fáradsága már sokkal csekélyebb leendő, s ők mégis több jogot formálhatnak a tudós névre, mint a kiknek művét fölhasználták.

Hol illetem én a lelkiismeretes lajstromozókat «nagyúri lenézással». Én csupán nagy tudósoknak nem tartom őket; de hát Istenem! nincs-e a tudósokon kívül a kitűnő embereknek egész tömege a világon? A nemzeti múzeum zoológiai osztályának fölállítása és rendezése oly nagy fáradságba, évek munkájába került és kerül nekik! Bizonyára én lennék a legelső, a ki őszinte örömét fejezné ki, ha bármelyikök még több kitüntetést kapna érte. Ép úgy megérdemelnék, mint negyven évi működés után a szorgalmas bíró és a lelkes polgármester, a kik azonban, mert jogi ügyekkel foglalkoznak, még nem jogtudósok.

A mi viszonyainkat is ismerem annyira, hogy tudjam, mikor helyöket ők tudományos társulataink és intézeteinkben elfoglalták, nem volt más a zoologia szakmájára. Én csupán azt szeretném, ha lassankint, az ilyesmi gyorsan nem történhetik, az ő befolyásukat másoké váltaná föl, a kik majd a lajstromokból tudnának tudományt alkotni. Meglehet, ez most még pium desiderium; de maga a kívánság csak nem bűn? Ennek a haladással kell járnia és melyik jó magyar ne kívánná Magyarországon is a zoologia haladását? Az én szegény cik-kem csak azt fejezi ki, hogy jó volna, ha immár valahára kevesebben foglalkoznának a pusztá lajstromozással és többen a lajstromok föl-használásával.

Herman Ottó csaknem naivul kérdi: «Vajon Darwin min kezdte?»

«Tulajdon ezen» kezdte, de nem ezen végezte. Ám kezdjék nálunk is tulajdon ezen, de végezzék tulajdon azon, a min végezte Darwin és immár annyi más.

Nevezzen meg nékem Herman Ottó csak egyetlen igazi tudóst, a ki a lajstromozásnál tovább ne ment volna, a ki a lajstromozást ne csak eszköznek, első lépcsőfoknak tekintette volna? «Bizony nem tudja! Tehát honnan meríti a jogosultságot arra», hogy azt, a ki nem tartja a pusztá lajstromozást tudománynak, «gúny tárgyává tegye?»

«Vajon gondolkozott-e az» éltes úr «a rendszerről, a dolog bölcsészeti oldaláról? Lehetetlen!»

Mit tett Wallace, miután a malayi szigettenger állatvilágának lajstromait összeállította? Megírta az állatok földrajzi elterjedéséről szóló nagy művét. Minek említsem még föl Batest és sok mászt az állatország, vagy Hookert és társait a növényország terén? S mit tettek a mi embereink? Megírták ennek vagy annak a rovarcsaládnak magyarországi lajstromát. S azután? Megírták egy másik családet. S azután? Megírták egy harmadikét. — Pleonasmus volna itt tovább folytatni a következtetést.

«Annyi bizonyos, hogy Magyarország állatvilága ma rendszer-tani szempontból annyira ismeretes, hogy bátran megállhatja helyét Európa művelt államai mellett.» S aztán? Ezt mindenki tudja, de tudhatná azt is, hogy ez még nem elég az üdvösségre. A mit «azok a férfiak, kik ezt a fáradságos munkát végezték és végzik» összehordtak, az holt anyag, s nem csudálnám, ha külföldre szorúlna, hogy elevenné legyen, mikor nálunk ily följajdulást kelt, a ki mondani meri, hogy a földolog még hátra van, annak az elvégzésére is gondolni kellene már.

A mit czikkemben Linnéről mondok, azt Herman egészen hamis világításban tünteti elő. Ha többet olvasná a zoologia történetére vonatkozó munkákat, nem tartana elsőnek és utolsónak, a ki Linnéről ilyesmit mer írni: «Linné szerezte meg először azt az érdemet, hogy a tudományos lajstromozásnak kényelmes alakot adott stb.» S ha három oldalt fordít, azt is láthatja, hogy Linné érdemét nem csak ebben keresem. Az meg pusztá sophisma, hogy gúnyolva azt, a ki nem tesz egyebet, mint a Katiczabogár hátán elütő pontokat keres, hogy belőle új fajt erőszakoljon ki, gúnyolom a Darwin elméletének kiinduló pontját is; hiszen a Darwin elméletének kiinduló pontja épen az, hogy fajok nincsenek, csakis eltérő egyének s a Darwin követője a varietásokból igenis össze fog állítani egy egész sorozatot, de nem tart ünnepélyes bogárkeresztelőt. Aztán meg micsoda az a «Linné varietása»? Herman bizonyára félreért. Linné a Katiczabogár auctora (*Coccinella septempunctata* Linné), s nem egy varietas fölfedezője.

A «varietas létezését jelezni» Linnének fölösleges lett volna, hisz azt ősidők óta tudta minden ember, hogy nem minden kutya egyforma; a mi pedig a varietas jelentőségének értelmezését illeti, ebből a fajok állandóságának legőszintébb híve, a Noe bárkájának a tudományba vivője, legkevésbé sem pattanthat ki oly szikrát, mely a Darwin szövétnekét lobbantaná lángra. Ez üres phrasis, valamint az is, hogy én nem látok Linné művében egyebet, mint hogy hiú bolondoknak a halhatatlansághoz nyit útát. Ilyesmit csakugyan nem tanultam senkitől, de nem is gondolok. Czikkem megrótt helyén Linnének a fajról való fogalmunk kifejlesztésében vitt szerepét vázolom és rövidebben, kevésbé czifrán, elmondok róla minden lényegeset én is, ugyanazt, a mit az én megleckéztetésemre Herman Ottó úr mond.

Nem a Linné módszere nélkülözhetetlen ma is, mert a haladó tudományban épen a módszer változott meg teljesen, a külsőségek fölsorolása helyett a szervek benső viszonyaira, változékony külső jelek helyett csontvázra, fejlődésre fektetve a fősúlyt; a mi ma is nélkülözhetetlen, az maga Linné és az ő műve általában, mely a fejlődésnek ki nem szakítható láncszemét alkotja. Linné fölött ma már száz meg száz foka áll a lépcsőzetnek, melyek mind ledőlnek, ha alólok a Linnéét kivennök. De ok-e ez arra, hogy valaki örökösen e lépcsőfokon tipegjen jobbra-balra, s a világért ne akarjon följebb hatolni?

És Bonnet fölemlítése ellen mi kifogása van? Helytelen talán

az adat? Vagy «kiírnom» nem lett volna szabad? Herman Ottó úr saját külön évszámokat szokott magának kigondolni, mikor valaminek a történetét írja meg? Élő chronologia ő — ab ovo, hogy megbotránkozik azon, ha én az évszamos adatokat innét vagy onnét kiírom?

Tóth Pállal, a verőczei református prédikátorral mit csináljak? Egy véletlenül csonkán maradt mondatból nem tudom megérteni, mi hát az a hasznos tudnivaló «az oly erősen külföldieskedő fiatal embereknek», mint a minőnek engem ő nem ismerhet, mert fájdalom, egyáltalán nincs szerencsém kegyes bírálómnak bemutatva lenni, a hogy mondani szokás. Hogy sok református pap fordított le külföldi természetrajzokat, sőt hogy a múlt század zoologiai mozgalmai nálunk jóformán egyébből sem állottak, azt ő is ép oly jól tudja, mint én.

De hát ilyen apróságokba bocsátkoznom fölösleges. Hála Istennek nincs *a tudományos állattan ügye* című cikkben egy érdemleges pont sem, a melyet, ha szükséges volna, könnyű ne lenne megczáfolni.

Néhány szót a «suum cuique»-ről. Ha Margó, a mint valóban megtevé, képes volt ebbe a mi halott zoológiánkba a tudomány éltető szelleméből csak valamit is belélehelni, érdeme magyar szempontból halhatatlan, s nincsen gáncsolás, a mely rajta csorbát ejtlessen. Azt az őszinte elismerést, a miben cikkem Margót részesíté, túlzottnak csupán a lajstromozók táborá tarthatja.

Herman Ottó úr, úgy látszik, nagyon jól akarja tudni, hol áll a mikroskopi technika ma; én elhiszem néki, a kor iránt tartozó tiszteletből, hogy tudja, ámbátor még eddig nem adta tanújelét annak, hogy szemét a mikroszkópozásban valami különösen erőltetgette volna. De azért azt még sem tudja, hogy az idegvégződés módja a harántesíki izomrostokban ma is eldöntetlen, s Margó a maga észleleteivel csak az egyik, bár igen sok támogatóval bíró nézet képviselője. Vannak dolgok a szövettanban, melyeknek eldöntését a legjobb mikroskóp, a legfejlettebb technika sem teheti a mindennapiak közé.

A budapesti fauna enumeratiójának dereka az ősrégi lajstrom, s hogy ez nem Margótól van, magában véve ép oly kevéssé vonhatná meg Margótól a budapesti fauna tudományos méltatásának érdemét, mint a hogy nem vonja meg a legnagyobb argol faunológoktól az, ha a mások jegyzékeit dolgozzák föl.

Azt is bátor vagyok megjegyezni, hogy a társaságot, mint *milieut*, épen nem úgy értem, mint a hogy Herman akarja magya-

rázni. Mert járhat valaki egy zoologusokból álló társasággal évszámra vacsorálni, de azért még sem találja meg benne szükségkép azt, a mit Taine és sok más újabb író *milieunek* nevez.

Még egy szót a dolognak nemzetiségi oldaláról!

Herman Ottó úr nélkülözi czikkeinkben az ifjúság szűz rajongását. Nos, mi ezt a rajongást nem tudományos czikkek számára tartogatjuk, s ezekben a hideg gondolkodást (a számítás szó pusztja és igaztalan személyeskedés) éppen nem tartjuk megrovandónak. Sőt a hazafias phrásisokkal, függetlenségi kortes-jelszavakkal való folytonos dobálódzást sem tartjuk éppen ízléses dolognak; de ha hazánknek valódi szolgálatokat kell tenni, meg lehet róla győződve Herman Ottó úr, a mi agyunk és a mi szívünk is fog annyit érni, mint az övé.

Úgy tesz, mintha mi a külföldieskedő irányt képviselnők s a lajstromozók a nemzetit. Bátor vagyok figyelmét e szempontból, egy különben igen derék vállalatra, a *Zeitschrift für gesammte Ornithologiera* irányítani, mely Buda-Pesten jelenik meg, egy fiatal ornithologusunk kiadásában németül.

Herman cikkének utolsó pontjaira én sem mondhatnék egyebet, mint a mit a *Budapesti Szemle* tisztelt szerkesztője megjegyzésében úgyis elmond.

Egyébíránt kiváló pókászunk nagyon téved, midőn czikke folyamán azt a föltevést fejezi ki, mintha én a magaméból csak egy betűt is megbántam volna. Már mielőtt megírtam, jól sejtém a visszahatást, melyet elő fog idézni, s éppen azért írtam. Hogy van-e benne köszönet, vagy nincs, az majd akkor válik el, ha az enyiméhez hasonló irányú, kívánom, hogy hatásosabb, számos cikk csakugyan képes lesz — idővel — a dolgok jelenlegi, éppen nem mintaszerű állapotán egyelőre bármily keveset is változtatni. Addig is megnyugszom ez igazságban: Satis triumphat veritas, si apud paucos, eosque bonos accepta sit; nec ejus indoles, placere multis.

Dr. Ifj. APÁTHY ISTVÁN.

Az Akadémia történelmi bizottságának munkásságáról.

Igen tisztelt szerkesztő úr! Szilágyi Sándor úr fölszólalása az Akadémia történelmi bizottságának és különösen a Mátyás Flórián által kiadott *Fontes domestici* IV. kötetének védelmére, becsületére válik lovagiasságának. Oly eljárást támogat tekintélyével, melyért mások talán inkább felelősek, mint ő, és oly művet, mely meglehetősen távol

áll a hazai történet azon részétől, melyet Szilágyi úr oly kiváló buzgósággal művel. Nekem személyesen kellemetlen, hogy Erdély történetének jeles írójával kell küzdenem, hanem magának az ügynek bizonyára javára válik, ha oly avatott férfiú, mint ő, hozzá szól. És midőn tőlünk programot követel — legalább némi biztosítékát nyerjük annak, hogy azt, ha mint reméljük kivihető és hasznos, befolyása által illetékes helyen érvényre emelni segíti.

Mivel a tárgy oly fontos és mivel tán némileg actualisnak mondható, bátor vagyok kissé hosszasan venni igénybe szerkesztő úrnak szívességét és a *Budapesti Szemle* olvasóinak türelmét.

Szilágyi úr a napi ízlésnek hódolt, midőn személyes kérdéseket vegyít az általam egészen objective tárgyalt ügybe. Ezeket szeretném előbb elintézni, nem mivel valamikép találva érzésem magamat hanem mert nem akarom, hogy «argumentum ad hominem» által elüssenek könnyű szerrel valami olyat, a mit tárgyi okokkal megdönteni nem birnak.

Az anonymitást azért választottam, mert fontos kérdésről lévén szó, nem akartam, hogy személyeskedés vegyüljön annak tárgyalásába. Ha igaz és jó az, a mit írok, akkor fogadják el, tekintet nélkül egyéniségemre. Nem lehet tehát itt szó se tekintélyről, se klikkről, se sérelemről.

Sz. úr mégis személyes okok által szeretné megbénítani adataim súlyát. A *Századokban* (mert ott is érzékenykedik), engem a bukott drámaírókhoz hasonlít, kik bosszúból szidják az akadémiát. Én pedig szavamra mondom, hogy e czélzás teljesen eltévesztett és nekem semmi személyes panaszom nincs az akadémia történeti bizottsága ellen.

Nyílt levelében pedig azt mondja Szilágyi úr, hogy az általam követett úton nem érek czélt — sic non itur ad astra. Igen sajnálom, ha ez a tárgyra nézve állana, mert az csakugyan szívemen fekszik és most, Sz. úr levele alapján még több reményem van, mint előbb. Ha azonban személyemre czéloz vele, ismét erősen téved. Soha sem tartottam megengedhetőnek a dícséretet vagy a gáncsot irodalmi ügyekben, ha azt nem tisztán irodalmi vagy tudományos érdek követeli. Mostani fölszólalásom alkalmával a névtelenség megóv minden egyéni jó vagy rossz következtéstől, és így Sz. úr megjegyzése egyáltalában nincs helyén.

Vége már az is érv, hogy engem Löhernek nevez. Valóban rosszul állhat az általa védett ügy, ha kedvéért annyira eltér a tárgytól. Az összehasonlítást nem mondhatom másnak, mint rossz

tréfának. Löher egy bajor tudós, ki kevés ismerettel és sok rossz akarrattal írt hazánkról. Én rólam pedig Sz. úr fölteszi, hogy ismerem még a történeti bizottság keblében történeteket is. Tudatlannak tehát e téren épen nem tarthat, sőt annyira viszi irántam az udvariasságot, hogy még programmot követel tőlem az egész történelmi bizottság részére. Nézzük a rossz akaratot, mondjuk ki egyenesen a szót, a hazafiatlanságot. Csak nem azonosítja Sz. úr a történeti bizottságot a nemzettel? Vagy csálthatatlan, noli me tangere annak működése? Bebizonyíthatjuk, hogy Sz. úr maga sem tartja annak. Talán vannak olyan író társaink, kik törekvéseinket a külföld előtt sárba tapossák, itthon pedig dícsérnek mindent. Ezek, véleményem szerint jóval alacsonyabban állanak Löhernél, de engem azokhoz számítani nem lehet. Hisz nem külföldön támadtam meg a történeti bizottság működését, nem is idegen nyelven, úgy hogy magunk közt végezhetünk. Minden gondolkodó ember előtt inkább elismerésre, mint gyanúsításra méltó az, ki akár nemzetének, akár valamely hazai intézetnek valami tévedését vagy hibáját fölfedi javítása céljából. E gyanúsítás tehát egyáltalában nem fog rajtam. Nem is tekintem másnak, mint elhibázott captatio benevolentiae-nak.

Celui qui n'aime Cottin, n'aime pas son roi,
Et n'a selon Cottin, ni foi, ni loi, ni roi.

Nem szándékom visszaadni a kölcsönt, és nem lépek a személyeskedésnek annyira taposott terére. Hadd szóljanak magok a tények. csak úgy lesz elérhető, a mit Sz. úr is kíván: «hogy e szóváltás ne hangozzék el eredménytelenül».

Föladatom kettős. Először a történeti bizottság kiadványaiból ki kell mutatnom az általánosan jellemző hibákat, tehát azokat, melyek nem az egyes kiadókat terhelik, hanem az egész vállalatot, mint olyat. Másodszor, Szilágyi úr fölszólítása értelmében ki kell jelölöm a legezészerűbb eszközöket ezek megszüntetésére, és egy jobb munkatervnek megállapítására nézve.

Követem a Szilágyi úr által megállapított sorrendet. Megjegyzem még, hogy mivel nem az egyes művek beható kritikája a célom, hanem az egész irodalmi vállalat általános megítélése, nem terjeszkedhetem ki az egyes hibákra, bármily sűrűen kínálkoznak is azok, hanem csak rövid jellemzését adom a műnek, mint kiadásnak. Kijelentem, hogy ha Sz. urat ez adatok ki nem elégitik, minden egyes esetben örömet hozhatok föl példákat állításaim támogatására.

1. Az *Anjoukori okmánytár*. Ehhez szerkesztői nem írtak elő-

szót és így nem nyitották meg a benne rejlő kincseket. Sok oklevél oly hanyagúl van másolva és kiadva, hogy alig fordul elő benne pont és vessző. Sok helyütt hibás az oklevelek keltének megállapítása. Tárgy- és névmutató van.

2. *Az országgyűlési emlékek.* Igen terjedelmes előszó, mely bő kivonatát adja az actáknak. Magokat az actákat azonban nem magyarázza semminő jegyzet. Véleményünk szerint jobban megfelelne a vállalat céljának és rendeltetésének, ha tisztán a szorosán országgyűlési emlékekre, tehát kir. meghívókra, propositiókra és magokra a törvénycikkekre szorítkoznék és azokat magyarázná, mintsem hogy aránylag távol eső irományok közlése által is szaporítsa a föl nem dolgozott anyagot. Tárgy- és névmutató nincs.

3. *A városi jegyzőkönyvek.* Az előszó egy szóval sem világosítja föl a tartalmat. Tárgyi jegyzet nincs, pedig a nagyrészt igen nehezen érthető és így félreértésre alkalmat adó szöveg ezt szükségessé tette volna. Van ellenben tárgy- és névmutatója.

4. Marczali: *II. József és kora.* Ez tulajdonkép nem editio, hanem földolgozott mű. A történeti bizottságnak, úgy látszik, nem volt nagy befolyása szerkesztésére. Legalább így olvassuk Thallóczy-nál a történeti congressus alkalmával fölolvasott értekezésében. «A Történelmi Bizottság fél földolgozást ajánlott ugyan s csak az anyagnak összeállítását kívánta, de a munka korszerűségét és a közönség érzékét mutatja az a körülmény, hogy már második kiadásban jelenik meg.» (*Századok* 1885. VIII. 48. l.)

5. *Szinnyei Repertoriuma.* Ez igen érdemes és szorgalmas munka, de se nem földolgozás, se nem editio.

6. Ép oly kevésbé editio vagy földolgozás *Magyarország vízrajza.*

7. *Archivum Rákócziánium.* Ebben számos a magyarázó jegyzet, mely a tárgy fölött teljesen uralkodó kiadóra mutat. Név- és tárgymutató hiányzik. Minthogy a kiadó lehető teljességre törekedett, sok igen lényegtelen levelet is fölvelt a munkába.

8. *Nádasdy Tamás levelei.* Kitűnő előszó, számos jegyzet. Nem csak tárgy- és névmutató teszi becsesebbé, hanem glossarium is, a szokatlan szók és kifejezések gyűjteménye.

9. *Gyulafi Lestár.* Az előszó csak a szerzőről mond egyet mást, a mű értékéről és hitelességéről semmit. A kiadótól származó tárgyi jegyzet igen gyér és ki nem elégítő. Így például a 20. lapon előforduló igen számos helynév közt csak három van megmagyarázva, épen a legkönnyebben megtalálhatók. Egy közülök — Illyó-Lemberg —

már a 24. lapon ismét meg van jegyezve, mi épen nem mutat nagy gondra.

Csudálom, hogy Szilágyi úr nem említi az aránylag igen gyöngé editio mellett a «Írók» ugyanazon kötetében előforduló *Martonfalvay Imre emlékiratait* (kiadta Nagy Imre). Ezt igen kimerítő jegyzetei egyikévé teszik az egész gyűjtemény legértékesebb részeinek.

10. *Rákóczi György diplomatai összeköttetései*. E mű nincs kezemnél, helyette Bethlen Gábornak ugyanazon kiadó által összegyűjtött levelezéseit ismertetem. Csinos kis előszó, mely azonban semmit sem mond a levelek tárgyról, sem azon személyekről, kikhez azok intézve vannak. Az egész műben nincs egyetlen egy jegyzet. Tárgy- és névmutatója van.

Ezzel elvégeztem volna azon műveket, melyekre Sz. úr hivatkozik, hogy bebizonyítsa, mennyire a tudomány színvonalán állanak a történeti bizottság utolsó editioi. Az igen tisztelt olvasó tanúm, mennyire objective iparkodtam őket ismertetni. Már le is vonhatnám az illető tanulságokat, de mivel az inductióhoz a lehető legbővebb anyag kívánatos, átnéztem más újabb és régibb kiadványokat is.

Magyar diplomatai emlékek, IV. k. Sem tárgy- sem névmutató, sem előszó. Mindössze tán 10—12 jegyzet világosítja föl a 432 lapnyi könyvet. Pedig a közlött olasz oklevelek igen sok kitétele és adata szorúl kritikára és magyarázatra.

Árpádkori új okmánytár. Sem tárgy-, sem névmutató, sem egyetlen egy tárgyi jegyzet, sem kritika. Előfordul, hogy már Fejér *Cod. Dipl.*-ában teljesen közölt okleveleket közöl — csonkán. Az előszónak (III. k.) semmi köze a tartalomhoz.

Tökölly Imre naplója. Igen kevés tárgyi jegyzet, sem név, sem tárgymutató.

Tökölly 1693—4. naplója szintén olyan. Hogy mennyire szükséges XVII. századi emlékeink magyarázása, kitűnik abból, hogy ezen kötetben egy lapon huszonhét sorban nem kevesebb, mint 69 idegen szót számláltam meg.

Szamosközy történeti munkái. Alig van tárgyi jegyzet, csak a kéziratokra vonatkozó olyan, a milyent minden másoló is készíthet, (törlés, eltérés a kéziratok közt. stb). Van névmutató.

Magyar hölgyek levelei. Van tárgy- és névmutató, de tárgyi jegyzet alig található.

Most már levonhatjuk a következtetéseket. Kimondhatjuk, hogy a történelmi bizottság egészen rendszertelenül jár el. Majdnem mindig egyik editionak más a schemája. A kiadás javának, mint *Nádasdy*

levelei és *Martonfalvai emlékirata*, nem csak előszó, tárgy- és névmutató emelik a becsét, hanem jegyzetek is. Kiváló becsűek a *Rákóczi okmánytár* jegyzetei is. Az országgyűlési emlékek legalább összefüggő kivonatát adják az actáknak. Némely más editionál csak a tárgy- és névmutatón múlik, hogy az más is legyen, mint puszta — sivár másolás. Végre olyanokban sincs hiány, melyek megelégszenek az anyag lenyomtatásával, a nélkül, hogy a kiadó mást adott volna hozzá, mint nevét.

Bebizonyíthatjuk, hogy a bizottság csakugyan nem bírja megkülönböztetni a lényegest a lényegtelenről. Nem csak azt értjük ez alatt, hogy némely gyűjteménybe fölvesznek oly darabokat is, melyeknek igen csekély a lehető értéke, azt sem, hogy olyat is kiadnak, mint a magyar hölgyek leveleit, mi inkább curiosum, mint tudományos érdekű, különösen így, a mint van, minden magyarázat nélkül. A főbajt abban látjuk, hogy nem épen a legfontosabb vállalatok azok, a melyekre legtöbb gondot fordítanak. Azt hiszem, alig lehet valaki, a ki *Nádasdy leveleinek* nagyobb értéket tulajdonítana, mint *Bethlen levelezéseinek*, vagy *Martonfalvai emlékiratának*, mint az országgyűlési emlékeknek. Pedig a reájok fordított munka szerint azt kellene hinni. Ha pedig maga a legmagasabb forum nem bír különbséget tenni lényeges és lényegtelen között, hogy követelhetni azt mástól? Az ily eljárás tehát szükségkép rontja a történeti érzéket.

Látunk tehát jó, középszerű és még annál is alantabb álló editiókat. De épen az, hogy mindenféle lehető mutatja, hogy a bizottság nem érdemel még a jóért sem dícséretet. Ha az egyes kiadó magyarázatokat, előszót, tárgy- és névmutatót ad, az az ő személyes tudományszeretetének és ambíciójának kifolyása. Magának a bizottságnak színvonala oly alacsony, hogy megelégszik a puszta másolással. Remélem, hogy a fölhozott adatok után ezt Sz. úr sem fogja kétségbe vonhatni.

Ha pedig másolással is lehet boldogulni, miért végezzen az ember annál többet? E minimumot igen könnyű elégni és az az ifjúság, mely a történelmi bizottság működése alapján nevelődött, megmutatja, mi az ilyen, az ország legmagasabb tudományos foruma által föllállított minimumnak következése. Viszont ha csak valamivel magasabb színvonalat állapított volna is meg, munkára kényszerítette volna a serdülő nemzedéket, nem másolásra.

A laikus előtt úgy látszik, mintha elég volna magának az anyagnak, a levélnek, törvénynek vagy szövegnek közlése és a jegyzet vagy előszó csak fölösleges munka. Igaz, köszönettel fogadunk

minden adatot, talán fölhasználható az itt vagy amott. Hanem, talán nem sértjük az akadémiát azzal, ha némileg mintaszerűséget követelünk tőle. És jól tudjuk, hogy a történeti bizottság vezető erői is tudják, mi a jó. Ha nem tudnák, fölvilágosíthatná őket *A magyar költők tárának* kiadása, Szilády Árontól. Nem akarom kutatni azon eljárás okát vagy nevét, ha oly férfiak, kikre az irodalom és tudomány oly nagy kincse van bízva, annak művelését és értékesítését elmulasztják.

Oly előszava, mely teljesen bevezet az anyag megértésébe, tulajdonkép csak az országgyűlési emlékeknek van. Midőn a vállalat megindult, így írt felőle a *Budapesti Szemle*: „Megelégedéssel látjuk, hogy a bizottság e kiadásában eltért eddigi eljárásától, mely szerint az összegyűjtött anyag kiadására szorítkozik; gondoskodott arról, hogy kimerítő bevezetések által az anyag fölhasználását a történetbúvárnak megkönnyítse és értékesítését a történetkedvelőre nézve is lehetővé tegye. Kíváncs, hogy jövőben minden kiadványnál ugyanez történjék; minthogy az, a ki bármely irányban szorgalmat, lelkesedést és szakismeretet egyesítve, történeti emlékeket gyűjt és összeállít, rendszerint leginkább van hivatva és képesítve azoknak tartalma és történeti jelentősége felől tájékozást szerezni és nyújtani.*) Ha ez áll, áll az negative is: azaz az olyan editio, mely nem magyaráz meg semmit, nem könnyíti az anyag fölhasználását a búvárnak és nem teszi lehetővé annak értékesítését a történetkedvelőre. Még tovább mehetünk. Valódi editio, mely e nevet megérdemli, megmutatja, hogy kiadója lelkesedést és szakismeretet egyesít. Hanem az olyan, a milyen a történeti bizottság editióinak nagy része, csak azt mutatja, hogy másolni tud. Nem akarjuk kétségbe vonni, hogy az illető kiadók csakugyan szakemberek — de az editión az semmikép meg nem látszik — a bizottság nem bír azzal az erkölcsi súlylyal, hogy tudományuk közlésére szoktatná és némileg kényszerítené őket. Úgy a mint előttünk áll, azt a munkát az akademikus helyett ép oly jól elvégezhette valamely íródeákja.

Ez állapoton való megalázkodásnak adtak kifejezést soraim. Még egyszer ismétlem: nem minden kiadása a történeti bizottságnak olyan, még talán a többsége sem, de hogy az ilyen lehetséges, hogy oly kiadások jelenjenek meg az akadémia tekintélye alatt, melyeket ép úgy elvégezhetett volna valami másoló — az bélyegzi a történeti bizottság eljárását elvtelennek és könnyelműnek.

Fölszólalásunk elérte célját, ha véget segít vetni ez állapot-

*) *Budapesti Szemle* 1875. I. köt. 198. l.

nak és meghonosítja a publicatiók kritikáját az akadémia történeti bizottságánál. Tudjuk, hogy a bizottság sok tagja gondolkozik úgy, mint mi, de nem képes vagy nem mer felszólalni a «slendrian» ellen. Így reájok illik a költő mondása :

Video meliora proboque,
Deterioraque sequor.

Ez a fontos, nem az a megkülönböztetés Fontes és Monumenta közt, melylyel Sz. úr el szeretné símitani, hogy annyi hasznavehetetlen editiója van a történeti bizottságnak. Megvallom, nem szívesen térek vissza Mátyás Flórián művére, hanem annak története oly fényesen illusztrálja a történeti bizottság eljárását, hogy az egyaránt tanulságos a szakemberre és a laikusra nézve.

Ismeretes dolog, hogy Mátyás Flórián nagy szorgalommal és buzgósággal olvasta és másolta hazai történetünk legrégibb belföldi kútfőit. E munkásságára czélozva mondtuk, hogy képesnek tartjuk őt régi krónikáink és legendáink kiadására. Képesnek, a mennyiben helyesen tud olvasni, és össze is hasonlította egy szövegnek különböző kéziratait. Már ez magában véve is nagy érdem e régi forrásoknál, hol több kézirattal van dolgunk. Meg is jelentek Mátyás Flórián munkájának első kötetei igen számos «variae lectio»-val. A szövegkritikának tehát elég volt téve. Van azonban az editionak egy más, sokkal nehezebb része is; a kútfők hitelességének, a hol szükséges korának, szerkesztésök módjának a megállapítása. Még ez sem elég, magyarázatát kell adnunk az előforduló viszonyoknak, meg kell határozni az előforduló személy-, helyneveket. Egyáltalában hazánk régiségeit, azon értelemben, a mint ezt a classicus tanulmányoknál használják, csak az ily munka világosíthatja föl. E munkába Mátyás Flórián nem is igen bocsátkozott és a hol megkísérlette, igen erősen elárulta képtelenségét. Erről állítottuk, hogy csak egész generatio végezheti el, ennek mintájául tüztük ki a *Monumenta Germaniae*. Másolni másutt is tudnak: csak a kritika és a tárgyi magyarázat tesz egy editiót valóban tudományossá.

De térjünk vissza a történeti bizottsághoz. Mátyás Flórián művének első kötetei tehát legalább egy tekintetben állanak a tudomány színvonalán: a szorosan vett szövegkritika alapján. Nem is adta ki őket a bizottság. Midőn aztán oly történeti emlékekre került a sor, melyeknek csak egy kézirata van vagy melyek épen nyomtatásban maradtak fenn — úgy hogy ott szövegkritikára nem igen van szükség, a történeti bizottság állott be kiadónak. Azt hinné valaki,

hogy most valami bő tárgyú magyarázatot kapunk, egy szóval valamit, a mi tudományos munka. Nem, alig van más, mint másolás és ezzel elérte Mátyás Flórián úr a történeti bizottság színvonalát.

Ha a történeti bizottság, mint Sz. úr elismeri, más kiadásainál úgy járt, hogy az utóbbi kötet gyengébb az elsőnél,*) ez egyáltalában nem illik Mátyás könyvének esetére. Mert a mi még aránylag jó volt. ahhoz semmi köze sincs az akadémia történeti bizottságának, csak akkor vallotta magáénak a kiadást, mikor az már hanyatlott.

Azt is mondja Sz. úr, hogy az akadémia pénze nem engedi a jó kiadást. Én pedig azt mondom és azt hiszem velem tart mindenki, ki inkább viseli szívén a tudománynak, mint a kiadóknak érdekét — inkább egy jó kötet évenként, mint húsz közepszerű vagy rossz. A tisztelt olvasó fönnebbi felsorolásomból láthatta, hogy jut a történeti bizottságnak oly munkákra is, melyek éppen nem hiánypótlók. Rossz gazdálkodás jele rossz helyen költeni, s ott a hol meg befektetés volna szükséges zsugoriskodni.

Összefoglalva tehát az egészet, az eddigiek szerint csak a következőket ajánlhatjuk Szilágyi úrnak: hasson a történeti bizottságban oda, hogy többé egy kiadása se lásson napvilágot *kimerítő bevezetés, tárgyi magyarázat, név- és tárgymutató nélkül*. Főntartom magamnak, hogy igen tisztelt szerkesztő úr engedelmével visszatérjek e themára és tüzetesen megbeszéljem a történeti bizottság munkatervét és a kiadásnál a különböző tárgyak és korszakok különbözősége szerint megállapítandó elveket.

Teljes tisztelettel

—k.

*) Ugy látszik az országgyűlési emlékekre czéloz, ezeknél tapasztaltuk.

